

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Θεοδώρα Κοτσακά –Καλαϊτζιδάκη

Διδακτορική Διατριβή

**Διαιρετικές τομές και πολιτικές οργανώσεις: Η περίπτωση του
ΠΑΣΟΚ στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου 1974-1981**

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Μ. Σπυρδαλάκης

Η. Νικολακόπουλος

Χ. Λυριντζής

Αθήνα 2012

Στους γονείς μου

Πρόλογος

Οι απαρχές αυτής της διατριβής βρίσκονται στη δεκαετία του 1980. Επρόκειτο για μία περίοδο που χαρακτηρίστηκε από το ΠΑΣΟΚ και την ‘Αλλαγή’ που έφερε στην ελληνική κοινωνία, τόσο σε πολιτικό, όσο και σε πολιτιστικό επίπεδο. Το έναυσμα που με ώθησε, πολλά χρόνια αργότερα, στη μελέτη του ‘φαινομένου ΠΑΣΟΚ’ ήταν η δράση και το πρίσμα κατανόησης της πραγματικότητας που αθέλητα μου μετέφερε εκείνα τα χρόνια το οικείο περιβάλλον μου. Τι απέγιναν οι ιδέες, οι άνθρωποι, ο λόγος που χρησιμοποιούσαν και οι αλλαγές που οραματίζονταν; Η διατριβή δεν απαντά ως προς το τι απέγιναν. Εστιάζει στο να περιγράψει τα παραπάνω τεκμηριωμένα και μετά από έρευνα, ενώ την ίδια στιγμή αναζητά αυτά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που οδήγησαν το κόμμα στην εξουσία, αλλά και σε μία εντυπωσιακή ηγεμονία επί της ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και σε πολιτιστικό επίπεδο. Το ‘φαινόμενο ΠΑΣΟΚ’ μελετήθηκε στη βάση πολλών διαφορετικών προσεγγίσεων. Η επιδίωξη μου ήταν να εισαγάγω ένα νέο πρίσμα στη σχετική μελέτη, αυτό της τοπικής κοινωνίας και των απλών μελλών και μεσαιών στελεχών. Το πέρασμά μου από την Κοινωνική Ανθρωπολογία συνέβαλε ουσιαστικά στην κατανόηση των παραπάνω. Τα αποτελέσματα της έρευνας ελπίζω να συμβάλουν στη δημιουργία μίας στέρεας βάσης για τους μελλοντικούς ερευνητές του αντικειμένου και της μεταπολιτευτικής ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.

Θέλω να ευχαριστήσω τους γονείς μου, όχι μόνο για την απεριόριστη αγάπη και υποστήριξή τους, αλλά και για τις προσωπικές και κοινωνικές τους επιλογές. Χωρίς αυτές, το κίνητρο για αυτή τη διατριβή δεν θα είχε υπάρξει. Το ενδιαφέρον και η έμπρακτη υποστήριξη των φίλων μου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Η καθοδήγηση, τα σχόλια και οι προτάσεις των Μ. Σπουρδαλάκη, Χρ. Λυριντζή και Η. Νικολακόπουλου, που αποτέλεσαν την τριμελή συμβουλευτική επιτροπή, συνέβαλλαν στη βαθύτερη κατανόηση του αντικειμένου της έρευνας και στον εμπλουτισμό της ερευνητικής προσέγγισης που υιοθετήθηκε. Η υπομονή και οι ώρες που αφιέρωσαν στην παρούσα έρευνα συνιστούν προαπαιτούμενά της. Οι συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν πρόσωπα που υπήρξαν ενεργά στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ κατά την υπό μελέτη περίοδο, όπως και η βοήθεια που μου δόθηκε από τους ανθρώπους που ήρθα σε επαφή για τους σκοπούς της έρευνας στους δύο νομούς, ήταν πολύτιμα και οι ευχαριστίες μου μεγάλες. Το Ίδρυμα Ακαδημαϊκών Υποτροφιών, του οποίου υπήρξα υπότροφος, συνέδραμε με την οικονομική του υποστήριξη στην ολοκλήρωση αυτής της μελέτης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πλαίσιο έρευνας και υποθέσεις εργασίας.....	10
Το αντικείμενο της έρευνας.....	19
Η μέθοδος.....	22
Η δομή της εργασίας.....	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Πολιτικά κόμματα και διαιρετικές τομές	32
Κομματική ταύτιση.....	39
Κίνητρα πολιτικής συμμετοχής.....	42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Ιστορική αναδρομή.....	46
Η μεταπολιτευτική περίοδος.....	56
Η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ και τα ιδεολογικά του χαρακτηριστικά.....	61
Πολιτικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ: Μία σύνοψη.....	71
Η κομματική κουλτούρα στην Ελλάδα και η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ.....	76
Η δημιουργία της οργάνωσης ΠΑΣΟΚ.....	81
Το κοινωνικό και πολιτικό προφίλ των ψηφοφόρων και των υποψηφίων του κόμματος.....	87
Συμπέρασμα.....	97

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

Το ιστορικό και κοινωνικό – οικονομικό πλαίσιο.....	104
Το πολιτικό πλαίσιο.....	113
Κομματικοί παράγοντες και υποψήφιοι κομμάτων.....	117
Η πολιτική συνθήκη της μεταπολίτευσης.....	123
Οργανωτική συγκρότηση.....	129
Η εξέλιξη της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο και το πολιτικό περιεχόμενο δράσης της.....	133
Οι εσωκομματικές συγκρούσεις και η πραγματική τους σημασία.....	167

Κοινωνικές κατηγορίες και η συμμετοχή τους στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ...	177
Οι γυναίκες στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ.....	183
Οι προσωπικές νοηματοδοτήσεις των μελών σε σχέση με την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ.....	189
Προσωπικές πορείες πολιτικοποίησης.....	192
Σύνοψη.....	199

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΦΛΩΡΙΝΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

Το ιστορικό και κοινωνικό – οικονομικό πλαίσιο.....	202
Το πολιτικό πλαίσιο.....	213
Κομματικοί παράγοντες και υποψήφιοι κομμάτων.....	222
Η πολιτική συνθήκη της μεταπολίτευσης.....	225
Οργανωτική συγκρότηση.....	229
Η εξέλιξη της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ στη Φλώρινα και το πολιτικό περιεχόμενο της δράσης της.....	231
Οι εσωκομματικές συγκρούσεις και η πραγματική τους σημασία.....	243
Κοινωνικές κατηγορίες και η συμμετοχή τους στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ...247	
Οι προσωπικές νοηματοδοτήσεις των μελών σε σχέση με την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ.....	251
Σύνοψη.....	255

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....260

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....280

Παράρτημα κεφαλαίου 2.....	282
Παράρτημα κεφαλαίου 3.....	296
Παράρτημα κεφαλαίου 4.....	306

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....320

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το ΠΑΣΟΚ πήρε μέρος στις εκλογές του 1974 ως το outsider του εκλογικού αγώνα, ωστόσο κατόρθωσε να διπλασιάσει τις δυνάμεις του στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις που ακολούθησαν και να αναρριχηθεί στην εξουσία κερδίζοντας την εμπιστοσύνη του μισού εκλογικού σώματος. Επρόκειτο για το μόνο νέο κόμμα για το οποίο οι ψηφοφόροι δεν είχαν ξεκάθαρη ιδέα ως προς το τι πρέσβευε. Την ίδια στιγμή είχε να ανταγωνιστεί τα προ-δικτατορικά κόμματα, με τα οποία το εκλογικό σώμα είχε ήδη πολιτικά ταυτιστεί¹. Η μεταπολίτευση αποτέλεσε περίοδο υψηλής ριζοσπαστικοποίησης για την Ελλάδα. Στο ιδεολογικό φάσμα που κάλυπτε το ΠΑΣΟΚ συνωστίζονταν στοιχεία σοσιαλισμού, λαϊκισμού, εθνικισμού, προβληματισμοί του χώρου της νέας Αριστεράς, καθώς και θέσεις που συναντούνται σε αγροτικά και κεντρώα κόμματα².

Η παρούσα προσπάθεια μελετά την κομματική βάση σε δύο περιφέρειες της χώρας και αναζητά τα τμήματα της κοινωνίας στα οποία στηρίχτηκε το ΠΑΣΟΚ στη φάση της οργανωτικής συγκρότησής του. Επιδίωξη αποτελεί η μελέτη της επιρροής του ΠΑΣΟΚ υπό το πρίσμα του ιστορικού πλαισίου και των ιδιαιτεροτήτων πολιτικής ταύτισης στις υπό μελέτη περιοχές. Προϋποτίθεται η αναλυτική σύνδεση της πολιτισμικής διάστασης με τις οικονομικές ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής. Μία τέτοια προοπτική προάγει την κατανόηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποστηρικτών και στελεχών του ΠΑΣΟΚ, καθώς και των αιτίων που οδήγησαν διαφορετικά κοινωνικά στρώματα να κινητοποιηθούν στα πλαίσια της πολιτικής στρατηγικής που εφάρμοσε.

---

¹ G. Mavrogordatos, 'The Greek party system: A case of limited but polarised pluralism?', *West European Politics*, vol.7 no.4, 1984, σ. 156-169.

² Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Εξάντας, 1990, σ.165.

Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ αποτελεί μία εξίσωση με την οποία πολλοί καταπιάστηκαν. Σε αυτή περιλαμβάνονταν η κομματική βάση πάνω στην οποία χτίστηκε το επιτυχές οικοδόμημα, ως ο 'άγνωστος X', ιδιαίτερα για την επαρχία. Για τις άλλες μεταβλητές, όπως ο αρχηγός, η οργάνωση, οι διακηρυγμένες πολιτικές θέσεις, ο επίσημος λόγος που διαμεσολαβούνταν από τα ΜΜΕ, υπήρξαν προσβάσιμες πηγές που αξιοποιήθηκαν από τους ερευνητές.

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να ανιχνεύσει τον 'άγνωστο X' στη μελέτη των μεσαίων στελεχών και απλών μελών του ΠΑΣΟΚ στην επαρχία, με τη δουλειά των οποίων οικοδομήθηκε η κομματική οργάνωση. Αναζητήθηκαν τα προσωπικά 'γιατί' της πολιτικής συμμετοχής, το πολιτικό περιεχόμενο που της απέδιδαν και τις προσωπικές νοηματοδοτήσεις. Επικεντρώνουμε σε αυτό το σημείο διότι η οργάνωση βάσης συνιστά, παράλληλα με κομματικό μηχανισμό, μία ομάδα ανθρώπων που λειτουργεί συλλογικά με σκοπό την υλοποίηση στόχων που αποδέχονται ως κοινούς. Οι οργανώσεις δούλευαν εντός της τοπικής κοινωνίας και τη μετασχημάτιζαν. Δημιουργούσαν νέες συνδέσεις και νέα δίκτυα που προωθούσαν νέα αιτήματα και πρόσωπα. Με τη δική τους δραστηριότητα έπειθαν τους συντοπίτες τους, αποτελώντας το 'πρόσωπο' του κόμματος στην περιοχή.

Πέρα από τη διαχείριση της φυσιογνωμίας του κόμματος σε εθνικό επίπεδο και την αποτελεσματικότητα που αυτή είχε σε εκλογικά κέρδη, ήταν η δραστηριότητα αυτών των ανθρώπων που διαμόρφωσε την κομματική φυσιογνωμία σε τοπικό επίπεδο. Μέσα από ένα πλέγμα διαπροσωπικών σχέσεων, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην άθροιση του όγκου των ψηφοφόρων που τελικά οδήγησε το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση. Οι νεότευκτες οργανώσεις και τα πλέγματα διαπροσωπικών σχέσεων δεν δημιουργήθηκαν στο κενό, αλλά σε περιοχές με ιστορικό παρελθόν, διαμορφωμένη πολιτική γεωγραφία και έντονες διαιρέσεις που συνόδευσαν την περιπετειώδη νεότερη ελληνική ιστορία.

Κεντρική υπόθεση της παρούσας εργασίας αποτελεί ότι το ΠΑΣΟΚ, στα πλαίσια του κομματικού συστήματος που διαμορφώθηκε στη μεταπολίτευση και του βαρύνοντα ρόλου των κομμάτων, έπαιξε ρόλο ενοποιητικό στο επίπεδο των ιστορικών διαιρέσεων που περιελάμβανε την ενσωμάτωση αντίπαλων κοινωνικών ομάδων. Αυτός ο ρόλος αποτελούσε προϋπόθεση δημιουργίας μίας ευρύτερης δεξαμενής άντλησης ψηφοφόρων και υποστηρικτών που ήταν απαραίτητη για ένα νέο κόμμα. Τον ενοποιητικό του ρόλο ως προς την υπέρβαση ή τον επαναπροσδιορισμό

των διαιρέσεων, το ΠΑΣΟΚ είχε την δυνατότητα να τον αξιοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο λόγω της θέσης του στο κέντρο του πολιτικού άξονα³. Ο Γ. Μαυρογορδάτος σε σχετική του μελέτη, αξιοποιώντας στοιχεία προερχόμενα από έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (μεταξύ 1980 και 1981), υποστηρίζει ότι το κόμμα κατόρθωσε να εστιάσει το κέντρο βάρους της πολιτικής του φυσιογνωμίας στο σημείο που βρισκόταν και το κέντρο πολιτικής τοποθέτησης της ελληνικής κοινωνίας⁴. Κατά την υπό μελέτη περίοδο το ΠΑΣΟΚ αποδείχτηκε ιδιαίτερα ικανό στο να συνδυάζει με επιτυχία την αντικαπιταλιστική ρητορεία με τα ιστορικά εμπεδωμένα σύμβολα του πολιτικού χώρου του Κέντρου⁵. Την ίδια στιγμή η επιλογή του, στα πλαίσια μίας εθνικοαπελευθερωτικής ρητορείας, να εντοπίζει τον αντίπαλο «έξω» - έξω από το λαό, τους πολίτες, τις μάζες - ενίσχυε τη συνοχή σε εθνικό επίπεδο, ενώ οι γενικευτικές κατηγορίες των 'μη-προνομιούχων' και του 'λαού' άμβλυαν τους ταξικούς διαχωρισμούς. Ο υποβαθμισμένος ταξικός λόγος της κομματικής ιδεολογίας και η αντιφατική προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού του ως κόμμα της Αριστεράς βρήκαν διέξοδο στον ευρύχωρο πολιτικό χώρο της αντι-Δεξιάς, λειτουργώντας ως μεγάλο χωνευτήρι πολιτικών ταυτοτήτων.

Η παρούσα έρευνα αναδεικνύει ως καίριας σημασίας τη διαλεκτική σχέση μεταξύ του ενοποιητικού ρόλου που υποστηρίζει ότι επιτέλεσε το κόμμα και της εκλογικής του αποτελεσματικότητας. Η 'εθνική συμφιλίωση' ερμηνεύτηκε από τον κομματικό λόγο -που συν τω χρόνω κατέστη ηγεμονικός- ως εθνικοποίηση των διαιρετικών τομών. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέδραμε και το εκάστοτε προτεινόμενο προεκλογικό πρόγραμμα σε διαφορετικούς τομείς πολιτικών. Παράλληλα, η νεοσύστατη οργανωτική δομή ενοποίησε συγκρουόμενες κοινωνικές ομάδες σε εθνικό επίπεδο. Ιδιαίτερο ρόλο σε αυτό έπαιξαν οι οργανωτικές επιλογές σε πρόσωπα και σχεδιασμό, σημείο στο οποίο συνηγορούν και τα ευρήματα της παρούσας έρευνας.

Στην πορεία προς την πολιτική σταθερότητα, η ελληνική κοινωνία πέρασε πλήθος πολιτικών περιπετειών, που χάραξαν βαθύτατα τη συλλογική μνήμη και δημιούργησαν ισχυρότατες πολιτικές και κοινωνικές διχοτομήσεις:

---

³ Για τη δυνατότητα του ΠΑΣΟΚ να διεισδύει σε ευρεία γκάμα ιδεολογικών χώρων, δυνατότητα που στερούνταν τα δύο άλλα μεγάλα κόμματα: Διάγραμμα 2 σε Κεφάλαιο 2, σελ. 87 και σε Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Πίνακας 1, Διάγραμμα 1,2.

⁴ G. Mavrogordatos, *Rise of the Greek sun*. Center of Contemporary Greek Studies, London: King's College, 1983, σ.42.

⁵ G. Moschonas, 'The path of modernization: PASOK and European integration', στο *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol.3:1, 2001, σελ.11.

κέντρο/περιφέρεια, θρησκευτικές, γλωσσικές ή ταξικές, οι οποίες κατέχουν καίρια θέση, αν και εντοπίζονται με διαφορετική ένταση σε περιοχές της επικράτειας⁶. Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης η σταθερότητα της νεότευκτης δημοκρατίας ήταν αβέβαιη, υπήρξαν τριγμοί και επιδιώξεις αποσταθεροποίησης. Ιδιαίτερα αν εξετάσουμε την εποχή ως ενταγμένη στην ακολουθία των έως τότε δημοκρατικών εκτροπών και συνταγματικών παραβιάσεων.

Το ΠΑΣΟΚ στη μεταπολιτευτική περίοδο αποτέλεσε συνδετικό κρίκο για τμήματα της κοινωνίας που συγκρούονταν με ένταση και σε βάθος χρόνου (εργατική - αγροτική τάξη/μεγαλοαστική τάξη, εθνικόφρονες και μη, πόντιοι/σλαβόφωνοι, κ.ά.) και έθεσε ασφαλιστικές δικλίδες για το πολιτικό σύστημα. Με αυτόν τον τρόπο συνετέλεσε στην ενσωμάτωσή τους, κατορθώνοντας να διευρύνει την κοινωνική βάση συμφωνίας ως προς το πολιτικό μοντέλο που θα ακολουθούσε η χώρα στα μετέπειτα χρόνια. Στην πορεία φάνηκε ότι οι ακραίες θέσεις μπόρεσαν να λειτουργήσουν ως διαπραγματευτικό ανάχωμα σε πολιτικές επιλογές εθνικής σημασίας. Μέσω της παραπάνω λειτουργίας συνέβαλε στην επαναδιαπραγμάτευση εμπεδωμένων ιστορικών και κοινωνικών διαιρέσεων. Δεν ισχυριζόμαστε ότι τις υπερέβη, αλλά ότι τις επαναπροσδιόρισε.

Η σημασία της ενοποιητικής λειτουργίας επιτείνεται, αν συνυπολογίσουμε τον ιδιαίτερο ρόλο που είχαν τα κόμματα στην Ελλάδα ως φορείς εκδημοκρατισμού⁷. Κοινωνικές δυνάμεις και θεσμοί, όπως ο στρατός στην Πορτογαλία ή η αστική τάξη και η εκκλησία στην Ισπανία κατά τις περιόδους εκδημοκρατισμού, αποτέλεσαν τους εγγυητές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στην Ελλάδα δεν υπήρξαν θεσμοί

---

⁶ G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983.

⁷ Ο Η. Νικολακόπουλος σημειώνει ότι ο μετασχηματισμός της ψήφου από το 1974 και έπειτα, εντάσσεται σε μία σταθερή πορεία προς την ομοιογένεια της εκλογικής επιρροής των κομμάτων. Η διαδικασία είχε ξεκινήσει από την προδικτατορική περίοδο και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ευρύτερη 'εθνικοποίηση της ψήφου'. Συνδέεται: α. με την πορεία προς την ομοιογένεια του εθνικού χώρου, την εξάπλωση και εμπέδωση κοινών πολιτιστικών, κοινωνικών και πολιτικών προτύπων, β. με τη σταδιακή αποδέσμευση των κομματικών ταυτίσεων από τις παραδοσιακές διαιρέσεις που σημάδεψαν τη συγκρότηση του εθνικού χώρου και τη συνακόλουθη αποδέσμευση των κομμάτων από τοπικιστικές ή φυλετικές ιδιαιτερότητες, γ. με τη δημιουργία και ισχυροποίηση κομμάτων εθνικού επιπέδου με παράλληλη αποδυνάμωση των περιφερειακών και τοπικών κομμάτων και των προσωπικών υποψηφιοτήτων, δ. την ομοιότητα των εκλογικών ρευμάτων που παρατηρούνται στις διάφορες περιοχές της χώρας ανεξάρτητα από τοπικές ιδιαιτερότητες και προσωπικές μετακινήσεις υποψηφίων, ε. την ομοιόμορφη διεξαγωγή προεκλογικής εκστρατείας σε όλη τη χώρα και την ανάδειξη και επιβολή κοινών ερωτημάτων στα οποία καλείται να απαντήσει ο ψηφοφόρος. Η. Νικολακόπουλος, *Ελευθεροτυπία*, 5/4/1989. Στα παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε την αυξανόμενη επιρροή των ΜΜΕ εθνικής εμβέλειας που συγκροτούν ομοιόμορφη ατζέντα.

στήριξης του δημοκρατικού πολιτεύματος πέρα από τα κόμματα⁸. Τα παραπάνω έχουν ιδιαίτερη σημασία στο βαθμό που η συμμετοχή σε πολιτικούς θεσμούς συντελεί στην ενσωμάτωση και ομογενοποίηση του πληθυσμού⁹. Η λειτουργία του ΠΑΣΟΚ ως ‘μεγάλης δεξαμενής’ προσέφερε τη δυνατότητα σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού να ενταχθεί με θεσμικούς όρους στην πολιτική ζωή της χώρας.

Υποστηρίζουμε ότι το ΠΑΣΟΚ εμπίπτει στην κατηγορία ‘πολλά κόμματα σε ένα κόμμα’. Εδώ χρησιμοποιούμε τον όρο με τον τρόπο που τον καθιέρωσε ο V. O. Key στο κλασικό του έργο ‘Southern Politics’, αναφερόμενος στην ύπαρξη πολλών διαφορετικών ‘κομμάτων’ σε κάθε πολιτεία του νότου των Ηνωμένων Πολιτειών κάτω από την ομπρέλα του Δημοκρατικού Κόμματος¹⁰. Για τις ΗΠΑ έχει υποστηριχτεί ότι λόγω της χαλαρότητας των κομματικών δομών υπάρχουν ουσιαστικά 4 κόμματα (φιλελεύθερη και συντηρητική πτέρυγα των 2 κομμάτων). Υιοθετώντας το κριτήριο της Πολιτείας, που προτείνει ο V. O. Key, έχουμε 102 κόμματα, καθώς κάθε κόμμα αποτελείται από μια συμμαχία εθνικών και τοπικών οργανώσεων. Προκειμένου να εντοπίσει τις ουσιαστικές μεταβλητές προσδιορισμού της πολιτικής συμπεριφοράς, ο Key ανέλυσε τα αποτελέσματα των τοπικών εκλογών και προχώρησε σε εκτεταμένες συνεντεύξεις με άτομα που μετείχαν ενεργά στην πολιτική ζωή και με απλούς παρατηρητές της. Μελέτησε τις διαφορετικές ομάδες

---

⁸ Αυτό το κατανόησαν οι δύο πολιτικοί αρχηγοί που χαρακτήρισαν και επηρέασαν τη διάδοχη πολιτική κατάσταση, ο Κ. Καραμανλής και ο Α. Παπανδρέου. Ο πρώτος, παρά το ότι η πολιτική παράδοση που πρέσβευε ήταν μακριά από την αντίληψη περί κόμματος ισχυρού ως εκφραστή της κοινωνίας, προχώρησε στην ενίσχυση των οργανωτικών δομών και την επανίδρυση του κόμματος σε νέες βάσεις. Ο Α. Παπανδρέου, απορρίπτοντας την επιλογή να συνεχίσει την παράδοση της Ένωσης Κέντρου, ολοκλήρωσε τη ρήξη με την πολιτική παράδοση από την οποία προέρχονταν και πρόκρινε, τα πρώτα χρόνια, την οργανωτική παράμετρο σε συνδυασμό με την ευρύτερη δυνατή διεύρυνση της κομματικής βάσης στα επόμενα. Ο ρόλος του ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς με τον ριζοσπαστικό λόγο που επέλεξε το κόμμα εγκόλπωσε τμήματα της κοινωνίας που διαφορετικά θα παρέμεναν αποκλεισμένα με θεσμικούς όρους και σε σύγκρουση. Σχετικά με τις πολιτικές επιλογές των δύο αρχηγών κατά την πρώιμη μεταπολίτευση ενδεικτικά: C. Lyrantzis, ‘Political parties in post-junta Greece: A case of «bureaucratic clientelism»?’, *West European Politics*, 1984, σ.109-110. C. Lyrantzis, *Between socialism and populism: The rise of the Panhellenic Socialist Movement*, Phd thesis, LSE, 1983, σ.192-194.

⁹ Ο Huntington αντιλαμβάνεται τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική συμμετοχή και τη θεσμοποίηση των πολιτικών δομών ως θεμελιακή για τη σταθερότητα και την ομαλή εξέλιξη του πολιτικού συστήματος. Τα πολιτικά κόμματα γίνονται αντιληπτά ως ‘οι οργανωτές’ της πολιτικής συμμετοχής, ενώ ο τρόπος που αυτή εξαπλώνεται διαμορφώνει το πολιτικό σύστημα. Αν τα κόμματα κατορθώσουν να καθιερώσουν ένα υψηλό επίπεδο θεσμοποίησης της πολιτικής συμμετοχής και άρα να απορροφούν τις συνέπειες της αυξανόμενης απαίτησης για συμμετοχή, τότε είναι πολύ πιθανό η μετάβαση να γίνεται ομαλά. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται και καθοδηγείται η πολιτική συμμετοχή είναι καθοριστικός παράγοντας διαφοροποίησης, όχι μόνο μεταξύ πολιτικών κομμάτων αλλά και μεταξύ πολιτικών συστημάτων. Καθορίζει τη φύση και την ποιότητα των πολιτικών δομών που συγκροτούνται ως ανταπόκριση στις απαιτήσεις για πολιτική συμμετοχή: S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale, 1968, σελ.192-220, 460.

¹⁰ V. O. Key, *Southern Politics*, Vintage Books, 1949.

συμφερόντων που ανταγωνίζονταν για διαφορετικά τμήματα πολιτικής εξουσίας και για την υποστήριξη του εκλογικού σώματος. Στη συνέχεια ασχολήθηκε με το ρόλο της βίας, τη χρήση οικονομικών κυρώσεων και της εκπαίδευσης ή της κοινωνικοποίησης ως μεθόδους πολιτικού ελέγχου. Υποστήριξε ότι η βασική διαφορά στις περισσότερες τοπικές εκλογές ήταν η σύγκρουση μεταξύ ομοσπονδιών με υψηλό ποσοστό μαύρου πληθυσμού (που σήμαινε μικρό αριθμό ψηφισάντων) και αυτών με μικρότερο. Σε γενικές γραμμές, τα ζητήματα στις τοπικές εκλογές μεταξύ των υποψηφίων του μονοκομματικού νότου είχαν περισσότερο να κάνουν με την υποστήριξη προς τον 'τοπικό' υποψήφιο ή με τα προσόντα του κάθε υποψηφίου, παρά με υπαρκτά πολιτικά προβλήματα. Ο Key συμπέρανε ότι αυτό το κατακερματισμένο στυλ πολιτικής ζωής που διεξάγονταν χωρίς τη σταθεροποιητική επιρροή μίας κομματικής ταμπέλας, καθιστούσε δύσκολη την ανάπτυξη σταθερής λαϊκής υποστήριξης για κάθε ομοσπονδιακά υποστηριζόμενο πρόγραμμα και για αυτό λειτούργησε προς όφελος των προνομιούχων στρωμάτων. Προχωρώντας βαθύτερα στους πολιτικούς μηχανισμούς του αμερικανικού νότου, έδειξε μέσα από λεπτομερή έρευνα πως η παραδοσιακή κυριαρχία του Δημοκρατικού κόμματος εμπόδισε την ανάπτυξη πολυκομματικής δημοκρατίας στην περιοχή με μία ποικιλία τρόπων.

Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, οι οργανώσεις των περιφερειών της χώρας διέφεραν σε μεγάλο βαθμό ως προς τα ιδεολογικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά τους, τόσο συγκρινόμενες μεταξύ τους όσο και ως προς τη διακηρυγμένη πολιτική φυσιογνωμία που προέκυπτε από τον επίσημο κομματικό λόγο. Η ενοποίηση πολλών 'διαφορετικών ΠΑΣΟΚ' σε εθνικό επίπεδο προσέφερε μία επιπλέον ενοποιητική διάσταση. Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία το κόμμα έχει μελετηθεί υπό το πρίσμα του 'πλουραλισμού' ή του 'πανσυλλεκτικού κόμματος'¹¹. Ωστόσο, η κατηγορία 'πολλά κόμματα σε ένα κόμμα' είναι κάτι διαφορετικό. Δεν σημαίνει ότι στις οργανώσεις αντιπροσωπεύονται και συνυπάρχουν πολλές διαφορετικές κατηγορίες, ή μπορεί να σημαίνει και αυτό, χωρίς να περιορίζεται σε αυτό. Διαφορετικές οργανώσεις, τοπικές ή κλαδικές, μπορεί να συνιστούν διαφορετικό μοντέλο κόμματος, από την πλευρά της

---

¹¹ Η έννοια του πανσυλλεκτικού κόμματος δεν αντιστοιχεί σε κόμματα χωρίς κοινωνικό βάρος. Αναφέρεται στα οργανωτικά και ιδεολογικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη μορφή αυτής της κατηγορίας κομμάτων και οδηγούν στη μετατροπή τους σε εκλογικό μηχανισμό, όπως τα κριτήρια επιλογής ηγεσίας ή συμμαχιών, η χρήση του πολιτικού λόγου κ.λπ. Για τα πανσυλλεκτικά κόμματα: O. Kirchheimer, 'The transformation of the Western European Party Systems', στο J. LaPalompara και M. Weiner (επιμ.), *Political parties and political development*, Princeton University Press, 1966, σελ. 190.

πολιτικής φυσιογνωμίας, του τρόπου δράσης, του πολιτικού λόγου τον οποίο εκφέρουν, ακόμα και των οργανωτικών όρων λειτουργίας. Και αυτά τα διαφορετικά μοντέλα συνυπάρχουν κάτω από μία κοινή ομπρέλα.

Ο Μ. Σπουρδαλάκης αναφέρεται σε έναν 'ιδιόρρυθμο εσωκομματικό πλουραλισμό' που αποτελούσε τη βάση της επιτυχημένης στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος αναδύθηκε εκ των ιδρυτικών ομάδων και προσώπων¹²:

‘Η ηγεσία προσπάθησε να διατηρήσει την πλουραλιστική εικόνα και τη βιτρίνα των αρχικών υποσχέσεων του ΠΑΣΟΚ. Το κόμμα... ανέπτυξε μία ιδιόμορφη ‘πλουραλιστική’ πολιτική διγλωσσία με δύο διαφορετικές κατευθύνσεις, μία δημόσια και μία εσωτερική της οργάνωσης. Η πρώτη είχε την τάση να παρουσιάζει το κίνημα με τα χρώματα του ‘ρεαλισμού’, σοβαρότητας και σύνεσης ενώ η άλλη επιδείκνυε μία επιμονή στους ριζοσπαστικούς στρατηγικούς στόχους του Κινήματος, που ούτως ή άλλως ποτέ δεν αποκήρυξε ανοιχτά. Επειδή απουσίαζε ο εσωκομματικός διάλογος ή οι διάλογοι επικοινωνίας και με δεδομένο το ειδικό βάρος της ηγεσίας η οργάνωση κατάφερε να διαμορφώσει άλλη γλώσσα και πρακτική προς τα μέσα, όπου τα μέλη μπορούσαν να πιστεύουν σε ό,τι ήθελαν, και άλλη για την εικόνα της προς τα έξω.

Αυτή η ιδιορρυθμία του ΠΑΣΟΚ αποδείχθηκε σωτήρια για τη διατήρηση της εσωτερικής του ενότητας, ενώ ταυτόχρονα αυτός του ο ‘πλουραλισμός’ αποδεικνύονταν και η κινητήρια δύναμη της αστραπιαίας εκλογικής του ανόδου. Η αποδυνάμωση και πολύ περισσότερο η εξαφάνιση αυτού του πλουραλισμού θα ισοδυναμούσε με την υπονόμευση της δημοτικότητας του Κινήματος...’

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας στο τοπικό επίπεδο επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση, ενώ προτείνουν και μία επιπλέον διάσταση. Διαφορετικά ‘ΠΑΣΟΚ’ σε επίπεδο πολιτικής φυσιογνωμίας και πρακτικής συνιστούν ακόμα και οι οργανώσεις του κόμματος εντός του ίδιου νομού. Και σε αυτή την περίπτωση η κεντρική θεσμική λειτουργία του κόμματος -τόσο λειτουργικά σε νομαρχιακό επίπεδο όσο και συμβολικά σε εθνικό- λειτουργεί καταφανώς ενοποιητικά. ‘Διαφορετικά ΠΑΣΟΚ’ συγκροτούνταν συχνά, ανάλογα με κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως ηλικία, τόπος κατοικίας (αγροτικός/αστικός, περιοχή κατοικίας υψηλών ή χαμηλών εισοδημάτων κ.λπ.) ή στη βάση της καταγωγής (π.χ. πόντιοι/σλαβόφωνοι στην περίπτωση της Φλώρινας) ή στη βάση τοπικών ιδιαιτεροτήτων, ιστορικών ή άλλων. Τέτοιου τύπου χαρακτηριστικά λειτουργούν ως κοινό πρίσμα για συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων και επηρεάζουν την εικόνα του κόμματος στο οποίο εντάσσονται ή

---

¹² Μ. Spourdalakis, *The rise of the Greek socialist party*, Routledge, 1988, σ.343. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας 1988, σελ.15.

υποστηρίζουν. Η ηγεσία του κόμματος απλά άφησε περιθώριο για κατά βούληση αντανάκλαση.

Τα προ-δικτατορικά κόμματα είχαν δεδομένη και κατά βάση ομοιόμορφη πολιτική φυσιολογία στις περιοχές της χώρας, διαμορφωμένη σε βάθος χρόνου και ταυτισμένη με ιστορικές επιλογές. Η πολύχρονη παρουσία τους είχε ως αποτέλεσμα να αποδίδουν οι εκλογείς ένα συγκεκριμένο πολιτικό στίγμα στα κόμματα από το οποίο τα τελευταία δεν μπορούσαν, ακόμη και όταν ήθελαν, να διαφοροποιηθούν. Ο τοπικός πληθυσμός είχε διαμορφωμένη εικόνα και ό,τι και αν έκαναν τα κομματικά στελέχη σε νομαρχιακό επίπεδο δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από αυτή. Οι απαραίτητοι άτυποι εκπρόσωποι του ΠΑΣΟΚ στους νομούς της χώρας υπήρξαν, κατά βάση, νέα πρόσωπα. Τα άλλα κόμματα, βεβαρημένα από το πολιτικό τους ιστορικό, δεν είχαν το ίδιο εύρος επιλογών σε τοπικούς αντιπροσώπους. Το ΠΑΣΟΚ, πιο ευέλικτο, είχε την πολυτέλεια να προσαρμόζεται στην τοπική πολιτική κουλτούρα.

Η μελέτη της πολιτικής δράσης των στελεχών του κόμματος σε τοπικό επίπεδο προσφέρει μία επιπλέον διάσταση κατανόησης της πολιτικής συμπεριφοράς κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Το αντικείμενο της έρευνας είναι συγκεκριμένο, ωστόσο, η μελέτη παραπέμπει στη συνολική ανάλυση της τοπικής κοινωνίας και στη σύνδεσή της με τα γενικότερα χαρακτηριστικά της μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Το θέμα είναι ιδιαίτερα πρόσφορο για το συνδυασμό των εργαλείων έρευνας και ερμηνείας της πολιτικής επιστήμης με αυτών της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Δεν αναζητούμε μόνο τις διαφορές που συνθέτουν το προφίλ των περιοχών, αλλά τις ιδιαιτερότητες της πολιτικής ζωής της περιοχής -και τους όρους υπό τους οποίους αυτές διαμορφώθηκαν- από την πλευρά των ομάδων και των πολιτικών υποκειμένων που ήταν κοινωνικά ενεργά κατά την υπό μελέτη περίοδο. Ο διάλογος μεταξύ θεωρίας και εμπειρικών δεδομένων έχει ως σκοπό την επαναδιατύπωση των ερωτημάτων σε σχέση με τη μελέτη της πολιτικής συμμετοχής στη μετα-δικτατορική Ελλάδα και τη διάθεση νέων στοιχείων στη μελέτη του 'φαινομένου ΠΑΣΟΚ'.

Η παρούσα μελέτη αξιοποίησε πολλές εργασίες προηγούμενων μελετητών. Μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας δίνει έμφαση στην οργανωτική ανάπτυξη

του ΠΑΣΟΚ και στο μαξιμαλισμό των πρώτων χρόνων¹³. Άλλοι μελετητές εστίασαν στην ιδεολογία του κόμματος και στις πολιτικές που πρότεινε¹⁴.

Για την ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης έχουν γραφτεί αρκετές μελέτες¹⁵. Ωστόσο, αν και όλοι συμφωνούν ότι η έναρξη αυτής της περιόδου βρίσκεται στον Ιούλιο του 1974, ως προς το πότε λήγει ο κάθε μελετητής εμφανίζει μία δική του άποψη. Οι ημερομηνίες κυμαίνονται από τις 9 Δεκεμβρίου του 1974¹⁶, έως το 1990¹⁷. Δεν είναι λίγοι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η μεταπολίτευση ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1981 με την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο αποδείχτηκε ότι το πολιτικό σύστημα μπορεί να αντέξει την κυβερνητική εναλλαγή χωρίς να κλονιστεί¹⁸. Στην παρούσα μελέτη αντλήσαμε περισσότερο στοιχεία για τη δυναμική της μεταπολιτευτικής κοινωνίας από αυτές τις έρευνες, όχι επειδή συμφωνούμε ή διαφωνούμε με αυτή την περιοδολόγηση -το συγκεκριμένο ζήτημα δεν εμπίπτει στο αντικείμενο της έρευνας- αλλά επειδή το διάστημα 1974 – 1981 ταυτίζεται με τη χρονική περίοδο που έχουμε επιλέξει.

---

¹³ Μεταξύ άλλων: G. Mavrogordatos, *Rise of the Greek sun...*, ό.π. Μ. Σπουρδαλάκης, ΠΑΣΟΚ: *Δομή...*, ό.π. Ν. Diamantouros, 'PASOK and State-Society relations in Postauthoritarian Greece (1974-1988)' σε S. Vryonis (ed.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK 1974-1986*, New Rochelle, NY: Caratzas Publishers, 1991.

¹⁴ C. Lyrintzis, *Between Socialism...*, ό.π. Y. Papadopoulos, *Dynamique du Discours Politique et Conquete du Pouvoir: Le cas du PASOK 1974-1981*, Peter Lang, Berne, 1989. G. Moschonas, 'The Panhellenic Socialist Movement', στο R. Ladrech & P. Marliere (eds), *Social Democratic Parties in the European Union, History, Organisation, Policies*, Macmillan, Basingstoke, 1999. Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πόλις, 2001. Χρ. Τάσσης, *ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*, 1998, Διδακτορική Διατριβή Τμήμα ΠΕΔΔ Πανεπιστήμιο Αθηνών.

¹⁵ Ενδεικτικά: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, επιμέλεια Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996. Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: Σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002. Χρ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα και οι σχέσεις νομομοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού*, Διδακτορική Διατριβή Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1995.

¹⁶ Άποψη που υποστηρίζουν οι J. J. Linz και A. Stepan, περί διάρκειας περιόδου εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα σε 142 μέρες, ως την πιο σύντομη σε Νότια Ευρώπη και Λατινική Αμερική, στο: J. Linz και A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The John Hopkins University Press, 1996, σ.130-138.

¹⁷ Αυτό υποστηρίζει ο Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα...*, ό.π.

¹⁸ Ενδεικτικά: G. Mavrogordatos, *Rise of the...*, ό.π., σ.3 και Y. Papadopoulos, 'Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change', *West European Politics*, Vol. 12, No2, 4/1989. Μία συγκριτική μελέτη για την πορεία εκδημοκρατισμού στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου που αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του ΠΑΣΟΚ και του ρόλου του στην ελληνική μεταπολίτευση: D. Sasson, 'Το ΠΑΣΟΚ και η κρίση της ελληνικής μεταπολίτευσης', *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Δ', τεύχος 16, Ιούνιος 1995.

ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Επιλέχθηκαν δύο περιοχές της χώρας, στις οποίες ελέγχθηκε η υπόθεση περί της ενοποιητικής λειτουργίας στη βάση των τοπικών διαιρέσεων. Η επιλογή τους έγινε με γνώμονα την πολιτική φυσιογνωμία και το ιστορικό υπόβαθρο¹⁹. Η παρούσα προσέγγιση δίνει βαρύτητα στην τοπική πολιτική κουλτούρα, η οποία ορίζεται ως²⁰:

‘Ένα συγκεκριμένο τοπικό πολιτικό σύστημα, που χαρακτηρίζεται από υψηλό επίπεδο συναίνεσης προς μία συγκεκριμένη δύναμη και από υψηλή ικανότητα συσσωμάτωσης και μεσολάβησης διαφορετικών συμφερόντων σε τοπικό επίπεδο. Αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πυκνού δικτύου θεσμών (κομμάτων, εκκλησίας, ομάδων συμφερόντων και πρόνοιας, πολιτιστικών και άλλων δομών) που διευθύνεται από μία κυρίαρχη δύναμη που ελέγχει την περιοχή στο τοπικό διοικητικό επίπεδο και έχει την επαφή με το κεντρικό πολιτικό σύστημα. Μέσα από αυτό το δίκτυο, όχι μόνο μία συγκεκριμένη πολιτική ταυτότητα αναπαράγεται, αλλά συμβάλλει στη συμφωνία σε τοπικό επίπεδο μεταξύ διαφορετικών συμφερόντων.’

Εισάγεται ως μεταβλητή μελέτης η γεωγραφία, σε συνάρτηση με τα κοινωνικά στρώματα που συνέβαλαν στη δημιουργία και τη στήριξη των οργανώσεων του κόμματος στις δύο περιοχές²¹. Αυτό σημαίνει ότι λαμβάνουμε υπόψη παράγοντες όπως οι σχέσεις παραγωγής στις περιφέρειες, η πρόσβαση σε δίκτυα μεταφορών και πληροφοριών, η σχέση κέντρου - περιφέρειας.

Μεταβλητές όπως οι διαιρέσεις και ο ανταγωνισμός στη βάση της κοινωνικής τάξης, της εθνοτικής ομάδας ή του φύλλου συνοδεύονται από εθνικές, καμιά φορά και διεθνείς ιστορίες, των οποίων γίνονται φορείς πολιτικά κινήματα ή πρόσωπα με επιρροή. Η σημασία και τα περιεχόμενα που αποδίδονται στις κοινωνικές διαιρέσεις δεν είναι ενιαία σε εθνική κλίμακα. Διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις συνθήκες οικονομικής εξάρτησης, το βαθμό εκμετάλλευσης, τις τοπικές

---

¹⁹ ‘Έχω συχνά παρατηρήσει στις εκλογές ότι οι πολιτικές απόψεις υπόκεινται σε γεωγραφική κατανομή. Κάθε κόμμα ή, για την ακρίβεια κάθε πολιτική τάση έχει την περιοχή της, και με λίγη προσοχή μπορεί κανείς να διακρίνει ότι υπάρχουν πολιτικές περιφέρειες, όπως υπάρχουν γεωλογικές ή οικονομικές περιφέρειες, ότι υπάρχουν πολιτικά κλίματα, όπως υπάρχουν γεωφυσικά κλίματα. Έχω επίσης παρατηρήσει ότι, παρά την απαιθλότητα των φαινομένων, υπάρχει στις εκδηλώσεις των απόψεων μία συνέχεια. Με την προϋπόθεση ότι συγκρίνονται αντικείμενα πραγματικά συγκρίσιμα μεταξύ τους, χωρίς να παραμένει κανείς στη φαντασμαγορία των χαρακτηρισμών...’. A. Siegfried (Tableau Politique de la France de l’ Ouest sous la Troisième République, Paris, 1913:V) σε Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2000.

²⁰ F. Ramella, ‘Still a ‘Red Subculture’? Continuity and change in central Italy’, *South European Society and Politics*, Vol. 5, No.1:21, 2000, σελ.1-23.

²¹ Για τη σημασία της γεωγραφίας και των συμφραζομένων της στην κατανόηση της πολιτικής συμπεριφοράς με αφορμή το παράδειγμα της Ιταλίας: J. Agnew, ‘Mapping politics: how context counts in electoral geography’, *Political Geography*, Vol. 15, No 2, 1996, σελ.129-146.

πολιτιστικές δομές και την τοπική ιστορική εμπειρία ως προς τη σχέση των κοινωνικών διαιρέσεων με τα πολιτικά κινήματα. Την ίδια στιγμή, τα κόμματα και τα πολιτικά κινήματα, στις διακηρύξεις και τα μανιφέστο τους, αναφέρονται και αναπαριστούν στο λόγο τους την περιοχή, την τοπικότητα, το έθνος και άλλα γεωγραφικά επίπεδα, αλλά και την κοινωνική τάξη, την εθνότητα ή το φύλλο. Αυτή η διαδικασία συνδέει κόμματα και κινήματα με συγκεκριμένες αναπαραστάσεις και περιοχές. Τέλος, η μικρο-γεωγραφία της καθημερινής ζωής (εργασία, κατοικία, διασκέδαση, σχολείο κ.λπ.) ορίζει το τοπικό πλαίσιο εντός του οποίου η κοινωνική αλληλεπίδραση και ο μετασχηματισμός των κοινωνικών ομάδων λαμβάνει χώρα. Η αίσθηση της τοπικής ιδιαιτερότητας μπορεί να αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό μίας περιοχής, ιδιαίτερα όταν ο τόπος βιώνεται από τους κατοίκους του ως μία 'κοινότητα στην οποία μοιράζονται την ίδια μοίρα', όπου οι συνθήκες ζωής ενός προσώπου, υλικές και συναισθηματικές, εξαρτώνται άμεσα από τις συνθήκες και τις προοπτικές της περιοχής.

Η μελέτη σε επίπεδο νομού, λόγω του μικρότερου μεγέθους του σε σχέση με το σύνολο της χώρας, επιτρέπει να αναλύσουμε πληρέστερα την τοπική πολιτική σκηνή και να εμβαθύνουμε στην έρευνα της πολιτικής συμπεριφοράς συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων²². Για αυτό το σκοπό, συγκεντρώθηκαν τα σχετικά στοιχεία και περιγράφεται το κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό προφίλ του τοπικού στελεχιακού δυναμικού (με ιδιαίτερη έμφαση σε μόρφωση, ηλικία, επάγγελμα, φύλλο, κοινωνικό status, οικογενειακές πολιτικές καταβολές). Αποτυπώνεται η ιδεολογική, οργανωτική και πολιτική φυσιογνωμία των τοπικών οργανώσεων, ενώ αναζητούνται τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μεταξύ τους σύγκριση ως προς την υπόθεση περί 'πολλών κομμάτων σε ένα κόμμα'. Η σύγκριση γίνεται τόσο μεταξύ των δύο οργανώσεων σε νομαρχιακό επίπεδο, όσο και μεταξύ της ιδεολογικής, οργανωτικής και πολιτικής φυσιογνωμίας με την οποία το κεντρικό ΠΑΣΟΚ απευθυνόταν στο σύνολο της χώρας και αυτής που δημιουργούνταν ως αποτέλεσμα των τοπικών πολιτικών δυναμικών και ιδιαιτεροτήτων στην περιφέρεια.

Πρόκειται για δύο περιοχές με έντονη διαφοροποίηση ως προς τις ιστορικές εμπειρίες και τις συνακόλουθες κοινωνικές διαιρέσεις, γεγονός που αποτυπώνεται και

---

²² Ενδεικτική ως προς αυτή την ερευνητική επιλογή για τον ελλαδικό χώρο η μελέτη του Χρ. Λυριντζή για τα πολιτικά 'τζάκια' στην Αχαΐα: Χρ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

στην εκλογική συμπεριφορά, τη Φλώρινα και το Ηράκλειο²³. Η Φλώρινα επελέγη ως περιοχή με δεξιό και συντηρητικό πολιτικό χαρακτήρα. Τα χαμηλά εισοδήματα και ο κοινωνικός συντηρητισμός συμπληρώνουν το προφίλ αυτής της ακριτικής επαρχίας. Οι ιστορικές εμπειρίες των πολέμων, των τοπικών συγκρούσεων και του εμφυλίου έχουν βιωθεί με μεγάλη ένταση και συνοδεύτηκαν από μαζικές διώξεις, έντονη βία και καταπίεση. Στη Φλώρινα συνυπάρχει το ντόπιο τμήμα του πληθυσμού, που σε μεγάλο ποσοστό είναι σλαβόφωνο, και το πλήθος των προσφύγων που μεταφέρθηκαν στην περιοχή μετά το 1922. Η αντιπαράθεση μεταξύ τους παρέχει μία πρόσθετη μεταβλητή μελέτης της υπόθεσης περί ενοποιητικού ρόλου.

Το Ηράκλειο είναι μία κεντρικά περιφέρεια, με έντονα βενιζελική πολιτική κληρονομιά, στην οποία η διαίρεση βενιζελισμός/μοναρχία είχε βαθιές ρίζες. Ήταν οικονομικά ακμάζουσα και, συγκριτικά με άλλες περιοχές της χώρας, κοινωνικά προοδευτική. Το κεντρικό ερώτημα εδώ είναι ο τρόπος με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ υποκατέστησε το Κέντρο ως ηγεμονεύουσα πολιτική δύναμη ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, πώς επαναπροσδιόρισε το πολιτικό του περιεχόμενο. Ο πληθυσμός στο Ηράκλειο ήταν εξαιρετικά ομοιογενής²⁴, ωστόσο η περιοχή χαρακτηριζόταν από έντονη κοινωνική και οικονομική κινητικότητα κατά τη μεταπολίτευση, χαρακτηριστικό που δίνει την ευκαιρία μελέτης των διαιρέσεων μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων και του τρόπου που αυτές αφομοιώθηκαν εντός του κόμματος.

Μέσω της ερευνητικής σύνδεσης της ιδιαιτερότητας των υπό μελέτη περιφερειών και του πολιτικού στίγματος των τοπικών οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ που δημιουργήθηκαν σε αυτές, αναζητάμε τον τρόπο που οι δύο διαστάσεις συνδέονται και αλληλεπιδρούν. Μελετάμε το αν αυτή η αλληλεπίδραση είχε ως συνέπεια τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών διαιρέσεων και την αλλαγή του περιεχομένου τους. Τον τρόπο που οι ιστορικές διαιρέσεις επηρεάζουν τη φυσιογνωμία που αναπτύσσει ένα κόμμα σε τοπικό επίπεδο και το αντίστροφο, αλλά και τα όρια ευελιξίας τους. Η επιδίωξη είναι διπλή. Πρώτον επιδιώκουμε να καταδείξουμε την πολλαπλότητα της πολιτικής φυσιογνωμίας με την οποία το ΠΑΣΟΚ διεκδίκησε την ψήφο των πολιτών σε διαφορετικές περιοχές και δεύτερον την καθοριστική σημασία των ιστορικών εμπειριών ενός τόπου στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς

²³ Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Διάγραμμα 3.

²⁴ Στον νομό Ηρακλείου μετά το 1922 μεταφέρθηκαν χιλιάδες πρόσφυγες, κυρίως σε οικισμούς γύρω από την πρωτεύουσα του νομού. Ωστόσο, η αφομοίωσή τους ήταν ταχύτατη, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο.

των κατοίκων του. Η μελέτη δημιουργίας ενός θεσμού, όπως ενός πολιτικού κόμματος, στα πλαίσια τελείως διαφορετικών κοινωνικών συνθηκών σε κάθε νομό (με όρους οικονομίας, ιστορίας, κοινωνικών διαιρέσεων) αποκαλύπτει το σταθερό πυρήνα, τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά και τις σταθερές πολιτικές επιλογές του κόμματος²⁵.

Οι όροι δημιουργίας ενός κόμματος συνδέονται και με την κουλτούρα κοινωνικής συμμετοχής που έχει εμπεδωθεί σε μία περιοχή. Όταν η συμμετοχή σε συλλόγους, σωματεία, συνδικάτα και άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης είναι γενικευμένη, καθίσταται ευκολότερη η είσοδος και συμμετοχή σε ένα νέο κόμμα. Ταυτόχρονα, υπάρχει ένας κώδικας συμμετοχής, λήψης αποφάσεων και διαχείρισης συλλογικών προβλημάτων που συνιστά μία μορφή κοινωνικής παιδείας. Ο βαθμός που σε μία περιοχή τμήμα του πληθυσμού είναι ήδη εξοικειωμένο με αυτούς τους τρόπους είναι εξαιρετικά σημαντικός ως προς τους όρους δημιουργίας μίας νέας οργάνωσης, όπως στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ²⁶. Η σχέση είναι διαλεκτική, καθώς μέσα από νέα μορφώματα πολιτικής συμμετοχής εμπεδώνονται και νέοι όροι συλλογικής λειτουργίας και διεκδίκησης.

Η ΜΕΘΟΔΟΣ

Οι περισσότερες έρευνες που αφορούν την υποστήριξη των κοινωνικών στρωμάτων προς το ΠΑΣΟΚ έχουν εστιάσει στην περιοχή της Αττικής, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ελάχιστα επεξεργασμένα στοιχεία για την υπόλοιπη χώρα²⁷.

---

²⁵ Όπως έχει υποστηριχτεί: 'Η μεγάλη χρησιμότητα της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης έγκειται στο γεγονός ότι παρέχει τα ερεθίσματα για τη διατύπωση των κατάλληλων ερωτημάτων και για την έρευνα των παραγόντων και διαδικασιών που ερμηνεύουν τις διαφορές και θέτουν τις ιδιαιτερότητες σε νέα βάση'. Χρ. Λυριντζής, *Το τέλος...*, ό.π., σ.17.

²⁶ Ιδιαίτερη έμφαση έχει δώσει στη σύνδεση μεταξύ της τοπικής κουλτούρας και της δημιουργίας οργάνωσης και αποδοτικότητάς τους, ο E. Banfield, σε έρευνά του σε χωριό της νότιας Ιταλίας: E. Banfield, *The Moral basis of a backward society*, New York, The Free Press, 1958.

²⁷ Για παράδειγμα: Θ. Μαλούτας, Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μ., 'Χωρική και κοινωνική διάσταση της ψήφου στην Αθήνα: Τάσεις εξέλιξης 1981-1990', στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου Δ., (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 163-86. K. Featherstone και D. Katsoudas, eds., *Political Change in Greece Before and after the Colonels*, New York: St. Martin's Press, 1990. Ο Χρ. Λυριντζής μελέτησε το ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο νομού και συγκεκριμένα στη μεταπολιτευτική Αχαΐα: C. Lyrintzis, *Between socialism...*, ό.π., κεφ. 8.

Η παρούσα μελέτη λαμβάνει υπόψη σχετικά εκλογικά, στατιστικά και απογραφικά στοιχεία, καθώς αποτελούν ένα από και μετρήσιμο δεδομένο που αφήνει περιθώρια και για τη μελέτη της ταξικότητας ως προς την υποστήριξη στο κόμμα. Έχει σημειωθεί ότι: *‘Η ταξικότητα της ψήφου (class voting) προσεγγίζεται εμπειρικά με διάφορες μεθόδους, κοινή βάση των οποίων αποτελεί, κατά κανόνα, η προσφυγή σε δεδομένα που προέρχονται από δειγματοληπτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο’*²⁸. Η οριζόμενη με αυτόν τον τρόπο ταξικότητα της ψήφου δεν είναι άμεσα συγκρίσιμη με τα πορίσματα που προκύπτουν από μία έρευνα αρχείου σε συνδυασμό με επιτόπια έρευνα και συνεντεύξεις, όπως επιχειρείται στην παρούσα εργασία. Αυτό γιατί, εδώ, η σχέση κοινωνικής τάξης και υποστήριξης προς ένα κόμμα αφενός διαμεσολαβείται από το χώρο και την τοπική ιστορία και αφετέρου δεν συμπυκνώνεται σε ένα δείκτη, αυτό των εκλογικών αποτελεσμάτων. Προσεγγίζεται ως συσχέτιση της κομματικής υποστήριξης με κοινωνικές παραμέτρους και με τις διαμορφωμένες κοινωνικές ταυτότητες του πληθυσμού των συγκεκριμένων περιοχών. Έχει ενδιαφέρον το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει έρευνα της Μ. Κομνηνού, σε δύο ελληνικές περιφέρειες των προ-δικτατορικών χρόνων αναφερόμενη στην Αριστερά²⁹: *‘Στην επαρχία η υποστήριξη προς την Αριστερά ήταν περισσότερο το αποτέλεσμα ιστορικών δεσμών με το ΚΚΕ ή το ΕΑΜ, παρά τον ταξικό αγώνα στην περιοχή. Μόνο στα αστικά κέντρα υπήρξε μία πιο άμεση σχέση ανάμεσα στην ταξική θέση και τις πολιτικές συμπεριφορές’*. Για την παρούσα έρευνα η τοπική ιστορία αποτελεί το πρώτο βήμα και τη βάση προσέγγισης του αντικειμένου της μελέτης.

Προκειμένου να απαντήσουμε στα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας, αποδείχθηκαν χρήσιμα ερευνητικά εργαλεία τόσο από την πολιτική επιστήμη όσο και από την κοινωνική ανθρωπολογία³⁰. Η τοπική ιστορία και κουλτούρα και η σημασία της στη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων και συμπεριφορών, η επιτόπια έρευνα και οι εκτεταμένες συνεντεύξεις με στελέχη του κόμματος αλλά και απλούς υποστηρικτές της περιόδου 1974-81, προσέφεραν πολύτιμο υλικό. Η συστηματική μελέτη και κωδικοποίηση αρχείων του Τομέα Οργανωτικού του ΠΑΣΟΚ που δεν

---

²⁸ Θ. Μαλούτας, Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου, *‘Χωρική και κοινωνική...’*, ό.π., σ. 163-186.

²⁹ Μ. Comninou, *Clientelistic Politics in two Greek districts Aetolia – Akarnania and Kavala, 1945-1967*, Thesis submitted for the degree of Phd in the University of London, London School of Economics, 1984.

³⁰ Την εφαρμογή ερευνητικών εργαλείων από την κοινωνική ανθρωπολογία προκειμένου να μελετήσει τη σχέση τοπικής κουλτούρας και πολιτικής συμπεριφοράς διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στις ‘κόκκινες’ περιοχές της κεντρικής Ιταλίας, επέλεξε και ο F. Ramella, *‘Still a Red...’*, ό.π., σελ.1-23.

είχαν προηγούμενα μελετηθεί από ακαδημαϊκό ερευνητή, τα αναλυτικά εκλογικά αποτελέσματα των επαρχιών και τα σχετικά στατιστικά δεδομένα, σε συνδυασμό με την έρευνα στον τοπικό Τύπο παρείχαν το απαραίτητο υλικό για την αποσαφήνιση των κεντρικών υποθέσεων της έρευνας.³¹

Η μελέτη των συγκεκριμένων περιοχών δεν μπορεί να δώσει συμπεράσματα για το σύνολο της χώρας. Ωστόσο, παρακολουθώντας τη συγκρότηση και εξέλιξη ενός κόμματος στα πλαίσια της τοπικής πολιτικής σκηνής, έχουμε τη δυνατότητα να αντιστρέψουμε τον καθρέφτη και να δούμε παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο γενικά χαρακτηριστικά της πολιτικής συμπεριφοράς εμφανίζονται στις συγκεκριμένες περιοχές. Είναι πιθανό, με αυτόν τον τρόπο, να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν σχετικές υποθέσεις και να προσδιοριστούν οι ιδιομορφίες της τοπικής κοινωνίας και οι εξαιρέσεις που παρουσιάζει ως προς τον γενικό κανόνα. Η έρευνα σε τοπικό επίπεδο, μέσω της λεπτομερούς κατανόησης της κοινωνίας και της πολιτικής, δίνει μία νέα οπτική θεώρησης των πολιτικών διαδικασιών.

Οι παραπάνω στόχοι οδήγησαν την παρούσα έρευνα στο να συμπληρώσει την πολιτική ανάλυση με μία ανθρωπολογική προσέγγιση της πολιτικής συμμετοχής. Εφαρμόζουμε μία οπτική μελέτης με κατεύθυνση 'από τα κάτω προς τα πάνω'. Υποστηρίζουμε ότι πέρα από τις κεντρικές πολιτικές επιλογές του κόμματος στην Αθήνα, ήταν οι πολιτικές επιλογές των μεσαίων στελεχών σε περιφερειακό επίπεδο που έπεισαν και δικτύωσαν τον όγκο των οπαδών του κόμματος. Οι ερευνητές που ακολούθησαν την αντίθετη ερευνητική πορεία 'από τα πάνω προς τα κάτω', ξεκινώντας από την ηγεσία και τα κεντρικά όργανα του κόμματος προκειμένου να κατανοήσουν τη σχέση του ΠΑΣΟΚ με τα κοινωνικά στρώματα, συχνά κατέφυγαν στην κοινή λογική προκειμένου να προχωρήσουν σε συμπεράσματα λόγω έλλειψης στοιχείων. Στη συμπλήρωση αυτού το κενού ελπίζει να συμβάλει η παρούσα μελέτη.

³¹

Αναλυτικά ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν:

- Η μελέτη της τοπικής ιστορίας και πολιτικής κουλτούρας λόγω της σημασίας τους στη διαμόρφωση πολιτικών ταυτοτήτων και συμπεριφορών.

- Τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας.

- Εκτεταμένες συνεντεύξεις με κορυφαία στελέχη και απλά μέλη. Παρ' όλο που τα κριτήρια επιλογής τους ήταν ποιοτικά, υπήρξε μέριμνα προκειμένου να συνιστούν αντιπροσωπευτικό δείγμα.

- Τα αρχεία του Τομέα Οργανωτικού του ΠΑΣΟΚ. Προκειμένου να είναι δυνατή η ερευνητική τους αξιοποίηση για τους σκοπούς της έρευνας, αλλά και από μελλοντικούς ερευνητές, έπρεπε να μελετηθούν, να ταξινομηθούν και να κωδικοποιηθούν. Περιελάμβαναν πρακτικά συνεδριάσεων Νομαρχιακών Επιτροπών και Τοπικών Οργανώσεων, εκθέσεις κλιμακίων, επιστολές – τηλεγραφήματα, εγκυκλίους ενημέρωσης, καρτέλες εγγραφής κ.ά.

- Αναλυτικά εκλογικά αποτελέσματα κομμάτων και υποψηφίων και μελέτη τους στο χάρτη.

- Σχετικά στατιστικά δεδομένα.

- Τοπικός Τύπος.

Η έρευνα στηρίχτηκε στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας της πολιτικής επιστήμης -οι ρίζες και οι τεχνικές των οποίων βρίσκονται στην ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία- και εντάσσει την ανάλυση και τα ευρήματα στα πλαίσια αυτής της σχολής, με δεδομένα τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της³². Η επιλογή έγινε όχι μόνο εξαιτίας των εκτεταμένων συνεντεύξεων που αποτελούν εργαλείο αυτής της σχολής, αλλά ιδιαίτερα εξαιτίας της σημασίας που δίνει στο κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο εντός του οποίου το αντικείμενο μελέτης εκδηλώνεται. Συνεισφέρει στην κατανόηση της πολιτικής συμπεριφοράς προσεγγίζοντας τους πολιτικά δρώντες ως συνειδητά κοινωνικά υποκείμενα που διαμορφώνουν τον πολιτικό κόσμο, όπως διαμορφώνονται από αυτόν. Παρέχει σαφές πλεονέκτημα όταν επιδιώκουμε να κατανοήσουμε υποκειμενικές εμπειρίες, το νόημα που αποδίδουν τα ίδια τα πρόσωπα σε αυτές και τα κίνητρά τους. Ιδιαίτερα στην περίπτωση μας, όπου η μελέτη περιελάμβανε μία κοινότητα προσωπικών σχέσεων που δημιουργούνται εντός ενός κοινού πλαισίου, η ποιοτική μέθοδος έρευνας αποδείχθηκε η καταλληλότερη.

Η συμμετοχική παρατήρηση (που για την παρούσα έρευνα προϋπέθετε μετάβαση στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου, εντοπισμό των περιοχών και των χωρικών σημείων στα οποία αναφερόμαστε και επαφή με τους κατοίκους της περιοχής) αποτελεί ένα ακόμα εργαλείο των ποιοτικών μεθόδων έρευνας στην πολιτική επιστήμη. Αυτή η επιλογή απεδείχθη πολύ χρήσιμη, παρ' όλο που η παρατήρηση δεν γινόταν σε συγχρονία με την εποχή που καλύπτει η έρευνα. Το γεγονός ότι φτάνοντας στη Φλώρινα με υποδέχθηκε ένας τεράστιος σταυρός που δεσπόζει στο λόφο πίσω από την πόλη, ενώ στο Ηράκλειο στις εισόδους της πόλης μπλε ταμπέλες του οδικού δικτύου πληροφορούν τον επισκέπτη ότι 'Το δημοκρατικό Ηράκλειο σας καλωσορίζει', συνόψιζε τη διαφορά που προσπαθούσα να τεκμηριώσω ως προς την πολιτική φυσιογνωμία των δύο νομών. Τα παραπάνω υπήρχαν από την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο.

Αυτό είναι μόνο ένα παράδειγμα, σταγόνα στον ωκεανό μπροστά σε όσα προσέφερε στην έρευνα η μετάβαση στις υπό μελέτη περιοχές. Δεν θα μπορούσα να αποδώσω την πραγματικότητα της οργάνωσης του Ηρακλείου που προκύπτει μέσα από τα αρχεία του κόμματος αν δεν είχα αναζητήσει τα γραφεία της νομαρχιακής και

---

³² Για μία εκτεταμένη παρουσίαση των ποιοτικών μεθόδων: F. Devine, 'Qualitative Methods' στο D. Marsh, G. Stoker eds. *Theory and methods in political science*, Macmillan Press, 1995. Ένα παράδειγμα έρευνας πολιτικής επιστήμης που στηρίχτηκε στη συμμετοχική παρατήρηση, τις εκτεταμένες συνεντεύξεις και έθεσε ως θεμελιακό ερμηνευτικό πρίσμα το πολιτισμικό πλαίσιο με σκοπό τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς σε περιοχή της κεντρικής Ιταλίας: E. Banfield, *The moral basis...*, ό.π.

δεν είχα αναστήσει στο μυαλό μου την ατμόσφαιρα που προέκυπτε από τα καφεενεία, τα ρακάδικα και τη συνέντευξη στη γειτονιά. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν θα είχα κατανοήσει τις μορφές που παίρνει η ένταση μεταξύ πόντιων/ντόπιων αν δεν είχα μεταβεί στη Φλώρινα και δεν είχα κρυφακούσει τα εκατέρωθεν υποτιμητικά σχόλια ζώντας την εκεί καθημερινότητα ή αν δεν είχα δει συνθήματα που συμπυκνώνουν αυτή τη σύγκρουση γραμμένα στους δρόμους.

Το σημαντικότερο από όλα, δεν θα μπορούσα να αντιληφθώ τα όρια των δεδομένων που προκύπτουν από τα αρχεία αν δεν είχα περάσει ώρες ολόκληρες με τα πρόσωπα που μου παραχώρησαν συνεντεύξεις. Αλλά και το αντίστροφο. Αυτά τα δύο εργαλεία έρευνας λειτούργησαν συμπληρωματικά, σε συνδυασμό με την αποδελτίωση του τοπικού Τύπου, θέτοντας τα πραγματικά όρια της εικόνας. Για παράδειγμα, στα αρχεία του κόμματος δίνεται τεράστια σημασία στις εσωκομματικές συγκρούσεις, καθώς δημιουργούσαν εντάσεις που αν δεν προσπερνούνταν δεν μπορούσε να συνεχιστεί η πολιτική δουλειά, ενώ στις συνεντεύξεις -εξαιτίας του χρόνου που έχει παρέλθει και της ωραιοποίησης που τείνει να παρεισφραδίζει στην αφήγηση του συνεντευξιαζόμενου- το θέμα σχεδόν εξαφανιζόταν.

Στην παρούσα μελέτη οι συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκαν ως μία από τις βασικές πηγές της έρευνας. Οι ποιοτικές μέθοδοι εντάσσουν τις στάσεις και συμπεριφορές των συνεντευξιαζόμενων εντός του πλαισίου της προσωπικής τους βιογραφίας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Για αυτό και είναι καταλληλότερες όταν ερευνάται το νόημα, η διαδικασία και το περιεχόμενο. Σε κάθε νομό πήρα πέντε-έξι συνεντεύξεις. Κατά την επιλογή των προνομακίων πληροφοριοδοτών προσπάθησα να εξασφαλίσω μία αντιπροσωπευτικότητα ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τον τόπο κατοικίας και τη θέση στο κόμμα κατά την υπό μελέτη περίοδο. Δεν μπορώ να υποστηρίξω ότι απέφυγα το snowball effect, καθώς αξιοποίησα συστάσεις των προσώπων που προσέγγισα προκειμένου να προσεγγίσω του επόμενου. Ελπίζω, καθώς ο αριθμός των προσώπων είναι μικρός, να μην επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό τα ευρήματα.

Ο ερευνητής/τρια πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός/ή στα ευρήματα που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις, καθώς τα πρόσωπα που παραχωρούν συνεντεύξεις εξαιτίας της επιθυμίας τους να ευχαριστήσουν ή να εντυπωσιάσουν τον ερευνητή έχουν την τάση να δίνουν τις απαντήσεις που πιστεύουν ότι είναι οι επιθυμητές. Τείνουν να ορθολογικοποιούν συμπεριφορές που στη ρίζα τους μπορεί να βρίσκονται συναισθήματα όπως ο θυμός, η φιλοδοξία κ.λπ. ή να εντυπωσιάσουν δείχνοντας ότι

γνωρίζουν περισσότερα από όσα γνωρίζουν πραγματικά. Τα παραπάνω είναι ανθρώπινα και αναμενόμενα και αποτελεί ευθύνη του ερευνητή/τριας να τα ελέγξει. Στην περίπτωση μας σε αυτό συνέδραμε η χρήση άλλων μεθόδων, όπως η μελέτη των αρχείων και του τοπικού Τύπου.

Για τους σκοπούς της έρευνας εξασφαλίστηκε η πρόσβαση στους φακέλους του αρχείου του Τομέα Οργανωτικού του κόμματος, που βρίσκονταν σε προσωπικό αρχείο, και αφορούσαν τη Φλώρινα και το Ηράκλειο, όπως και ο φάκελος που περιελάμβανε τις αιτήσεις μελών με σκοπό τη συμμετοχή τους στη Β' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη. Δεν υπήρχε καμία προηγούμενη αρχειοθέτηση του υλικού, οι φάκελοι είχαν συγκροτηθεί με μοναδικό κριτήριο τον νομό και ορισμένες φορές την ημερομηνία και αν και πληθωρικοί σε καμία περίπτωση δεν ήταν πλήρεις. Περιελάμβαναν τα πρακτικά συνεδριάσεων των Νομαρχιακών Επιτροπών, καθώς και αρκετών Τοπικών Οργανώσεων, τα πρακτικά από τις επισκέψεις των κλιμακίων, τις πειθαρχικές αποφάσεις, κάθε απόφαση της οργάνωσης που έπαιρνε αριθμό πρωτοκόλλου και αποστέλλονταν στα κεντρικά, αιτήσεις μελών, δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου, προσωπικές επιστολές και πλήθος άλλων ντοκουμέντων που αποτέλεσαν πολύτιμη πηγή προκειμένου να μελετηθεί η δημιουργία της οργάνωσης και να ανασυσταθεί το πολιτικό κλίμα της εποχής. Το αρχείο παρέχει μία πρώτη τάξεως ευκαιρία κατανόησης του τι απασχολούσε την κοινωνία των υπό εξέταση νομών και τον τρόπο που το κόμμα παρενέβη στην τοπική πραγματικότητα, ενώ συνιστά αναντικατάστατη πηγή μελέτης των όρων πολιτικής ένταξης. Την ίδια στιγμή, παρέχει πολύτιμα στοιχεία για συλλογικές συμπεριφορές και στάσεις, καθώς και για την πολιτική κουλτούρα και τις συλλογικές αντιλήψεις της εποχής σε κάθε περιοχή. Τέλος, το αρχείο παρείχε το ασφαλές σημείο συναγωγής συμπερασμάτων με την απαιτούμενη εγκυρότητα και το πλεονέκτημα της συγχρονίας.

Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Με σκοπό την οργάνωση της έρευνας και την επίτευξη των στόχων της, η παρουσίασή της διαιρέθηκε σε τέσσερις ενότητες. Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στη σχετική θεωρία των πολιτικών κομμάτων. Το Κεφάλαιο 2 εξετάζει το ιστορικό πλαίσιο που αποτέλεσε τη βάση της παρούσας μελέτης. Ορίζουμε τις συντεταγμένες μας στο πλαίσιο που προκύπτει από τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς και των κοινωνικών διαιρέσεων στη μεταπολιτευτική ελληνική κοινωνία. Οι ιδιαίτερες συνθήκες της τελευταίας και οι όροι δημιουργίας της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ συμπληρώνουν το Κεφάλαιο 2. Σκοπός δεν είναι η εξάντληση των θεωρητικών ή ιστορικών ζητημάτων που προκύπτουν, αλλά η αποσαφήνιση του αναλυτικού - μεθοδολογικού πλαισίου που ακολουθήθηκε και των εννοιών που χρησιμοποιήθηκαν.

Ακολουθεί η το Κεφάλαιο 3, που αφορά την περιοχή του Ηρακλείου. Εδώ, αλλά και στο επόμενο Κεφάλαιο 4, που αναφέρεται στο νομό Φλώρινας, επιδιώκεται να εφαρμοσθεί η μέθοδος μελέτης που επελέγη και να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα που προέκυψαν μετά την έρευνα, συνάγοντας τις σχετικές απαντήσεις ως προς τα ερωτήματα που έχουν τεθεί. Για να επιτευχθεί αυτό:

α. Γίνεται μία σύντομη αναφορά στην τοπική ιστορία, γεωγραφία, οικονομική και πολιτική ζωή προκειμένου να αποδοθεί το προφίλ της περιοχής.

β. Περιγράφονται οι ιδιαίτερες συνθήκες της τοπικής μεταπολιτευτικής κοινωνίας και της πολιτικής ζωής του τόπου.

γ. Επιχειρείται μια τεκμηριωμένη αφήγηση των όρων δημιουργίας των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ, της λειτουργία των οργανώσεων, της σχέσης τους με τα άλλα κόμματα, της δουλειά τους στους μαζικούς χώρους, της σχέσης τους με το κομματικό κέντρο της Αθήνας, του τρόπου που οργάνωναν τον όγκο των εργασιών, των εκδηλώσεων και πρωτοβουλιών με τις οποίες απευθύνονταν στην τοπική κοινωνία, της ατζέντας των θεμάτων που τους απασχολούσαν, των εσωκομματικών διαφωνιών και άλλων πολλών. Με λίγα λόγια, πρόκειται για αυτό που ονομάζουμε 'η ζωή της οργάνωσης'.

δ. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα πρόσωπα, είτε συνολικά στη βάση των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών και στη στατιστική επεξεργασία των σχετικών δεδομένων είτε με ποιοτική προσέγγιση στη βάση της απόδοσης των προσωπικών προφίλ και κινήτρων των προσώπων που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία των

οργανώσεων, και ακόμη περισσότερο των προσώπων που παραχώρησαν τις συνεντεύξεις.

Σε αυτό το σημείο έχει σημασία να διευκρινίσουμε ότι, για την παρουσίαση της εξέλιξης των οργανώσεων στις δύο υπό μελέτη περιοχές, ακολουθήθηκε η περιοδολόγηση 1974 - 1977 και 1977 - 1981. Οι χρονολογίες συμπίπτουν με τα έτη διεξαγωγής των εθνικών εκλογών, ωστόσο η επιλογή τους δεν έγινε μόνο σε αυτή τη βάση. Το 1977 είναι η χρονιά που οι οργανώσεις, έχοντας πλέον συγκροτηθεί, αρχίζουν να λειτουργούν με όρους εξωστρέφειας. Ανοίγονται στους μαζικούς χώρους και στην τοπική κοινωνία στη βάση πολιτικής στρατηγικής. Όπως έχει υποστηρίξει και τεκμηριώσει ο Μ. Σπουρδαλάκης, το 1977 συνιστά τομή για την αλλαγή της οργανωτικής δομής, της πολιτικής φυσιογνωμίας και στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ, που έγινε αισθητή με σαφήνεια στην Πρώτη Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (9-10/7/77)³³.

Μελετώντας τα πρακτικά των συνεδριάσεων των πρώτων Τοπικών Οργανώσεων διαπιστώθηκε ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι συζητήσεις αφορούσαν θέματα όπως αν στους τοίχους θα έπρεπε να υπάρχουν κάδρα του Άρη Βελουχιώτη ή του Ανδρέα Παπανδρέου, την πολιτική σκοπιμότητα του ένοπλου αγώνα³⁴ ή το αν ο ήλιος του ΠΑΣΟΚ θα έπρεπε να είναι κόκκινος, ώστε να υποδηλώνει τη σύνδεσή του με την εργατική τάξη, αντί για πράσινο³⁵. Το 1977 η ημερήσια διάταξη των κομματικών συνεδριάσεων περιλαμβάνει θέματα όπως η αγροτική πολιτική, η έκδοση κομματικής εφημερίδας ή η δημιουργία κλιμακίων. Οι μακροσκελείς συζητήσεις γύρω από τους κομματικούς υποψηφίους απασχόλησαν εξίσου τις οργανώσεις και στις δύο περιόδους. Ωστόσο, το 1977 το πολιτικό δυναμικό σε νομαρχιακό επίπεδο είχε ανανεωθεί με νέα πρόσωπα. Η ανάδειξή τους εξυπηρετούσε την εκλογική αποτελεσματικότητα του ΠΑΣΟΚ και δεν έγινε ανεξάρτητα από αυτή τη σκοπιμότητα³⁶. Μετά το 1977, το κόμμα έχει πλέον μία ισχυρή κοινοβουλευτική ομάδα και έχει διπλασιάσει το ποσοστό του. Εσωκομματικά, η μονοκρατορία του Παπανδρέου έχει εμπεδωθεί και οι όροι λειτουργίας της οργάνωσης έχουν προσαρμοστεί σε αυτό το μοντέλο. Το ΠΑΣΟΚ καλλιεργεί το κυβερνητικό του προφίλ και διευρύνει την εκλογική του βάση έως το 1981, που καταλαμβάνει την εξουσία.

³³ Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή...*, ό.π., κεφ. 4.

³⁴ Πρακτικά Συνεδριάσεων, Νομαρχιακής Επιτροπής ΠΑΣΟΚ Φωκίδας, 20/10/1975.

³⁵ Πρακτικά Συνεδριάσεων για το καταστατικό του κόμματος, Τοπικές Οργανώσεις ΠΑΣΟΚ Ηράκλειο, 11/10/1975.

³⁶ Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας στη Φλώρινα και στο Ηράκλειο.

Η έρευνα ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συμπερασμάτων. Εκεί επιχειρείται να αποτιμηθεί το κατά πόσο ήταν επιτυχής η εφαρμογή της θεωρίας στην επεξεργασία των ευρημάτων, να γίνει μια σύγκριση μεταξύ των δύο περιοχών και να παρουσιαστούν τα σχετικά συμπεράσματα και τέλος να απαντηθούν τα κεντρικά ερωτήματα που αποτέλεσαν την αφετηρία της έρευνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Η παρούσα έρευνα παρακολουθεί την προβληματική γύρω από τις διαιρετικές τομές και τη σχέση τους με τα κόμματα, στη βάση της ανάλυσης που κατέστησε κλασικό το έργο των S. Lipset και S. Rokkan, *Party systems and voter alignments*³⁷. Οι δύο θεωρητικοί ξεκινούν από την παραδοχή ότι τα κόμματα εκπροσωπούν διαφορετικές ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα. Διαμορφώνουν την ιδεολογία και την οργανωτική τους δομή δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαιρέσεις, με στόχο τη στοίχιση τμήματος του εκλογικού σώματος στις δυνάμεις τους. Αλληλεπιδρώντας με τους πολίτες και τις ομάδες συμφερόντων, οργανώνουν τα πολιτικά αιτήματα και παρέχουν υποστήριξη ανάλογα με τις κοινωνικές διαιρέσεις στη βάση των οποίων ορίζονται. Η διαίρεση συγκροτείται στο πλαίσιο των κριτηρίων που θέτουν άτομα, ομάδες ή οργανώσεις, μεταξύ των οποίων η σύγκρουση είναι πιθανή. Ωστόσο, η έννοια της διαιρετικής τομής δεν ταυτίζεται με αυτή της σύγκρουσης. Η σύγκρουση είναι πιθανή, αλλά όχι δεδομένη³⁸.

Η ελληνική μεταπολίτευση χαρακτηρίστηκε από έντονα πολιτικά πάθη και βαθιές διαιρέσεις, που η εμπειρία της δικτατορίας είχε οξύνει. Η ένταση των κοινωνικών διαιρέσεων επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία σχηματισμού πολιτικών ταυτοτήτων και την πολιτική συμπεριφορά. Δεν υποστηρίζεται ότι το

---

³⁷ S. Lipset & S. Rokkan, *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*, Toronto: The Free Press, 1967. Καθώς και στο S. Lipset & S. Rokkan, 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments', στο P. Mair (ed.), *The West European Party System*, Oxford University Press, 1990, σελ.91-149. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000, σελ. 37-43.

³⁸ Lane J. E. & S. O. Ersson, *Politics and society in Western Europe*, London: SAGE, 1987 σελ.39.

κοινωνιολογικό μοντέλο ερμηνείας μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις εποχές με την ίδια ερμηνευτική αξία, αλλά ότι μπορεί να προσφέρει ένα χρήσιμο θεωρητικό πρίσμα για την υπό μελέτη περίοδο³⁹. Σε κάθε περίπτωση, επεξηγηματικά μοντέλα της πολιτικής συμπεριφοράς, όπως αυτό της ‘ορθολογικής επιλογής’ (rational choice model) προϋποθέτουν ότι τα άτομα δίνουν μικρή σημασία στην πολιτική και δεν συζητούν για αυτά τα θέματα, πράγμα που δεν ίσχυε στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Εφόσον επιλέγουμε τα μοντέλα ανάλογα με την επεξηγηματική τους ικανότητα σε κάθε περίπτωση, καταλήγουμε στο κοινωνιολογικό μοντέλο για την παρούσα έρευνα. Συγκεκριμένα, σε περιόδους επαναπροσδιορισμού του πολιτικού συστήματος η κοινωνιολογική προσέγγιση θεωρείται η καταλληλότερη, ενώ το ‘μοντέλο κομματικής ταύτισης’ (party identification model) προτείνεται για περιόδους όπου οι πολιτικές συνθήκες είναι σταθερές και το ‘μοντέλο ορθολογικής επιλογής’ για περιόδους όπου οι πολιτικές ευθυγραμμίσεις αποσταθεροποιούνται⁴⁰.

Σύμφωνα με την προτεινόμενη τυπολογία των S. Lipset και S. Rokkan, τέσσερις κατηγορίες κοινωνικών διαιρέσεων είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την ερμηνεία των δομικών διαφορών στα δυτικο-ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα: κέντρο-περιφέρεια, κράτος-εκκλησία, γη-βιομηχανία, εργοδότες-εργαζόμενοι. Και οι τέσσερις διαιρέσεις έχουν τις ρίζες τους σε καίριες ιστορικές στιγμές όπως η Γαλλική και οι συνδεδεμένες με αυτή εθνικές επαναστάσεις, και η Βιομηχανική Επανάσταση. Η συζήτηση γύρω από τις μετα-υλιστικές αξίες που προστέθηκαν ως ερμηνευτική μεταβλητή τις τελευταίες δεκαετίες εισήγαγε κοινωνικές διαιρέσεις που συγκροτούνται στη βάση κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως η ηλικία ή η μόρφωση. Αυτή η νέα διαίρεση οδήγησε στη δημιουργία κομμάτων που εντάχθηκαν στην κατηγορία New Politics και εξέφρασαν τα νέα κοινωνικά κινήματα της περιόδου που εξετάζουμε στη Δυτική Ευρώπη⁴¹. Αν και ο τρόπος που ορίστηκαν και μελετήθηκαν οι μετα-υλιστικές αξίες και η σχέση τους με τα νέα κοινωνικά κινήματα και την πολιτική συμμετοχή συνοδεύτηκε από έντονη και σοβαρότατη κριτική, η προσέγγιση δεν παύει να ενισχύει το εύρος των ερμηνευτικών εργαλείων που έχει στη διάθεσή

³⁹ Την ίδια επιλογή έκανε και η Μ. Κομνηνού στην έρευνά της για τα πελατειακά δίκτυα στις περιφέρειες της Αιτωλίας - Ακαρνανίας και της Καβάλας. Όπως αναφέρει: ‘Μόνο με συνδυασμό μελέτης των ιστορικών διαιρέσεων και της κοινωνικής δομής είναι δυνατό να εξηγηθούν οι διαφορές στις πολιτικές πρακτικές μεταξύ των δύο νομών, αλλά και εντός τους, ιδιαίτερα σε επαρχιακό επίπεδο.’ Μ. Κομνηνού, *Clientelistic Politics...*, ό.π., σελ. 21.

⁴⁰ Harrop M. & William M., *Elections and Voters*, Macmillan, 1987, ch.6.

⁴¹ R. Inglehart, ‘The Silent Revolution in Post-Industrial Societies’, *American Political Science Review*, 1971, σελ.991-1017. R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton: Princeton University Press, 1977.

του ο μελετητής⁴². Ιδιαίτερα στην περίπτωση μας, όπου έχουμε να κάνουμε με ένα κόμμα τη δεκαετία του '70, του οποίου οι νέοι αποτέλεσαν τη βάση της δύναμής του⁴³.

Με βάση τους παραπάνω άξονες, το κοινωνιολογικό μοντέλο προσεγγίζει την ιστορική ταυτότητα των πολιτικών οικογενειών των ευρωπαϊκών κομμάτων, αλλά και την εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων. Στις επόμενες σελίδες εφαρμόζονται τα παραπάνω στην ανάλυση της τοπικής πολιτικής ιστορίας και της πολιτικής συμπεριφοράς στις περιφέρειες που έχουν επιλεγεί και σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η μελέτη της συγκρότησης και λειτουργίας των οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ. Πριν από αυτό, παρατίθεται μία σύντομη επισκόπηση της ελληνικής πολιτικής ιστορίας και του πολιτικού συστήματος υπό το πρίσμα των κοινωνικών διαιρέσεων⁴⁴.

Το κομματικό σύστημα μελετάται στην ποσοτική και ποιοτική του διάσταση. Στην πρώτη περίπτωση αναζητούνται οι οικογένειες κομμάτων που αντιπροσωπεύονται σταθερά στο κοινοβούλιο και έχουν επιρροή στην κυβερνητική πολιτική, καθώς και η συγκριτική τους δύναμη. Υπάρχει ισορροπία στην κατανομή των ψήφων μεταξύ τους και στη συμμετοχή τους στην κυβέρνηση ή κυριαρχεί ένα συγκεκριμένο κόμμα; Η ποσοτική διάσταση έχει να κάνει με το πόσα σημαντικά κόμματα υπάρχουν. Υπάρχουν δύο βασικά κόμματα που ανταγωνίζονται προκειμένου

---

⁴² Για τον προβληματικό τρόπο με τον οποίο ο Inglehart όρισε και μέτρησε τις μετα-υλιστικές αξίες και τη σχέση τους με τη Νέα Αριστερά, τη Νέα Δεξιά και τις παραδόσεις του φιλελευθερισμού και της απολυταρχίας: S. Flanagan, 'Changing values in industrial society revised: Towards a resolution of the values debate', *American Political Science Review*, 1987, τ.81, σ.1303-1309. Περισσότερο προβληματική αποδείχθηκε η σχέση, που είχε θεμελιωτική θέση στη θεωρία του, μεταξύ συστήματος αξιών και πολιτικού ενδιαφέροντος ως σχέση αίτιας και αποτελέσματος. Όπως υποστήριζαν οι Gabriel και Van Deth, η αύξηση του πολιτικού ενδιαφέροντος, αλλά και το ίδιο το αξιακό σύστημα ενός προσώπου, μπορεί είναι υποκείμενα των δομικών αλλαγών στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού των ανεπτυγμένων βιομηχανικά κοινωνιών: O. Gabriel και J. van Deth, 'Political Interest', στο J. van Deth E. Scarbrough (εκ.), *The impact of values*, Oxford University Press, 1995. Μεγάλη συζήτηση έχει γίνει ακόμη γύρω από το γεγονός ότι ο Inglehart αγνόησε παράγοντες όπως η θρησκεία ή η σχέση που περιέγραψε μεταξύ νέων και πολιτικού ακτιβισμού: P. Gundelach, 'Grass-roots activity', J. van Deth E. Scarbrough (εκ.), *The impact of values*, Oxford University Press, 1995.

⁴³ Στις δυτικές χώρες τη δεκαετία του 1980 'η γενιά με τις μετα-υλιστικές αξίες' βγήκε από τα πανεπιστήμια και εντάχθηκε στις τάξεις των νέων επαγγελματιών, των δημοσίων υπαλλήλων, των μανάτζερ και των πολιτικών. Έτσι βρέθηκε στο κέντρο των αποφάσεων και επηρέασε τη δημόσια ατζέντα, ενώ οι μετα-υλιστικές αξίες πέρασαν στην πολιτική ατζέντα των περισσότερων δυτικών κομμάτων. Στην Ελλάδα αυτός ο κόσμος ασφυκτιούσε και μπόρεσε να εκφράσει τις διεκδικήσεις του μέσω του ΠΑΣΟΚ. Στη συνέχεια το κόμμα έγινε για αρκετούς το όχημα της κοινωνικής τους ανόδου. E. Scarbrough, 'Materialist – postmaterialist value orientations', στο J van Deth & E. Scarbrough (eds.), *The impact of values*, Oxford University Press, 1995, σ.128

⁴⁴ Μία τέτοια προσέγγιση έχει επιχειρηθεί από μελετητές στο παρελθόν. Ενδεικτικά G. Mavrogordatos, *Stillborn republic...*, ό.π.

να διαμορφώσουν μία μονοκομματική κυβέρνηση, ή υπάρχουν πολλά μικρά κόμματα που επιδιώκουν τη διαμόρφωση μίας κυβέρνησης συνεργασίας;

Σύμφωνα με τους Lipset και Rokkan, υπάρχει σαφής ερμηνευτική σχέση ανάμεσα στις δύο διαστάσεις και τις ισχυρές κοινωνικές διαιρέσεις⁴⁵. Για παράδειγμα, αναφέρουν ότι όταν υφίσταται μία βασική κοινωνική διαίρεση, όπως η κοινωνική τάξη, αυτό συνεπάγεται δικομματισμό. Όπου οι ταξικές, θρησκευτικές ή εθνικές/τοπικές διαιρέσεις είναι ισχυρές μπορούμε να περιμένουμε την ύπαρξη 4 ή 5 κομμάτων. Η φύση της κοινωνικής διαίρεσης προσδιορίζει και τον τύπο του κόμματος. Ταξικές ή θρησκευτικές κοινωνικές διαιρέσεις είναι πιθανό να εκφραστούν με σοσιαλιστικά, χριστιανικά ή φιλελεύθερα κόμματα.

Υπάρχει μία ιεραρχία κοινωνικών διαιρέσεων η οποία καθορίζει την πρωτοκαθεδρία στα πολιτικά ζητήματα. Όχι μόνο διαφέρει σε κάθε πολιτικό σύστημα, αλλά υπογραμμίζει και τις ιστορικές αλλαγές. Έχει υποστηριχθεί ότι τα συστήματα περιέρχονται σε πολύ μεγαλύτερη ένταση, αν οι βασικές γραμμές των διαιρέσεων έχουν να κάνουν με ζητήματα ηθικά και τη φύση της ανθρώπινης μοίρας, από ότι όταν αφορούν πιο γειωμένα και διαπραγματεύσιμα ζητήματα όπως οι τιμές των αγαθών, οι μισθοί και τα κέρδη.

Ωστόσο, ευθείες αντιστοιχίες είναι δύσκολο να βρεθούν στον πραγματικό κόσμο. Παραμένει το ερώτημα πώς καταλαβαίνουμε ότι μία κοινωνική διαίρεση είναι σημαντική; Το καταλαβαίνουμε από την ύπαρξη αντίστοιχου κόμματος και τη σχετική του δύναμη. Και πώς ερμηνεύουμε την ύπαρξη και τη σχετική δύναμη του κόμματος; Την ερμηνεύουμε στη βάση της πολιτικής σημασίας της σχετικής κοινωνικής διαίρεσης. Είναι προφανές ότι αν αποδεχτούμε τη σχέση αίτιου - αιτιατού μεταξύ των δύο, κινδυνεύουμε να κάνουμε κύκλους χωρίς να καταλήγουμε σε συμπέρασμα. Διαφορετικά πώς εξηγείται ότι στον ευρωπαϊκό χώρο και σε χώρες με σχετικά όμοιες κοινωνικές διαιρέσεις έχουν διαμορφωθεί ανόμοια κομματικά συστήματα; Μία απάντηση είναι ότι τα κόμματα δεν είναι απλά παθητικοί δέκτες και εκφραστές των κοινωνικών διαιρέσεων, αλλά αυτόνομοι δρώντες, που σε μεγάλο βαθμό τις προσδιορίζουν με τη σειρά τους.

Επιπλέον, ο αριθμός των κομμάτων επηρεάζεται σημαντικά από το εκλογικό σύστημα και τις συνταγματικές ρυθμίσεις. Ο τρόπος μετάφρασης των ψήφων σε κοινοβουλευτικές έδρες συχνά σχεδιάζεται με τρόπο που να αποδυναμώνει

---

⁴⁵ M. Lipset & S. Rokkan, *Party systems...*, ό.π.

συγκεκριμένα κόμματα και κοινωνικά συμφέροντα. Παρ' όλα αυτά, η σύνδεση των κοινωνικών διαιρέσεων με τη διαμόρφωση των κομματικών συστημάτων διατηρεί την ερμηνευτική της αξία. Αυτό που είναι απαραίτητο είναι να προστεθεί η επιρροή άλλων παραγόντων στη σχέση και να μελετηθεί η πολιτική σημασία των διαιρέσεων ανεξάρτητα από συγκεκριμένα κόμματα.

Στην ελληνική περίπτωση μπορούμε να αναφερθούμε στις δύο κύριες διαιρετικές τομές, μεταξύ βενιζελικών και μοναρχικών και μεταξύ *Αριστεράς* και *Δεξιάς*, στις οποίες ανταποκρίθηκαν τα μεγαλύτερα κόμματα της νεότερης πολιτικής ιστορίας⁴⁶. Παράλληλα, θα αναζητηθεί το αν και σε ποιο βαθμό το νεοσύστατο κόμμα επηρεάστηκε από την ατζέντα των κοινωνικών κινημάτων και της πολιτικής ανανέωσης που έφερε η νέα γενιά τις δεκαετίες του '60 και του '70 στη Δυτική Ευρώπη. Ακολουθώντας το νήμα αυτής της ανάλυσης, θα επιχειρηθεί μια μελέτη του τρόπου που το ΠΑΣΟΚ τοποθετήθηκε ως προς αυτά στις υπό μελέτη περιοχές και θα εξετασθεί η υπόθεση περί ενοποιητικού ρόλου του κόμματος.

Τα κόμματα εξυπηρετούν συγκεκριμένες λειτουργίες, που συντελούν στην αναπαραγωγή και εξέλιξη του πολιτικού συστήματος. Επιτελούν εκφραστική λειτουργία (*expressive function*): αναπτύσσουν ρητορική με σκοπό τη μετάφραση των αντιθέσεων στην κοινωνική και πολιτισμική δομή σε αιτήματα και πίεση για δράση ή αδράνεια. Ταυτόχρονα, έχουν μεσολαβητική και αντιπροσωπευτική λειτουργία (*instrumental function, representative function*): πιέζουν τους εκπροσώπους των κομμάτων, που περιλαμβάνουν αντικρουόμενα συμφέροντα και αντιλήψεις, να προχωρήσουν σε συμφωνίες, να κλιμακώσουν τις απαιτήσεις και να αθροίσουν τις πιέσεις. Τα μικρά κόμματα μπορεί να αρκούνται στην εκφραστική λειτουργία, αλλά κανένα κόμμα δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα αποκτήσει αποφασιστική επιρροή στα κοινά αν δεν διαπερνά τις υπαρκτές διχοτομήσεις και δεν διαμορφώνει κοινά μέτωπα με πιθανούς εχθρούς και αντιπάλους.

---

⁴⁶ Η διαιρετική τομή Αριστεράς – Δεξιάς είναι η ευρύτερα εφαρμοζόμενη διάσταση στη μελέτη των περισσότερων χωρών. Σύμφωνα με τους Stefano Bartolini και Peter Mair αυτό συμβαίνει γιατί συνδέεται με τη μόνη διαίρεση που εμφανίζεται σε όλες τις χώρες, την κοινωνική τάξη: S. Bartolini & P. Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1990. Ως αναλυτικό εργαλείο συνιστά την πλέον γενικεύσιμη και σταθερή κατηγορία: G. Bingham Powell, *Elections as Instruments of Democracy*, New Haven, Yale, 2000, σ.162-3. Για την ελληνική περίπτωση, Γ. Μοσχονάς, 'Εικόνες της 'Δεξιάς' και αντιδεξιό σύνδρομο', *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τ.23-24:71-104, 1996.

Τα περισσότερα κόμματα στη Δύση που επιδιώκουν πλειοψηφική θέση λειτουργούν σωρευτικά ως προς την υποστήριξη κοινωνικών ομάδων με διαφορετική πολιτική ατζέντα. Το συνδετικό τους σημείο συχνά είναι η κοινή εχθρότητα απέναντι σε ανταγωνιστές και αντίπαλα κοινωνικά στρατόπεδα. Εχθρότητες και αντιθέσεις είναι δυνατό να προκύψουν από μεγάλη ποικιλία σχέσεων στην κοινωνική δομή, αλλά λίγες από αυτές τείνουν να πολώσουν το πολιτικό σύστημα.

Οι S. Lipset και S. Rokkan έχουν επισημάνει με έμφαση ότι οι δύο σημαντικότερες, μονιμότερες και μακροβιότερες λειτουργίες των πολιτικών κομμάτων υπήρξαν πάντα α. η ένταξη και η αντιπαράθεση, β. η ενσωμάτωση και η σύγκρουση⁴⁷. Τα κόμματα είναι ταυτόχρονα εργαλεία σύγκρουσης, στο μέτρο που προωθούν αντιπαρατιθέμενες πολιτικές, και εργαλεία ενσωμάτωσης, στο μέτρο που η αντιπαράθεση αυτή συνιστά σε μεγάλο βαθμό την ενιαία πολιτική φυσιογνωμία ενός τόπου. Γίνεται σε εθνική κλίμακα, με επίκληση γενικών συμφερόντων και με την εφαρμογή καθολικής ισχύος και αποδοχής κανόνων που διέπουν τους όρους διεξαγωγής της (της σύγκρουσης ή της ενσωμάτωσης). Ανεξάρτητα από τις διαφορές στη δομή του κάθε πολιτικού συστήματος, τα κόμματα έχουν λειτουργήσει ως απαραίτητοι φορείς κινητοποίησης και ως τέτοιοι συνέβαλαν στην ενσωμάτωση των τοπικών κοινοτήτων στο εθνικό περιβάλλον⁴⁸. Η ενοποιητική λειτουργία βρήκε εφαρμογή σε ευρύτατη κλίμακα, από το αμερικανικό πολιτικό σύστημα έως μονοκομματικές περιπτώσεις στον Τρίτο Κόσμο⁴⁹.

Στα ανταγωνιστικά πολιτικά συστήματα, η διαδικασία της ενσωμάτωσης μπορεί να μελετηθεί σε δύο επίπεδα. Κάθε κόμμα διαμορφώνει ένα δίκτυο διατοπικών καναλιών επικοινωνίας και με αυτό τον τρόπο ενισχύει την εθνική ταυτότητα. Ταυτόχρονα, ο ανταγωνισμός μεταξύ των κομμάτων και των υποψηφίων συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός εθνικού συστήματος διακυβέρνησης, που δεν ταυτίζεται με συγκεκριμένα πρόσωπα στην εξουσία. Θεωρητικοί όπως ο E. A. Ross και ο G. Simmel έχουν δώσει έμφαση στον τρόπο που η καθιέρωση σταθερών καναλιών έκφρασης συγκρουόμενων συμφερόντων συνετέλεσε στη σταθεροποίηση της δομής μεγάλου αριθμού εθνών - κρατών και στην ενσωμάτωση του πληθυσμού

⁴⁷ S. Lipset & S. Rokkan, *Party systems...*, ό.π., σ.3

⁴⁸ S. Lipset & S. Rokkan, 'Cleavage structures...', ό.π., σ.91.

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Sartori, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες η εμφάνιση των μαζικών κομμάτων και η εθνική ομογενοποίηση της πολιτικής κουλτούρας: Sartori G., 'Structuring the party system', στο P. Mair (ed.), *West European party systems*, Oxford University Press, 1990, σελ.75-77.

τους⁵⁰. Η σχέση των αποκλεισμένων ομάδων με το κομματικό σύστημα μπορεί να πάρει τις εξής μορφές: την απορρόφησή τους στο ήδη διαμορφωμένο πολιτικό σύστημα που σταδιακά διευρύνει την επιρροή του σε αυτά τα τμήματα του πληθυσμού, τη δημιουργία ειδικά ανταποκρινόμενων κομμάτων ή τη συνέχιση του αποκλεισμού τους⁵¹.

Μελετώντας τη λειτουργία των κομμάτων -και συγκεκριμένα στην περίπτωση μας του ΠΑΣΟΚ στη Φλώρινα και το Ηράκλειο- ως προς τον άξονα κέντρο-περιφέρεια, μας δίνεται η δυνατότητα συναγωγής συμπερασμάτων σε μία επιπλέον διάσταση της διείδυσης και ομογενοποίησης του πολιτικού συστήματος. Η αυξανόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας επιδρά καθοριστικά στη συγκρότηση και οργάνωση των κομμάτων. Η διαδικασία λαμβάνει χώρα σε δύο κατευθύνσεις: οι πολιτικές δυνάμεις του κέντρου επιζητούν να διευρύνουν την πολιτική τους βάση κινητοποιώντας υποστηρικτές σε ευρύτερη γεωγραφικά περιοχή, ενώ ταυτόχρονα οι πολιτικές ομάδες της περιφέρειας οργανώνονται για να προωθήσουν τα τοπικά συμφέροντα στο κέντρο.

Σύμφωνα με τον H. Daalder, αυτή η διαδικασία μπορεί να οδηγήσει σε θεμελιακή εθνική ομογενοποίηση της πολιτικής μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Η τάση διευκολύνεται από την απουσία ισχυρών οικονομικών ή τοπικο-πολιτισμικών διαιρέσεων, τις καλές υποδομές στην επικοινωνία και την εισαγωγή στην πολιτική ατζέντα ζητημάτων όπως η κοινωνική τάξη, που διευκολύνουν την εθνικοποίηση της πολιτικής ζωής. Σε περιπτώσεις εθνοτικών, γλωσσικών, θρησκευτικών ή γεωγραφικών διαιρέσεων, δυσχεραίνεται η όσμωση. Τα κόμματα μπορεί να λειτουργήσουν ως παράγοντες ενσωμάτωσης, αλλά και αποξένωσης. Συμβάλλουν στην εθνική ομογενοποίηση όταν λειτουργούν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα σε ανόμοια τοπικά ή κοινωνικά συμφέροντα, χωρίς να χάνουν την εθνική τους απεύθυνση στην πορεία⁵².

---

⁵⁰ E. A. Ross, *The principles of sociology*, New York.: Century, 1920, σελ.164-5. G. Simmel, *Sociology*, Berlin: Dunker & Hamblot, 1958, κεφ.4.

⁵¹ H. Daalder, "The "Reach" of the Party System", στο P. Mair (ed.), *West European party systems*, Oxford University Press, 1990, σ.81.

⁵² Στην περίπτωση που τα κόμματα μετατραπούν σε παθητικούς δέκτες μερικών συμφερόντων, ενισχύουν φυγόκεντρες δυνάμεις. Δυνάμεις που επιδιώκουν να ταυτίσουν τα δικά τους μερικά συμφέροντα με αυτά του ενός και αδιαίρετου έθνους είναι πιθανό να συμβάλλουν προς την ίδια κατεύθυνση με αυτές που αρνούνται την ύπαρξη μίας ενιαίας πολιτικής οντότητας. Στο ίδιο, σ.86.

ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΙΣΗ

Ο M. Duverger στο κλασικό του έργο 'Political Parties' κάνει σαφή διάκριση μεταξύ 'μέλους' και 'υποστηρικτή'⁵³. Ο τελευταίος δηλώνει τη συμφωνία του με τις θέσεις του κόμματος και κατά περίπτωση προσφέρει την υποστήριξή του, αλλά παραμένει έξω από την οργάνωση και την κοινότητα που αυτή συγκροτεί. Στα μαζικά κόμματα του 20^{ου} αιώνα, όπως τα σοσιαλιστικά ή τα κομμουνιστικά, όπου τηρούνται με σαφήνεια κατάλογοι μελών και διαδικασίες ένταξης, η διάκριση είναι υπαρκτή. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, όπως τα κόμματα στελεχών που έχουν τις ρίζες τους στον 19^ο, τα σύνορα είναι θολά. Η διαφορά δεν είναι θέμα μεγέθους, αλλά δομής.

Σύμφωνα με τον S. B. Wolinetz, όταν οι πολίτες δεν έχουν διαμορφωμένους δεσμούς με κόμματα, τότε η μετατόπιση σε διαφορετικό κόμμα καθίσταται πιθανότερη⁵⁴. Στην ελληνική περίπτωση, οι παραταξιακές ταυτίσεις ήταν υπαρκτές και ιδιαίτερα ισχυρές. Στη βάση των δύο κυρίαρχων ιστορικών διαιρέσεων στις οποίες έχουμε αναφερθεί, είχαν διαμορφωθεί πολιτικές ταυτότητες τέτοιου εύρους, που τοποθετούν το ελληνικό πολιτικό σύστημα στην κατηγορία των συστημάτων των οποίων η μεταβολή ήταν δύσκολη.

Η κομματική ταύτιση συνδέεται με τη διάρκεια και το εύρος της ψυχολογικής ιδιότητας του μέλους (party membership). Αν όμοιες ταυτίσεις περνούν από γενιά σε γενιά, τότε οι κομματικές ευθυγραμμίσεις είναι δυνατό να συνεχίζουν στο χρόνο. Αλλαγές είναι πιθανό να συμβούν μόνο αν μετατροπές στους υποψηφίους ή την ατζέντα θεμάτων προκαλέσουν στους ψηφοφόρους παρέκκλιση από τις προδιαθέσεις τους ή αν νέοι ψηφοφόροι εισέλθουν στο εκλογικό σώμα με ουσιώδεις διαφορές στις κομματικές τους ταυτίσεις. Όπως θα δούμε, το μεταπολιτευτικό ΠΑΣΟΚ εμπίπτει στην τελευταία περίπτωση, καθώς το μεγαλύτερο και δυναμικότερο κομμάτι των υποστηρικτών του ήταν νέοι ψηφοφόροι με διαφορετική πολιτική κοινωνικοποίηση από τις προηγούμενες γενιές και διαφορετικές πολιτικές επιδιώξεις.

Οι νέοι ψηφοφόροι συχνά μοιράζονται την πολιτική τοποθέτηση των γονιών τους. Ωστόσο, στο δυτικό κόσμο οι νεότερες γενιές τείνουν να είναι ανοιχτές σε νέες επιλογές. Λόγω μεγαλύτερης κοινωνικής κινητικότητας κατά την περίοδο που μελετάμε, ήταν πιθανότερο άτομα που διάνυαν τη δεκαετία μεταξύ είκοσι και τριάντα

⁵³ M. Duverger, *Political Parties: Their organization and activity in the modern state*, Methuen, 1954, σ.62.

⁵⁴ S. Wolinetz, 'The transformation of party systems' στο P. Mair (εκ.), *The Western European party system*, Oxford University Press, 1990, σ.220.

ετών να βρεθούν σε διαφορετική κοινωνική θέση από αυτή της οικογένειάς τους. Μεγάλωναν σε οικονομικές συνθήκες καλύτερες από αυτές των γονιών τους, απολαμβάνοντας μεγαλύτερη 'ασφάλεια' ως προς τους όρους επιβίωσής τους, υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και περισσότερες πιθανότητες να βρεθούν σε επαγγελματικές θέσεις υψηλότερου 'κοινωνικού status'. Την ίδια στιγμή υφίσταντο σε μικρότερο βαθμό την επιρροή των παραδοσιακών δικτύων και τα ΜΜΕ έπαιζαν μεγαλύτερο ρόλο στην πολιτική πληροφόρηση. Τα παραπάνω επιτρέπουν την ανάπτυξη αιτημάτων, όχι αυστηρά υλιστικών αλλά με περιεχόμενο προσανατολισμένο στις πολιτικές ελευθερίες και στα δικαιώματα, στην αυτοέκφραση και στη μέριμνα για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον⁵⁵. Δεν υποστηρίζεται ότι τα παραπάνω, που βρήκαν εφαρμογή στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες των προηγούμενων δεκαετιών, μπορούν να μεταφερθούν στην ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του '70 διατηρώντας την ίδια ερμηνευτική αξία. Όμως δίνουν ένα πρίσμα υπό το οποίο φωτίζονται ορισμένες πτυχές του πολιτικού χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ που μέχρι τώρα έχουν παραμείνει εκτός της σχετικής συζήτησης⁵⁶. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στα συμπεράσματα, αξιοποιώντας τα στοιχεία που προέκυψαν από την παρούσα έρευνα.

Όταν οι ψηφοφόροι αποφασίζουν στη βάση ταξικών συμφερόντων (ή συμφερόντων της κοινωνικής τους ομάδας) και υπάρχει ξεκάθαρη σχέση μεταξύ τάξης και υποστήριξης σε συγκεκριμένο κόμμα, τότε είναι πιθανό οι κομματικές

⁵⁵ Για τον Inglehart, η αλλαγή του συστήματος αξιών είναι μία κοινωνική διαδικασία που συμβαίνει μέσω της διαδοχής των γενεών και κατά την οποία ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις επηρεάζουν την πολιτική τοποθέτηση των ατόμων. Ο μεταυλιστικός προσανατολισμός στο επίπεδο των αξιών δεν σημαίνει 'νέες αξίες', αυτές οι αξίες πάντα υπάρχουν, αλλά γίνονται προτεραιότητα όταν οι άνθρωποι απελευθερώνονται από την ανασφάλεια για τη ζωή τους και μπορούν να ασχοληθούν περισσότερο 'με την ποιότητα της ζωής, από ό,τι με τις συνθήκες της ζωής'. Έχει υποστηριχτεί ότι οι μεταυλιστικές αξίες είναι πιθανότερο να ενισχυθούν σε σχετικά πλούσιες κοινωνίες, όχι ως άμεσο αποτέλεσμα του πλούτου αλλά των διαφορετικών κοινωνικών χαρακτηριστικών από τα οποία συνοδεύτηκε στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες: διευρυνμένο κράτος πρόνοιας, δωρεάν παιδεία και μεγέθυνση του τριτογενούς τομέα, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας που διεύρυνε την κριτική στάση και τη δημιουργικότητα των ατόμων. E. Scarbrough, 'Materialist-postmaterialist...', ό.π., σ.125-126.

⁵⁶ Έχει ενδιαφέρον η θέση των Inglehart και Rabier ότι, όταν ο μεταυλισμός (postmaterialism) εμφανίστηκε ως πολιτική δύναμη τη δεκαετία του '60, οι υποστηρικτές του έτειναν να εκφράζονται με μαρξιστικούς όρους και συνθήματα, τα οποία αποτελούσαν την κύρια ρητορεία διαμαρτυρίας στη Δυτική Ευρώπη. Η Αριστερά ήταν συνδυασμένη μόνο με μαρξιστικά κόμματα, και οι οπαδοί του μεταυλισμού έτειναν να υιοθετούν τη μαρξιστική ταυτότητα. Ωστόσο, στη συνέχεια, οι υποστηρίζοντες μεταυλιστικές αξίες ανακάλυψαν πως τα κατεστημένα κόμματα της Αριστεράς σε μεγάλο αριθμό ζητημάτων (όπως η πυρηνική ενέργεια ή η ειρήνη), δεν ανταποκρίνονταν με επάρκεια. Τα παραπάνω οδήγησαν σε πιέσεις για αλλαγές στα κόμματα της Αριστεράς και στη δημιουργία κομμάτων, όπως τα οικολογικά της Δυτικής Ευρώπης, ενώ οι κομμουνιστές έχαναν με ταχύτατους ρυθμούς την όποια προνομιακή υποστήριξη. R. Inglehart & J. Rabier, 'Political realignment in advanced industrial society: From class based to quality of life politics', *Government and Opposition*, 1986, τ.21:456-479, σ.473,479.

ταυτίσεις να ενισχυθούν, να αναπτυχθούν και να μεταφερθούν από γενιά σε γενιά. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για όσους λειτουργούν στη βάση ιδεολογικής ταύτισης. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση είναι πιθανότερη η μεταβολή στην επιλογή κόμματος, καθώς αυτού του τύπου οι υποστηρικτές είναι πιθανότερο να ελέγχουν τις θέσεις και ενέργειες του κόμματος ως προς τις δικές τους ιδέες. Ακόμα και αν είναι η πίεση και η επιρροή των οργανωτικών δικτύων που κινητοποιεί τους πολίτες, η συνέχεια στην πολιτική συμπεριφορά και τις ταυτίσεις θα παραμένει, όσο τα οργανωτικά δίκτυα και οι ταυτίσεις παραμένουν και οι πολίτες είναι εκτεθειμένοι σε αυτά. Αν αυτά λείψουν, οι πολίτες διάκεινται θετικά σε νεοεισερχόμενα κόμματα και υποψηφίους. Η μεταπολιτευτική περίοδος, κατά την οποία οι μηχανισμοί των προ-δικτατορικών κομμάτων έπρεπε να επανασυγκροτηθούν, δίνει μία καλή ευκαιρία μελέτης αυτής της υπόθεσης. Ιδιαίτερα ως προς την είσοδο στο ΠΑΣΟΚ υποστηρικτών από το χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς.

Η διαμόρφωση νέων αιτημάτων και αντιδράσεων έναντι των κυβερνητικών πολιτικών διευκολύνουν την εμφάνιση και ανάπτυξη νέων κομμάτων, που μπορούν να απευθυνθούν σε ευρύτερη γκάμα ατόμων. Υποστηρίζουμε ότι το ΠΑΣΟΚ είχε αυτό το πλεονέκτημα, το αξιοποίησε και ωφελήθηκε εκλογικά σε μεγάλο βαθμό. Ακόμα και αν προσπαθήσουν τα παλαιότερα κόμματα να ενσωματώσουν τις νέες τάσεις διεκδικώντας επιπλέον υποστήριξη, έχουν να αντιμετωπίσουν σοβαρά μειονεκτήματα έναντι των νέων. Περιορίζονται από διαμορφωμένα δεδομένα, από την ανάγκη να κρατήσουν τους υπάρχοντες υποστηρικτές και να διατηρούν σε ισορροπία τις εσωκομματικές τάσεις. Ταυτόχρονα, πρέπει να υπερασπιστούν τις προηγούμενες πολιτικές επιλογές τους. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, τα κατεστημένα κόμματα μπορεί να μην κατορθώσουν να αντιδράσουν αρκετά γρήγορα ή πειστικά, ώστε να ενσωματώσουν τα νέα αιτήματα. Τα νέα και μικρότερα κόμματα δεν περιορίζονται από διαμορφωμένες οργανωτικές δομές, ούτε υποχρεούνται να συμβιβάζονται λόγω συμμετοχής σε κυβερνητικές θέσεις και λόγω εφαρμογής πολιτικών. Έτσι, είναι ελεύθερα κινήσεων και μπορούν να συνδεθούν με νέα ζητήματα και αιτήματα, να ενσωματώσουν την πολιτική δυσαρέσκεια και να εκπληρώσουν την εκφραστική λειτουργία των πολιτικών κομμάτων⁵⁷.

Όταν νέα κόμματα, που αντιπροσωπεύουν τμήματα του πληθυσμού που βρίσκονταν στο περιθώριο, αποκτήσουν θέση στο πολιτικό σύστημα και το

---

⁵⁷ S. Wolinetz, 'The transformation...', ό.π., σ.229.

κοινοβούλιο, γίνεται φανερό ότι οι πολώσεις γύρω από τη σχετική κοινωνική διαίρεση είναι έντονες. Σύμφωνα με τους S. Flanagan και R. Dalton⁵⁸:

‘Σε αυτή την περίοδο προσαρμογής (τα κόμματα) είναι απαραίτητο να καταστήσουν διακριτή την πολιτική τους ταυτότητα και να κινητοποιήσουν τμήματα του πληθυσμού που προηγούμενα δεν συμμετείχαν, υιοθετώντας ακραία και αδιαπραγμάτευτα πολιτικά αιτήματα. Από τη στιγμή που τα κόμματα εντάσσονται στο πολιτικό σύστημα, η ηγεσία υιοθετεί τους περιορισμούς που επιβάλλει η πραγματικότητα προκειμένου να είναι εφικτή η πολιτική αλλαγή και αντιμετωπίζει την ανάγκη συμβιβασμών προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς της. Με το πέρασμα του χρόνου, η έλξη της εξουσίας και της αποτελεσματικότητας είναι πιθανό να σπρώξει το κόμμα να τροποποιήσει την πολιτική του πλατφόρμα και να διευρύνει την απήχυσή του με σκοπό να αντιπροσωπεύσει νέα συμφέροντα και να προσελκύσει τον ψηφοφόρο που βρίσκεται στις παρυφές.’

Στη σχετική βιβλιογραφία φαίνεται να βρίσκουν εφαρμογή τα παραπάνω στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Στην παρούσα έρευνα μελετάται η εφαρμογή τους σε τοπικό επίπεδο και συγκεκριμένα στους υπό μελέτη νομούς.

ΚΙΝΗΤΡΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Ο A. Ware προτείνει την κατηγοριοποίηση της πολιτικής συμμετοχής στη βάση των προσωπικών κινήτρων⁵⁹. Ξεκινώντας από το πρόβλημα της συλλογικής δράσης, γνωστό και ως ‘Olson problem’, αναζητά το αντιστάθμισμα στο κόστος συμμετοχής σε τρεις τύπους κινήτρων, τα υλικά κίνητρα, τα κίνητρα αλληλεγγύης, και τα κίνητρα σκοπιμότητας.

Στην πρώτη κατηγορία αντιστοιχούν περιπτώσεις όπως η επί πληρωμή παροχή υπηρεσιών σε εκλογικές καμπάνιες, η ανάληψη θέσης εξουσίας ως αντάλλαγμα για τη σταθερή επιτέλεση κομματικών καθηκόντων κ.α. Η βάση των υλικών κινήτρων έχει χαρακτήρα συναλλαγής. Ιδιαίτερα σημαντική στην περίπτωση

⁵⁸ S. Flanagan και R. Dalton, ‘Models of change’, στο P. Mair (ed.), *West European party systems*, Oxford University Press, σ.234, 1990.

⁵⁹ A. Ware, *Political Parties and Party Systems*, Oxford University Press, 1996, κεφ.2. Αυτός ο τρόπος ταξινόμησης των κινήτρων συμμετοχής προτάθηκε από τους P. Clark & J. Wilson, ‘Incentive Systems: A Theory of Organization’, *Administrative Science Quarterly* 6, 1961, σ.129-166.

της Ελλάδας είναι η συνθήκη των πελατειακών σχέσεων και των προσδοκιών οφέλους που δημιουργούνται στους πολίτες με αντάλλαγμα την ψήφο και την υποστήριξή τους. Τις περισσότερες φορές η κατηγορία υλικών κινήτρων έχει μεγαλύτερο ερμηνευτικό εύρος στα κόμματα στελεχών, παρά στα κόμματα μαζών. Ένα κόμμα που επιχειρεί να αποκτήσει μέλη και στελέχη στη βάση άλλων κινήτρων θα δυσκολευτεί να διατηρήσει μία ξεχωριστή κατηγορία στελεχών με υλικά ανταλλάγματα. Ιδιαίτερα σε κόμματα που το ιδεολογικό στοιχείο είναι ισχυρό, και μόνο η ιδέα ότι η δράση στο κόμμα γίνεται στη βάση υλικών ανταλλαγμάτων μπορεί να προκαλέσει ισχυρές αντιδράσεις. Ωστόσο, στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ έχουμε την ιδιαίτερη περίπτωση ενός μαζικού κόμματος που προσαρμόστηκε σε ένα πολιτικό περιβάλλον του οποίου οι πελατειακές σχέσεις αποτελούσαν θεμελιακή δομή. Ο τρόπος με τον οποίο συνυπήρξαν τα υλικά με τις άλλες κατηγορίες κινήτρων, καθώς και ο σχετικός ρόλος των πολιτευτών και άλλων παραγόντων, αποτελούν ορισμένα από τα αντικείμενα της παρούσας έρευνας.

Αν χαρακτηριστικό των υλικών κινήτρων είναι το απτό όφελος σε ατομική βάση, τα κίνητρα αλληλεγγύης είναι ηθικής, υπαρξιακής φύσης και έχουν και συλλογική βάση⁶⁰:

‘Το άτομο συμμετέχει στο κόμμα γιατί απολαμβάνει την κοινότητα με τους συντρόφους του ενώ συμμετέχει στις δραστηριότητές του. Ορισμένα άτομα είναι δυνατό να αντλούν ικανοποίηση από καθαρά πολιτικές δραστηριότητες, άλλοι όμως ενδέχεται να ενδιαφέρονται κυρίως για δραστηριότητες που συνδέονται έμμεσα με την πολιτική δουλειά καθώς το κόμμα μπορεί να έχει πλήθος κοινωνικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, κάποια στιγμή θα τους ζητηθεί να συμβάλουν στην κομματική δουλειά από τα άτομα που παίρνουν την πολιτική δραστηριότητα πιο σοβαρά. Αυτός ο τύπος κινήτρων προσιδιάζει περισσότερο στα μαζικά κόμματα.’

Στην περίπτωση των κινήτρων σκοπιμότητας, έχουμε να κάνουμε με άτομα που έλκονται από την ιδεολογία ή το πολιτικό πρόγραμμα των κομμάτων και αποτελούν πιο συνειδητοποιημένες περιπτώσεις. Μοιράζονται τις στοχοθεσίες του κόμματος και επιθυμούν να συμβάλλουν στην πραγματοποίηση του συλλογικού οφέλους που αυτές θα επιφέρουν. Η κοινωνικοποίηση στο πλαίσιο κάποιας άλλης συλλογικότητας (π.χ. ένα σωματείο ή η εκκλησία) είναι πιθανό να έχει ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση πολιτικών αξιών που προετοιμάζουν το άτομο για την ένταξή του σε ένα πολιτικό

---

⁶⁰ A. Ware, *Political Parties...*, ό.π., κεφ.2.

κόμμα. Τα κόμματα που έχουν θεσμικούς ή ανεπίσημους δεσμούς με τέτοιους χώρους είναι πιθανότερο να προσελκύουν άτομα με κίνητρα σκοπιμότητας.

Αυτού του είδους τα στελέχη και η δράση τους μπορούν να αποτελέσουν πηγή εσωκομματικών εντάσεων. Καθώς έχουν μία ήδη διαμορφωμένη πολιτική θέση, ενδέχεται να θέλουν να προωθήσουν το δικό τους όραμα ή να αμφισβητούν την επάρκεια της κομματικής ηγεσίας. Ένα κόμμα μαζών είναι σχετικά ευάλωτο, καθώς έχει διαμορφωμένες δομές που μπορούν χρησιμοποιηθούν για την αμφισβήτηση της κυρίαρχης γραμμής, σε αντίθεση με τα κόμματα στελεχών.

Στην πραγματικότητα, είναι δύσκολο να βρούμε περιπτώσεις μελών ή στελεχών που να κινούνται αποκλειστικά στη βάση ενός ξεκάθਾਰου κινήτρου. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για ένα συνδυασμό διαφορετικών κινήτρων. Το σε ποια από αυτά μπορεί ένα κόμμα να ανταποκριθεί έχει να κάνει με τους χώρους στους οποίους έχει πρόσβαση, την ιδεολογική του τοποθέτηση και την πολιτική του καταγωγή. Τα κίνητρα που υπήρξαν κυρίαρχα κατά την ίδρυσή του είναι δυνατό να συνεχίζουν να το προσδιορίζουν και στην πορεία. Για παράδειγμα, ένα κόμμα που διαμορφώθηκε σε σχέση με μία συνδικαλιστική ένωση, είναι πιθανό να έχει ενσωματώσει ένα πολιτικό ήθος που καθιστά δύσκολη, ή μόνο με έμμεσους τρόπους εφικτή, την αποδοχή υλικών κινήτρων. Ένα είδος κινήτρου μπορεί να διευκολύνει την ανάπτυξη ενός άλλου. Για παράδειγμα, ένα άτομο που κινείται στη βάση ισχυρών ιδεολογικών κινήτρων μπορεί στην πορεία να αναπτύξει δεσμούς και να ταυτιστεί με τους συντρόφους του, και έτσι να συμβάλλει στην ανάπτυξη κινήτρων αλληλεγγύης.

Γίνεται εκτενής αναφορά στις κατηγορίες κινήτρων πολιτικής ένταξης διότι πρόκειται για μία από τις διαστάσεις της έρευνας. Μέσα από προσωπικές συνεντεύξεις επιχειρήθηκε να φωτιστεί, όσο αυτό ήταν δυνατό με τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, το *‘γιατί της πολιτικής συμμετοχής’*. Η ιδιαιτερότητα της μεταπολιτευτικής περιόδου, ως προς το κόστος της πολιτικής συμμετοχής σε μία δημοκρατία που αποκαθίσταται σταδιακά, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ’ όψη προκειμένου να κατανοήσουμε το πολιτικό πλαίσιο της εποχής, ιδιαίτερα των πρώτων χρόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Το ελληνικό κράτος από τις απαρχές της συγκρότησής του παρείχε τεράστιες δυνατότητες απασχόλησης, που δεν συνοδεύονταν από πραγματική οικονομική και αναπτυξιακή δραστηριότητα⁶¹. Οι πελατειακές δομές κράτησαν τα αγροτικά στρώματα μακριά από την αυτόνομη και ενεργή πολιτική δράση, ενώ επιβράδυναν ή απέτρεψαν την πολιτική οργάνωση και ιδεολογική συνοχή των οικονομικά κυρίαρχων τάξεων.

Κατά τη βενιζελική περίοδο, η αστική τάξη συγκροτεί ένα διεκδικητικό πόλο, που εκφράζεται από τον Βενιζέλο και συγκρούεται με τις δυνάμεις του παλατιού⁶². Πρόκειται για την πρώτη ισχυρή κοινωνική διαίρεση που προσδιόρισε το πολιτικό σύστημα της χώρας. Σχηματοποιήθηκε γύρω από τη σύγκρουση του φιλελεύθερου πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου, για την εξωτερική πολιτική της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η έναρξη της διαμάχης εντοπίζεται

---

⁶¹ Υπολογίζεται ότι στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων που αντιστοιχούσαν σε 10.000 πολίτες, ήταν επτά φορές υψηλότερος στην Ελλάδα συγκριτικά με το Ηνωμένο Βασίλειο: Ν. Mouzelis, *Modern Greece: Facets of underdevelopment*, MacMillan, 1978, σ.17. Ως προς τη διόγκωση του κράτους, την αντιμετώπισή του από τα κόμματα ως τροπαίου και τον διαμεσολαβητικό ρόλο των πρώτων ελληνικών κομμάτων: Γ. Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, Σάκκουλα, Αθήνα 1982, κεφ.1. J. Petropoulos, 'Πολιτική και συγκρότηση κράτους, 1833-1843', στο Γ. Δερτιλής & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σ.197-213. Χ. Λυριντζής, 'Πολιτική και πελατειακό σύστημα', στο Γ. Δερτιλής & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σ.251-272.

⁶² Σχετικά με τις πολιτικές δυνάμεις κατά τη βενιζελική περίοδο: Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης*, Τεύχος Α, Σάκκουλα, Αθήνα 1985. Για τη σχέση διαδοχής μεταξύ βενιζελισμού και ΠΑΣΟΚ: Θ. Διαμαντόπουλος, 'ΠΑ.ΣΟ.Κ. και βενιζελισμός: Οι εκλογικές γεωγραφίες', στο *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Σάκκουλα, Αθήνα 1985.

στην επανάσταση στο Γουδί το 1909, που αποδυνάμωσε τόσο την κατεστημένη πολιτική ολιγαρχία όσο και το θρόνο⁶³. Η θεαματική πορεία του Βενιζέλου και του Κόμματος των Φιλελευθέρων επέφερε δραστικές αλλαγές στη σύνθεση των κοινοβουλευτικών δυνάμεων και ολόκληρης της κοινωνικής δομής.

Το 1922 υπήρξε έτος καμπή στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Η ξαφνική άφιξη περισσότερων του ενός εκατομμυρίου προσφύγων από τα παράλια της Μικράς Ασίας, είχε θεμελιακές συνέπειες για την ελληνική κοινωνική δομή⁶⁴. Η ανάγκη να ενσωματωθεί ο τεράστιος όγκος ξεριζωμένων ανθρώπων είχε ως συνέπεια την επιτάχυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης που είχε ήδη εισηγηθεί ο Βενιζέλος στο τέλος της προηγούμενης περιόδου⁶⁵. Η μικρή ιδιοκτησία γης -που έγινε η βασική μονάδα καλλιέργειας- σε συνδυασμό με τις πελατειακές πολιτικές δομές έδωσαν στην εργατική και αγροτική τάξη μεσοαστικά χαρακτηριστικά. Την ίδια στιγμή, απέτυχαν να οργανωθούν με πολιτικά αυτόνομο τρόπο και να προβούν σε συλλογικές διεκδικήσεις⁶⁶.

Κάθε οικογένεια που κατοικούσε στην περιφέρεια επεδίωκε να μορφώσει τα παιδιά της και να τα βοηθήσει να βρουν τη θέση τους στην Αθήνα. Οι κατάλληλες επαφές με τους 'υψηλά ιστάμενους' δεν ήταν απλά θέμα φιλοδοξίας ή εξυπηρέτησης, ήταν επιτακτικό ζητούμενο. Οι οικογένειες δεν επεδίωκαν να βελτιώσουν τη θέση των αγροτών γενικά, αλλά να προωθήσουν τα δικά τους πρόσωπα σε ανώτερες κοινωνικές τάξεις μέσω της θέσης τους στα διαμορφωμένα πελατειακά δίκτυα. Η αλλαγή του κοινωνικού σχηματισμού και η αστικοποίηση του πληθυσμού είχε μεγάλες συνέπειες στη συγκρότηση της εργατικής τάξης.

Η αγροτική και εργατική τάξη με τον καιρό ενεπλάκη στη διαμάχη που είχε ξεκινήσει ως εσωτερική διαφωνία της κυρίαρχης τάξης, με πόλους τον Βενιζέλο και

---

⁶³ Y. Kouvertaris & B. Dobratz, *A profile of modern Greece*, Oxford, 1987, σ.42. R. Clogg, *A short history of modern Greece*, Cambridge University Press, 1979, σ.106-7. Ως προς το τι ακολούθησε: Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλα, Αθήνα 1981.

⁶⁴ K. Legg, *Politics in modern Greece*, Stanford University Press, 1969, σ.59.

⁶⁵ N. Mouzelis, 'Capitalism and the development of the Greek state', στο Scase, R. (ed.), *State in Western Europe*, London:Croom Helm, 1980, σ.245. Κ. Κωστής, 'Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940', στο Γ. Μαυροκορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ.149-157.

⁶⁶ Κ. Μοσκόφ, 'Ο σχηματισμός της νεοελληνικής κοινωνίας', *Περιοδικό Αντί*, τεύχος 127, 1979, σ.36-43. Για μία αναλυτική παρουσίαση των οργανωτικών αδυναμιών, αλλά και του έντονα διεκδικητικού χαρακτήρα του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα: Σ. Σεφερειάδης, 'Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 12, Νοέμβριος 1998.

τον βασιλιά.⁶⁷ Οι αστοί κατόρθωσαν να εμπλέξουν τα αγροτικά στρώματα σε μια διαμάχη που είχε ελάχιστη σχέση με τα δικά τους συμφέροντα⁶⁸. Ωστόσο, η βαθμιαία συγκρότηση βιομηχανικού προλεταριάτου κατά τις δύο προπολεμικές δεκαετίες και η μεγάλη κλίμακας εγκατάσταση προσφύγων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη αποτέλεσαν τη βάση για τη δημιουργία Κομμουνιστικού Κόμματος. Η παρουσία του στα πολιτικά πράγματα αποτέλεσε τον καταλύτη που άρχισε να μετατρέπει το ύφος της δημόσιας αντιπαράθεσης και του ιδεολογικού προσανατολισμού των κυρίαρχων στρωμάτων⁶⁹.

Η κυρίαρχη τάξη έγινε πιο 'οικονομίστικη'. Ο 'ηρωικός' εθνικός επεκτατισμός της 'Μεγάλης Ιδέας' αντικαταστάθηκε από το όραμα της οικονομικής ανάπτυξης, της 'ελευθερίας' της αγοράς και τον αντι-κομμουνισμό. Η εμπλοκή των μαζών στην πολιτική ζωή είχε ως συνέπεια να καταστούν ευκρινέστερες οι ταξικές διαφοροποιήσεις. Η δημιουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος σηματοδοτεί με τον σαφέστερο τρόπο την αλλαγή εποχής⁷⁰. Οργάνωσε τη δράση και τις δυνάμεις του, όχι με πελατειακούς όρους αλλά στη βάση ιδεολογικών αρχών. Τα πελατειακά δίκτυα υποχώρησαν βαθμιαία στα μεγάλα αστικά κέντρα και τα αστικά κόμματα οργανώθηκαν σε πιο συγκροτημένη βάση και σε εθνικό επίπεδο⁷¹. Ωστόσο, οι πελατειακές δομές και ο προσωποκεντρικός χαρακτήρας των πολιτικών κομμάτων παρέμειναν κεντρικά χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής ζωής, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά. Όπως και η εργαλειακή χρήση του κράτους ως κεφαλαίου για την αναπαραγωγή της εξουσίας του κυβερνώντος κόμματος, δηλαδή κυρίως των κομμάτων της Δεξιάς.

Η γερμανική κατοχή διέλυσε τους μηχανισμούς μέσω των οποίων τα αγροτικά στρώματα ενσωματώνονταν στην αστική πολιτική σφαίρα. Έτσι, δόθηκε η ευκαιρία στο ισχυρά οργανωμένο Κομμουνιστικό Κόμμα να κινητοποιήσει τους αγρότες

---

⁶⁷ Όπως σημειώνει ο Α. Ελεφάντης, αρχικά η σύγκρουση αφορούσε δύο ανταγωνιστικά τμήματα της αστικής τάξης, που υποστήριζαν διαφορετικούς τρόπους κατανομής του κοινωνικού πλεονάσματος. Α. Ελεφάντης, *Η υπόσχεση της αδύνατης επανάστασης: Το ΚΚΕ και οι αστικές δυνάμεις την περίοδο του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Οίκος, 1976, σ.189-94, 318.

⁶⁸ Το ίδιο έχει υποστηριχτεί και για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, των οποίων η πλειοψηφία χρέωσε απόλυτα στους βασιλικούς το φιάσκο του 1922, δίνοντας μαζικά την ψήφο τους στον Βενιζέλο. Ο τελευταίος ήταν στην πραγματικότητα ο αρχιτέκτονας της εκστρατείας υψηλού ρίσκου στα Μικρασιατικά παράλια. Ν. Mouzelis, *Modern Greece...*, ό.π., σ.26.

⁶⁹ R. Clogg, *A short history of modern Greece*, Cambridge University Press, 1979, σ.122.

⁷⁰ Η ελληνική Αριστερά είχε ταυτιστεί με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Τα περισσότερα ευρωπαϊκά κόμματα της ίδιας οικογένειας αποτέλεσαν διάσπαση σοσιαλιστικών κομμάτων. Αντίθετα, στην Ελλάδα, το ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος), αποφάσισε ότι το κόμμα πρέπει να προσχωρήσει στην 3^η Διεθνή το 1920 στο δεύτερο συνέδριό του.

⁷¹ Ν. Mouzelis, *Modern Greece...*, ό.π., σ.27.

εναντίον των Γερμανών κατακτητών, αλλά και ενάντια στη μεγάλη μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης που προτίμησε να παραμείνει ανενεργή ή και να συμπράξει με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής⁷². Από αυτό το σημείο, το πολιτειακό πέρασε σε δεύτερη μοίρα στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Κυρίαρχο θέμα κατέστη το πώς θα περιφρουρηθεί η αστική εξουσία από τη μαζική λαϊκή εισβολή στην ενεργό πολιτική.

Ο ελληνικός εμφύλιος, που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έληξε με την πολιτική επικράτηση των δυνάμεων της Δεξιάς, παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της χώρας βρισκόταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο των δυνάμεων του ΕΑΜ. Το ηττημένο Κομμουνιστικό Κόμμα βρέθηκε στην παρανομία, τα μέλη και οι οπαδοί του δολοφονήθηκαν, διώχθηκαν και βασανίστηκαν συστηματικά, όπως και οι αντι-βασιλικοί και 'παρεμφερή ανατρεπτικά στοιχεία'⁷³. Σε αυτή την περίοδο τέθηκαν οι βάσεις για τη δημιουργία της δεύτερης ισχυρής διαίρεσης που καθόρισε το ελληνικό πολιτικό σύστημα⁷⁴.

Η Αριστερά μετά τον εμφύλιο πόλεμο βρήκε νέα μορφή έκφρασης μέσω της ΕΔΑ (Ενωμένη Δημοκρατική Αριστερά), που ιδρύθηκε το 1951 με την υποστήριξη των παράνομων κομμουνιστικών οργανώσεων⁷⁵. Η ΕΔΑ περιέλαβε όχι μόνο τους κομμουνιστές αλλά και την πλειοψηφία των αριστερών, σοσιαλιστικά προσανατολισμένων ατόμων και ομάδων. Στο βαθμό που το ΚΚΕ βρήκε την έκφραση του μέσω της ΕΔΑ, μπορούμε να πούμε ότι μονοπώλησε την ελληνική Αριστερά κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Προσπάθειες, κυρίως από λίγους διανοούμενους, για τη δημιουργία ενός ικανού και ακηδεμόνευτου σοσιαλιστικού κόμματος, απέβησαν άκαρπες⁷⁶.

Το Λαϊκό Κόμμα, που αντιπροσώπευε τις αντι-βενιζελικές δυνάμεις απορροφήθηκε σταδιακά από τον Ελληνικό Συναγερμό, ιδρυτής του οποίου υπήρξε ο Αλέξανδρος Παπάγος. Μετά τον θάνατό του, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ίδρυσε την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) και άρχισε να προπαγανδίζει συστηματικά την ιδέα ότι η Ελλάδα ως μικρή χώρα έπρεπε να προσδεθεί στο άρμα των μεγάλων δυτικο-ευρωπαϊκών δυνάμεων προκειμένου να επιβιώσει. Η ΕΡΕ διατήρησε τη θέση

⁷² Y. Kouvertaris & B. Dobratz, *A profile...*, ό.π., σ.48.

⁷³ N. Mouzelis, 'Capitalism and the...ό.π., σ.151.

⁷⁴ Για την πολιτική πραγματικότητα και τις κοινωνικές συνθήκες της μεταπολεμικής Ελλάδας, βάση μελέτης αποτελεί το έργο του J. Meynaud, όχι μόνο για τα δεδομένα που κομίζει αλλά και για την αναλυτική οπτική που εισήγαγε. J. Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκ. Μπάουρον, 1964.

⁷⁵ I. Παπαθανασίου, 'ΕΔΑ: Το μαζικό κόμμα της προ-δικτατορικής Αριστεράς 1963-1967' στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994.

⁷⁶ C. Lyrintzis, 'Political parties...', ό.π.

της στην εξουσία έως το 1963 και συνέχισε να παίζει κεντρικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή μέχρι τη στρατιωτική δικτατορία του 1967. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι έξωθεν επεμβάσεις στη χώρα θεσμοποιήθηκαν, κυρίως στην οικονομία, στο στρατό και στις μυστικές κρατικές υπηρεσίες. Είναι ενδεικτικό ότι μέχρι το 1957 η αμερικανική βοήθεια κάλυπτε πάνω από τα $\frac{3}{4}$ του ελλείμματος του προϋπολογισμού⁷⁷. Ωστόσο, όπως σημειώνει και ο D. Sassoon σε συγκριτική του μελέτη για τη μεταπολίτευση των χωρών του ευρωπαϊκού νότου⁷⁸:

‘Η εξάρτηση της Ελλάδας δεν ήταν μόνο οικονομική, όπως στην περίπτωση της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Η Ελλάδα ήταν και πολιτικά εξαρτημένη από τις ΗΠΑ, σε βαθμό που δεν είχε προηγούμενο για δυτικό-ευρωπαϊκή χώρα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 ήταν τόσο κραυγαλέα η αμερικανική επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, ώστε οι Αμερικανοί δεν δίστασαν να παρέμβουν ανοιχτά πάνω στο ζήτημα της εκλογικής μεταρρύθμισης και απείλησαν, με επιτυχία, ότι θα σταματήσουν την οικονομική βοήθεια, αν οι Έλληνες δεν συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις τους. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η ΕΔΑ, παρ’ όλο που κέρδισε το 9.6% των ψήφων το 1952, δεν κατάφερε να κερδίσει καμία έδρα στη Βουλή, καθώς δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις του εκλογικού νόμου. Το ότι κατά τη διάρκεια του ’50 και του ’60 η Ελλάδα ήταν όντως ένας πελάτης των ΗΠΑ, δεν αμφισβητείται από την πλειοψηφία των Ελλήνων. Ακόμα και ο διορισθείς πρεσβευτής των ΗΠΑ Robert Keely, κατά τη διάρκεια δηλώσεών του τον Ιούλιο του 1985, παραδέχθηκε ότι οι σχέσεις ΗΠΑ - Ελλάδα ήταν σχέσεις πάτρωνα προς πελάτη επί είκοσι ολόκληρα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.’

Οι δυνάμεις του Κέντρου κατόρθωσαν να ενωθούν σε κοινό μέτωπο με τη δημιουργία της Ένωσης Κέντρου το 1961, υπό την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου. Κέρδισαν τις εκλογές του 1963 και του 1964, αλλά παρέμειναν στην εξουσία μόλις μέχρι το 1965, εξαιτίας της παρέμβασης του παλατιού στην πολιτική ζωή⁷⁹. Το δεξιό τμήμα της Ένωσης Κέντρου αυτομόλησε προκειμένου να συγκροτήσει κυβέρνηση με την κοινοβουλευτική υποστήριξη της ΕΡΕ. Η αποκαλούμενη ‘κυβέρνηση των αποστατών’ σηματοδότησε την έναρξη μίας περιόδου μακράς κυβερνητικής

⁷⁷ Γ. Σταθάκης, ‘Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση’, στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994.

⁷⁸ D. Sassoon, ‘Το ΠΑΣΟΚ και...’, ό.π. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα τόμος Β΄: Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, εκ. Σαββάλας, 2003.

⁷⁹ Η διαμάχη ανάμεσα στον βασιλιά και τον Γ. Παπανδρέου ξεκίνησε όταν ο πρώτος δεν συναίνεσε στην ανάληψη του Υπουργείου Άμυνας από τον τότε πρωθυπουργό. Για τα Ιουλιανά και τις επιπτώσεις τους στην πολιτική ζωή: Η. Νικολόπουλος, ‘Ιουλιανά 1965: Οι κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης’, στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994.

αστάθειας, ενώ αποτέλεσε έναυσμα πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης που εκφράστηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου⁸⁰.

Η επιρροή της κέντρο-αριστερής τάσης της οποίας ηγείτο, εντός της Ένωσης Κέντρου, ήταν ιδιαίτερα ισχυρή πριν από τις εκλογές του Μαΐου του 1967, όπου και αναμένονταν άνετη νίκη του κόμματος. Το περιοδικό 'Αντί' δημοσίευσε σχετικά ευρήματα έρευνας που είχε διεξαχθεί το Μάρτιο του 1967 στην Αθήνα⁸¹. Η κεντρική ερώτηση ήταν: *‘Ας υποθέσουμε ότι μπορούσατε να αποφασίσετε για τον επόμενο Πρωθυπουργό, ανεξάρτητα από το κόμμα που πρόκειται να κερδίσει τις εκλογές. Ποιον θα επιλέγατε ως τον καταλληλότερο;’* Το αποτέλεσμα ήταν 21% για τον Κ. Καραμανλή, 16% για τον Α. Παπανδρέου και 13% για τον Γ. Παπανδρέου. Στην ερώτηση, *‘Ποιος από τους σημερινούς πολιτικούς πιστεύετε ότι θα κυβερνήσει τη χώρα τα επόμενα χρόνια;’* Το αποτέλεσμα ήταν 30% ο Α. Παπανδρέου, 12% ο Κ. Καραμανλής και 2% ο Γ. Παπανδρέου. Ο Α. Παπανδρέου, μετέπειτα ιδρυτής και αρχηγός του ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή δίνοντας το στίγμα του ως προς τις καίριες κοινωνικές διαιρέσεις. Προέρχεται από την Ένωση Κέντρου, κόμμα που διαδέχθηκε το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Ε. Βενιζέλου, και επιδιώκει να ενισχύσει το αριστερόστροφο προφίλ του κόμματός του⁸².

⁸⁰ Κ. Βαρελά, *Α. Γ. Παπανδρέου 1919-1996*, εκ. Ελληνικά Γράμματα, 2002, σελ.95-131.

⁸¹ 'Αντί', 3 Δεκεμβρίου 1977, τεύχος 87:6.

⁸² Έχει ιδιαίτερη σημασία η διαπίστωση του J. Meynaud, τουλάχιστον για την προ του Α. Παπανδρέου περίοδο, ότι τα δύο μεγάλα κόμματα της εποχής παραμένουν *‘κόμματα της καθεστηκίας τάξεως, των οποίων οι διαφορές όσο πραγματικές και αν είναι ή υπήρξαν δεν είναι θεμελιώδους φύσεως’*. Τεκμηριώνοντας το συλλογισμό του υποστηρίζει ότι πρόκειται για δύο εκφάνσεις συντηρητισμού, το φιλελεύθερο και τον πατροπαράδοτο, δίνοντας τη δική του ερμηνεία στη διατήρηση των κοινωνικών διαιρέσεων και την έκφρασή τους μέσω των πολιτικών κομμάτων υπό το πρίσμα της συγχρονίας (πρόκειται για τη μόνη και την πρώτη, μελέτη του είδους που εκπονήθηκε τη δεκαετία του 60'). *‘Ο πατροπαράδοτος συντηρητισμός, που ακολουθεί τη γραμμή του παλαιού λαϊκού κόμματος, τοποθετεί την προσήλωση προς τη μοναρχία στο κέντρο των αξιών που υπερασπίζεται. Λιγότερο κλειστός σήμερα από χθες στην ιδέα της κινήσεως και την έννοια ενός μεταρρυθμιστικού σχεδίου, είναι προσηλωμένος ωστόσο στη σταθερότητα των κοινωνικών σχέσεων και τη συντήρηση των νομικών θεσμών πάνω στους οποίους στηρίζεται αυτή η σταθερότης. Ο φιλελεύθερος συντηρητισμός αντιπροσωπεύει τη βενιζελική γραμμή, που βέβαια δεν είχε τίποτα το αντιδυναστικό: δέχεται ή, αν προτιμάτε, δεν αμφισβητεί το μοναρχικό θεσμό με την επιφύλαξη πάντως ότι και ο μονάρχης θα δεχθεί, πράγμα που σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις συνέβη στη σύγχρονη Ελλάδα, να παίξει το συνταγματικό του ρόλο και δε θα δείχνει εύννοια προς τον πατροπαράδοτο συντηρητισμό. Ο φιλελεύθερος συντηρητισμός είναι βέβαια περισσότερο ανοικτός, σύμφωνα με τη γνωστή έκφραση, στους ανέμους της αλλαγής, αν μη τι άλλο από τη φύση της πελατείας του, που συνδέεται με την ανάπτυξη των πόλεων και την άνοδο των μεσαίων στρωμάτων. Το ρεύμα αυτό δίνει μεγαλύτερη σημασία από τον πατροπαράδοτο συντηρητισμό στα προβλήματα της εκπαίδευσης, της ίσης κατανομής των φόρων και βελτιώσεως της τύχης των βιομηχανικών εργατών. Όμως, βασικά, μένει προσηλωμένος στο καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας και σε όλες τις κοινωνικό-πολιτικές δυνάμεις που απορρέουν από αυτό’*. Τελικά, ο Meynaud αποδίδει στην Αριστερά την έκφραση του αντιμοναρχισμού που σε συνδυασμό με τη διεκδίκηση ή την υπόδειξη κοινωνικής αλλαγής αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα του κομματικού εκφραστή της τη δεκαετία του 60', της ΕΔΑ. J. Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις...*, ό.π., σ.318-319.

Την ίδια στιγμή στην κοινωνία, το απεργιακό - διεκδικητικό κίνημα βρίσκεται σε αναβρασμό και καθοδηγείται, κατά βάση από πρωτοβάθμια συνεργαζόμενα σωματεία που θα αποτελέσουν τη ραχοκοκαλιά του συνδικαλιστικού κινήματος⁸³. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας κατά την τριετία 1964-1966, ο αριθμός ημερών απεργίας ανά 1.000 μισθωτούς ξεπερνάει κατά πολύ τον αντίστοιχο μέσο όρο των χωρών της ΕΟΚ. Η πρώτη καταλυτική πολιτική εξέλιξη που συνέδραμε στα παραπάνω είναι η δημόσια και μαχητική αμφισβήτηση της νομιμότητας της εξουσίας, που γίνεται από την Ένωση Κέντρου στα πλαίσια του Ανένδοτου, που ξεκινά το 1961. Το 1962 ο αριθμός των απεργιών αυξάνεται κατά 62% σε σχέση με το 1961, ενώ ο αριθμός των χαμένων εργάσιμων ωρών αυξάνεται περίπου κατά 50%. Ο Ανένδοτος δημιουργεί το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται επί μέρους διεκδικήσεις και αποτελεί όχημα για την κεντρική διεκδίκηση, που είναι η απομάκρυνση της ΕΡΕ από την εξουσία. Παράλληλα, η σκλήρυνση των κατασταλτικών και παρακρατικών μηχανισμών, σύμφωνα με τον Σ. Σεφεριάδη, *‘προσωποποιεί τον αντίπαλο, αναδιατάσσει τις αξιακές προτεραιότητες για τις λαϊκές μάζες και επαναφέρει στο προσκήνιο συλλογικές ταυτότητες της δεκαετίας του ’40’*⁸⁴. Η βασιλική εκτροπή που ακολουθεί, οδηγεί στις εκρηκτικές μέρες των Ιουλιανών⁸⁵.

Ο Α. Παπανδρέου εξέφρασε τις πρόσφατα ριζοσπαστικοποιημένες δυνάμεις, τα μεσαία και χαμηλά κοινωνικά στρώματα που ήταν έτοιμα να στηρίξουν αυτούς που θα προωθούσαν πολιτικές ωφέλιμες για τα συμφέροντά τους⁸⁶. Από τη στιγμή που η κομμουνιστική Αριστερά στερούνταν των δυνατοτήτων, η κέντρο-αριστερή πρόταση λειτούργησε ως η μόνη δύναμη που μπορούσε να εξυπηρετήσει αυτόν το

---

⁸³ Σχετικά με τον τρόπο που επέδρασε το συνδικαλιστικό - διεκδικητικό κίνημα στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής: Σ. Σεφεριάδης, *‘Διεκδικητικό κίνημα, ό.π.*

⁸⁴ Στο ίδιο, σ.21.

⁸⁵ Είναι ενδεικτικό ότι μέσα σε 40 μέρες από το βασιλικό πραξικόπημα έγιναν 400 λαϊκές συγκεντρώσεις σε ανοιχτό χώρο. Στο ίδιο, σ.22.

⁸⁶ Η ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του ’50 εμπεριέχει μία ευρύτατη μεσαία τάξη, η οποία εξαιτίας του τύπου ανάπτυξης του ελληνικού κράτους αποτελούνταν κυρίως από παραδοσιακές επαγγελματικές κατηγορίες (χειροτέχνες, έμποροι και κάθε είδους μεσάζοντες) και ένα μικρό σύγχρονο τομέα μηχανικών, επιστημόνων κλπ. Μία δεκαετία αργότερα, το 1961, το 32% του ενεργού εργασιακού δυναμικού ήταν αυτοαπασχολούμενο και ένα 28% εργαζόταν σε οικογενειακές επιχειρήσεις χωρίς σταθερό μισθό. Η μικρή ιδιοκτησία και η αξία της εργασιακής ανεξαρτησίας, ακόμα και αν συνεπάγονταν μεγάλη οικονομική επισφάλεια, δε συνέβαλαν στη δημιουργία ταξικής συνείδησης και έχουν αντιμετωπιστεί από πολλούς αναλυτές ως αιτίες που ερμηνεύουν την υποστήριξη των εργαζομένων προς τα αστικά κόμματα της εποχής. Οι βιομηχανικοί εργάτες ήταν αυτοί που αποτέλεσαν τη δεξαμενή άντλησης υποστηρικτών για την Αριστερά. Το 1961, 25% του εργατικού δυναμικού εργαζόταν στη βιοτεχνία και 11% στον κατασκευαστικό τομέα και τα δημόσια έργα. Στοιχεία από: Μ. Comninou, *Clientelistic Politics*, ό.π.

σκοπό. Η εκπλήρωση των υποσχέσεων περί πολιτικής φιλελευθεροποίησης όταν η Ένωση Κέντρου πήρε την εξουσία, συνετέλεσε στην ενεργητικότερη πολιτική συμμετοχή των Ελλήνων τη δεκαετία του '60⁸⁷.

Η στρατιωτική δικτατορία του Απρίλη του 1967 ανέκοψε αυτήν την πορεία⁸⁸. Αποτέλεσε σύμπτωμα της ιδεολογικής κρίσης της αστικής τάξης, σηματοδοτώντας την κρίση νομιμοποίησης των πολιτικών δυνάμεων που για δεκαετίες είχαν την αποκλειστικότητα ελέγχου του κρατικού μηχανισμού και συνιστούσαν την αστική κοινωνία. Σύμφωνα με τον Γ. Νοταρά⁸⁹:

Ήταν η Δεξιά που κύρια επηρεάστηκε από τη δικτατορία. Οι Έλληνες συνειδητοποίησαν για πρώτη φορά ότι η απειλή δεν ερχόταν από την Αριστερά και τον κομμουνισμό, όπως τους έλεγαν τόσα χρόνια, αλλά από ένα συγκεκριμένο τμήμα της Δεξιάς (κύρια από το στρατό) που δεν ήθελε την 'ορθολογικοποίηση' της ελληνικής πολιτικής ζωής και ωφελούνταν από την αστάθεια. Η Αριστερά ήταν απροετοίμαστη και ανίκανη να αντιμετωπίσει τη δικτατορία, έτσι ο κόσμος συνειδητοποίησε ότι η Αριστερά δεν είχε την αποτελεσματική οργάνωση και δικτύωση που τους έλεγαν. Άνθρωποι που υποστήριζαν τη Δεξιά βίωσαν για πρώτη φορά βασανιστήρια, εξορία και παρενοχλήσεις, που είχαν υπάρξει δεδομένα για γενιές αριστερών Ελλήνων. Έτσι, ήταν η Δεξιά που κύρια είχε πρόβλημα ταυτότητας και νομιμοποίησης κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.'

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ο κοινωνικός ιστός μετασχηματίστηκε. Οι οικονομικές επιλογές του καθεστώτος συνέβαλαν στην αύξηση των μεσοαστικών και μικροαστικών στρωμάτων και στην αστικοποίηση. Στη διαμόρφωση, δηλαδή, εκείνου του κοινωνικού τμήματος, που αποτέλεσε τη δύναμη που έφερε το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση. Οι κοινωνικές τάξεις ολοκληρώνονται και υποστασιοποιούνται σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, ωστόσο εδράζονται στις σχέσεις παραγωγής, οι

⁸⁷ N. Mouzelis, *Modern Greece...*, ό.π., σ.112.

⁸⁸ Η χούντα δεν κατόρθωσε να αποκτήσει οργανωτικά στηρίγματα ούτε στα αστικά κέντρα, ούτε στην επαρχία, όπως συνέβη στην Ισπανία ή την Πορτογαλία. Οι συνταγματάρχες, εξαιτίας εν μέρει και της κατώτερης ταξικής τους προέλευσης, δεν μπόρεσαν να κερδίσουν ούτε την ενεργή υποστήριξη του ελληνικού κατεστημένου. Εκδίωξαν περί τους 400 ανωτέρους τους και δεν είχαν την υποστήριξη του Ναυτικού και της Αεροπορίας.

Παρά την έντονη πολιτική κινητικότητα κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου, η 'από τα κάτω απειλή' δεν ήταν τόσο σοβαρή ώστε να θορυβήσει το κατεστημένο προκειμένου να δώσει πλήρη υποστήριξη στη δικτατορία. Η πολιτική φιλελευθεροποίηση αποτελούσε περισσότερο απειλή για αυτούς που κατείχαν θέσεις στο στρατό και τον κρατικό μηχανισμό, παρά για το οικονομικό κατεστημένο της χώρας και τις δυνάμεις που αντιπροσώπευαν τα συμφέροντά τους στο κοινοβούλιο. Στην πολιτική ζωή υπήρξε μια σχεδόν ομόφωνη άρνηση της κοινοβουλευτικής Δεξιάς να συνεργαστεί με το στρατό. Οι παραπάνω λόγοι συνδέονται με την ευκολία με την οποία κατέρρευσε η χούντα τον Ιούλιο του 1974. Για τα παραπάνω: N. Diamandouros, 'Regime change and the prospects for democracy in Greece: 1974-83', in O'Donnell, P.C. Schmitter and L. Whitehead (eds.), *Transitions from authoritarian rule*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1986, σ.146-7. J. Linz & A. Stepan, *Problems of democracy...*, ό.π., σ.103.

⁸⁹ Γ. Νοταράς, Συνέντευξη, Αθήνα, 6/1998.

οποίες θέτουν το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου συντελείται η διαδικασία ταξικής συγκρότησης. Είναι σημαντική η κατανόηση των μεταβολών και των συγκεκριμένων μορφών των σχέσεων παραγωγής προκειμένου να κατανοηθούν τα πολιτικά και ιδεολογικά στοιχεία που όρισαν το κόμμα υπό μελέτη και οι κοινωνικές δυνάμεις που το υποστήριζαν.

Η οικονομική εξέλιξη κατά τη δικτατορική περίοδο δεν μπορεί να εξεταστεί αποσπασματικά, ως ένα διάστημα στο οποίο προσεγγίζουμε τα οικονομικά δεδομένα με χρόνο έναρξης το 1967 και λήξης το 1974. Οικονομικές επιλογές καθοριστικής σημασίας, όπως η πρόσδεση στο άρμα της ΕΟΚ, είχαν παρθεί από τα προηγούμενα χρόνια. Σε γενικές γραμμές τη δικτατορική περίοδο η οικονομία συνεχίζει να σημειώνει υψηλούς βαθμούς μεγέθυνσης, που οδηγούν σε σύγκλιση του ελληνικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ με τον κοινοτικό μέσο όρο⁹⁰. Κατά τη δεκαετία του '60 παρατηρείται έντονη εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα και σημαντική αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης, τόσο στο ΑΕΠ όσο και στις εξαγωγές. Προς αυτή την κατεύθυνση συνεισέφερε η δασμολογική προτίμηση της ΕΟΚ για τις ελληνικές βιομηχανικές εξαγωγές⁹¹. Ταυτόχρονα σημειώνεται μείωση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα.

Στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, η δικτατορία σε ορισμένους τομείς αναπαρήγαγε παλαιότερα προβλήματα, ενώ σε άλλους προέβη σε αναδιοργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών και σε επέκταση παροχών με σπασμωδικό τρόπο και σε περιορισμένες ομάδες του πληθυσμού. Κύρια πηγή της προνοιακής ιδεολογίας τους αποτέλεσε η απειλή της εξάπλωσης των κομμουνιστικών ιδεών στα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού. Για παράδειγμα, παρέγραψε τα χρέη των αγροτών, κατέστησε υποχρεωτική την ετήσια θητεία των αποφοίτων ιατρικών σχολών σε αγροτικά ιατρεία, προσδιόρισε νομοθετικά το αντικείμενο της κοινωνικής πρόνοιας και εισήγαγε το θεσμό της κατάρτισης ετήσιου 'κοινωνικού προϋπολογισμού' που συνοδεύει ακόμη και σήμερα τον τακτικό προϋπολογισμό⁹². Για τους σπουδαστές θέσπισε παροχή φοιτητικών δανείων, ενώ αύξησε τα κατώτατα ημερομίσθια των

---

⁹⁰ Με βάση το 100 ως μέσο όρο της ΕΟΚ, το 1962 το ελληνικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ ήταν 40, το 1967 ήταν 46 και το 1974 υπερβαίνει το 49 (Economy Europeenne, num.55, 1993). Β. Πεσμαζόγλου, 'Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ', στο *Η δικτατορία 1967-1974*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκ. Καστανιώτη, 1999.

⁹¹ Τη δεκαετία του '60 οι βιομηχανικές εξαγωγές από το 20% αγγίζουν το 68% του συνόλου των εξαγωγών προς την ΕΟΚ (Στατιστικές Ελληνικού Εξωτερικού Εμπορίου 1967-1974).

⁹² Δ. Σωτηρόπουλος, 'Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας', στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επ.), *Η Δικτατορία 1967-1974*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης εκ. Καστανιώτη, 1999.

εργατών. Ωστόσο, για την αποφυγή λανθασμένων εντυπώσεων, αναφέρουμε ότι στο τέλος της επταετίας οι κατώτατες συντάξεις ήταν πολύ χαμηλές, ενώ περίπου το ένα τέταρτο του πληθυσμού ζούσε κάτω από το όριο της φτώχειας. Όταν αποχώρησαν από την εξουσία το 1974, η πολιτική κρατικής πρόνοιας ήταν κατακερματισμένη και άνιση, περίπου της ίδιας μορφής με εκείνη του 1967.

Πέρα από την ανισοκατανομή του εισοδήματος, υπήρξε όξυνση των ανισοτήτων ανάμεσα σε μεγάλες και μικρότερες πόλεις⁹³. Ο Σάκης Καράγιωργας έχει υποστηρίξει ότι η εισοδηματική θέση των αγροτών κατά τη δικτατορική περίοδο χειροτέρευσε σημαντικά σε σύγκριση με τον αστικό πληθυσμό⁹⁴. Ο ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος (σε τρέχουσες τιμές) από 11% την περίοδο 1963-1966 έπεσε στο 6,2% την περίοδο 1968-1971, ενώ το αστικό κατά κεφαλήν εισόδημα εξακολουθούσε να αυξάνει με ρυθμό γύρω στο 9,5%. Μετά το 1967, οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των κατοίκων των αγροτικών και αστικών περιοχών διευρύνονται. Ιδιαίτερα ανάμεσα στους κατοίκους της Αθήνας και των μικρότερων πόλεων. Για τους Αθηναίους μειώνεται το ποσοστό δαπανών για βασικές βιοτικές ανάγκες και αυξάνεται αυτό που προορίζεται για ποιοτικά αγαθά και υπηρεσίες⁹⁵. Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η δικτατορία άσκησε ανισοβαρή επινεμητική πολιτική που αντιστοιχούσε στην πελατειακή φύση του μεταπολεμικού κράτους, στην κυρίαρχη διαμεσολαβητική πολιτική κουλτούρα και στην αντίστοιχη 'κάθετη' ενσωμάτωση ατόμων και ομάδων στο πολιτικό σύστημα.

---

⁹³ Στο ίδιο, σ.119. Περαιτέρω στοιχεία για τις περιφερειακές ανισότητες δαπανών των κατοίκων Αθήνας-Θεσσαλονίκης σε αντιδιαστολή με τους κατοίκους των μικρότερων πόλεων: Μ. Πετμετζίδου-Τσουλουβή, 'Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική', Εξάντας, 1992, σ.89, 94.

⁹⁴ Σ. Καράγιωργας, 'Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας', στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.) *Σάκης Καράγιωργας, Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σ.32.

⁹⁵ Μ. Πετμετζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες...*, ό.π., σ.89, 94.

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η έρευνα εστιάζει στη χρονική περίοδο που ξεκινά με την πτώση της δικτατορίας και τελειώνει με την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ το 1981. Επιχειρείται μία αναλυτικότερη προσέγγιση των κοινωνικό-πολιτικών δεδομένων της περιόδου, σε σχέση με αυτή που επιχειρήθηκε στην προηγούμενη ενότητα, πάντα με έμφαση στα σημεία που σχετίζονται με τα ερωτήματα της έρευνας.

Η εμπειρία της δικτατορίας ριζοσπαστικοποίησε σε μεγάλο βαθμό τους Έλληνες⁹⁶. Η καταπίεση, οι κραυγαλέες ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις, οι συνωμοσίες ενάντια στην κυπριακή ανεξαρτησία που προετοίμασαν την τουρκική εισβολή, το φάσμα της οικονομικής ύφεσης, ο πληθωρισμός των δύο τελευταίων χρόνων, η συνειδητοποίηση των νέων αναγκών και προβλημάτων που συνεπάγονταν η ανάπτυξη του καπιταλισμού και η αστικοποίηση (μόλυνση, υποβάθμιση της ζωής στις πόλεις, οικολογικά προβλήματα, γυναικείο ζήτημα, μετά-υλιστικές ανάγκες κ.ά.) - όλοι αυτοί οι παράγοντες καλλιέργησαν ένα δυνητικά εκρηκτικό πολιτικό κλίμα, που στα πλαίσια της δικτατορίας δεν μπόρεσε να εκφραστεί μέσω κάποιας πολιτικής δομής⁹⁷. Η απουσία ανοικτών πολιτικών δραστηριοτήτων και κομμάτων, η απουσία πολιτικής επικοινωνίας, μπλόκαραν όλα τα κανάλια μέσω των οποίων θα είχαν εκφραστεί τα νέα αιτήματα σε συνθήκες ομαλότητας, αυξάνοντας το αίσθημα καταπίεσης και στέρησης πολιτικών δικαιωμάτων.

Τον Ιούλιο του 1974 το στρατιωτικό καθεστώς, αποδεχόμενο την ήττα του, κάλεσε τον Κ. Καραμανλή να επιστρέψει από τη Γαλλία και να σχηματίσει οικουμενική κυβέρνηση έως τις εκλογές. Στις 9 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου το δημοψήφισμα σχετικά με την επιστροφή του βασιλιά έδειξε ότι το 69,2% του πληθυσμού αντιτίθενται στη μοναρχία. Το δημοψήφισμα γύρω από το πολιτειακό του 1924, και αυτό του 1974 παρουσιάζουν αξιοπρόσεκτα όμοια αποτελέσματα, γεγονός που καταδεικνύει τη σταθερότητα της πολιτικής διαίρεσης γύρω από το ζήτημα της μοναρχίας⁹⁸. Παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων ήταν εναντίον του

⁹⁶ Ως προς τη ριζοσπαστικοποίηση, ιδιαίτερα της νεολαίας, από τη δεκαετία του '60, στο πλαίσιο ενός 'εναλλακτικού Μάη του 1968', που κορυφώθηκε κατά τη μεταπολίτευση: Κ. Kornetis, *Student resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, memory and cultural politics 1967-1974*, Phd Thesis, European University Institute, Florence 2006.

⁹⁷ Α. Elefantis, 'PASOK and the elections of 1977: The rise of the populist movement', στο H.R. Penniman (ed.), *Greece at the polls*, Washington: American Enterprise Institute, 1981, σ.118.

⁹⁸ Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Πίνακας 1 και Πίνακας 2.

βασιλιά, η επιλογή τους καταπατήθηκε, καθώς ήταν 'ο πρεσβευτής' των ξένων συμφερόντων στο 'μαλακό υπογάστριο της Ευρώπης', όπως είχε χαρακτηριστεί η Ελλάδα⁹⁹.

Η ολιγαρχία που κυβερνούσε τη χώρα συνδέονταν άμεσα με τα συμφέροντα του παλατιού. Η λαϊκή διαφωνία εκφράστηκε έντονα τον Ιούλιο του 1965, όταν ο βασιλιάς δεν επέτρεψε στην κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου να αποκτήσει τον έλεγχο του στρατού. Το πολιτικό σύστημα κατά τη μεταπολίτευση διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά σε σχέση με την προ-δικτατορική περίοδο. Οι διαιρετικές τομές επαναπροσδιορίστηκαν και αυτό είχε συνέπειες στο πολιτικό σύστημα¹⁰⁰. Η διαίρεση μεταξύ βενιζελικών και αντι-βενιζελικών των αρχών του αιώνα βρήκε συνέχεια στη σύγκρουση μεταξύ της ΕΡΕ και της Ένωσης Κέντρου γύρω από τις σχέσεις με το παλάτι. Μετά το 1974, η Δεξιά αρνήθηκε ένα από τα βασικά ιδεολογικά της θεμέλια, την αφοσίωσή της στο θεσμό της μοναρχίας και την ταύτιση των συμφερόντων της με αυτά του θρόνου και έτσι δόθηκε τέλος σε μία θεμελιακή κοινωνική και πολιτική διαίρεση, που καθόρισε την ελληνική πολιτική ζωή για περίπου 60 χρόνια. Σε αυτό συνέβαλε και ο σταδιακός εκδημοκρατισμός της χώρας σε επίπεδο θεσμών και κοινωνίας. Ως συνέπεια αυτών των εξελίξεων ακολούθησε η σταδιακή φθορά των κεντρικών κομμάτων, μέχρι την οριστική τους εξαφάνιση το 1981, καθώς είχαν αποδυναμωθεί οι λόγοι ύπαρξής τους. Το δημοψήφισμα του 1974 σηματοδοτεί τη λήξη αυτής της διαίρεσης και τη συνεπαγόμενη αλλαγή της φυσιογνωμίας της Δεξιάς. Από εδώ και πέρα, η διαίρεση σε αριστερές και δεξιές δυνάμεις αναδεικνύεται ως κυρίαρχη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Η μεταπολίτευση έφερε και το σταδιακό περιορισμό της τιμωρητικής αντιμετώπισης μερίδας της κοινωνίας στη βάση των κοινωνικών φρονημάτων, που χαρακτήριζαν το μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα. Το ΚΚΕ νομιμοποιήθηκε και το κράτος έπαψε να αντιμετωπίζει τους αριστερούς ως «πολίτες δεύτερης κατηγορίας».

Όλα τα κόμματα, πλην της Νέας Δημοκρατίας, είχαν εκφραστεί δημόσια κατά του βασιλιά πριν από το δημοψήφισμα. Η Νέα Δημοκρατία δεν είχε την ίδια ευκολία,

⁹⁹ Το 1946 η εφημερίδα 'The Times' του Λονδίνου έγραφε, χαιρετίζοντας την επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου στην Ελλάδα: 'Ο πιστός μας φίλος επέστρεψε στο θρόνο του με σημαντικές εξουσίες. Τώρα μπορούμε να ήμαστε ήσυχοι ότι η Ελλάδα δεν θα μας δώσει νέες δυσάρεστες εκπλήξεις. Ο Βασιλιάς της Ελλάδος μας είναι αφοσιωμένος όπως ήταν το 1935'. Την ίδια περίοδο ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών Ernest Bevin έκανε τις ακόλουθες δηλώσεις: '...αυτή η χώρα έχει υπάρξει τρομερά ασταθής. Τώρα έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι θα οδηγηθεί στη σταθερότητα. Ο Βασιλιάς μπορεί να βασίζεται σε εμάς όπως και εμείς στηριζόμαστε σε εκείνον'. Αγωνιστής, 'Πείτε όχι στο καταπιεστικό και αντιλαϊκό παλάτι', Δεκέμβριος 1974(3), σελ.14.

¹⁰⁰ Y. Papadopoulos, 'Parties, the State...', ό.π.

καθώς αποτελούσε την πολιτική κληρονομιά του αντι-βενιζελικού, Λαϊκού Κόμματος, του Εθνικού Συναγερμού και της προ-δικτατορικής ΕΡΕ¹⁰¹. Όπως σημειώνει ο Μακρίδης¹⁰²: *‘Μια ματιά στη γεωγραφική διασπορά της ψήφου σχετικά με το πολιτειακό, δείχνει ότι όπου το ποσοστό της Νέας Δημοκρατίας ήταν υψηλό στις εθνικές εκλογές, υπήρξε έντονα υψηλότερο -αν και πουθενά πλειοψηφικό- το ποσοστό της ψήφου υπέρ του βασιλιά. Όπου το ποσοστό της Νέας Δημοκρατίας ήταν χαμηλό, χαμηλή υπήρξε και η υποστήριξη στη μοναρχία’*.

Η θέση του ΠΑΣΟΚ υπήρξε σταθερά κατά της μοναρχίας. Ο Ανδρέας και ο Γεώργιος Παπανδρέου είχαν συγκρουστεί με το παλάτι. Η νέα ριζοσπαστική δύναμη που εξέφραζε το ΠΑΣΟΚ προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, κατηγορώντας το παλάτι ότι *‘αντιπροσωπεύει τις σκοτεινές δυνάμεις, το παρακράτος, την ξένη και ντόπια ολιγαρχία, είναι παράγοντας αστάθειας της χώρας από τη δικτατορία του Μεταξά έως τη δικτατορία του 1967’*. Στις κομματικές εκδόσεις της περιόδου απευθύνονται προτάσεις και προσκλήσεις συνεργασίας σε όλες τις ‘δημοκρατικές δυνάμεις’ ενάντια στη μοναρχία¹⁰³.

Η διαίρεση μεταξύ Δεξιάς και δημοκρατικών δυνάμεων μεταφράστηκε σε *‘Δεξιά - αντι-Δεξιά’* διαίρεση στη δεκαετία του ’70¹⁰⁴. Οι αιτίες δεν βρίσκονται μόνο στη δικτατορία και στις οικονομικές εξελίξεις της περιόδου, αλλά και στις εμπειρίες της μετεμφυλιακής εποχής, καθώς και στην απουσία άλλων ισχυρών διαιρέσεων. Υπήρξε κοινός τόπος στις αντί-δεξιές δυνάμεις (ΠΑΣΟΚ, ΕΔΗΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ εσ.) ότι έπρεπε να συνεργαστούν, αν και όχι σε εκλογικό επίπεδο, για τη δημιουργία εικόνας της Δεξιάς ως κοινού εχθρού. Ο Γ. Μοσχονάς υποστηρίζει ότι ένας αποτελεσματικός προεκλογικός λόγος της περιόδου απαιτούσε ισχυρή αντίθεση και σύγκρουση με τη ΝΔ. Οι δυνάμεις που διατήρησαν χαμηλό επιθετικό λόγο προς τη ΝΔ, όπως η ΕΔΗΚ και το ΚΚΕ εσ., έχασαν σε σχέση με το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, που έγιναν οι κύριοι εκφραστές της κοινωνικής δυσαρέσκειας. Η σύγκρουση δομήθηκε στη βάση τριών παραμέτρων: τα κοινωνικά προβλήματα, το διεθνή προσανατολισμό της χώρας και τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος. Το ΠΑΣΟΚ επεδίωξε να αποτελέσει τον κύριο εκφραστή αυτής της πολιτικής οικογένειας. Το ζήτημα της συνεργασίας των δημοκρατικών δυνάμεων ήταν κυρίαρχο και πλήθος εκκλήσεων συνεργασίας

¹⁰¹ R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, London: C. Hurst&Co, 1987, σ.149.

¹⁰² R. Macridis, *Greek politics at a crossroads*, Hoover Institution Press, 1984, σ.15.

¹⁰³ ‘Ανακοίνωση του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου σχετικά με το Δημοψήφισμα’, *Αγωνιστής*, 3 Δεκεμβρίου 1974(3):18-19.

¹⁰⁴ Γ. Μοσχονάς, ‘Εικόνες της ‘Δεξιάς’ και αντι-δεξιό σύνδρομο: Η διαίρεση ‘Δημοκρατικών Δυνάμεων – Δεξιάς’ 1974-1981’, *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τεύχος 25-26:71-104, 1996.

εντοπίζονται στα πολιτικά έντυπα και εγκυκλίους του κόμματος εκείνη την περίοδο. Την ίδια στιγμή, το ΠΑΣΟΚ δεν έχανε ευκαιρία να τονίζει ότι μία εκλογική συνεργασία θα στερούνταν νοήματος¹⁰⁵.

Η στάση του Κ. Καραμανλή απέναντι στο ΠΑΣΟΚ συντέλεσε στην ανάδειξή του ως το θεμέλιο της αντιδεξιάς. Όπως σημειώνει ο Γ. Νοταράς¹⁰⁶: *‘Ήταν ο Κ. Καραμανλής που, αντιμετωπίζοντας το ΠΑΣΟΚ ως τον κύριό του αντίπαλο, το έκανε να εμφανίζεται ως η πιο αξιόπιστη αντιπολίτευση’*. Η Νέα Δημοκρατία επεδίωκε να πείσει ότι το ΠΑΣΟΚ αποτελούσε απειλή για τους φιλελεύθερους δημοκρατικούς θεσμούς και ότι *‘μία πιθανή νίκη του θα οδηγούσε στο χάος και πιθανά στον κομμουνισμό’*. Με αυτό τον τρόπο η ΝΔ συνέβαλε στην πόλωση μεταξύ των δύο δυνάμεων και μετέτρεψε τις εκλογές σε μία ξεκάθαρη επιλογή μεταξύ Δεξιάς και αντιδεξιάς¹⁰⁷. Όπως απέδειξαν τα αποτελέσματα των εκλογών, αυτή η στρατηγική ωφέλησε μακροπρόθεσμα το ΠΑΣΟΚ και όχι τη ΝΔ¹⁰⁸. Η μετατόπιση του Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας το 1980 αποτέλεσε εγγύηση σταθερότητας και έτσι η προπαγάνδα της ΝΔ αποδυναμώθηκε¹⁰⁹.

Το ΠΑΣΟΚ, επιδιώκοντας να γίνει διακριτό, καθώς ήταν το μόνο νέο κόμμα στην πολιτική σκηνή, έδωσε έμφαση στα αριστερά και ριζοσπαστικά του χαρακτηριστικά, με σκοπό να εκφράσει τον ριζοσπαστισμό της μετα-δικτατορικής περιόδου. Αντίθετα, το ΚΚΕ επεδίωκε να καθησυχάσει τους φόβους που είχε γεννήσει η αντικομμουνιστική προπαγάνδα και οι αλλεπάλληλες διώξεις των υποστηρικτών του, μετριάζοντας αυτά του τα χαρακτηριστικά. Με αυτόν τον τρόπο, άφησε στο ΠΑΣΟΚ την ευκαιρία να ηγηθεί του αντιδεξιού πόλου.

Ο συγκρουσιακός χαρακτήρας του πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα κατά την υπό μελέτη περίοδο έχει επισημανθεί από τους περισσότερους ερευνητές. Οι Prindham και Verney σημειώνουν ότι¹¹⁰: *‘Ο διπολικός χαρακτήρας του πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα ένα έντονα συγκρουσιακό τρόπο*

---

¹⁰⁵ Για παράδειγμα: ‘Κοινή στάση των κομμάτων ενάντια στον εθνικό κίνδυνο ένταξης στην Ε.Ο.Κ.’, *Εξόρμηση*, 10 Δεκεμβρίου 1976.

¹⁰⁶ Γ. Νοταράς, Συνέντευξη, Αθήνα 6/1998.

¹⁰⁷ Σε σχέση με το βαθμό πόλωσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα αποτελέσματα σειράς συγκριτικών ερευνών του Ευρω-βαρόμετρου, που εμφανίζει το εκλογικό σώμα στην Ελλάδα ως ένα από τα πλέον πολωμένα στη Δυτική Ευρώπη. Euro-barometers 14-15 (1980-1981), Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Πίνακας 1.

¹⁰⁸ C. Lyrintzis., ‘The rise of PASOK: The Greek election of 1981’, στο *West European. Politics*, τχ. 5, No. 3: 308-313, 1982.

¹⁰⁹ G. Mavrogordatos, *Rise of the...*, ό.π., σ.24.

¹¹⁰ P. Geoffrey & S. Verney, ‘The coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-party relations and democratic consolidation’, *West European Politics* 14, 4:42-69, 1991.

άσκησης της πολιτικής. Η πολύ επιτυχής εκλογική στρατηγική του ΠΑΣΟΚ βασιζόταν στην προώθηση μίας νέας διαχωριστικής γραμμής που διαχώριζε με έμφαση τη Δεξιά από τις αποκαλούμενες ‘δημοκρατικές δυνάμεις’.

Η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου του έτους 1981, που αποτύπωνε τις πολιτικές πεποιθήσεις, αποτελεί άλλον ένα δείκτη της πόλωσης της ελληνικής κοινωνίας. Τα ευρήματα συνδέονται κύρια με την ιδεολογική προτίμηση και την κομματική ταύτιση. Ενδεικτικά, στην ερώτηση σχετικά με την υποστήριξη στην επανάσταση, τη μεταρρύθμιση ή τη διατήρηση του status quo, η οποία συσχετίζεται με την ιδεολογική τοποθέτηση στην Αριστερά, το Κέντρο ή τη Δεξιά, παρατηρούμε ιδεολογική συνέπεια και συγκέντρωση στα άκρα του άξονα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΑΥΤΟΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ - ΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

	Αριστερά					Δεξιά				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Επανάσταση	45.1	44.8	23.2	14.6	7.3	4.0	3.1	2.4	1.8	5.1
Μεταρρύθμιση	41.5	50.0	70.4	69.5	74.3	67.8	59.7	54.3	35.7	38.0
Κατεστημένο	13.4	5.2	6.5	15.9	18.4	28.3	37.2	43.3	62.5	56.9
ΣΥΝΟΛΟ	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Πηγή: Euro-barometer vol. 14 and 15 (αθροιστικά).

Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, στην Ελλάδα οι όροι Αριστερά, Κέντρο, Δεξιά στις συνειδήσεις των ανθρώπων αντιπροσωπεύουν περισσότερο τρεις ιστορικές πολιτικές παραδόσεις παρά ένα αφηρημένο σύστημα ιδεών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον ορισμό των μεταπολεμικών πολιτικών ταυτίσεων με μία ένταση, άγνωστη σε άλλες χώρες¹¹¹. Ωστόσο, η έντονη πόλωση μεταξύ των δύο κυρίαρχων κομμάτων - από τη στιγμή βέβαια που το σύστημα θεωρήθηκε εξασφαλισμένο και σταθεροποιημένο- τα οποία εμφανίζονταν να αντιπροσωπεύουν ‘δύο διαφορετικούς κόσμους’, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι είχε και λειτουργική αξία ως προς τη σταθεροποίηση της δημοκρατίας, καθώς περιόριζε την απήχηση εξτρεμιστικών επιλογών.

Ο Γ. Βούλγαρης υποστηρίζει ότι η υιοθέτηση ενός πολωτικού μοντέλου δημοκρατίας και κομματικού ανταγωνισμού εξυπηρετούσε πολλές ανάγκες του ΠΑΣΟΚ ως νέου κόμματος¹¹²: *‘Την επιδίωξη ταχείας ανόδου στην εξουσία, την*

¹¹¹ G. Mavrogordatos, *Rise of the ...*, ό.π., σ.13.

¹¹² Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της...*, ό.π., σ.95.

προσπάθεια καθιέρωσής του ως εναλλακτικού πόλου εξουσίας μέσω μίας ‘δομικής αντιπολίτευσης’, την εξασφάλιση της συνοχής ενός υπό διαμόρφωση κομματικού φορέα...’. Πρώτα από όλα, ανταποκρινόταν στην ανάγκη συγκρότησης πολιτικής ταυτότητας του χώρου, η οποία δεν μπορούσε να ενώσει τα θραύσματά της παρά μόνο μέσω της ταύτισης έναντι του ‘κοινού εχθρού’.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, παρατηρούμε ότι μεταπολιτευτικά τα δύο μεγάλα κόμματα αποφεύγουν να αυτοχαρακτηριστούν με τους παραδοσιακούς όρους, ίσως εξαιτίας των τραυματικών ιστορικών εμπειριών με τις οποίες έχουν συνδεθεί. Η ΝΔ δεν χρησιμοποιεί τον όρο δεξιό, αλλά φιλελεύθερο/ριζοσπαστικό κόμμα, προσπαθώντας να δημιουργήσει ένα πιο κεντρώο προφίλ. Το γεγονός έχει τη συμβολική του σημασία, αν σκεφτούμε ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν το κόμμα του Βενιζέλου. Το ΠΑΣΟΚ από την πλευρά του επιλέγει για τον εαυτό του τους όρους ‘δημοκρατικό’ ή ‘αντι-δεξιό’ και αποφεύγει το χαρακτηρισμό ‘αριστερό’. Άλλωστε, η ίδια του η επιτυχία οφείλεται στη δυνατότητά του να ενσωματώσει το Κέντρο και την Αριστερά.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΚΑΙ ΤΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Κατά τη διάρκεια της απουσίας του στο εξωτερικό την περίοδο της δικτατορίας, ο Ανδρέας Παπανδρέου αποσύνδεσε τον εαυτό του και το ΠΑΚ από την Ένωση Κέντρου και επέλεξε να μη διαδεχθεί τον πατέρα του στην ηγεσία του κόμματος¹¹³. Εστίασε τις προσπάθειές του στο να καταστήσει το ΠΑΚ αποτελεσματική πολιτική δύναμη με ριζοσπαστικό πρόγραμμα, το οποίο θα αποτελούσε τη βάση δημιουργίας ενός νέου κόμματος. Με την επιστροφή του στην

---

¹¹³ Το ΠΑΚ (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα) ιδρύθηκε από τον Α. Παπανδρέου στη Στοκχόλμη στις 28 Φεβρουαρίου του 1968. Ως σκοπός του διακηρύττονταν η ανατροπή της δικτατορίας με δυναμικά μέσα, η αποδέσμευση της χώρας από την ξένη εξάρτηση και η πραγματοποίηση ριζικών αλλαγών με στόχο τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Διακήρυξη, Στοκχόλμη, Νοέμβριος 1968, Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου. Σχετικά με το ΠΑΚ: Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκ. Λαδιά, 1976. Ν. Κλειτσικά, *ΠΑΚ – Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968–1974)*, εκ. Προσκήνιο, 2001. Π. Κρητικός, *Αντίσταση κατά της Δικτατορίας 1967-1974*, Αθήνα, 1996.

Ελλάδα ίδρυσε το ΠΑΣΟΚ, θέτοντας διακριτά όρια από το προ-δικτατορικό Κέντρο και την παραδοσιακή κομμουνιστική Αριστερά¹¹⁴.

Στις 3 Σεπτέμβρη του 1974 ο Α. Παπανδρέου, οι κοντινοί συνεργάτες του της προ-δικτατορικής περιόδου και οργανώσεις αντίστασης κατά τη δικτατορία ανακοίνωσαν την ίδρυση του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος και έδωσαν στη δημοσιότητα τη 'Διακήρυξη Αρχών'¹¹⁵. Από τότε και έπειτα, το ΠΑΣΟΚ επεδείξε εντυπωσιακή οργανωτική ανάπτυξη. Σημαντικός αριθμός πολιτικών της πρώην Ένωσης Κέντρου και της κομμουνιστικής Αριστεράς προσχώρησαν σε αυτό. Πέτυχε τα μέγιστα στο επίπεδο της λαϊκής κινητοποίησης συγκριτικά με τα κόμματα της Αριστεράς. Μετά τη δικτατορία, το έδαφος ήταν πρόσφορο προκειμένου να συγκεντρώσει το ΠΑΣΟΚ στους κόλπους του άτομα και ομάδες με έντονα διαφορετικές πολιτικές αντιλήψεις. Οι προεκλογικές συγκεντρώσεις του και οι δημόσιες εμφανίσεις του Παπανδρέου έδιναν, σε μόνιμη βάση, την ευκαιρία για μαζικές διαδηλώσεις με δυναμική συμμετοχή νέων ανθρώπων. Σχετικά με τη συμμετοχή των νέων στο ΠΑΣΟΚ, ο Κ. Καραμανλής είχε δηλώσει πριν τις εκλογές του 1974: *‘Δεν πρέπει να φοβόμαστε το ΠΑΣΟΚ. Έχουν πολύ κόσμο μεν, χωρίς δικαίωμα ψήφου δε’*. Υπονοώντας ότι οι υποστηρικτές του ήταν μικρότεροι από τα 21 έτη και δεν είχαν εκλογικά δικαιώματα.

Ο δυναμισμός, η μαζικότητα των προεκλογικών συγκεντρώσεων και τα θετικά μηνύματα που εισέπραττε το κόμμα δεν μεταφράστηκαν αυτόματα σε ψήφους¹¹⁶. Στις εκλογές του 1974 κατόρθωσε να συγκεντρώσει 13% και να εκλέξει 13 βουλευτές, κρατώντας την τρίτη θέση στο κοινοβούλιο¹¹⁷. Το αποτέλεσμα δεν ανταποκρινόταν στη δυναμική που είχε δημιουργηθεί, σε ένα βαθμό διότι το ΠΑΣΟΚ ήταν νέο κόμμα, ο κόσμος δεν είχε ξεκάθαρη εικόνα ως προς το τι πρέσβευε και, σε εκείνους τους επισφαλείς πολιτικά καιρούς, δυσκολευόταν να κάνει μία επιλογή

¹¹⁴ C. Lyrintzis, 'Political parties, ό.π.

¹¹⁵ Κ. Βαρελά, Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, ό.π., σελ.183-194.

¹¹⁶ *‘Οι μεγάλες προεκλογικές συγκεντρώσεις, οι «σκηνογραφίες», η επικοινωνία με τον αρχηγό αποτελούσαν αυτές καθαυτές στιγμές συγκρότησης της κομματικής/παραταξιακής συλλογικότητας, στιγμές αμοιβαίας αναγνώρισης των μελών της κοινότητας, συντακτικό στοιχείο της ταυτότητας. Η συγκέντρωση ήταν κυρίως η κατασκευή μίας κοινότητας αισθημάτων, δεσμών, πολιτικών αντιλήψεων, αισθητικών προτιμήσεων. Η ταυτότητα του πασοκικού λαού φτιάχτηκε κατά μεγάλο μέρος στις πλατείες των μεγάλων προεκλογικών συγκεντρώσεων’*. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της...*, ό.π., σελ.97.

¹¹⁷ Για τα εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου 1974-1981: Παράρτημα Κεφαλαίου 1, Πίνακας 4.

υψηλού ρίσκου. Η ερμηνεία που έδινε η Κεντρική Επιτροπή του κόμματος στις 22/11/1974 ήταν η παρακάτω¹¹⁸:

‘Οι λόγοι για το χαμηλό ποσοστό του 13% έχουν να κάνουν, α. με το πλαστό δίλημμα ‘Καραμανλής ή τανκς’ β. με τον αιφνιδιαστικό χαρακτήρα των εκλογών και τον εκλογικό νόμο, γ. με τις συκοφαντικές φήμες που δημιουργούσαν ανασφάλεια, και δ. με το πολιτικό ατόπημα αυτών που με το να συμμετάσχουν σε αυτή την κυβέρνηση τη νομιμοποιούσαν’
(αναφέρεται σε στελέχη της Ένωσης Κέντρου).

Σύμφωνα με κοινή εκτίμηση των Κ. Σκανδαλίδη και Β. Παπανδρέου, που υπήρξαν στελέχη της περιόδου και παραχώρησαν πολύτιμες συνεντεύξεις για τους σκοπούς της έρευνας¹¹⁹:

‘Το ΠΑΣΟΚ ήταν ιδιαίτερα ριζοσπαστικό για τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια και ακόμα και αν ο κόσμος ήθελε να το ψηφίσει, ήταν ισχυρός ο φόβος ότι αν κερδίσει τις εκλογές οι Ηνωμένες Πολιτείες θα απαντούσαν με μία νέα δικτατορία. Για αυτό προτίμησαν την ασφαλή επιλογή του Κ. Καραμανλή, που ήταν ο αγαπημένος των Ηνωμένων Πολιτειών’.

Στις εκλογές του 1977 το ποσοστό του ΠΑΣΟΚ έφτασε το 25% (95 έδρες), ταυτόχρονα η Ένωση Κέντρου αποδυναμώθηκε περαιτέρω και διαιρέθηκε αμέσως μετά. Στις εκλογές του 1981 το ΠΑΣΟΚ κέρδισε περίπου το μισό του εκλογικού σώματος (48% και 172 έδρες). Ποια ήταν η αιτία που βρήκε τέτοια απήχηση σε τόσο μεγάλο τμήμα του πληθυσμού; Και οι τρεις συνεντεύξεις που πάρθηκαν συμφωνούν στο ότι το ιδεολογικό κομμάτι δεν αρκεί για να εξηγήσει τα υψηλά ποσοστά του ΠΑΣΟΚ¹²⁰: *‘Μόνο μία μειοψηφία ενθουσιωδών νέων ανθρώπων ενδιαφερόταν για την ιδεολογική τοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ. Σε περιόδους κρίσεων κανείς δεν ασχολείται με ιδεολογικές τοποθετήσεις’.* Σε κάθε περίπτωση, στη σχετική με την εκλογική αποτελεσματικότητα του ΠΑΣΟΚ βιβλιογραφία, ως καίριος ερμηνευτικός παράγοντας εμφανίζεται ο λαϊκιστικός χαρακτήρας του κόμματος και όχι η ιδεολογική του βάση¹²¹.

¹¹⁸ *Αγωνιστής*, 3 Δεκεμβρίου 1974(3):1-15.

¹¹⁹ Κ. Σκανδαλίδης, Β. Παπανδρέου, Συνέντευξη, Αθήνα 6/1998.

¹²⁰ Σε αυτό συμφώνησαν και τα τρία πρόσωπα, στελέχη του ΠΑΣΟΚ κατά την υπό μελέτη περίοδο, που παραχώρησαν συνέντευξη για τους σκοπούς της έρευνας: Κ. Σκανδαλίδης, Β. Παπανδρέου, Γ. Νοταράς, Συνεντεύξεις, Αθήνα 6/1998.

¹²¹ Μεταξύ άλλων: C. Lyrintzis, ‘The power of populism’, *European Journal of Political Research*, 15: 667-86, 1987. C. Lyrintzis, *Between socialism...*, ό.π. M. Spourdalakis, ‘A petty bourgeois party with a populist ideology and catch-all party structure: PASOK’, στο N. Merkel κ.α., *Socialist Parties in Europe II*, Barcelona: Institut de Ciencies Politiques I Socials, 1992. N. Diamandouros, ‘Politics and culture in Greece, 1974-91: An interpretation’, στο R. Clogg (εκ.), *Greece 1981-89: The populist decade*, St. Martin’s Press, 1993.

Λαϊκισμός

Είναι αναμφισβήτητο ότι η χαρισματική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου είναι αδιαχώριστη από την εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, κανείς χαρισματικός ηγέτης δεν μπορεί να διαπλάσει το κοινό του στη βάση της εικόνας του. Πρέπει να υπάρχει μία ήδη διαμορφωμένη ιδεολογική τάση και πεποιθήσεις, τις οποίες ο ηγέτης αναζητά να εκφράσει. Η ιδεολογική ατζέντα του ΠΑΣΟΚ δεν εφευρέθηκε από τον Α. Παπανδρέου. Ήταν απότοκος της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, των πολιτικών της περιπετειών και σε ένα βαθμό αντανακλούσε τις πραγματικές απαιτήσεις των πολιτών¹²². Σύμφωνα με την κλασική τυπολογία του Μ. Weber¹²³: *‘Η ηγεμονία του χαρισματικού στην απόλυτη μορφή της είναι πάντα αποτέλεσμα ασταθών καταστάσεων, ιδιαίτερα πολιτικών ή οικονομικών, ή εσωτερικών και πνευματικών, κυρίως θρησκευτικών ή και τα δύο μαζί. Έχει τις ρίζες της στην ένταση που μοιράζονται τα μέλη μίας ομάδας κάτω από ιδιαίτερες καταστάσεις...’*.

Μπορούμε να πούμε ότι οι χαρισματικοί ηγέτες ενισχύουν τη διαδικασία μετάβασης στη δημοκρατία, ενδυναμώνοντάς τη με το κύρος τους. Ωστόσο, αυτό μπορεί να λειτουργήσει και αρνητικά, καθώς συνδέει τις κομματικές προτιμήσεις με πρόσωπα και αυτό δεν ενισχύει τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Ο προσωποπαγής χαρακτήρας και οι αλλαγές στη δομή και την πολιτική ενός κόμματος ανάλογα με τις προτιμήσεις του χαρισματικού αρχηγού του, καθιστούν την κομματική ταύτιση επισφαλή¹²⁴.

Ο Παπανδρέου αντελήφθη τα λαϊκά αιτήματα και από το βάθος των προεκλογικών του εξαγγελιών τα επέστρεψε στο πλήθος, σχεδόν απaráλλακτα στον πυρήνα τους, αλλά ενταγμένα σε ένα πολιτικό πλαίσιο. Έτσι, λειτούργησε ως καθρέφτης των λαϊκών απαιτήσεων, θολές και αντιφατικές όπως ίσως υπήρξαν, και μέσω της αντανάκλασης μετέτρεψε τις άναρθρες διαμαρτυρίες σε πολιτική οργάνωση και εκλογική δύναμη¹²⁵. Όπως το θέτει ο Ελεφάντης: *‘Ο κόσμος ήθελε να ακούσει τη δική του φωνή. Και ήταν αυτή που ερχόταν από τα χείλη του Παπανδρέου, απaráλλακτη, αντιφατική, θολή... καθώς ο μύθος του Σωτήρα πάει χέρι-χέρι με το*

¹²² Όπως είδαμε στον Πίνακα 1, σε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (1980-81, φύλο 14-15) που μετρούσε την αυτό-τοποθέτηση στον άξονα Αριστερά - Δεξιά σε σχέση με την κοινωνική τοποθέτηση, η υποστήριξη στην επανάσταση ήταν υψηλή ακόμα και στο χώρο του Κέντρου, ενώ η υποστήριξη στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις ήταν εξαιρετικά υψηλή ακόμα και στο κέντρο-δεξιό κομμάτι.

¹²³ Μ. Weber, ‘The nature of charismatic domination’, στο W. Runciman, *Weber: Selections in translation*, Cambridge University Press, 1978, σ.235.

¹²⁴ Υ. Papadopoulos, ‘Parties, the State...’, ό.π.

¹²⁵ Α. Elefantis, ‘PASOK and the...’, ό.π., σ.119.

μύθο του λαού. Ο Λαός έχει πάντα δίκιο. Απλά χρειάζονται κάποιον να τους πει ότι έχουν δίκιο.'

Τα λαϊκιστικά κινήματα στηρίζονται στην ιδεολογική κατασκευή του 'Λαού'. Αποδέχονται αυτή την κατασκευή ως αυταξία, χωρίς να την αμφισβητούν και να λαμβάνουν υπόψη τις αντιφάσεις που περιέχει, όπως οι κοινωνικές διαφορές των ομάδων που αποτελούν το 'λαό' και οι αντιθέσεις στις κοινωνικές επιδιώξεις και προσδοκίες. Ο λαϊκισμός μπορεί να είναι αποτελεσματικός στο βαθμό που επιτυγχάνει να συγκαλύψει τις κοινωνικές διαφορές μέσω μίας επιδίωξης που εμφανίζεται ως κοινός παρανομαστής ανόμοιων συμφερόντων. Παράλληλα, ένα λαϊκιστικό όραμα μπορεί να είναι αποτελεσματικό όσο παραμένει στην αντιπολίτευση, γιατί μπορεί να ενσωματώσει και να αρθρώσει εκλεκτικά κάθε είδους αιτήματα που στερούνται συνεκτικότητας. Μόνο όταν βρεθεί στην ανάγκη να εφαρμόσει συγκεκριμένα μέτρα που να απαντούν σε σχετικές λαϊκές απαιτήσεις, οι αντιφάσεις αρχίζουν να εμφανίζονται.

Όσο καιρό το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν στην αντιπολίτευση, δεν υποχρεωνόταν να υλοποιήσει κάποια συγκεκριμένη πολιτική πρόταση. Η ιδεολογική αντιπαράθεση με τις ανταγωνιστικές πολιτικές δυνάμεις δεν το υποχρέωνε να ξεκαθαρίσει τις θέσεις του, μπορούσε απερίσπαστα να προπαγανδίζει τα σοσιαλιστικά ιδεώδη. Το βασικό σλόγκαν του κόμματος *'εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία, κοινωνική απελευθέρωση'*, κατά τον Ελεφάντη, μπορεί να ερμηνευτεί ως: εθνική ανεξαρτησία που μπορεί να σηματοδοτεί εθνικισμό, λαϊκή κυριαρχία που μπορεί να πάρει οποιοδήποτε όνομα, και κοινωνική απελευθέρωση που έπαιρνε αντιπλουτοκρατικό περιεχόμενο. Ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ απλοποίησε τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο δημιουργώντας μία νέα κυρίαρχη διαιρετική τομή, αυτή μεταξύ του λαού και των εχθρών του, που στο πλαίσιο της στερεοτυπικής υπεραπλούστευσης συχνά μεταφραζόταν σε αυτό που περιγράφηκε παραπάνω ως Δεξιά, αντι-Δεξιά διαιρετική τομή. Συμπίεσε την ταξική και άλλες παραμέτρους προκειμένου να περιλάβει και να παρουσιάσει τη δική του πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον Χ. Λυριντζή, η ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ προσδιοριζόταν αρνητικά. Ήταν το κόμμα εναντίον των προνομιούχων και των δεξιών δυνάμεων και *'μόνο με αναφορά σε αυτές τις δυνάμεις μπορούσε η παρουσία και ταυτότητά του να γίνει αντιληπτή'*¹²⁶.

---

¹²⁶ C. Lyrintzis, 'PASOK in power: From 'Change' to disenchantment', στο R. Clogg (εκ.), *Greece 1981-89: The populist decade*, St. Martin Press, 1993, σ.30-31.

Ο λαϊκισμός μπορεί να ιδωθεί ως μία ‘γέφυρα’ ανάμεσα στην πολιτική σφαίρα και την κοινωνία. Όταν οι κοινωνικές δυνάμεις είναι διαιρεμένες εξαιτίας ταξικών ή άλλων διαιρέσεων, μόνο αν ενωθούν και κινητοποιηθούν θα κατορθώσουν να μεταβάλλουν τις σχέσεις κυριαρχίας. Στην Ελλάδα οι κοινωνικές τάξεις είναι αντιφατικά και με θολό τρόπο ορισμένες, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της κάλυψης της εξαρτημένης εργασίας από την αυτό-απασχόληση και λόγω της κοινωνικής και πολιτικής αλλοτρίωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Τα παραπάνω άνοιξαν το δρόμο στο λαϊκιστικό λόγο, που έχει τη δυνατότητα να συγκαλύπτει τις αντιθέσεις και να ενσωματώνει συγκρουόμενα τμήματα της κοινωνίας κάτω από κοινή πολιτική στέγη¹²⁷.

Ο λαϊκιστικός χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε σημαντική αιτία της αποτυχίας του να αποκτήσει ουσιαστικές δημοκρατικές οργανωτικές δομές, χαρακτηριστικό των λαϊκιστικών τύπων κομματικής συμμετοχής¹²⁸:

‘Ο δημοψηφισματικός χαρακτήρας και η πατερναλιστική φύση της εσωτερικής δομής του ΠΑΣΟΚ συνετέλεσε στον περιορισμό των διαφορών σε μία κυρίαρχη διαίρεση...Η λαϊκιστική λογική δεν επιτρέπει την αυτόνομη έκφραση διαφορετικών απόψεων. Αντίθετα, αξιώνει υπακοή στον αρχηγό, που αντιπροσωπεύει και ενσαρκώνει την ενότητα του λαϊκιστικού κινήματος. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, ως κυρίαρχη διαίρεση των εσωκομματικών διαφορών αναδείχθηκε αυτή μεταξύ παλαιοκομματικών και κομματικών, που όπως θα δούμε στη συνέχεια έτεινε να συγκαλύπτει πλήθος διαιρέσεων με άλλα χαρακτηριστικά.’

Σε γενικές γραμμές, ο λαϊκισμός και το ΠΑΣΟΚ ως φορέας του έχουν κατά κόρον μελετηθεί και το θέμα φωτίζεται από πλούσια βιβλιογραφία¹²⁹. Ωστόσο, πρόκειται για μία από τις πιο ασαφείς έννοιες στην πολιτική επιστήμη και, παρ’ όλο που συνιστά έναν -ισμό, απέχει πολύ ως προς τη θεωρητική του σαφήνεια από άλλους -ισμούς (όπως φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, φεμινισμός κ.λπ.). Ο Μ. Σπουρδαλάκης, μελετητής και ο ίδιος του ‘λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ’, υποστηρίζει ότι ως λαϊκιστικά έχουν χαρακτηριστεί πολύ διαφορετικά κοινωνικά φαινόμενα και κινήματα, το ιρλανδικό Sin Fein, το κίνημα Narodniki στην προ-επαναστατική Ρωσία, τα κόμματα του Baath, ο Περονισμός, ο Μαιοϊσμός και πλήθος άλλων. Η συζήτηση γύρω από το θέμα εδώ και χρόνια συνεχίζεται καθώς, ανάλογα με την

¹²⁷ Χρ. Λυριντζής, ‘Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές’, στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα τη δεκαετία του ’80*, Θεμέλιο, 1990, σ.55.

¹²⁸ C. Lyrintzis, ‘PASOK in power...’, ό.π., σ.31.

¹²⁹ Ενδεικτικά: Μ. Spourdalakis, ‘A petty bourgeois...’, ό.π. C. Lyrintzis, ‘The power of populism: The Greek case’, *European Journal of Political Research* 15: 667-686, 1987.

περίσταση, αποκτά νέα περιεχόμενα και εφαρμογές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ για κάποιους μελετητές ο λαϊκισμός είναι θετικό στοιχείο για ένα κόμμα ή κίνημα, για άλλους εμπεριέχει μόνο αρνητικές ιδιότητες.

Στην παρούσα μελέτη, ο λαϊκισμός δεν έχει συμπεριληφθεί ως αναλυτική συνιστώσα. Οι λόγοι είναι δύο. Πρώτον, το θέμα έχει μελετηθεί εξονυχιστικά από ικανότατους μελετητές και θεωρήθηκε προτιμότερο να δοθεί έμφαση στην ανεύρεση, επεξεργασία και ανάλυση στοιχείων σχετικά με την κοινωνική σύνθεση της κομματικής βάσης, που από όλους τους μελετητές του ΠΑΣΟΚ -αλλά και των ελληνικών κομμάτων γενικότερα- εντοπίζεται ως το μεγαλύτερο κενό. Η παρούσα έρευνα χρησιμοποιεί την αναλυτική κατηγορία 'πολλά κόμματα σε ένα' προκειμένου να ερμηνεύσει ιδιαιτερότητες του ΠΑΣΟΚ που συνηθίζεται να γίνονται κατανοητές μέσα από το πρίσμα του λαϊκισμού. Δεύτερον, το γεγονός ότι ο όρος, παρά τις προσπάθειες θεωρητικών όπως οι E. Laclau, M. Canovan, N. Μουζέλης κ.ά. να τον περιγράψουν, ερμηνεύσουν, συγκεκριμενοποιήσουν, παραμένει ρευστός, με αποτέλεσμα να μπορεί να χωρέσει τόσα πολλά και να συνδεθεί με μεγάλη ευκολία με τόσα φαινόμενα, που για την παρούσα εργασία δεν παράσχει στέρεο έδαφος¹³⁰. Δεν υποστηρίζεται ότι στερείται ερμηνευτικής αξίας, αλλά ότι, όπως έχει υποστηρίξει και ο Γ. Βούλγαρης, ο λαϊκισμός στις διάφορες φάσεις της διαδρομής του ΠΑΣΟΚ πήρε διαφορετικές μορφές εξυπηρετώντας διαφορετικές σκοπιμότητες και λειτουργίες, ωστόσο ποτέ δεν έγινε το απόλυτα κυρίαρχο χαρακτηριστικό του. Συνυπήρχε με τις άλλες δυνατότητες, χωρίς να τις ακυρώνει¹³¹.

---

¹³⁰ E. Laclau, *Politics and ideology in Marxist theory*, London: New Left Books, 1977. E. Laclau, *Hegemony and socialist strategy*, London: Verso, 1985. M. Canovan, *Populism*, New York: Harcourt Brace, 1981. N. Mouzelis, 'Capitalism and the...', ό.π. N. Mouzelis, *Politics in the semi-periphery*, London: Macmillan, 1986.

¹³¹ Ο Βούλγαρης υποστηρίζει: 'Η απολυτοποίηση του λαϊκιστικού χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ είναι λάθος για τον ίδιο λόγο που υπήρξε λανθασμένη η ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας που πρότεινε το ΠΑΣΟΚ με όρους τριτοκοσμικής περιφέρειας. Η Ελλάδα είχε μία αρκετά άμορφη κοινωνία των πολιτών, αλλά όχι τόσο άμορφη ώστε να επικρατήσει ολοσχερώς ο λαϊκισμός. Η Ελλάδα είχε μια οικονομική δομή τύπου ύστερης ανάπτυξης που έδινε κοινωνική βάση στο λαϊκιστικό λόγο, αλλά είχε πετύχει έναν αρκετά υψηλό βαθμό «εκκαπιταλισμού» του συνόλου της οικονομίας ώστε να επιτρέπει μεγαλύτερη αυτοσυνείδηση και αυτοοργάνωση των κοινωνικών συμφερόντων'. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της...*, ό.π., σ.91.

Πρόγραμμα

Οι πολλαπλές μετατροπές και αναπροσαρμογές του πολιτικού προγράμματος του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1974-81 έχουν επισημανθεί ως μία επιπλέον λαϊκίστικη πρακτική του κόμματος. Ο τρόπος με τον οποίο ο Παπανδρέου παρουσίαζε το κοινωνικό του πρόγραμμα ήταν εξαιρετικά σημαντικός. Παρά τα σοσιαλιστικά οράματα και τις ριζοσπαστικές ρητορείες, ο αντικαπιταλισμός του συμπυκνώνονταν σε θολά σλόγκαν περί ‘κοινωνικοποίησης των μονοπωλίων’. Τόνιζε με σαφήνεια ότι ο δρόμος για την αλλαγή θα είναι ειρηνικός, δημοκρατικός και θα περνά από το κοινοβούλιο, προσπαθώντας να περιορίσει τις αντιδράσεις των συντηρητικών μεσαίων στρωμάτων και να διευκολύνει τη μετατόπιση τους από την ΕΔΗΚ και τη ΝΔ στο ΠΑΣΟΚ¹³². Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια υπήρξε ταχυδακτυλουργική, καθώς έπρεπε να μην απογοητεύσει τα πιο ακραία τμήματα της κοινωνίας που τον υποστήριζαν. Η ριζοσπαστική διάλεκτος αντιστοιχούσε σε τρεις διακριτές πιέσεις. Πρώτον, υπήρχε η ανάγκη κάρπωσης της γενικής δυσαρέσκειας κατά του καθεστώτος μετά την πτώση της χούντας, καθώς και κατά της εκμαυλισμένης δημοκρατίας που υπήρχε πριν. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το κόμμα είχε ανάγκη να φτάσει στη ριζοσπαστική παράδοση της Εθνικής Αντίστασης, ώστε να αποσπάσει το μονοπώλιο από το φυσικό διάδοχο αυτής της παράδοσης, το ΚΚΕ. Τέλος, το ΠΑΣΟΚ ήταν επίσης εκφραστής του ριζοσπαστισμού και των επιθυμιών ποικίλων αριστερίστικων τάσεων και στελεχών, καθώς και των φοιτητικών οργανώσεων που το προσέγγιζαν¹³³.

Το 1977, στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη -την πρώτη διαδικασία τέτοιας εμβέλειας για το ΠΑΣΟΚ- το κόμμα συνιστούσε στα στελέχη του, εν όψει της προεκλογικής καμπάνιας για τις επόμενες εκλογές, να αποφεύγουν την αναφορά σε ‘μαρξιστικούς και μαξιμαλιστικούς στόχους, γιατί το καλύτερο είναι ο εχθρός του καλού’¹³⁴. Μεγάλες είναι και οι διαφορές στο προεκλογικό πρόγραμμα. Ιδιαίτερα στην οικονομική πολιτική, όπου οι θέσεις και οι συνέπειές τους είναι εμφανέστερες. Το 1974 μιλούσε για ‘κοινωνικοποίηση των μεγάλων εταιρειών και του ξένου κεφαλαίου’ και έκανε έντονη κριτική στην οικονομία της αγοράς. Σταδιακά, και ιδιαίτερα μετά το 1977, εγκατέλειψε τις περισσότερες από τις προηγούμενες θέσεις

¹³² Για παράδειγμα: Ομιλία του Α. Παπανδρέου στο Κοινοβούλιο, ‘Με δημοκρατικές διαδικασίες το ΠΑΣΟΚ θα πάρει την εξουσία’, *Εξόρμηση*, 18 Ιουνίου 1976.

¹³³ D. Sasoon, ‘Το ΠΑΣΟΚ και η κρίση της ελληνικής μεταπολίτευσης’, *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Δ’, τεύχος 16, 6/1995.

¹³⁴ ‘Ομιλία Α. Παπανδρέου στο κλείσιμο των εργασιών του πρώτου Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ’, *Εξόρμηση*, 15 Σεπτεμβρίου 1977.

του ή τις αντικατέστησε με μετριοπαθέστερες διακηρύξεις, όπως η σημασία του ιδιωτικού κεφαλαίου και η κοινωνικοποίηση μόνο των τραπεζών και των τομέων της ενέργειας και των μεταφορών¹³⁵. Την ίδια στιγμή, επεδίωξε να διαμορφώσει ένα αξιόπιστο και πιο τεχνοκρατικό προφίλ, ελπίζοντας στην ψήφο των συντηρητικότερων εκλογέων.

Κύριος σκοπός του ΠΑΣΟΚ τα τελευταία χρόνια που βρισκόταν στην αντιπολίτευση ήταν η διαμόρφωση της εικόνας ενός κόμματος έτοιμου να αναλάβει τις ευθύνες της διακυβέρνησης. Παίρνοντας αποστάσεις από τον εξτρεμισμό του παρελθόντος, τόνισε την εικόνα ενός κόμματος που θα βελτίωνε τις συνθήκες ζωής όλων των ‘μη-προνομιούχων Ελλήνων’, που θα ολοκλήρωνε τη διαδικασία εκδημοκρατισμού και θα έβγαζε τη χώρα από μία περίοδο εθνικού κινδύνου. Ακόμη και η λέξη ‘σοσιαλισμός’ χρησιμοποιούνταν λιγότερο όσο προχωρούσε η προεκλογική εκστρατεία, έως τη μεγάλη προεκλογική συγκέντρωση του κόμματος στην Αθήνα το 1981, που παρακολούθησαν 200.000 άτομα, και από την οποία απουσίαζε τελείως¹³⁶.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στην περιοδολόγηση που έχει επιλεγεί για την παρουσίαση των πορισμάτων της έρευνας στις επιλεγείσες περιοχές. Από το 1974 έως το 1977, το κόμμα ακολουθούσε διαφορετική στρατηγική και είχε διαφορετικό πολιτικό λόγο. Το 1977 υπήρξε έτος ορόσημο. Από τούδε και εξής και έως το 1981, η εκλογική αποτελεσματικότητα και ο μετριασμός των σοσιαλιστικών προταγμάτων χαρακτηρίζουν το κόμμα και συνοδεύονται από τις αντίστοιχες οργανωτικές επιλογές.

Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι, ενώ όλα τα παραπάνω ευσταθούν, η συγκριτική έρευνα των πολιτικών προγραμμάτων και των προεκλογικών διακηρύξεων των τριών μεγαλύτερων κομμάτων της περιόδου (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ, ΚΚΕ) στη βάση του θεμελιακού άξονα Αριστερά - Δεξιά καταδεικνύει ότι το ΠΑΣΟΚ υπήρξε εντυπωσιακά σταθερό συγκρινόμενο με τους ανταγωνιστές του¹³⁷. Η κριτική που γίνεται στον πολιτικό ‘καιροσκοπισμό’ του ΠΑΣΟΚ σαφώς ευσταθεί, ωστόσο τις περισσότερες φορές γίνεται σε σύγκριση με τον ‘ιδεατό εαυτό’ του κόμματος, όπως εξαγγέλθηκε ή όπως ο ερευνητής τον είχε κατανοήσει. Στο περιβάλλον που παρέχει η

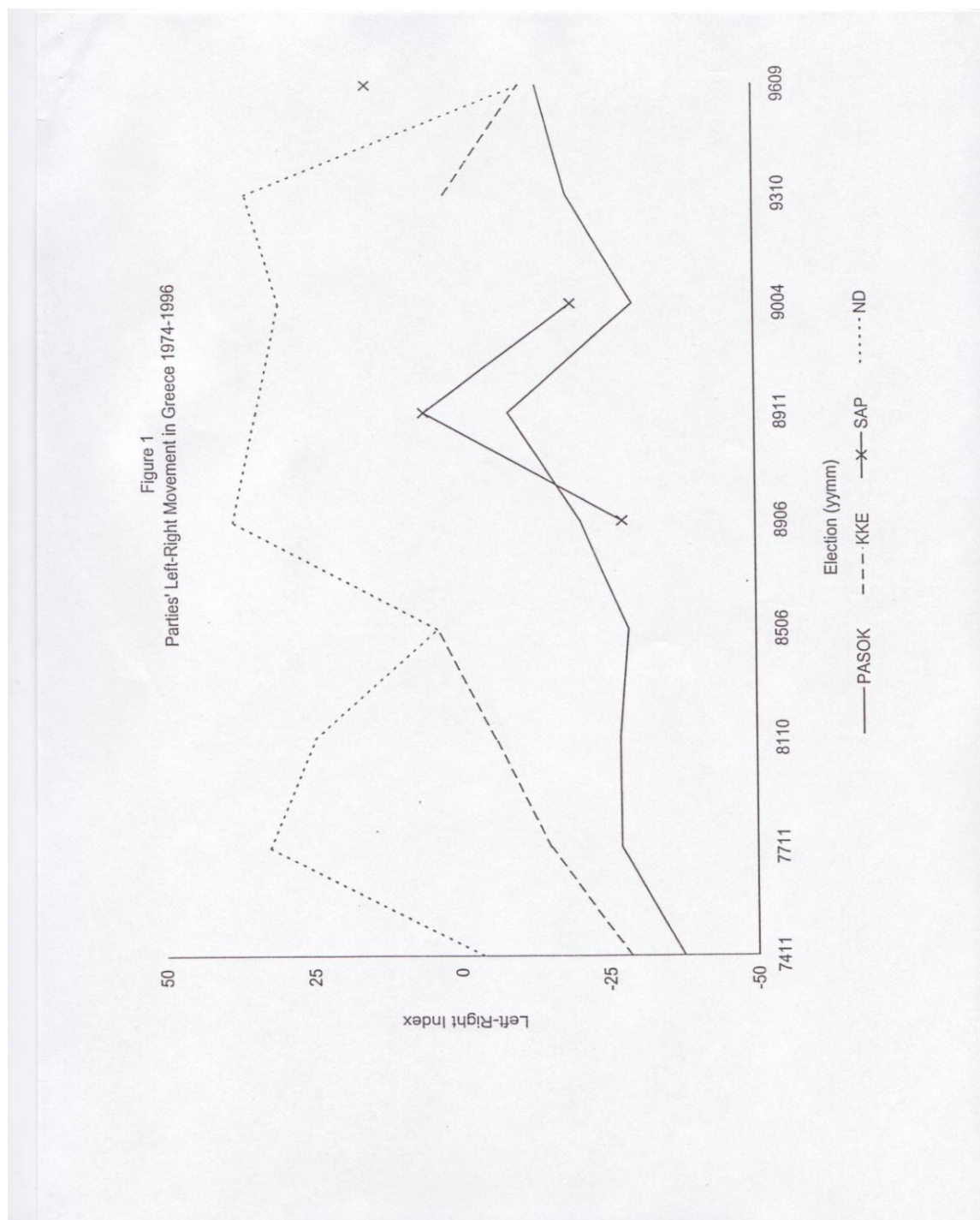
¹³⁵ Για τις μετατοπίσεις στο πολιτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ μεταξύ 1974 – 1981: C. Tassis, *PASOK: From protest to hegemony*, Εισήγηση στο 1st Hellenic Observatory Phd Symposium on modern Greece: ‘Current social science research on Greece’, LSE 21/6/2003.

¹³⁶ A. Elefantis, ‘PASOK and the...’, ό.π., σ.116.

¹³⁷ I. Budge, M. Kim, M. McDonald, ‘Party families and national parties in Western Europe: A comparative assessment’, εισήγηση στο Conference on ‘Political Parties in the 21st century’, του Centre for European Constitutional Law, Αθήνα 13-14 Ιουνίου 2002: Διάγραμμα 1.

σύγκριση με τα άλλα κόμματα, βλέπουμε ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές μετατοπίσεις ήταν κάτι περισσότερο από ‘μέσα στο πρόγραμμα’.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ - ΔΕΞΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Πηγή: I. Budge, 'Party families and national parties in Western Europe: A comparative assessment', Εισήγηση στο *Conference on 'Political Parties in the 21st Century*, The Centre for European Constitutional Law, Αθήνα, 13-14 Ιουνίου 2002, σ.30.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται συνοπτικά ορισμένες από τις κεντρικές πολιτικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ. Σκοπός της δεν είναι η μελέτη της ιδεολογίας και των πολιτικών θέσεων του κόμματος. Παρατίθενται οι βασικές πολιτικές θέσεις, όπως αυτές εκφέρονταν από τα κεντρικά όργανα του κόμματος, ώστε να γίνει η σύγκριση με τις υπό μελέτη περιοχές. Ερωτήματα, στα οποία επιδιώκει να δώσει απάντηση η έρευνα, είναι το αν στη Φλώρινα και στο Ηράκλειο οι οργανώσεις προέβαλλαν ένα ιδεολογικό προφίλ συμβατό με αυτό του κέντρου, ποιο είναι το περιεχόμενο που απέδιδαν σε κεντρικές πολιτικές θέσεις, όπως αυτές που παρουσιάζονται παρακάτω, ακόμα και σε ποιο βαθμό γίνονταν κατανοητές αυτές οι θέσεις στην επαρχία.

Τα σημεία που παρουσιάζονται εδώ προέρχονται από κομματικές διακηρύξεις, από τον επίσημο κομματικό Τύπο, από σχετικά άρθρα και έρευνες. Όπως συχνά τόνιζε το ΚΕΜΕΔΙΑ (Κέντρο Μελετών και Διαφώτισης)¹³⁸:

‘Το ΠΑΣΟΚ είναι το σοσιαλιστικό κόμμα της χώρας μας, ως τέτοιο δεν μπορεί παρά να είναι μαρξιστικό. Με αυτό εννοούμε ότι χρησιμοποιεί τη μαρξιστική μέθοδο προκειμένου να αναλύσει την ιστορία της χώρας και τα κοινωνικά προβλήματα. Ο μαρξισμός δεν είναι δόγμα, αλλά επιστήμη. Το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ είναι μαρξιστικό κόμμα αποδεικνύεται από τη μέθοδο ανάλυσης που χρησιμοποιεί.’

Εθνική Ανεξαρτησία

Τη δεκαετία του ’70 το ΠΑΣΟΚ χρησιμοποιούσε ως πρίσμα ανάλυσης τη θέση ότι η Ελλάδα είναι μία χώρα οικονομικά υπανάπτυκτη και πολιτικά εξαρτώμενη, που ανήκει στην ‘καπιταλιστική περιφέρεια’. Από την εποχή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους είχε υποστεί την εκμετάλλευση και κηδεμονία των ιμπεριαλιστικών χωρών, που αποτελούσαν τους ‘προστάτες’ της¹³⁹. Στην πραγματικότητα, αυτή η ‘προστασία’ ισοδυναμούσε με αποικιοκρατική κυριαρχία που κορυφώθηκε με την ηγεμονία των ΗΠΑ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα του ΝΑΤΟ, τη χρήση της ως στρατιωτικής βάσης και προγεφυρώματος των ΗΠΑ στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή.

¹³⁸ Η ιδεολογική και πολιτική φυσιογνωμία του κόμματος, Γραφείο εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ/ΠΑΣΟΚ, Ιούνιος 1977.

¹³⁹ Για μία αναλυτική παρουσίαση των συνεπειών της πολιτικής εξάρτησης από τις ξένες δυνάμεις: J. Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις...*, ό.π., κεφ.8.

Ο Α. Παπανδρέου υποστήριζε ότι η υπερμεγέθης κεφαλαιακή συσσώρευση στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις δεν είναι αποτέλεσμα των έμφυτων δυνατοτήτων του καπιταλιστικού συστήματος των ανεπτυγμένων χωρών, αλλά της λεηλασίας του Τρίτου Κόσμου, που παρέχει το αναγκαίο φτηνό εργατικό δυναμικό και τις πρώτες ύλες¹⁴⁰. Είναι αποτέλεσμα των άνισων οικονομικών σχέσεων που συγκροτούν οι πλούσιες χώρες σε βάρος των φτωχών. Ένα από τα συμπεράσματα αυτής της ανάλυσης ήταν ότι η εργατική τάξη των ιμπεριαλιστικών χωρών συμμετέχει, μαζί με την μπουρζουαζία, στο μοίρασμα των λαφύρων από τον Τρίτο Κόσμο και συναινεί στην εκμετάλλευσή του. Για αυτό το λόγο, έχει πάψει να παίζει ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη της διεθνούς επανάστασης. Έτσι, ο ρόλος της επαναστατικής πρωτοπορίας έχει περάσει στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, με την ανάπτυξη των μεγάλων αντι-ιμπεριαλιστικών κινημάτων. Το θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο αυτών των ιδεών βρίσκεται στις νεο-μαρξιστικές θεωρίες της 'εξάρτησης', όπως αυτές αναλύθηκαν από ομάδα θεωρητικών τη δεκαετία του '50¹⁴¹. Άλλωστε, ο Παπανδρέου υπήρξε καθηγητής οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϊ και επηρεάστηκε από τη σχολή σκέψης που είχαν δημιουργήσει¹⁴².

Συμμαχίες

Το ΠΑΣΟΚ ανέπτυξε σχέσεις συνεργασίας με την Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών, το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και το Εργατικό Κόμμα της Μάλτας. Ο Παπανδρέου συστηματικά ασκούσε κριτική στη γερμανική και αυστριακή σοσιαλδημοκρατία και κατήγγειλε τη Σοσιαλιστική Διεθνή ως όργανο της Δεξιάς και της προερχόμενης από τις Ηνωμένες Πολιτείες σοσιαλδημοκρατίας, που 'προωθούσε τα συμφέροντα του μονοπωλιακού καπιταλισμού'¹⁴³. Το ΠΑΣΟΚ δεν συμμετείχε στη Σοσιαλιστική Διεθνή έως τα μέσα της δεκαετίας του '80. Ο Παπανδρέου ασκούσε κριτική και στα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, καταδικάζοντας τον 'ιστορικό συμβιβασμό' του Ενρίκο Μπερλίνγκουερ στην Ιταλία εξαιτίας της συνεργασίας μεταξύ αφεντικών και εργατών.

---

¹⁴⁰ Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, εκ. Καρανάσης, Αθήνα, 1974. Α.

Παπανδρέου, *Πατερναλιστικός καπιταλισμός*, εκ. Καρανάσης, 1974.

¹⁴¹ Μεταξύ άλλων: P. Baran, P. Sweezy, S. Amin, A. Emmanuel.

¹⁴² D. Sassoon, 'Το ΠΑΣΟΚ και...', ό.π.

¹⁴³ *Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην Κεντρική Επιτροπή του ΠΑΣΟΚ*, Σεπτέμβριος 1977.

Το κόμμα έκανε φανερή τη συμπάθειά του προς τις 'γνήσιες αντι-ιμπεριαλιστικές δυνάμεις' των αραβικών χωρών και συγκεκριμένα της Λιβύης, του Ιράκ, της Συρίας, της Αλγερίας και την Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PLO), με τις οποίες διατήρησε στενές σχέσεις. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τυχαίο δείγμα του επίσημου κομματικού Τύπου της περιόδου 1974-1981 (*Εξόρμηση, Αγωνιστής*). Στο δείγμα που ελέγχθηκε δεν υπάρχει ούτε ένα τεύχος στο οποίο να μην υπάρχει αναφορά σε αυτά τα κινήματα, ενώ με κάθε ευκαιρία τονίζεται η αλληλεγγύη σε αυτά με εκτεταμένα άρθρα, αναλύσεις και ανταποκρίσεις. Μιλώντας στο συνέδριο των σοσιαλιστικών και προοδευτικών κομμάτων των Μεσογειακών χωρών που οργανώθηκε στη Μάλτα (Ιούνιος 22-25, 1977), ο Παπανδρέου τονίζει ότι αυτές οι χώρες πρέπει να παλέψουν για την ανατροπή της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, για τη ριζική αλλαγή της διεθνούς οικονομικής τάξης και για τη δημιουργία μίας Μεσογειακής κοινότητας με προορισμό να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των ανισοτήτων μεταξύ Βορρά-Νότου. Για αυτούς τους λόγους, τα κόμματα πρέπει να συντονίσουν τις ενέργειες τους και να προωθήσουν τη Μεσογειακή συνεργασία.

Σχετικά με την ευρωπαϊκή ένταξη, το ΠΑΣΟΚ υποστήριζε ότι η χώρα πρέπει να μείνει εκτός ΕΟΚ. Η ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ αποτελούσαν τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, επιδείνωναν την εξάρτηση της χώρας, διαιώνιζαν την εκμετάλλευση των εργαζομένων και ενέτειναν την ανελέητη κλοπή του κοινωνικού προϊόντος της εργασίας των αγροτών.

Κοινωνική Απελευθέρωση

Ακρογωνιαίος λίθος του ιδεολογικού οικοδομήματος του Παπανδρέου ήταν η σύγκρουση μεταξύ πλουσίων και φτωχών. Οι πλούσιοι, που αποτελούσαν την ντόπια ολιγαρχία, δεν ήταν μία αυτόνομη οικονομικά και πολιτικά δύναμη, αλλά ένα παρασιτικό στρώμα. Δεν αποτελούσαν μία τάξη συγκροτημένη στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πλούτισαν λειτουργώντας ως πράκτορες των ξένων συμφερόντων και διατηρούσαν την εξουσία στο βαθμό που υποστήριζαν τους ιμπεριαλιστές. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν αυτόνομα, να υπερβούν τις προ-καπιταλιστικές σχέσεις και τρόπους παραγωγής, ούτε μπόρεσαν να δώσουν ώθηση στην κεφαλαιακή συσσώρευση και στην ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων. Ο Παπανδρέου δεν

υποστήριζε ότι δεν υπάρχουν καπιταλιστικά τμήματα της ελληνικής οικονομίας, αλλά ότι είναι εισαγόμενα από το εξωτερικό. Όσο για τους φορείς αυτού του εισαγόμενου καπιταλισμού, ήταν μία χούφτα άνθρωποι στους οποίους αναφερόταν ως ‘προνομιούχους Έλληνες’, οι οποίοι πλούτιζαν σε βάρος της μεγάλης πλειοψηφίας των ‘μη-προνομιούχων Ελλήνων’. Η διαίρεση μεταξύ προνομιούχων και μη-προνομιούχων Ελλήνων περιελάμβανε τις διαιρέσεις πλούσιοι / φτωχοί και Ελλάδα / ξένες δυνάμεις¹⁴⁴. Η Β. Παπανδρέου στη συνέντευξή της τόνισε ότι αυτή η διαίρεση απεδείχθη ιδιαίτερα αποτελεσματική σε επίπεδο εκλογικής κινητοποίησης και κομματικής ταύτισης, καθώς όλοι οι Έλληνες αισθάνονταν μη-προνομιούχοι σε σχέση με τον εργοδότη τους ή με κάποιο γείτονα.

Σύμφωνα με τις προτάσεις του κόμματος, ο κόσμος έπρεπε πρώτα να στραφεί εναντίον της ξένης εξάρτησης. Η κατάκτηση των δύο άλλων στόχων, της λαϊκής κυριαρχίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης, ακολουθεί την ανεξαρτησία της χώρας και συναρτάται με αυτήν. Το ΠΑΣΟΚ παρουσίαζε τη σχέση ανάμεσα στους τρεις κυρίαρχους στόχους ως μία ευθύγραμμη σταδιακή πορεία. Διακήρυττε ότι¹⁴⁵: *‘Η εθνική ανεξαρτησία αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση πραγματοποίησης της λαϊκής κυριαρχίας, η λαϊκή κυριαρχία, αντίστοιχα, αποτελεί προϋπόθεση πραγματοποίησης της κοινωνικής απελευθέρωσης’*.

Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε η υπόσχεση εξαιρετικά γενναίας κοινωνικής πολιτικής. Κυρίως στην προεκλογική καμπάνια του 1981, αλλά και προηγούμενα, το κόμμα δεσμεύτηκε να επαναδιανείμει τον πλούτο, να τιμωρήσει τη φοροδιαφυγή και τις φοροαπαλλαγές, να αυξήσει τους μισθούς και τις συντάξεις, να αυξήσει τις κατώτατες τιμές στα αγροτικά προϊόντα, να αυξήσει τις ευκαιρίες για τις μικρές επιχειρήσεις, να διατηρήσει τη σταθερότητα των εισοδημάτων, να προωθήσει την κοινωνική ασφάλεια, να παράσχει ειδική βοήθεια στις γυναίκες και τα παιδιά και να βελτιώσει την εκπαίδευση.

Το ΠΑΣΟΚ ήταν το πρώτο κόμμα που διαπραγματεύτηκε σε τέτοια έκταση ζητήματα όπως η γυναικεία απελευθέρωση¹⁴⁶, το περιβάλλον, ο ρατσισμός, τα δικαιώματα των πολιτών και γενικά την ατζέντα θεμάτων που ήταν ευρέως διαδεδομένη τη δεκαετία του 1970 στη Δυτική Ευρώπη. Αυτές οι ιδέες είχαν

¹⁴⁴ A. Elefantis, ‘PASOK and the...’, ό.π., σ.112.

¹⁴⁵ Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, ΠΑΣΟΚ, 1974.

¹⁴⁶ Α. Παπανδρέου, *Για το γυναικείο ζήτημα*, ΠΑΣΟΚ Γραφείο Εκδόσεων Α30/81. *Ισότητα των δύο φύλλων*, ΠΑΣΟΚ Τομέας Ισότητας, δεν υπάρχει ημερομηνία έκδοσης. *Συμβόλαιο με το λαό*, κεφ.5-6, 25 Ιούλιος 1981.

ιδιαίτερη επίδραση στους νέους της εποχής, επιβεβαιώνοντας την εικόνα του ΠΑΣΟΚ ως ‘νέου κόμματος’, με νέες ιδέες¹⁴⁷.

Λαϊκή Κυριαρχία

Ως απαραίτητη προϋπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας παρουσιάζονταν, στο λόγο και τα κείμενα του κόμματος, η λαϊκή κυριαρχία. Η ντόπια κυρίαρχη τάξη -και οι πολιτικοί της εκφραστές, τα κόμματα της Δεξιάς- έχουν επιβάλει στο έθνος ένα κράτος αντιδραστικό, το οποίο σε συνεργασία με το ‘παρακράτος’ (τις μυστικές υπηρεσίες, τμήματα του στρατού, της CIA, υποστηρικτές της χούντας και αντιδραστικούς πολιτικούς που ελέγχουν τον κρατικό μηχανισμό) συγκροτεί ένα καταπιεστικό πολιτικό σύστημα, ενάντια στα συμφέροντα των Ελλήνων. Η ελληνική Δεξιά και τα ντόπια μονοπώλια, σε συνεργασία με το παρακράτος, υπήρξαν τα εργαλεία του ιμπεριαλισμού και κυβέρνησαν τη χώρα σαν πράκτορες ξένων συμφερόντων.

Κοινωνικοποίηση - Αποκέντρωση

Το ΠΑΣΟΚ δεσμευόταν για έναν αποκεντρωτικό σοσιαλισμό, βασισμένο στην ‘κοινωνικοποίηση των πόρων’ και την αυτοδιαχείριση. Η κρατικοποίηση θα σήμαινε το τέλος της εξάρτησης στο χώρο εργασίας. Οι εργαζόμενοι θα μπορούσαν να διαχειριστούν τις επιχειρήσεις τους μέσω αποφάσεων που θα λαμβάνονταν από κυβερνητικές επιτροπές, στις οποίες θα συμμετείχαν μαζί με αντιπροσώπους της περιοχής. Νέες μορφές συνεργασίας και συμφωνιών ως προς την αγροτική παραγωγή στην επαρχία έπρεπε να διαμορφωθούν και οι αγρότες θα συμμετείχαν διατηρώντας την κυριότητα της γης τους¹⁴⁸. Η αποκέντρωση του κρατικού μηχανισμού, σχεδιασμένη για να ικανοποιήσει τους ψηφοφόρους εκτός Αθηνών, σε συνδυασμό με τη λαοκρατία, συνεπάγονταν άμεση αυτό-οργάνωση σε τοπικό, δημοτικό, περιφερειακό επίπεδο και σε πλήθος θεσμών του Δημοσίου¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Κ. Σκανδαλίδης, Συνέντευξη, Αθήνα 6/1998.

¹⁴⁸ R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, London: C. Hurst&Co, 1987, σ.138.

¹⁴⁹ Το δημοτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, Α17/1978, ΠΑΣΟΚ Γραφείο Εκδόσεων.

Είναι σημαντικό ότι διατυπώνονται συγκεκριμένες προγραμματικές προτάσεις κοινωνικής οργάνωσης όπως η αυτοδιαχείριση, η κοινωνικοποίηση, ο συμμετοχικός προγραμματισμός, δημιουργώντας τομή ως προς τον παραδοσιακό λόγο της Αριστεράς. Ωστόσο, τις προγραμματικές αυτές θέσεις δεν τις ‘ανακάλυψε’ το ΠΑΣΟΚ. Ακόμα και στην Ελλάδα, ομάδες και ρεύματα του εργατικού και αριστερού κινήματος είχαν έρθει σε αντιπαράθεση με την ιδεολογία της κομμουνιστικής Αριστεράς, υποστηρίζοντας παρόμοιους στόχους. Με το ΠΑΣΟΚ, οι προτάσεις αυτές εισάγονται για πρώτη φορά στην ελληνική πραγματικότητα σε μαζική κλίμακα. Οι έννοιες εισβάλλουν στην καθημερινή ζωή, ζυμώνονται πολιτικά και προσλαμβάνουν πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα.

Η ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Η παρούσα μελέτη έχει θέσει ως στόχο, στο κομμάτι που αφορά την οργανωτική δομή του ΠΑΣΟΚ, τη μελέτη της δημιουργίας και ανάπτυξης των οργανώσεων στις περιφέρειες της Φλώρινας και του Ηρακλείου. Αναζητά τον τρόπο και τους όρους συγκρότησης και λειτουργίας του κόμματος σε νομαρχιακό επίπεδο. Για αυτό το σκοπό παρακολουθεί τα όσα συνέβησαν σε κεντρικό επίπεδο μόνο στο βαθμό που εμπλέκονται με το αντικείμενο της έρευνας. Η έρευνα για το ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο κεντρικών οργάνων έχει να παρουσιάσει αξιολογικές μελέτες, που δίνουν τη δυνατότητα σε εργασίες όπως η παρούσα να προχωρήσουν σε διαφορετικούς τομείς¹⁵⁰. Εδώ δεν ξεκινάμε έχοντας ως βάση τα όσα συνέβαιναν σε κεντρικό/αθηναϊκό επίπεδο. Η έμφαση δίνεται μόνο σε όσα προκύπτει ότι πραγματικά ‘πέρασαν’, γίνονταν γνωστά, κατανοητά ή είχαν κάποια επίδραση στην τοπική κοινωνία των περιφερειών.

Η μελέτη της οργάνωσης των σύγχρονων κομμάτων, της δομής που έχουν αποκτήσει και των όρων λειτουργίας τους αποτελεί ‘τον καθρέφτη των πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών προσανατολισμών τους, καθώς και των δυνατοτήτων

---

¹⁵⁰ Ως προς την οργανωτική εξέλιξη του κόμματος: Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή...*, ό.π.

και των ορίων τους¹⁵¹. Πριν προχωρήσουμε στη μελέτη της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ είναι σκόπιμο να εξετάσουμε την παράδοση των κομματικών οργανώσεων στην Ελλάδα, οι οποίες μοιράζονταν κοινά χαρακτηριστικά. Το ΠΑΣΟΚ δημιουργήθηκε μέσα σε αυτά τα πλαίσια και η έρευνα έχει σκοπό να μελετήσει σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο διαφοροποιήθηκε από το κατεστημένο μοντέλο οργάνωσης, λειτουργώντας διαλεκτικά και επηρεάζοντας τελικά και τη δομή οργάνωσης των άλλων κομμάτων.

Η Ένωση Κέντρου και η ΕΡΕ υπήρξαν δομημένες γύρω από ένα δίκτυο ατόμων διακριτών στην τοπική κοινωνία. Η ενότητα και η εκλογική τους απήχηση εξαρτώνταν από την προσωπικότητα του αρχηγού του κόμματος και από την αποτελεσματικότητα των πελατειακών σχέσεων που συντηρούσαν. Ακολουθώντας την τυπολογία του M. Duverger, μπορούμε να πούμε ότι και τα δύο κόμματα άνηκαν στην κατηγορία 'κόμματα στελεχών'¹⁵². Στηρίζονταν σε πολιτικές ελίτ και δεν αναζητούσαν περαιτέρω εξάπλωση, εγγραφή νέων μελών, εκπαίδευση νέων στελεχών ή εξάπλωση σε μαζικούς χώρους. Προκειμένου να κινητοποιήσουν τη λαϊκή υποστήριξη, στηρίζονταν στους κομματάρχες, που δρούσαν σε επίπεδο περιφέρειας και κοινότητας. Οι κομματικές επιτροπές έλεγχαν το κόμμα στην περιοχή τους και συνδέονταν με τις ελίτ των άλλων περιοχών του κόμματός τους, συγκροτώντας ένα δίκτυο εθνικής εμβέλειας. Αποτελούνταν από τους κομματάρχες που είχαν τη μεγαλύτερη δύναμη σε κάθε περιοχή και κάποια ισχυρά πρόσωπα σε τοπικό επίπεδο, που είχαν απευθείας σχέσεις με τα ηγετικά στελέχη του κόμματος. Συνήθως επρόκειτο για επαγγελματίες με κοινωνικό γόητρο που λειτουργούσαν ως κομματάρχες στα αστικά κέντρα των εκλογικών περιφερών. Οι κομματικές επιτροπές που συγκροτούσαν λειτουργούσαν περιστασιακά, κυρίως κατά την προεκλογική περίοδο. Από πλευράς πολιτικών, οι διαφορές των μη-κομμουνιστικών ελληνικών κομμάτων ήταν περισσότερο θέμα βαθμού έντασης παρά περιεχομένου.

Ο πελατειακός χαρακτήρας στο οργανωτικό επίπεδο και ο αντικομμουνισμός στο ιδεολογικό διέκριναν τη φυσιγνωμία και τη δράση των μεταπολεμικών κομμάτων. Τα αστικά κόμματα παρέμειναν ενώσεις προσώπων με σχετικά όμοια ιδεολογία και σίγουρα κοινά προσωπικά και πολιτικά συμφέροντα, χωρίς να κατορθώσουν να μετεξελιχθούν σε μαζικά κόμματα. Όπως υποστηρίζει ο Χρ. Λυριντζής, στο οργανωτικό επίπεδο ήταν οι πελατειακές σχέσεις μέσω των οποίων τα

¹⁵¹ M. Spourdalakis, 'A petty bourgeois...', ό.π., σ. 117.

¹⁵² M. Duverger, *Political parties*, London: Methuen, 1954, σ.18.

μη-κομμουνιστικά κόμματα κατόρθωσαν να αποκτήσουν μαζική υποστήριξη και να επικοινωνούν με το εκλογικό σώμα¹⁵³. Οι πελατειακές σχέσεις ορίζονται ως ένα σύνολο διαπροσωπικών σχέσεων εκούσιας ανταλλαγής μεταξύ προσώπων ή ομάδων που συνάπτουν αμοιβαία επωφελείς, αλλά και άνισες συναλλαγές. Η ανισότητα που χαρακτηρίζει αυτή τη σχέση είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόησή της ως σχέσης εξουσίας. Όταν η πελατειακή σχέση χαρακτηρίζεται από πολιτικά ανταλλάγματα ή οφέλη, μετατρέπεται σε σημαντικό μηχανισμό πολιτικής συμμετοχής και δράσης. Η πολιτική δράση των συμμετεχόντων προσδιορίζεται από τη θέση τους στην ιεραρχία πάτρωνα - πελάτη και η πελατειακή σχέση συνιστά σημαντική αναλυτική κατηγορία της πολιτικής συμπεριφοράς.

Στην κορυφή της πυραμίδας που συγκροτούν οι πελατειακές σχέσεις στα αντιπροσωπευτικά συστήματα βρίσκεται συνήθως ο βουλευτής, στο ενδιάμεσο οι κομματάρχες και στη βάση οι ψηφοφόροι¹⁵⁴. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, με τον υπερδιογκωμένο κρατικό τομέα, όπου η πρόσληψη στο Δημόσιο αποτελούσε την κύρια στρατηγική αποκατάστασης των τέκνων των περισσότερων οικογενειών, η σημασία των κομματάρχων και των βουλευτών, αλλά και κάθε είδους διαμεσολαβητή που βρίσκονταν στην κορυφή του πελατειακού δικτύου, ήταν τεράστια¹⁵⁵. Οι περιοχές που υπερ-αντιπροσωπεύονταν στο Δημόσιο ήταν αυτές των οποίων οι πολιτευτές είχαν τη μεγαλύτερη δύναμη σε εθνικό επίπεδο¹⁵⁶. Είναι άλλωστε γνωστό πως συγκεκριμένες περιοχές της Παλιάς Ελλάδας υπερ-αντιπροσωπεύονταν τόσο ως προς τον αριθμό των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων, όσο και στο συνολικό αριθμό. Αυτές οι περιοχές συχνά κατόρθωναν να στελεχώσουν αποκλειστικά κάποιον τομέα του κρατικού μηχανισμού και στη συνέχεια να αναπαράγουν την αποκλειστικότητα,

---

¹⁵³ C. Lyrantzis, 'Political parties...', ό.π.

¹⁵⁴ Χρ. Λυριντζής, 'Λαϊκισμός: Η έννοια...', ό.π.

¹⁵⁵ Είναι ενδεικτικό των πελατειακών πρακτικών ότι το 1962 εργάζονταν στον ελληνικό δημόσιο τομέα 36.525 άτομα. Από αυτούς 40% εργαζόταν στην ανώτερη Α' βαθμίδα του Δημοσίου, το 47% στη βαθμίδα Β' και μόνο ένα 11% στη βαθμίδα Γ'. Είχε μορφοποιηθεί σαν ανάποδη πυραμίδα, παραβαίνοντας όλες τις λειτουργικές αρχές του δημόσιου τομέα στη Δυτική Ευρώπη. Ο κάθε πολιτικός επεδίωκε να ικανοποιήσει τους υποστηρικτές του οδηγώντας τους στις ανώτερες θέσεις και εξαιτίας της απουσίας ρυθμιστικών κανόνων και ελέγχων, το κατόρθωνε. Για μία ενδελεχή ανάλυση της σημασίας των πελατειακών δικτύων στην προ-δικτατορική Ελλάδα: Μ. Comninou, *Clientelistic Politics...*, ό.π.

¹⁵⁶ Το 1961-62, οι υποψήφιοι δημόσιοι υπάλληλοι από την Αθήνα ήταν 22.4% του συνολικού αριθμού, από την Πελοπόννησο 26.1%, από την υπόλοιπη κεντρική Ελλάδα 14.8% και από τη Μακεδονία 7.7%. Στο ίδιο.

κάνοντας νέες προσλήψεις μόνο από την περιοχή τους μέσω του πολιτευτή - πατρωνα¹⁵⁷.

Ο γιγαντισμός, ο συγκεντρωτισμός και η γραφειοκρατία είχαν ως συνέπεια ο απλός πολίτης να μην μπορεί να εξυπηρετηθεί στις συναλλαγές του με το κράτος χωρίς να είναι υποχρεωμένος να ζητήσει τη μεσολάβηση του πελατειακού του δικτύου. Ο πατρωνάς του θα ζητούσε την εξυπηρέτηση από τον δημόσιο υπάλληλο, στον οποίο αργότερα θα έπρεπε να ανταποδώσει. Με αυτό τον τρόπο, οι αυτονόητες συναλλαγές με το κράτος με τη βοήθεια των δημόσιων υπαλλήλων μετατρέπονταν σε 'εξυπηρετήσεις' που τροφοδοτούσαν το πελατειακό σύστημα.

Με παρόμοιο τρόπο λειτούργησε και το υποτυπώδες προνοιακό σύστημα της εποχής. Για παράδειγμα, η εισαγωγή σε κάποιο νοσοκομείο ή το κοινωνικό επίδομα για συγκεκριμένες κατηγορίες ανέργων δεν λειτουργούσαν στη βάση αντικειμενικών κριτηρίων, αλλά ήταν συνάρτηση της θέσης και των επαφών που κάποιος είχε εντός των πελατειακών δικτύων, παρέχοντας έναν επιπλέον τρόπο στους πατρωνες να υπενθυμίζουν στους πολίτες πόσο εξαρτώνταν από την εύνοιά τους.

Η δημιουργία προσωπικών πελατειακών δικτύων είχε ως αποτέλεσμα τη μη ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της χώρας¹⁵⁸. Το κόμμα δεν τολμούσε να αλλάξει τον υποψήφιό του όταν αυτός είχε ισχυρό πελατειακό δίκτυο, γιατί με αυτόν τον τρόπο ρίσκαρε να χάσει τις ψήφους. Αν ο υποψήφιος άλλαζε κόμμα, οι υποστηρικτές του θα τον ακολουθούσαν. Οι πολιτευτές διατηρούσαν τα δίκτυά τους μέχρι να αποσυρθούν και συχνά τα παρέδιδαν ως κληρονομιά σε συγγενείς τους. Αν κάποιο άλλο πρόσωπο ήθελε να διεκδικήσει την έδρα, έπρεπε να κατορθώσει να φτιάξει το δικό του πελατειακό δίκτυο, το οποίο χωρίς μεγάλες προσβάσεις σε θέσεις εξουσίας δεν μπορούσε να αποφέρει και πολλά.

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα ήταν πρόσφορο για αποτελεσματικές ξένες επεμβάσεις. Οι εξαρτήσεις ήταν πολλαπλές, σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, ενώ η επιρροή τους υπήρξε ισχυρή σε όλες τις φάσεις της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας,

---

¹⁵⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή των Μανιατών που στελέχωναν προνομιακά τις δυνάμεις ασφαλείας. Ο Καραμανλής προσπάθησε να σπάσει αυτά τα κατεστημένα στο δημόσιο τομέα προωθώντας δημοσίους υπαλλήλους από τη Βόρεια Ελλάδα.

¹⁵⁸ Οι συνέπειες έγιναν πρώτα φανερές στο χώρο της Δεξιάς. Ενώ μέχρι το 1950 οι νέοι υποψήφιοι στις επαρχίες της χώρας αντιπροσώπευαν το 26-40% του συνόλου, μετά το 1952 το ποσοστό έπεσε κάτω από το 20% και δεν το υπερέβη μέχρι το 1967. Στο Κέντρο τα δεδομένα ήταν παρόμοια. Οι περισσότεροι από τους νέους υποψηφίους στελέχωναν τις εκλογικές λίστες μεταξύ 1946 και 1950, ενώ μετά το 1952 το ποσοστό τους έπεσε στο 20%. Στο ίδιο.

με αποτέλεσμα να αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό του πολιτικού συστήματος. Το κράτος συγκροτήθηκε ως μία πανίσχυρη και πανταχού παρούσα οντότητα, της οποίας οι μηχανισμοί αξιοποιούνταν και ελέγχονταν από τα συντηρητικά κόμματα που ήταν στην εξουσία, προκειμένου να σταθεροποιήσουν τη δύναμή τους και να διευρύνουν τα πελατειακά τους δίκτυα. Εξαιτίας της καθυστερημένης και περιορισμένης βιομηχανικής ανάπτυξης, το κράτος έπαιξε κυρίαρχο ρόλο όχι μόνο στην οικονομία, αλλά σε κάθε πτυχή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Η διαρκώς αυξανόμενη εμπλοκή του στο κοινωνικό-οικονομικό και πολιτικό μοντέλο ανάπτυξης έγινε εντονότερη τα μεταπολεμικά χρόνια. Τα πρόσωπα που κατείχαν κεντρικής σημασίας κρατικές θέσεις αποφάσιζαν για τη διάθεση τεράστιων κεφαλαίων που λάμβανε η χώρα ως οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό, παίζοντας κεντρικό ρόλο στην έντονη οικονομική ανάπτυξη των δεκαετιών του '50 και του '60. Είναι ενδεικτικό ότι, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αντιστοιχούσε ένας δημόσιος υπάλληλος σε δύο παραγωγικά εργαζόμενους¹⁵⁹.

Τα παραπάνω κομματικά χαρακτηριστικά συνεισφέρουν στην κατανόηση της έντονης ταύτισης της Δεξιάς με το κράτος, καθώς και της απουσίας πολιτικής ταυτότητας και οργανωτικής αυτονομίας που χαρακτήριζαν σχεδόν όλα τα μη-κομμουνιστικά ελληνικά πολιτικά κόμματα. Μία επιπλέον πλευρά αυτής της εικόνας είναι η περιορισμένη απήχηση της Αριστεράς κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια -παρ' όλο που το ΚΚΕ είχε απορροφήσει ισχυρό ποσοστό των βιομηχανικών εργατών- και η αδυναμία της να διαμορφώσει μία στρατηγική απεύθυνσης και να σταθεροποιήσει τη δύναμή της στα μεταπολεμικά χρόνια. Μόνο οι εθνικόφρονες και δεξιών πολιτικών φρονημάτων Έλληνες είχαν την ευκαιρία μίας θέσης στο Δημόσιο. Μαζί με τους αγρότες, η μεσαία τάξη αποτέλεσε την εκλογική βάση που εξασφάλιζε την κοινοβουλευτική κυριαρχία των δεξιών κομμάτων αυτής της περιόδου¹⁶⁰. Ο συνδυασμός πελατειακών σχέσεων, αντικομμουνισμού και ενός αυταρχικού και πανταχού παρόντος κράτους συνετέλεσε στη σχετικοποίηση των ταξικών διαιρέσεων, κυρίως μέσω της ανάπτυξης κάθετων πελατειακών δικτύων.

---

¹⁵⁹ C. Lyrantzis, 'The power...', ό.π.

¹⁶⁰ C. Lyrantzis, 'Political parties...', ό.π.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Στο πλαίσιο της κομματικής κουλτούρας που περιγράφηκε, δημιουργήθηκε η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ το 1974, κομίζοντας νέα δεδομένα. Το ιδρυτικό κείμενο ‘Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτέμβρη’ δεσμευόταν, μεταξύ άλλων, για εσωκομματικές ‘δημοκρατικές διαδικασίες’ και για δημοκρατική οργάνωση βασισμένη στο αποκεντρωμένο μοντέλο συμμετοχής των μελών. Πριν από τις εκλογές του 1974, το ΠΑΣΟΚ απηύθυνε ανοιχτό κάλεσμα στον ‘ελληνικό λαό’ για αυτό-οργάνωση. Η ανταπόκριση ήταν εντυπωσιακή και το κόμμα σύντομα απέκτησε ένα οργανωτικό δίκτυο εθνικής εμβέλειας. Οργανώσεις βάσης συγκροτήθηκαν σε όλα τα αστικά κέντρα, ακόμα και σε μεγάλα χωριά, σε όλες τις επαγγελματικές ενώσεις και στα πανεπιστήμια. Η δομή του κόμματος αποδείχτηκε εξαιρετικά αποτελεσματική στο να οργανώνει τη λαϊκή υποστήριξη, επιβεβαιώνοντας τον ισχυρισμό ότι το κόμμα δεν στηριζόταν, όπως τα άλλα (πλην της Αριστεράς), σε πελατειακά δίκτυα¹⁶¹. Πολύ γρήγορα κατόρθωσε να συγκροτήσει οργανώσεις σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, ενώ σημειώθηκε ένας εντυπωσιακός ρυθμός αύξησης των εγγεγραμμένων μελών. Ενδεικτικά, το 1977 έφταναν τις 27.000, ενώ το 1980 υπερέβαιναν τις 60.000¹⁶².

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΑΥΞΗΣΗ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ 1975-1981

Έτος	Αριθμός Μελών	Ποσοστιαία μεταβολή
1975	8,000	
1977	27,000	237.5%
1979	65,000	140%
1980	75,000	15.4%
1981	110,000	47%

Πηγή: M. Spourdalakis, *The rise of the Greek socialist party*, Routledge, 1988, σ.400.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των φακέλων των περιφερειών της χώρας - που περιέχονταν στα αρχεία του Τομέα Οργανωτικού του κόμματος και αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνας-, η επαφή των οργανώσεων στις διάφορες περιοχές γινόταν μέσω των κλιμακίων, τα οποία συνεδρίαζαν με τις κατά τόπους Νομαρχιακές Επιτροπές και έρχονταν σε επαφή και με μέλη των Τοπικών Οργανώσεων και με τις Συντονιστικές τους Επιτροπές. Τα κλιμάκια συγκροτούνταν με τη μορφή

¹⁶¹ M. Spourdalakis, ‘PASOK’s second chance’, *Mediterranean Politics*, n. 3:7, 1995.

¹⁶² C. Lyrintzis, ‘Political parties...’, ό.π.

ολιγάριθμων αποστολών, από τρία έως πέντε άτομα. Ο αριθμός αλλά και τα πρόσωπα που θα επιλέγονταν εξαρτώνταν από τη σημασία του νομού για το κόμμα. Οι επισκέψεις τους συχνά συνοδεύονταν από κάποια ανοιχτή εκδήλωση και αυξάνονταν αισθητά σε συχνότητα κατά τις προεκλογικές περιόδους. Στο Παράρτημα του παρόντος κεφαλαίου παρατίθεται μία ενδεικτική φόρμα έκθεσης κλιμακίου, που μας δίνει την ευκαιρία να κατανοήσουμε σε ποιους τομείς έδινε έμφαση το κομματικό κέντρο. Η φόρμα συμπληρωνόταν από τα στελέχη που συγκροτούσαν το κλιμάκιο και απευθυνόταν στον Τομέα Οργανωτικού, την Εκτελεστική Γραμματεία και τον Πρόεδρο¹⁶³. Παρόμοιες φόρμες, οι οποίες συμπληρώνονταν από τα μέλη των Τοπικών Οργανώσεων και αποστέλλονταν στα κεντρικά κομματικά όργανα της Αθήνας (Φόρμα ταυτότητας τοπικών οργανώσεων ή Πληροφορίες για μαζικούς χώρους) παρατίθενται στο Παράρτημα¹⁶⁴.

Το ΠΑΣΟΚ υποστήριζε ότι αποτέλεσε την κληρονομιά τριών ‘γενεών αντίστασης’: της αντιναζιστικής αντίστασης της δεκαετίας του ’40, της γενιάς που αντιτάχθηκε στα αντισυνταγματικά σχέδια του θρόνου και διεκδίκησε τον τερματισμό των πολιτικών πρακτικών αποκλεισμού στη δεκαετία του ’60 και της γενιάς του αντιδικτατορικού αγώνα¹⁶⁵. Σταδιακά, διεκδίκησε όχι μόνο την πολιτική κληρονομιά της αντίστασης (1941-44) και του αντιδικτατορικού αγώνα (1967-74), αλλά και της Ένωσης Κέντρου και των δύο ‘Ανένδοτων αγώνων’ (1961-63 και 1965-67). Οι άλλοι συνεχιστές της κεντρίας παράδοσης αποδυναμώνονταν σταδιακά μετά το 1974, έως την οριστική τους εξαφάνιση το 1981. Το ΠΑΣΟΚ απομακρυνόταν από τον ριζοσπαστισμό των πρώτων χρόνων και αποκαθιστούσε τη σχέση του με τον κεντρικό χώρο, διεκδικώντας έως και τη βενιζελική πολιτική παράδοση. Άλλωστε, οι περισσότεροι από τους υποστηρικτές και τα μέλη του ΠΑΣΟΚ, στο βαθμό που λόγω ηλικίας είχαν προηγούμενη κομματική ταύτιση και εμπλοκή, είχαν πολιτικοποιηθεί στο χώρο της Ένωσης Κέντρου του 1961-67 και ιδιαίτερα στις οργανώσεις νεολαίας της (στην ΟΝΕΚ και αργότερα στην ΕΔΗΝ). Σε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου το 1981 για την αυτό-τοποθέτηση των Ελλήνων στον άξονα Αριστερά - Δεξιά, οι περισσότεροι υποστηρικτές του ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνονται στις μεσαίες θέσεις¹⁶⁶. Σε

¹⁶³ Παράρτημα Κεφάλαιο 2, Εικόνα 1.

¹⁶⁴ Παράρτημα Κεφάλαιο 2, Εικόνα 2.

¹⁶⁵ M. Spourdalakis, ‘PASOK’s second...’, ό.π.

¹⁶⁶ Eurobarometer, 14, 15.

κάθε περίπτωση, το ΠΑΣΟΚ διαδέχτηκε την Ένωση Κέντρου ως προς τη δομική της θέση στο κομματικό σύστημα¹⁶⁷.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΤΟ 1981

A. Αντίσταση 1941-1950	
1. ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ	17(α), 10%
2. ΕΔΕΣ, ΠΕΑΝ	2, 1%
B. Πολιτική περίοδος 1950-1967	
1. Κέντρο (ΕΠΕΚ, ΕΚ)	94(β), 55%
2. Αριστερά (ΕΔΑ)	5, 3%
Γ. Αντι-δικτατορικός 1967-1974	
1. ΠΑΚ	24(γ), 14%
2. Άλλα(δ)	20(ε), 12%
Δ. Πολιτική περίοδος μετά το 1974	
1. Κέντρο (ΕΚΝΔ, ΕΔΗΚ)	15, 9%
2. Αριστερά (ΕΔΑ)	1, -%
E. Είσοδος στην πολιτική με το ΠΑΣΟΚ	50(ζ), 29%

Πηγή: Από τις βιογραφίες: Η. Καράς (Η. Νικολακόπουλος), '1964-1981: Συνέχεια και αλλαγή', *Αντί τ.* 193:14-21, 27 Νοεμβρίου 1981.

Σημείωση: Ένα πρόσωπο μπορεί να περιλαμβάνεται σε περισσότερες από μία εκ των τεσσάρων πρώτων κατηγοριών (Α-Δ), αλλά μόνο μία φορά εντός της ίδιας κατηγορίας.

α. Μεταξύ αυτών, τουλάχιστον 10 προσχώρησαν στην Ένωση Κέντρου στη συνέχεια.

β. Μεταξύ αυτών, 51 υπήρξαν μέλη της ΟΝΕΚ και/ή της ΕΔΗΝ.

γ. Μεταξύ αυτών, τουλάχιστον 16 υπήρξαν ενεργοί στον πολιτικό χώρο του Κέντρου προηγουμένα.

δ. Άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, φυλακές, εξορίες κ.λπ.

ε. Μεταξύ αυτών, 13 ήταν ενεργοί πολιτικά στο χώρο του Κέντρου και 3 στην ΕΔΑ κατά την προηγούμενη περίοδο.

ζ. Μεταξύ αυτών τουλάχιστον 4 σχετίζονταν με κάποιο παλιό κεντρικό πολιτικό.

---

¹⁶⁷ Διάγραμμα 2 σελ. 87 και σε Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Διάγραμμα 1,2. Για το συγκεκριμένο θέμα αναλυτική τεκμηρίωση σε: G. Manrogorodatos, *Rise of the...*, ό.π., σ.10. Είναι σημαντικό, ωστόσο, ότι αυτά τα χαρακτηριστικά στα ανώτερα όργανα της κομματικής ιεραρχίας διαφοροποιούνται. Συγκεκριμένα, ως προς τις πολιτικές καταβολές των διορισμένων μελών των Κεντρικών Επιτροπών του κόμματος μεταξύ 1974 και 1977, τα μεγαλύτερα ποσοστά παρατηρούνται στις αντιστασιακές οργανώσεις της περιόδου της δικτατορίας. Οι περισσότεροι προέρχονταν από το ΠΑΚ και τα πρώτα χρόνια, από τα κεντρικά κομματικά πόστα που κατείχαν, συντελούσαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση του ιδεολογικού στίγματος του κόμματος. Από τη δεύτερη Κ.Ε. του 1974, ιδιαίτερο βάρος αποκτά η ομάδα των 'κομματικά στρατευμένων' νέων, που την περίοδο 1973-1974 συμμετείχαν στο φοιτητικό κίνημα. Όπως αναφέρει ο Χ. Λυριντζής, αυτή η ομάδα αποκαλούνταν 'ανδρείστες' και με το πέρασμα του χρόνου έγινε ιδιαίτερα ισχυρή και πλειοψηφούσα. Άλλωστε, οι ηλικίες στην Κ.Ε. ήταν ιδιαίτερα μικρές. Στην Κ.Ε. του 1977, μόλις 22 άτομα στα 78 ήταν πάνω από 50 ετών. Το αντίστοιχο νούμερο για την Κοινοβουλευτική Ομάδα ήταν 43 στους 92. Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Πίνακας 5, 6. C. Lyrintzis, *Between socialism...*, ό.π., σ.254-258.

Στελέχη προερχόμενα από αυτές τις γενιές διαμόρφωσαν διαφορετικές τάσεις: την ‘αριστερή’, την ‘κομφορμιστική’ και την ‘τεχνοκρατική’. Ο Κ. Σκανδαλίδης, έπειτα από μία εικοσαετία, διαπιστώνει¹⁶⁸: ‘Ο καθένας από εμάς, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αντιλαμβανόταν τον ‘σοσιαλισμό’ στη βάση των δικών του εμπειριών’. Η χαρισματική ιδιότητα του Α. Παπανδρέου λειτούργησε ως ενοποιητικός παράγοντας για αυτές τις διαφορετικές αντιλήψεις: ‘Η προσωπικότητά του συνέβαινε να είναι σε θέση να συλλάβει και να εκφράσει τις επιδιώξεις του συνόλου της οργάνωσης καθώς και των τριών τάσεων. Η πορεία και η ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ ήταν σε τέτοιο βαθμό συνδεδεμένη με τη χαρισματικότητα του Α. Παπανδρέου, που οδήγησε πολλούς να υποστηρίζουν, ειρωνικά, ότι ΠΑΣΟΚ ίσον Παπανδρέου’¹⁶⁹. Για τους παραπάνω λόγους, αλλά και επειδή καμία τάση δεν είχε αρκετό οργανωτικό ή πολιτικό βάρος προκειμένου να διεκδικήσει την αρχηγία, ο Α. Παπανδρέου παρέμενε αναντικατάστατη αξία για το κόμμα. Η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ λειτούργησε ως εργαλείο για τον Πρόεδρό του, προκειμένου να διατηρήσει τον απόλυτο έλεγχο του κόμματος¹⁷⁰. Παρά το γεγονός ότι οι αρετές των δημοκρατικών διαδικασιών εκθειάζονταν σε μεγάλο βαθμό στο καταστατικό του κόμματος, στην πραγματικότητα τα μέλη αποκλείονταν ουσιαστικά από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων¹⁷¹.

Το ποσοστό τού 13%, που πήρε το κόμμα στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές, κανονικά θα έπρεπε να θεωρηθεί επιτυχία, ωστόσο σε πολλούς προκάλεσε σοκ¹⁷². Σύμφωνα με όσα είπε στα πλαίσια της συνέντευξης που παραχώρησε για τους σκοπούς της έρευνας ο Γ. Νοταράς που ήταν μαζί με τον Α. Παπανδρέου το βράδυ των εκλογών¹⁷³: ‘Ο Παπανδρέου ήταν τόσο απογοητευμένος που δεν επιθυμούσε ούτε να εμφανιστεί δημόσια τη νύχτα των εκλογών. Δεν μπορούσε να πιστέψει ότι το ΠΑΣΟΚ δεν κατόρθωσε να είναι ούτε καν αξιωματική αντιπολίτευση. Σχεδόν τον υποχρέωσαμε να εμφανιστεί στην τηλεόραση’. Έπειτα από αυτά τα αποτελέσματα, η κομματική ηγεσία έκανε την επιλογή να διεκδικήσει την εξουσία με ταχύτερο βηματισμό. Αυτή η επιλογή σήμαινε ότι, σταδιακά, έπρεπε να απομακρυνθεί από τις

¹⁶⁸ Κ. Σκανδαλίδης, Συνέντευξη, Αθήνα, 6/1998.

¹⁶⁹ Μ. Spourdalakis, ‘PASOK’s second...’, ό.π.

¹⁷⁰ Α. Elephantis, ‘PASOK and the elections of 1977: The rise of the populist movement’, στο Η. Penniman (εκ.), *Greece at the polls*, Washington: American Enterprise Institute, 1981, σ.122.

¹⁷¹ Η οργανωτική δομή του ΠΑΣΟΚ είναι σε μεγάλο βαθμό όμοια με αυτή των κομμουνιστικών κομμάτων. Διαφορές εντοπίζονται στο ρόλο του προέδρου του κόμματος και της κοινοβουλευτικής ομάδας. Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Διάγραμμα 4.

¹⁷² Γ. Νοταράς, Συνέντευξη, Αθήνα 6/1998. Παρόμοια γεγονότα αναφέρονται σε: Μ. Spourdalakis, *The rise of the...*, ό.π., σ.91 και Σ. Κούλογλου, *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου: ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1986, σ.17.

¹⁷³ Γ. Νοταράς, Συνέντευξη, Αθήνα, 6/1998.

επιλογές περί εσωκομματικής δημοκρατίας και πραγματικά λειτουργικών κομματικών οργάνων -των χαρακτηριστικών, δηλαδή, που αποτελούσαν τη μεγαλύτερη καινοτομία σε σχέση με την παραδοσιακή λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα. Η επιλογή να επισπευσθεί η διαδικασία κατάκτησης της εξουσίας, ανεξάρτητα από το κόστος που αυτό θα είχε για την εσωκομματική δημοκρατία, συνοδεύτηκε από το μετριασμό του ριζοσπαστισμού του κόμματος. Ήταν στη διάρκεια αυτής της περιόδου, που το 20% των ανώτερων κομματικών στελεχών διεγράφη από την Κεντρική Επιτροπή. Ο Γ. Νοταράς, που υπήρξε ένας από αυτούς, αναφέρει¹⁷⁴:

‘Οι διαφορές μας με τον Παπανδρέου δεν ήταν ιδεολογικής φύσης. Είχαν να κάνουν με το γεγονός ότι ήθελε να αποκτήσει την εξουσία άμεσα και για αυτό το λόγο έπρεπε να είναι αρεστός σε όλους, αποφεύγοντας τις συγκρούσεις με κάθε κοινωνική κατηγορία που ενδεχόμενα θα στρεφόταν στα αντίπαλα κόμματα. Δεν ήταν καν το ότι διαφωνούσαμε σε οργανωτικά θέματα. Ο Παπανδρέου δεν ήθελε να υπάρχουν εσωκομματικοί κανόνες, γιατί θα μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο στο σχέδιό του για ταχύτερη αναρρίχηση στην εξουσία.’

Έκτοτε, η εξέλιξη του κόμματος υπήρξε μία συνέχεια από εσωτερικές κρίσεις και διασπάσεις¹⁷⁵. Κάθε εσωτερική κρίση είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω καθιέρωση άναρχων οργανωτικών πρακτικών και αποδοχή της απόδοσης του απόλυτου ελέγχου στα χέρια του Προέδρου και του Εκτελεστικού Γραφείου, το οποίο ο ίδιος όριζε¹⁷⁶. Η οργανωτική στρατηγική του ΠΑΣΟΚ συμπυκνώθηκε στην αριθμητική αύξηση των μελών του με κάθε κόστος, προσπάθεια που, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, απέδωσε. Στην κομματική μπροσούρα που εκδόθηκε το 1977 με τίτλο *‘Πρόταση για τη μελλοντική οργανωτική πορεία του κινήματος’*, η έμφαση σχετικά με την οργανωτική ανάπτυξη δίνεται στο πώς θα επιτευχθεί η ιδανική αναλογία μεταξύ της εκλογικής υποστήριξης και του αριθμού των κομματικών μελών¹⁷⁷. Πρόκειται για ένα κείμενο το οποίο βρίθεται αριθμητικών παραδειγμάτων, ενώ απουσιάζει πλήρως οποιαδήποτε μέριμνα σχετικά με τις αρχές στη βάση των οποίων θα γινόταν η κομματική στρατολόγηση. Η παρουσίαση της νέας στρατηγικής, που περιγράφηκε ως *‘Εθνική*

---

¹⁷⁴ Στο ίδιο.

¹⁷⁵ Για μία ενδελεχή ανάλυση της σημασίας αυτών των κρίσεων βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή...*, ό.π.

¹⁷⁶ Μ. Spourdalakis, ‘Securing democracy in post-authoritarian Greece: The role of political parties’, στο P. Lewis & G. Pridham (εκ.), *Rooting fragile democracies*, London: Routledge, 1995, σ.21.

¹⁷⁷ *Πρόταση για τη μελλοντική οργανωτική πορεία του κινήματος*, ΠΑΣΟΚ: Τομέας Οργανωτικού, Αθήνα: 7 Δεκεμβρίου, 1977.

Λαϊκή Ενότητα’, το Φεβρουάριο του 1977 στην Κεντρική Επιτροπή είχε σχεδιαστεί με σκοπό να απομακρύνει το ΠΑΣΟΚ από τα ‘στενά ταξικά πλαίσια των πρώτων χρόνων’¹⁷⁸. Η στρατηγική που υπαγόρευε την υπερενεργητικότητα της οργάνωσης είχε να κάνει με την άνευ όρων μεγέθυνση της εκλογικής υποστήριξης. Ο Παπανδρέου είχε την ευχέρεια να επιλέγει για τα ανώτερα όργανα του κόμματος αυτούς που απολάμβαναν την απόλυτη εμπιστοσύνη του. Από τη στιγμή που ορίζονταν από αυτόν, αυτές οι επιτροπές μπορούσαν να δρουν στο όνομά του αποφεύγοντας οργανωτικά και γραφειοκρατικά ‘κολλήματα’¹⁷⁹.

Όπως αποδείχθηκε, η αλλαγή στρατηγικής, που επισημοποιήθηκε το 1978 ως στρατηγική ‘Εθνικής Λαϊκής Ενότητας’ με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής, ήταν εκλογικά αποτελεσματική. Μεταξύ του 1977 και του 1981, σημειώθηκε μετατόπιση του εκλογικού σώματος από την κεντροδεξιά προς τα αριστερά της τάξης του 25%, ποσοστό από το οποίο ωφελήθηκε σχεδόν εξολοκλήρου το ΠΑΣΟΚ. Σε όλες τις περιφέρειες όπου το Κέντρο είχε υπερβεί τον εθνικό μέσο όρο του στις εκλογές του 1974 και 1977, το ΠΑΣΟΚ σημείωσε ακόμα μεγαλύτερα ποσοστά. Κατόρθωσε να απορροφήσει τις δυνάμεις του Κέντρου σχεδόν παντού. Σε ορισμένες περιοχές, όπως η Κρήτη, όπου η φιλελεύθερη και κεντρώα ψήφος ήταν παραδοσιακά ισχυρή, υπερέβη τον εθνικό μέσο όρο του¹⁸⁰.

Τα παραπάνω καθιστούν το 1977 χρονιά-τομή για τη μελέτη του ΠΑΣΟΚ, η οποία και υιοθετείται στην παρούσα μελέτη, όπου τα ευρήματα της έρευνας παρουσιάζονται ακολουθώντας την περιοδολόγηση 1974-1977 και 1977-1981¹⁸¹. Η έρευνα στο τοπικό επίπεδο επιβεβαιώνει αυτή την επιλογή, καθώς μετά το 1977 αλλάζει ο τρόπος απεύθυνσης στην τοπική κοινωνία, οι συμμαχίες αλλά και η πολιτική ατζέντα των οργανώσεων, σημεία που θα αναλυθούν με λεπτομέρεια στη συνέχεια¹⁸².

¹⁷⁸ *Εθνική Λαϊκή Ενότητα*, Συνάντηση δεύτερης συνεδρίας της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ / ΠΑ.ΣΟ.Κ., Αθήνα Β1/1978.

¹⁷⁹ A. Elephantis, ‘PASOK and the...’, ό.π., σ.134.

¹⁸⁰ G. Mavrogordatos, *Rise of the...*, ό.π., σ.43. Η υπόθεση ότι οι περιοχές που υποστήριξαν το ΠΑΣΟΚ από το 1974 είχαν υποστηρίξει την Ένωση Κέντρου στις εκλογές του 1963 και 1964 έχει μελετηθεί και επιβεβαιωθεί και σε έρευνα των K. Featherstone & D. Katsoudas, ‘Change and continuity in Greek voting behaviour’, *European Journal of Political Research*, 13: 27-41, 1985.

¹⁸¹ Το 1977 ως έτος - τομή για τη μελέτη του ΠΑΣΟΚ έχουν ορίσει οι περισσότεροι μελετητές του. Ενδεικτικά: M. Spourdalakis, *The rise of...*, ό.π. G. Mavrogordatos, *Rise of the...*, ό.π.

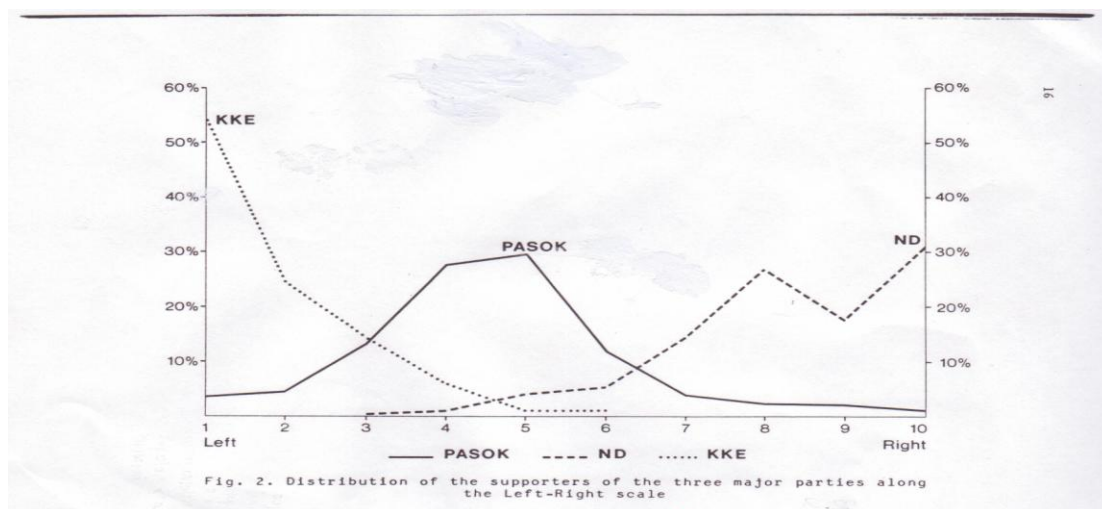
¹⁸² Στο πλαίσιο της προσπάθειας δημιουργίας ενός νέου προφίλ, στις 18/10/1977 τα Κεντρικά απέστειλαν ερωτηματολόγια στις ΤΟ με σκοπό τη διενέργεια σφυγμομέτρησης προκειμένου να εκδώσουν εφημερίδα πανελλαδικής εμβέλειας την οποία προγραμμάτιζαν. Υπογράμμιζαν: ‘Οι απαντήσεις σας θα είναι καθοριστικές για τη μορφή και το περιεχόμενό της’. Ο αποστολέας ήταν τα Κεντρικά του κόμματος και η ‘Ηλιος Πανελλήνια Εκδοτική ΕΠΕ’. Την ίδια περίοδο ζητούνταν από τα

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι το ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στη μετάβαση του οργανωτικού μοντέλου των ελληνικών κομμάτων προς το μοντέλο των μαζικών κομμάτων. Αν πριν από τη δικτατορία τέτοιες οργανώσεις υπήρχαν μόνο στα κόμματα της Αριστεράς, η επιμονή του ΠΑΣΟΚ για δημιουργία μαζικών οργανώσεων βάσης έσυρε και τη ΝΔ σε μία παρόμοια προσπάθεια. Το γεγονός αποδυνάμωσε την κυριαρχία των τοπικών κομματαρχών, καθώς οι εξουσίες τους υποσκάπτονταν θεσμικά.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Μεγάλος αριθμός ψηφοφόρων του κόμματος δεν ήταν ταυτισμένος με τη μαρξιστική-σοσιαλιστική ιδεολογία. Σε δημοσκόπηση του ΚΠΕΕ (Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας) το Σεπτέμβρη του 1981, μόνο το 12,6% περιγράφει τον εαυτό του ως ‘μαρξιστή-λενινιστή’. Σε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου πριν από τις εκλογές του 1981, το ΠΑΣΟΚ ήταν το μόνο κόμμα (ιδιαίτερα συγκρινόμενο με τα κόμματα της Αριστεράς), του οποίου οι ψηφοφόροι διαχέονται σε όλο το φάσμα του άξονα αυτό-τοποθέτησης, από την άκρα Αριστερά έως την άκρα Δεξιά .

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΩΝ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ (1981)

Πηγή: G Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, London, Occasional Paper 1, 1983, σ. 16.

μέλη να καταθέσουν τις απόψεις τους για το προτεινόμενο καταστατικό του κόμματος. Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ.

Τα εκλογικά αποτελέσματα του 1981 φανερώνουν την εντυπωσιακά διαταξική και εθνικής εμβέλειας απήχηση του ΠΑΣΟΚ. Το ίδιο ισχύει και ως προς τις κοινωνικές κατηγορίες¹⁸³. Το ποσοστό των ανδρών που ψήφισαν ΠΑΣΟΚ αγγίζει το 41%, ενώ των γυναικών είναι κατά 4% μικρότερο. Στον άξονα κέντρο - περιφέρεια δεν σημειώνεται διαφορά: το 48.2% των ψηφοφόρων στις αστικές περιοχές ψήφισε ΠΑΣΟΚ, ενώ στις αγροτικές περιοχές το 48% (Πίνακας 4). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, το 39% των ‘ανειδίκευτων εργατών’ (Κοινωνική Τάξη Δ/Ε) υποστήριξαν το κόμμα, ενώ στην ‘άνωτερη μεσοαστική τάξη’ (Κοινωνική Τάξη Α/Β) το ποσοστό είναι 37%. Όλες οι κοινωνικές τάξεις στήριξαν το ΠΑΣΟΚ σχεδόν με τα ίδια ποσοστά. Οι διαφορές είναι μικρές και στις κατηγορίες μορφωτικού επιπέδου. Το μόνο κοινωνικό χαρακτηριστικό στη βάση του οποίου υπάρχει μεγάλη διαφορά είναι η ηλικία: το 50% μεταξύ 25 και 34 ετών ψήφισε ΠΑΣΟΚ, ενώ μόλις το 26% μεταξύ 45 και 54 ετών έπραξε το ίδιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΕ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ, 1974-1981

1974		1977		1981	
Αστικές	Αγροτικές	Αστικές	Αγροτικές	Αστικές	Αγροτικές
12.9	14.1	24.7	25.8	48.2	48.0

Πηγή: G. Mavrogordatos, *Rise of the Greek Sun*, Centre of Contemporary Greek Studies, London: King's College, 1983, σ.48.

Σημείωση: Ως αστικές περιοχές καταγράφονται όσες είχαν πληθυσμό άνω των 10.000.

¹⁸³

Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας, Αθήνα 1981.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΣΟΣΤΟ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ

Εκπαίδευση	
Βασική	37%
Ανώτερη	43%
Ανώτατη	38%

Κοινωνική τάξη	
A/B	37%
Γ1	39%
Γ2	40%
Δ/Ε	39%

Ηλικία	
20-24	44%
25-34	51%
35-44	38%
45-54	27%
55-64	29%
64+	28%

Φύλο	
Άνδρες	41%
Γυναίκες	37%

Πηγή: Έρευνα ΚΠΕΕ, Σεπτέμβρης 1981.

Αναφορικά με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και το πολιτικό προφίλ του κομματικού προσωπικού, έχει επισημανθεί από προηγούμενους ερευνητές η απουσία διαθέσιμων στοιχείων¹⁸⁴. Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να συνεισφέρει στη συμπλήρωση αυτού του κενού και να απαντήσει τα ερωτήματα που έχει θέσει προσεγγίζοντας τις σχετικές πηγές. Με αυτό το σκοπό αποδελτιώθηκαν και ταξινομήθηκαν τα βιογραφικά των υποψηφίων από όλη τη χώρα για την Πανελλήνια Συνδιάσκεψη του 1977¹⁸⁵. Τα στοιχεία προέρχονται από τα αρχεία του Τομέα

¹⁸⁴ Σημαντική είναι η συμβολή του Χρ. Λυριντζή ως προς αυτό το τμήμα της έρευνας. Στο C. Lyrintzis, *Between socialism...*, ό.π., σ.278-280, δίνει στοιχεία για το επαγγελματικό προφίλ 630 από τους 945 που στελέχωναν τις Νομαρχιακές Επιτροπές του κόμματος. Όπως σημειώνει, υπάρχουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με την Κεντρική Επιτροπή και την Κοινοβουλευτική Ομάδα. Τα ελεύθερα επαγγέλματα είναι ιδιαίτερα υψηλά σε όλες τις περιπτώσεις. Οι πολιτικοί μηχανικοί, ωστόσο, συνιστούν την πιο ισχυρή κατηγορία και όχι οι δικηγόροι και οι γιατροί, όπως συμβαίνει σε Κ.Ε. και Κ.Ο. Ακολουθούν οι μισθωτοί (ανώτεροι ή μεσαίοι υπάλληλοι σε επιχειρήσεις ή στο Δημόσιο), ενώ υπάρχουν και αρκετοί αγρότες και εργάτες. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η παρούσα έρευνα για τις Ν.Ε. των νομών Φλώρινας και Ηρακλείου.

¹⁸⁵ Ύστερα από πολλές αναβολές και τις διαγραφές του 1976, η ηγεσία ανήγγειλε την πρώτη Εθνική Συνδιάσκεψη στις 9-10 Ιουλίου του 1977, υπό την έντονη κριτική περί έλλειψης συλλογικών διαδικασιών. Κατά τη διάρκεια προετοιμασίας της Συνδιάσκεψης, στελέχη που ασκούσαν κριτική είχαν απομονωθεί ή αναγκαστεί να παρατηθούν και κανένας τους δεν κατάφερε να εκλεγεί

Οργανωτικού και μας δίνουν μία ακριβή εικόνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τις πολιτικές καταβολές και την πολιτική δράση μεσαίων στελεχών από το σύνολο των νομών της χώρας. Οι επιλεγέντες ήταν 218 και οι αναπληρωματικοί 157.

Η επεξεργασία των στοιχείων έγινε συγκεντρωτικά, καθώς το ζητούμενο ήταν το προφίλ του μεσαίου στελέχους, εικόνα που προέκυπτε με μεγαλύτερη σαφήνεια όσο μεγαλύτερος ήταν ο αριθμός του δείγματος. Σε κάθε περίπτωση τα στοιχεία επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι στους αναπληρωματικούς βρίσκουμε χαμηλότερο επίπεδο μόρφωσης (μεταξύ των 218 επιλεγέντων, πανεπιστημιακή μόρφωση είχαν οι 101, ενώ στους 157 αναπληρωματικούς μόλις 30), επαγγέλματα χαμηλότερου κοινωνικού κύρους, καθώς και ότι μεταξύ των αναπληρωματικών βρίσκονται περισσότερες γυναίκες (7 στους αναπληρωματικούς, 3 στους συμμετέχοντες). Από τις τρεις γυναίκες που επιλέχθηκαν τελικά να συμμετάσχουν, δεν είναι τυχαίο ότι και οι τρεις είχαν πανεπιστημιακή μόρφωση και συνδικαλιστική δράση¹⁸⁶. Σε όλες τις περιπτώσεις ασχολούνταν με τα κοινά και ήταν ενεργές σε μαζικούς χώρους, ενώ οι περισσότερες βρίσκονταν στην τρίτη δεκαετία της ζωής τους. Ως προς την ηλικία, δεν υπάρχουν σοβαρές διαφοροποιήσεις μεταξύ συμμετεχόντων και αναπληρωματικών. Και στις δύο κατηγορίες είναι σαφώς μαζικότερη η γενιά των ανθρώπων που διένυαν τη δεκαετία των 30. Αν και παρακάτω θα προσεγγίσουμε το πολιτικό προφίλ της κάθε γενιάς ξεχωριστά, στον Πίνακα 7 βλέπουμε ότι ήταν αυτή η γενιά που είχε και τους περισσότερους υποψηφίους του κόμματος στο δείγμα μας¹⁸⁷.

αντιπρόσωπος ή ακόμα και να ψηφίσει στις συνελεύσεις για την εκλογή αντιπροσώπων. Αξίζει ακόμα να σημειώσουμε ότι με απόφαση των κεντρικών οργάνων του κόμματος, μόνο το ένα τέταρτο από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους επιτρεπόταν να προέρχεται από τη νεολαία του κινήματος, που εκείνη την περίοδο ασκούσε δριμεία κριτική στην ηγεσία.

¹⁸⁶ Μία πανεπιστημιακή βοηθός, μία σπουδάστρια και μία αρχαιολόγος. Ως προς τη γυναικεία συμμετοχή, τα ποσοστά είναι πολύ μικρά και στα ανώτερα όργανα του κόμματος, όπως η Κεντρική Επιτροπή (5 στους 75) και η Κοινοβουλευτική Ομάδα (1977: 5 στους 87, 1981: 8 στους 162). Έχει τη σημασία του ότι τα ποσοστά της Νέας Δημοκρατίας στα αντίστοιχα όργανα είναι παρόμοια. Στο ίδιο, σ.277.

¹⁸⁷ Παρατίθενται τα παρακάτω κύρια σημεία του βιογραφικού ενός εκ των υποψηφίων βουλευτών ως χαρακτηριστικό πολιτικής πορείας στελέχους του μεταπολιτευτικού ΠΑΣΟΚ:

Φωτήλας Ασημάκης, γεννηθείς το 1930
Υποδιοικητής ΕΠΟΝ 1945
Υπεύθυνος Νεολαίας ΕΠΕΚ 1950-1954
Υποψήφιος Δήμαρχος 1959
Βουλευτής 1961-1963
Υποψήφιος Βουλευτής ΠΑΣΟΚ 1974

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΓΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ (1977)

1900	2
1910	11
1920	43
1930	89
1940	155
1950	87

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΣΤΟ ΔΕΙΓΜΑ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ (1977)

1920	3 (1 εκλεγμένος)
1930	2
1940	4
1950	1

Στο σύνολό τους οι αιτήσεις, 375 τον αριθμό, ως προς το μορφωτικό επίπεδο μας δίνουν 131 άτομα με ανώτατη εκπαίδευση. Και εδώ, όπως και στις Συντονιστικές Επιτροπές των Νομαρχιακών, οι επαγγελματικές κατηγορίες που κυριαρχούν σε αριθμούς είναι παρόμοιες: γιατροί 23, δικηγόροι 34, πολιτικοί μηχανικοί 25, μαθηματικοί 14. Αρκετοί είναι και οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, οι γεωπόνοι και οι οικονομολόγοι, ενώ υπάρχουν και τρεις πανεπιστημιακοί καθηγητές. Οι φοιτητές / σπουδαστές που αιτήθηκαν συμμετοχή είναι 50.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΙΤΟΥΝΤΩΝ ΓΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ 1977

Υπάλληλοι Δημοσίου	19
Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	76
Έμποροι / Βιοτέχνες	42
Γεωργοί / Κτηνοτρόφοι / Αλιείς	77
Τεχνίτες / Εργάτες / Χειριστές	34
Δημοσιογράφοι	5
Συνταξιούχοι	4
Οικιακά	2
Στρατιωτικοί	1
Κληρικοί	1

Έντεκα πρόσωπα προέρχονται από οργανώσεις του εξωτερικού¹⁸⁸. Όσους είχαν γεννηθεί τη δεκαετία του '30 και βρίσκονταν στο εξωτερικό τους χαρακτηρίζει το γεγονός ότι μετανάστευσαν, με σκοπό την εργασία, έπειτα από πολιτικές διώξεις σε βάρος τους. Οι γεννηθέντες τη δεκαετία του '40, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ήταν φοιτητές με βασικό προορισμό την Ιταλία.

Στις αιτήσεις που παρείχε το κόμμα ζητούνταν από τους υποψηφίους να δώσουν στοιχεία για την πολιτική τους δράση¹⁸⁹. Από αυτή την ενότητα αντλήθηκαν στοιχεία ως προς τις πολιτικές καταβολές του μεσαίου στελεχιακού δυναμικού και εντοπίστηκαν οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη δεκαετία γέννησης και τις συνεπαγόμενες συνθήκες κοινωνικοποίησης. Αν συνδυαστούν τα παραπάνω με τον αριθμό με τον οποίο αντιπροσωπευόταν η κάθε γενιά, γίνεται δυνατή η ανασύνθεση της πολιτικής φυσιογνωμίας του μεσαίου στελεχιακού δυναμικού της εποχής. Την ίδια στιγμή, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το τι επέλεγαν να παραθέσουν οι ίδιοι από την πολιτική τους πορεία, αξιολογώντας το ως ενισχυτικό της επιδίωξής τους να συμμετάσχουν στη συνδιάσκεψη.

Στη στρατιωτική τους δράση αναφέρονται οι γεννημένοι τη δεκαετία των αρχών του αιώνα. Προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την εμπειρία της δικτατορίας του Μεταξά και αναφέρονται στις εξορίες που τους έστειλε το καθεστώς. Πρόκειται για παλαιούς πολιτικούς, πολιτευτές, ανθρώπους ενεργούς στην τοπική αυτοδιοίκηση και τα συνεταιριστικά. Προέρχονται από την ΕΠΕΚ και την ΕΔΑ. Όσοι έχουν γεννηθεί τη δεκαετία του '20 προέρχονται κυρίως από το Κέντρο, την ΕΠΕΚ, την Ένωση Κέντρου, τον Ανένδοτο, αλλά και με συμμετοχή στον ΕΛΛΑΣ και ΟΚΝΕ-ΕΠΟΝ-ΚΚΕ-ΕΑΜ,. Πολλοί είναι και αυτοί που προέρχονται από την ΕΔΑ και αυτοί που συμμετείχαν στο ΠΑΚ. Είχαν έντονη συνδικαλιστική δράση, ήταν ενεργοί στην τοπική αυτοδιοίκηση και τα συνεταιριστικά. Εκτός από τη συμμετοχή τους στην αντίσταση, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις φυλακίσεις, τις εξορίες (κυρίως στη Μακρόνησο) και τις καταδίκες σε θάνατο. Τα δεδομένα δεν αλλάζουν ιδιαίτερα για όσους έχουν γεννηθεί το '30, με μόνη διαφορά τις αναφορές στην ΕΔΗΝ. Εδώ δίνεται μεγαλύτερη έκταση σε συμμετοχή στην ΤΕΔΚΕ, στο Εργατικό Κέντρο, τη ΓΣΕΕ και γενικά υπερτερούν οι αναφορές σε συνδικαλιστικές/συνεταιριστικές ενώσεις. Σε αυτές τις ηλικίες εμφανίζονται αναφορές για συμμετοχή σε πολιτιστικές

¹⁸⁸ 4 Ιταλία, 3 Ελβετία, 2 Βρετανία, 2 Γερμανία, 1 Σουηδία.

¹⁸⁹ Ενδεικτική φόρμα Βιογραφικού Σημειώματος για συμμετοχή στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ το 1977 παρατίθεται: Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Εικόνα 3.

ομάδες, καταναλωτικές ενώσεις, συλλόγους εντοπιότητας κ.λπ.¹⁹⁰ Μεταφέρουμε δύο ενδεικτικά αποσπάσματα ως προς το τι αντιλαμβάνονταν ότι ενίσχυε το βιογραφικό τους: *‘Συνελήφθην από την Ειδική Ασφάλεια τον Ιούλιο του 1969 κρατηθείς επί ένα 24ωρο υποστάς ψυχολογικήν βία και απειλή, δια αντικαθεστωτική προπαγάνδα που ασκούσα στο χώρο εργασίας μου’*, ενώ σε άλλη περίπτωση *‘Παραβρέθηκα στη συγκέντρωση στελεχών και φίλων του Προέδρου εν Καστρί 9/74’*.

Η πολυπληθέστερη ηλικιακή κατηγορία είναι των ατόμων που είχαν γεννηθεί τη δεκαετία του ’40. Πρόκειται για την κατηγορία με τους περισσότερους πτυχιούχους. Αναφέρονται σε προηγούμενη συμμετοχή τους στην ΕΔΗΝ ή την Ένωση Κέντρου, στη Νεολαία Λαμπράκη, την ΕΔΑ, το ΚΚΕ ή την ΚΝΕ. Κάποιοι που βρίσκονταν στο εξωτερικό αναφέρονται στη συμμετοχή τους στο ΠΑΚ (Δυτικής Γερμανίας και Ζυρίχης). Κοινό ορόσημο πολιτικοποίησης αποτελούν οι καταλήψεις της Νομικής και του Πολυτεχνείου, οι φυλακίσεις, οι διώξεις και οι εξορίες κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, στις οποίες δίνουν και τη μεγαλύτερη έκταση στην αφήγησή τους. Από τους 155, οι 101 αναφέρονται στη συμμετοχή τους σε Συλλόγους Φοιτητών/Σπουδαστών, σε συνδικαλιστικά/αγροτικά όργανα και σωματεία, σε πολιτιστικούς ή αθλητικούς ή επιμορφωτικούς συλλόγους και στην τοπική αυτοδιοίκηση. Σε γενικές γραμμές, μπορεί να ειπωθεί ότι, σε αυτή τη γενιά, η συμμετοχή στους μαζικούς χώρους αφορά όχι μόνο μεγάλο αριθμό, αλλά και πολλούς διαφορετικούς τομείς. Σε αυτή την κατηγορία, εντύπωση προκαλεί το ότι αρκετοί ασχολούνταν με το χώρο του Τύπου, είτε ως δημοσιογράφοι είτε ως εκδότες.

Οι νεότεροι είναι όσοι είχαν γεννηθεί τη δεκαετία του ’50. Λόγω της ηλικίας τους δεν είχαν προηγούμενη πολιτική εμπλοκή. Αναφέρονται κυρίως στη συμμετοχή τους σε συλλόγους φοιτητών (στην Ελλάδα και το εξωτερικό, κυρίως Παρίσι και Μπολόνια), στις κινητοποιήσεις του 114 και του 15% για την παιδεία. Η πολιτική τους δραστηριότητα σχηματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ΠΑΣΟΚ και των διαφόρων οργανώσεών του, του ΠΑΚ, της ΠΑΣΠ, της ΠΑΜΚ ή της ΠΑΣΚΕ. Αρκετοί είχαν συνδικαλιστική δράση και συμμετοχή στην τοπική αυτοδιοίκηση ή σε πολιτιστικούς φορείς. Ενδεικτική του τι θεωρούσαν ότι ενισχύει το βιογραφικό τους είναι φράσεις όπως *‘συμμετείχα στο προσκύνημα του Γοργοπόταμου’*. Όταν υπάρχει φυλάκιση ή κάποια πολιτική δίωξη, αναφέρεται εκτενώς.

---

¹⁹⁰ Για παράδειγμα: Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη, Σύλλογος Προστασίας Περιβάλλοντος, Σύλλογος Ινστιτούτου Καταναλωτών.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι από την πλευρά των κοινωνικών χαρακτηριστικών η ηλικία αποτελεί τον σημαντικότερο διαφοροποιητικό παράγοντα. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση των ψηφοφόρων στην οποία έγινε αναφορά προηγουμένως, αλλά και σε αυτή των βουλευτών του κόμματος, που ακολουθεί. Επιβεβαιώνεται ότι το μαζικότερο κομμάτι της οργάνωσης ήταν άνθρωποι που διένυαν τη δεκαετία των 30. Συγκρινόμενοι με τις προηγούμενες γενιές, έχουν τους περισσότερους πτυχιούχους, προέρχονται σε ελαφρώς μεγαλύτερο ποσοστό από την Αριστερά, και δίνουν ιδιαίτερο βάρος στη συμμετοχή σε μαζικούς χώρους με ευρεία γκάμα αντικειμένων. Οι μεγαλύτεροι, όταν δεν ασχολούνταν αποκλειστικά και μόνο με κάποιο κόμμα, έδιναν το βάρος τους σε εργατικά / συνδικαλιστικά σωματεία, ενώ οι τριαντάρηδες ανοίχτηκαν σε νέα πεδία, ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής και των new politics, που είχε άρει τα στεγανά ανάμεσα στις σφαίρες της κοινωνίας, του πολιτισμού και της πολιτικής. Ίσως η σημαντικότερη διαφοροποίηση από τις προηγούμενες γενιές είναι ότι η σημαντικότερη εμπειρία πολιτικοποίησής τους δεν ήταν ο εμφύλιος και οι πόλεμοι, αλλά η δικτατορία και το Πολυτεχνείο.

Ως προς τους 170 βουλευτές που εξελέγησαν με το ΠΑΣΟΚ το 1981, έχει υποστηριχτεί ότι επέφεραν την ισχυρότερη ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της χώρας¹⁹¹. Συνολικά από το 1974 έως το 1981 το κόμμα εξέλεξε 196 βουλευτές, το 88% μπήκε για πρώτη φορά στο κοινοβούλιο με το ΠΑΣΟΚ (Πίνακας 9). Ωστόσο, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3 σχετικά με τις πολιτικές καταβολές των βουλευτών του κόμματος το 1981, οι περισσότεροι υπήρξαν πολιτικά ενεργοί κατά τα προηγούμενα χρόνια σε άλλους πολιτικούς χώρους. Λιγότεροι από 30% ξεκίνησαν να ασχολούνται ενεργά με την πολιτική με το ΠΑΣΟΚ. Όπως προαναφέρθηκε, το κόμμα υποστήριζε ότι αντιπροσώπευε τρεις ιστορικές αντιδεξιές παραδόσεις: της αντίστασης, του ανένδοτου αγώνα της Ένωσης Κέντρου και του αγώνα ενάντια στη δικτατορία. Ο Γ. Μαυρογορδάτος σημειώνει¹⁹²: *Παρά το ότι αυτές οι τρεις παραδόσεις δείχνουν σε πρώτο επίπεδο ισοβαρείς, η προ του 1967 κεντρώα παράδοση αποτελεί την ευρύτερη κατηγορία στη βάση της κοινοβουλευτικής ελίτ του ΠΑΣΟΚ. Ιδωμένο από αυτή τη σκοπιά, το ΠΑΣΟΚ αποτελεί σε μεγαλύτερο βαθμό το άσωτο τέκνο του Κέντρου, παρά το ανεπίσημο τέκνο της Αριστεράς*.

¹⁹¹ Συγκριτικά με τα δύο άλλα μεγάλα κόμματα. Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Πίνακας 7.

¹⁹² G. Mavrogordatos, *Rise of the...*, ό.π., σ.55.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΑΠΟ ΤΟΥΣ 170 ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ ΠΟΥ ΕΞΕΛΕΞΕ ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΤΟ 1981:

Είχαν εκλεγεί με την Ε.Κ. προ-δικτατορικά	14
Πρωτοεκλέχτηκαν με την ΕΚ-ΝΔ το 1974	6
Πρωτοεκλέχτηκαν με το ΠΑΣΟΚ	150

Πηγή: Περιοδικό *Αντί*, 27/11/1981, τ. 193:12.

Στο επίπεδο του βουλευτικού προσωπικού του κόμματος, φαίνεται ότι ανταποκρινόταν στο ηλικιακό προφίλ των υποστηρικτών του. Επρόκειτο για τη νεαρότερη κοινοβουλευτική ομάδα των τελευταίων δεκαετιών. Το 65% ήταν κάτω των 49 ετών. Η παραβολή με την ηλικιακή σύνθεση της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ε.Κ. το 1964 δείχνει την έκταση της αλλαγής και μία διάσταση της διαφοράς των δύο κομμάτων. Η γενιά που ήρθε στο προσκήνιο με το ΠΑΣΟΚ ενηλικιώθηκε μετά το τέλος του εμφυλίου, οπότε και μπόρεσε να ενσωματώσει την ιστορική εμπειρία με άλλους όρους. Το πιο σημαντικό ήταν η ανάδειξη και η πολιτική νομιμοποίηση μέσω του ΠΑΣΟΚ ενός νέου, ηλικιακά ανανεωμένου πολιτικού προσωπικού, η οποία αποτέλεσε και συνειδητή επιλογή της οργάνωσης. Ως προς τα παραπάνω, το πολιτικό περιοδικό *‘Αντί’* έγραφε λίγο μετά τις εκλογές του 1981¹⁹³:

‘Χαρακτηριστικό παράδειγμα η νεανική σύνθεση των εκλογικών συνδυασμών και κυρίως ο αποκλεισμός αρκετών τέως βουλευτών της Ε.Κ., αποκλεισμός που ήταν αποτέλεσμα της αντίδρασης των τοπικών κομματικών οργάνωσης, που κυριαρχούνται από τις νεαρότερες συγκριτικά ηλικίες. Ταυτόχρονα όμως η ηλικιακή ανανέωση αποδείχθηκε ότι ήταν και ρητή επιθυμία του εκλογικού σώματος: από τους 40 τέως βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, ηλικίας 50 ετών και άνω που πολιτεύτηκαν στις πρόσφατες εκλογές, απέτυχαν οι 12 -δηλαδή ποσοστό αποτυχίας 30%, αντίθετα από τους 43 τέως βουλευτές κάτω των 50 ετών εκ των οποίων απέτυχε μόνο ένας- δηλαδή ποσοστό αποτυχίας μόλις 2,3%.’

Το ΠΑΣΟΚ προέβαλλε το προφίλ ενός κόμματος με προνομιακή σχέση με τους νέους. Είναι γνωστή, άλλωστε, η ρήση του Καραμανλή ότι το ΠΑΣΟΚ δεν συνιστά κίνδυνο γιατί έχει κόσμο αλλά δεν έχει ψήφους, υπονοώντας ότι οι οπαδοί του δεν έχουν ακόμα το δικαίωμα της ψήφου. Πρόκειται για τη γενιά του Πολυτεχνείου, που η χούντα αντιμετώπιζε ως *‘αλήτες’* και που έδρευε τις δάφνες της πτώσης της. Το ΠΑΣΟΚ ενέταξε αυτή τη γενιά, μαζικά, μέσα σε θεσμικά κανάλια. Και αυτή η γενιά προσέθεσε τους προβληματισμούς της, που σε μεγάλο βαθμό

¹⁹³ Περιοδικό *Αντί*, 27/11/1981, τ. 193:13.

βρίσκονταν σε επαφή με τα όσα συνέβαιναν στη Δυτική Ευρώπη, και ανανέωσε την πολιτική ατζέντα του κόμματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΤΟ ΗΛΙΚΙΑΚΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ (1981) ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΕΝΤΡΟΥ (1964)

	ΠΑΣΟΚ: 1981	Ε.Κ.: 1964
25 έως 39 ετών:	39 βουλευτές (22,9%)	15 βουλευτές (8,8%)
40 έως 49 ετών:	73 βουλευτές (42,9%)	37 βουλευτές (21,6%)
50 έως 59 ετών:	32 βουλευτές (18,8%)	67 βουλευτές (39,2%)
60 ετών και άνω:	26 βουλευτές (15,3%)	52 βουλευτές (30,4%)
ΣΥΝΟΛΟ	170	171

Πηγή: Περιοδικό *Αντί*, 27/11/1981, τ.193:13.

Από πλευράς κοινωνικού και επαγγελματικού status, οι κοινωνικές κατηγορίες (αγρότες, εργάτες, μικρο-ιδιοκτήτες) των οποίων τις επιδιώξεις το ΠΑΣΟΚ ισχυριζόταν ότι εξέφραζε, αντιπροσωπεύονταν οριακά. Στις εκλογές του 1977, από τους 93 βουλευτές, 45 ήταν δικηγόροι, 10 γιατροί, 7 μηχανικοί, 7 εκπαιδευτικοί, 3 αγρότες, 1 τεχνίτης και 3 πρώην αξιωματικοί του στρατού. Παρ' όλο που δεν είχαν δεσμούς με την κατεστημένη πολιτική τάξη ή με τις μεγάλες επιχειρήσεις, η κοινοβουλευτική ομάδα ήταν χαρακτηριστικά μεσοαστική¹⁹⁴. Ο Χρ. Λυριντζής, προχωρώντας σε μία σύγκριση μεταξύ του πολιτικού προσωπικού των μεγάλων κομμάτων, σημειώνει ότι παρ' όλο που το ΠΑΣΟΚ ομοιάζει με την Ένωση Κέντρου και τη Νέα Δημοκρατία ως προς τη συμμετοχή πολλών ελεύθερων επαγγελματιών, το ποσοστό των μισθωτών είναι μεγαλύτερο στο ΠΑΣΟΚ, ενώ επαγγέλματα χαμηλότερου κοινωνικού status (όπως αγρότες και εργάτες) σχεδόν δεν αντιπροσωπεύονται στα άλλα κόμματα¹⁹⁵.

¹⁹⁴ A. Elephantis, 'PASOK and the...', ό.π., σ.128.

¹⁹⁵ C. Lyrintzis, *Between socialism...*, ό.π., σ.287.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, είναι σκόπιμο να τονιστούν ορισμένα σημεία που θα φανούν χρήσιμα στη συνέχεια. Ιστορικές πολιτικές παραδόσεις που είχαν τις ρίζες τους ακόμα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα διατηρούσαν ισχυρή επιρροή σε τμήματα του εκλογικού σώματος¹⁹⁶. Το ΠΑΣΟΚ ανταποκρίθηκε εγκολπώνοντας την παράδοση τριών ιστορικών περιόδων αντίστασης και κατόρθωσε με την πολυσυλλεκτικότητα, την ιδεολογική ευελιξία και την οργανωτική στρατηγική του να γίνει το πρώτο ‘αριστερό’ κόμμα που κυβέρνησε την Ελλάδα.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι βασικές ιστορικές διαιρέσεις που κυριάρχησαν στην πολιτική ζωή τον 20^ό αιώνα ανάγονται στη σύγκρουση μεταξύ Βενιζελικών-Αντιβενιζελικών και στη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς μετά τον εμφύλιο. Η Ένωση Κέντρου ενσωμάτωσε τη φιλελεύθερη παράδοση και εξέφρασε τον αντίμοναρχισμό του Βενιζελικού κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ κληρονόμησε τις κεντρώες ψήφους και κατά συνέπεια αντικατέστησε το Κέντρο στο πολιτικό σύστημα¹⁹⁷. Αναφορικά με τη διαίρεση Αριστεράς - Δεξιάς, όπως έχει υποστηρίξει και ο Χρ. Λυριντζής¹⁹⁸: *‘Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να οικειοποιηθεί τα περισσότερα από τα ιδεολογικά και πολιτιστικά στοιχεία που προηγούμενα χαρακτήριζαν την ελληνική Αριστερά’*. Γεγονός που ενισχύθηκε από το ότι στη μετεμφυλιακή Ελλάδα αποτελούσε ανάθεμα το να είναι κανείς κομμουνιστής και ο αντικομμουνισμός είχε κυριαρχήσει για δεκαετίες στην ιδεολογική σφαίρα. Ο ‘σοσιαλισμός’ του ΠΑΣΟΚ έδινε τη δυνατότητα να είναι κάποιος προοδευτικός και να ανήκει στην Αριστερά χωρίς να φέρει το στίγμα του κομμουνιστή. Την ίδια στιγμή, εξέφραζε τη ριζοσπαστικοποιημένη νεολαία και ως προς τα αιτήματα της ‘νέας Αριστεράς’. Με αυτό τον τρόπο, ενίσχυσε τον ενοποιητικό του ρόλο, καθώς μπόρεσε όχι μόνο να ενσωματώσει τμήματα του πληθυσμού που δεν θα έβρισκαν θεσμικό τρόπο έκφρασης αλλά και να λειτουργήσει ως ένα μεγάλο χωνευτήριο διαφορετικών τάσεων, που μέσα στα κομματικά πλαίσια κατέληξαν να συναινούν σε ένα κοινό μοντέλο πορείας για τη χώρα.

---

¹⁹⁶ Αναλυτικά υποστηρίζεται αυτή η θέση σε έρευνα που έγινε από τους Y. Kouvertaris και B. Dobratz σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα. Y. Kouvertaris & B. Dobratz, *A profile of...*, ό.π.

¹⁹⁷ Ως προς τα παραπάνω, είναι χαρακτηριστικό ότι το 1980 μία εγκύκλιος σταλμένη από τα κεντρικά του κόμματος ζητούσε από τις οργανώσεις να περιορίσουν τις φωτογραφίες που κοσμούν τους τοίχους τους στους Μαρξ, Ένγκελς και Άρη Βελουχιώτη και να αφαιρέσουν αυτές του Ε. Βενιζέλου. Η απόφαση προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στους ‘κεντρώους’ του κόμματος, που οδήγησαν στην απόσυρσή της. *Καθημερινή*, 21 Φεβρουαρίου 1980.

¹⁹⁸ C. Lyrintzis, ‘The power of...’, ό.π., σ.669

Η εικόνα ολοκληρώνεται αν προστεθεί η θέση του Γ. Μοσχονά περί αντιδεξιών αισθημάτων και θέσεων, διάχυτων στην ελληνική κοινωνία. Τα 'δημοκρατικά' κόμματα διευκόλυναν τη σχηματοποίηση και πόλωση αυτής της νέας διαίρεσης, περισσότερο μεταξύ 'δεξιών και αντιδεξιών δυνάμεων', παρά ανάμεσα σε 'Δεξιά και Αριστερά'. Το ΠΑΣΟΚ, με τον ριζοσπαστισμό του στο ιδεολογικό επίπεδο, κύρια κατά την πρώτη περίοδο, κατόρθωσε να βρεθεί στην κεφαλή της σύγκρουσης και με αυτό τον τρόπο να εκφράσει προνομιακά τη διαίρεση μεταξύ Αριστεράς - Δεξιάς. Πρόκειται για μία από τις περιπτώσεις που επιβεβαιώνουν ότι τα κόμματα δεν είναι παθητικοί δέκτες των κοινωνικών διαιρέσεων, αλλά αυτόνομοι δρώντες που παίζουν μεγάλο ρόλο στον ορισμό του χαρακτήρα των διαιρέσεων.

Ωστόσο, δεν συνεπάγεται ούτε από τη φύση των κοινωνικών διαιρέσεων ούτε από τις ελληνικές κοινωνικό-οικονομικές ιδιαιτερότητες, όπως αναλύθηκαν προηγούμενα (απουσία προλεταριάτου συγκρίσιμου με αυτό των Δυτικοευρωπαϊκών χωρών, συνδικάτα εξαιρετικά αδύναμα για να αποτελέσουν τη βάση ενός σοσιαλιστικού κόμματος, θολές ταξικές διαχωριστικές γραμμές, ασθενής κοινωνία πολιτών κ.τ.λ.) ότι το κόμμα που θα ανταποκρινόταν επιτυχώς στις υπάρχουσες κοινωνικές διαιρέσεις έπρεπε να είναι σοσιαλιστικό. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι οι 'ριζοσπαστικές', 'αντί-δεξιές', εθνικό-απελευθερωτικές ιδέες της περιόδου θα ήταν δυνατό να έχουν εκφραστεί εξίσου και από ένα κόμμα κέντρο-αριστερών αντιλήψεων. Τα δεδομένα δεν υποστηρίζουν ότι ήταν η μαρξιστική ιδεολογία που άγγιξε το εκλογικό σώμα. Μεγάλο μέρος των κοινωνικών τάξεων που υποστήριξαν το ΠΑΣΟΚ δεν είχαν συμφέρον από έναν πολιτικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Τότε, γιατί το ΠΑΣΟΚ επέμενε στο σοσιαλιστικό του χαρακτήρα;

Τρεις φαίνεται να είναι οι κύριοι λόγοι. Πρώτον, το ΠΑΣΟΚ ήταν το μόνο νέο κόμμα, δικαιολογούσε και υποστήριζε emphatically την ύπαρξή του μέσω των 'νέων και ριζοσπαστικών' ιδεών που πρέσβευε. Έως το 1974, το ελληνικό εκλογικό σώμα δεν είχε την εμπειρία ενός σοσιαλιστικού κόμματος. Δεύτερον, ανάμεσα στα κομματικά στελέχη, αντίθετα με τους κοινοβουλευτικούς, η κυρίαρχη ομάδα αποτελούνταν από πρόσωπα που προέρχονταν από τον αντιδικτατορικό αγώνα, ήταν έντονα ριζοσπαστικοποιημένοι και οι μαρξιστικές ιδέες εύρισκαν σε αυτούς προνομιακό ακροατήριο. Αυτή η ομάδα ανθρώπων ήταν η μόνη -διαθέσιμη, αλλά και ικανή- που μπορούσε να διαμορφώσει τη νέα πολιτική ελίτ που χρειαζόταν το ΠΑΣΟΚ. Μία ελίτ αρκετά ενθουσιώδη ώστε να απειλήσει την εξουσία της Δεξιάς και να εργαστεί για τη δημιουργία μίας ισχυρής και αποτελεσματικής οργάνωσης στο σύνολο της χώρας.

Επρόκειτο για μία νέα γενιά που συγκροτήθηκε με διαφορετικούς όρους πολιτικής κοινωνικοποίησης και σημείωσε έντονη κοινωνική κινητικότητα¹⁹⁹. Τέλος, το ΠΑΣΟΚ στηρίχτηκε κύρια στους νέους, και για τους νέους εκείνης της περιόδου 'το να είσαι μαρξιστής ήταν συνώνυμο του να είσαι νέος'. Αν το ΠΑΣΟΚ αποτύγχανε να πείσει για το μαρξιστικό του προφίλ, αυτοί οι άνθρωποι θα εκφράζονταν από το ΚΚΕ. Η σοσιαλιστική ρητορεία ήταν ο τρόπος που είχε το ΠΑΣΟΚ για να αποφύγει τις απώλειες στα αριστερά του. Στρατηγική επιδίωξή του δεν ήταν να πάρει τους αριστερούς ψηφοφόρους, μάλλον διεκδικούσε την κεντρώα ψήφο, πράγμα που τα εκλογικά αποτελέσματα δείχνουν ότι έκανε με επιτυχία²⁰⁰. Το ΚΚΕ, από την πλευρά του, απλά διατήρησε τις δυνάμεις του δίχως να κατορθώσει να ωφεληθεί από τον γενικευμένο ριζοσπαστισμό της περιόδου, καθώς το ΠΑΣΟΚ κατόρθωνε να κερδίζει τους περισσότερους από τους νέους πιθανούς ψηφοφόρους.

Η εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ συχνά έχει ερμηνευθεί στη βάση των λαϊκιστικών του χαρακτηριστικών. Ο Ν. Μουζέλης, ως απάντηση στον ορισμό του E. Laclau για τον λαϊκισμό, σημειώνει ότι ένας ορισμός στη βάση της ιδεολογίας δεν μπορεί να είναι ικανοποιητικός²⁰¹. Κάθε ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα μπορεί να χαρακτηριστεί ως λαϊκιστικό, για αυτό πρέπει να το εξετάζουμε όχι στο αφαιρετικό ιδεολογικό επίπεδο των ορισμών, αλλά σε συγκεκριμένες περιγραφές λαϊκιστικών χαρακτηριστικών. Προτείνει ως αποφασιστικό κριτήριο ταξινόμησης ενός πολιτικού κινήματος ή κόμματος ως λαϊκιστικού, τη μελέτη της οργανωτικής του δομής και ιδιαίτερα τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στον αρχηγό, στα στελέχη και τα μέλη του κόμματος. Σε αυτό το επίπεδο είναι που κύρια εντοπίζουμε λαϊκιστικά χαρακτηριστικά στο ΠΑΣΟΚ.

Ο Παπανδρέου δεν ήταν υποχρεωμένος να απολογείται σε κανέναν για τις ιδεολογικές μετατοπίσεις και τις οργανωτικές και εκλογικές στρατηγικές που επέλεγε. Τα άτομα που διαφωνούσαν με αυτόν, αν προσπαθούσαν να ξεκινήσουν μία κουβέντα σχετικά με τα ιδεολογικά ή τα οργανωτικά του κόμματος, απλά διαγράφονταν. Περιέργως, αυτό δεν είχε καμία συνέπεια στο επίπεδο του εκλογικού

---

¹⁹⁹ Σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη οι νέοι επιστήμονες που έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο στην οργανωτική συγκρότηση και ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ ζητούσαν μία πιο δεσμευτική σχέση με το σοσιαλισμό και τη μαρξιστική ιδεολογία, η 'ατμοσφαιρική' σχέση στην οποία περιοριζόταν το κόμμα δεν τους αρκούσε. Ενώ ασκούσαν κριτική στην κομμουνιστική Αριστερά επιζητούσαν μία σχέση πολιτικής πρακτικής και ιδεολογικού λόγου που είχαν γνωρίσει στους χώρους της, ιδιαίτερα στα αμφιθέατρα των φοιτητικών τους χρόνων. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της...*, ό.π., σ.86.

²⁰⁰ K. Featherstone & D. Katsoudas, 'Change and continuity...', ό.π., σ.39.

²⁰¹ N. Mouzelis, *Modern Greece...*, ό.π.

σώματος. Ο Παπανδρέου είχε τη δυνατότητα και την ευκαιρία να επανακαθορίσει, ανάλογα με την περίσταση, το περιεχόμενο του 'ορθόδοξου σοσιαλισμού'. Μετά το ποσοστό του 13% στις εκλογές του 1974 ξεκίνησε η μετατροπή του ΠΑΣΟΚ από ένα μαρξιστικό-σοσιαλιστικό κόμμα με περιορισμένη εκλογική απεύθυνση σε ένα κόμμα που μπορούσε να διεκδικήσει την εξουσία. Το τίμημα του πολυσυλλεκτικού χαρακτήρα που προϋπέθετε αυτή η στρατηγική επιλογή ήταν η δημιουργία ενός σώματος οπαδών και μελών με τεράστια κοινωνική και ιδεολογική ετερογένεια. Ο λαϊκισμός αποτελούσε μία απάντηση στη θεμελιώδη ανάγκη του κόμματος να αντιμετωπίσει και να υπερβεί, έστω σε ιδεολογικό επίπεδο, τα προβλήματα που προέκυπταν από την ανομοιογένεια των μερών του κόμματος, εντός και εκτός αυτού²⁰². Αυτή η επιλογή υποστηρίχτηκε από το μοντέλο 'πολλά κόμματα σε ένα κόμμα'. Εκτός από πρόσωπα που μπορεί να συνυπήρχαν μέσα στην ίδια οργάνωση και να είχαν εντελώς διαφορετική εικόνα για το κόμμα του οποίου ήταν μέλη, υπήρχαν και ολόκληρες οργανώσεις με τελείως διαφορετική αντίληψη. Αυτό έγινε ανεκτό από το κόμμα, στο βαθμό που μπόρεσε να το ελέγξει και να το χρησιμοποιήσει προς εκλογικό όφελος. Η υπόθεση περί 'πολλών κομμάτων σε ένα κόμμα' επιδιώκεται να υποστηριχθεί με τα ευρήματα των επόμενων ενοτήτων.

Καταλήγοντας, ήταν η μαρξιστική-σοσιαλιστική ιδεολογία που συνετέλεσε στη δημιουργία και την οργανωτική συγκρότηση του νέου κόμματος, αλλά και στην πολιτική κινητοποίηση μεγάλου τμήματος της μετά-δικτατορικής ελληνικής κοινωνίας. Αλλά ήταν τα πολυσυλλεκτικά χαρακτηριστικά του που έδωσαν στο ΠΑΣΟΚ την κυβερνητική πλειοψηφία. Σε κάθε περίπτωση, μπορεί να ειπωθεί ότι χωρίς αυτά δεν θα κατόρθωνε να κερδίσει τις εκλογές μόλις 7 χρόνια μετά τη δημιουργία του.

Στις ενότητες που ακολουθούν, επιχειρείται η επιβεβαίωση των παραπάνω διαπιστώσεων σε τοπικό επίπεδο. Θα εξεταστεί αν και στις περιφέρειες των δύο νομών οι κοινωνικές ομάδες τοποθετήθηκαν με παρόμοιο τρόπο ως προς το κόμμα, το ιδεολογικό προφίλ του κόμματος σε τοπικό επίπεδο και η οργανωτική στρατηγική που ακολούθησε το κέντρο απευθυνόμενο στις οργανώσεις της Φλώρινας και του Ηρακλείου, αλλά και οι οργανωτικές επιλογές των ιδίων. Τέλος, θα εξετασθεί ο βαθμός στον οποίον το ΠΑΣΟΚ λειτούργησε ενοποιητικά εντός των νομών και θα

---

²⁰² N. Diamandouros, 'PASOK and state-society...', ό.π., σ.22-35.

επιχειρηθεί σύγκριση της πολιτικής τους φυσιογνωμίας προκειμένου να εξετασθεί η υπόθεση περί ‘πολλών κομμάτων σε ένα κόμμα’.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στις εκλογές του 1981, ο Νομός Ηρακλείου έδωσε στο ΠΑΣΟΚ το υψηλότερο ποσοστό σε πανελλαδικό επίπεδο. Κατά την υπό μελέτη περίοδο η οργάνωση αναπτύχθηκε με ταχύτατους ρυθμούς ως προς τον αριθμό εγγραφής μελών και δημιουργίας τοπικών οργανώσεων και οργανωτικών πυρήνων. Το Ηράκλειο δίνει τη δυνατότητα μελέτης της ανάπτυξης της κομματικής οργάνωσης και της ‘πασοκικής ταυτότητας’ σε συνθήκες ηγεμονίας της κεντρώας παράδοσης. Εντύπωση προκαλεί η ταχύτητα με την οποία η μαζική υποστήριξη στο ΠΑΣΟΚ διαδέχτηκε την κυρίαρχη στο νομό βενιζελική και κεντρώα παράδοση. Ο τρόπος με τον οποίο αφομοιώθηκαν τα χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ, έτσι που να ταιριάζουν με την κεντρώα πολιτική παράδοση και το πώς απαλείφθηκαν τα στοιχεία που δεν ταίριαζαν με την επιδιωκόμενη πολιτική φυσιογνωμία, αποτελούν έναν από τους κεντρικούς αναλυτικούς άξονες αυτού του κεφαλαίου. Το Ηράκλειο αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα ως προς την ευελιξία με την οποία το κόμμα -λόγω συνθηκών, αλλά και ως συνειδητοποιημένο πλεονέκτημα από πλευράς των κεντρικών οργάνων - μπορούσε να προσδιορίζει τη φυσιογνωμία του ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε περιοχής, εφαρμόζοντας το μοντέλο ‘πολλά κόμματα σε ένα κόμμα’. Την ίδια στιγμή λειτουργούσε ως ενοποιητική ομπρέλα, υπό την οποία οι οργανώσεις διαφορετικών νομών αθροίζονταν, συγκροτώντας ένα μαζικό κόμμα πανελλαδικής εμβέλειας.

Οι ιδιαιτερότητες του Ηρακλείου ως προς τα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας, έχουν να κάνουν:

α. Με την ένταση των διαιρετικών τομών. Συγκριτικά, ήταν πολύ χαμηλή η ένταση του Εμφυλίου στο νομό, η ηγεμονία του βενιζελισμού έντονη, ενώ δεν υπήρχαν μεγάλες ταξικές εντάσεις και ο πληθυσμός ήταν σχετικά ομοιογενής. Η πολιτική ταυτότητα είναι σαφής και έχει ιστορική συνέχεια. Ακόμα και σήμερα προκαλεί εντύπωση στον επισκέπτη της πόλης του Ηρακλείου η ταμπέλα με επιγραφή *‘Το Δημοκρατικό Ηράκλειο σας καλωσορίζει’*, που τοποθετήθηκε το 1976 σε όλες τις εισόδους της πόλης²⁰³.

β. Με τους οικονομικούς όρους στο νομό. Ήταν μία οικονομικά ακμάζουσα περιοχή, με συνέπεια την έντονη άνοδο των μεσαίων στρωμάτων.

Από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, η Κρήτη απολάμβανε τοπική διοίκηση. Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με την οικονομική αυτάρκεια και ανάπτυξη, αλλά και τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα, συνέδραμε στην ιδιαίτερη πολιτική ταυτότητα που ανέπτυξαν οι κάτοικοι του νησιού. Στην εικόνα που έχουν για την *‘περήφανη και αδούλωτη Κρήτη’*, αλλά και στο ρίζωμα φιλελεύθερων πολιτικών αρχών σε ένα περιβάλλον που αναπτυσσόταν οικονομικά και δεν πληγωνόταν από εσωτερικές συγκρούσεις του ομοιογενούς πληθυσμού του. Οι κοινωνικές ανισότητες δεν ήταν τέτοιες που να δημιουργούν εντάσεις και όποτε οι Κρήτες συγκρούονταν ήταν με τον *‘ξένο’*, τον *‘αλλοεθνή’*, Τούρκο, Βενετσιάνο ή Γερμανό. Έτσι, κατέστη δυνατή η συγκρότηση μίας συλλογικής ταυτότητας εξαιρετικά συνεκτικής και διευρυμένης. Δεν υποστηρίζεται ότι διαιρετικές τομές δεν υπήρξαν, αλλά ότι δεν έπαιξαν ποτέ τον ίδιο ρόλο με αυτόν που θα δούμε στη Φλώρινα ή σε άλλες περιοχές.

Η κεντρική διαίρεση που διαπερνά την τοπική ιστορία στο Ηράκλειο και εμφανίζεται στις γραπτές πηγές περιγράφεται με το σχήμα *‘εμείς, ως σύνολο, και οι ξένοι’*²⁰⁴. Η βία και οι σφαγές ήταν σταθερά και με μεγάλη ένταση παρούσες στην κρητική ιστορία, αλλά πάντα μεταξύ των κατοίκων του νησιού και των ξένων. Στη Φλώρινα, αντίθετα οι βιαιότερες συγκρούσεις που έχουν καταγραφεί είναι αυτές που σημειώθηκαν μεταξύ ομάδων του πληθυσμού.

²⁰³ Η ταμπέλα τοποθετήθηκε κατά τη διάρκεια της πρώτης Δημαρχίας του Καρέλλι, προσώπου που πρωτοστάτησε στη δημιουργία του κόμματος και αργότερα εκλέχτηκε και βουλευτής.

²⁰⁴ Πολλές διαφορετικές φυλές πέρασαν από το Ηράκλειο ως κατακτητές, Άραβες, Βενετοί, Τούρκοι και μετά το 1898, ως εγγυητές της αυτονομίας του νησιού Ιταλοί (Χανιά), Άγγλοι (Ηράκλειο), Ρώσοι (Ρέθυμνο) και οι Γάλλοι (Σητεία).

Στις αρχές του αιώνα η Κρήτη είχε αναπτύξει έντονη πνευματική ζωή. Η ένωση με την Ελλάδα το 1913 συνοδεύτηκε από την αποχώρηση των ξένων δυνάμεων από το νησί που θα *‘αποκαθιστούσε την ψυχική ηρεμία και γαλήνη’* των Κρητών, όπως σημείωνε ο Βενιζέλος σε επιστολή του στην εφημερίδα *‘Κήρυκας Χανίων’*²⁰⁵. Αυτή η μείζονος σημασίας εξέλιξη συνδέθηκε με το πρόσωπο του Βενιζέλου και τα φιλελεύθερα πολιτικά ιδανικά που πρέσβευε. Στη συνέχεια, η διαμάχη μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών έφερε, έμμεσα, την Κρήτη στο κέντρο της πολιτικής σκηνής. Η αίσθηση *‘ιδιαίτερης σπουδαιότητας’* του τόπου τους ενισχύθηκε και ο Βενιζέλος, *‘ο Γιος του Ψηλορείτη’*, αποτέλεσε το συλλογικό τους πολιτικό σύμβολο, τον *‘εθνάρχη’*, τον *‘εμπνευστή της Μεγάλης Ιδέας των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων’*. Η αντιμοναρχική συνείδηση που είχε διαμορφωθεί στην Κρήτη έγινε ιδιαίτερα αισθητή κατά την προσπάθεια παλινόρθωσης της βασιλείας το 1935. Κορυφαία στιγμή αυτής της περιόδου αποτέλεσε η απεργία των σταφιδεργατών στο Ηράκλειο, που είχε ως αποτέλεσμα 57 νεκρούς και πολλούς τραυματίες²⁰⁶. Η δικτατορία του Μεταξά, που ακολούθησε το 1936, συνάντησε σθεναρή αντίσταση²⁰⁷.

Τη δεύτερη κεντρική διαιρετική τομή που έχει τις ρίζες της στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου και αφορά το σύνολο της χώρας, η Κρήτη δεν τη βίωσε με μεγάλη ένταση. Με την ίδρυση και δράση του ΕΑΜ το 1941, η οργάνωση της αντίστασης και αξιοσημείωτες ενέργειες εναντίον των Γερμανών βρήκαν στέγη κάτω από την ομπρέλα του ΕΑΜ και γίνονταν αντιληπτές ως συνέχεια του έπους της Μάχης της Κρήτης. Παράλληλα με τις οργανώσεις του ΕΑΜ δρούσαν και οι *‘εθνικές’* οργανώσεις όπως η ΕΟΚ (Εθνική Οργάνωση Κρήτης), που υποστηρίζονταν από τους Άγγλους. Τουλάχιστον στην αρχή των αντιστασιακών χρόνων, διατηρούσαν επαφές με το ΕΑΜ. Φτάνοντας στο 1945, οι δύο ομάδες αρχίζουν να συγκρούονται μεταξύ τους. Οι *‘υπερεθνικόφρονες’* της ΕΟΚ, με τη βοήθεια των Άγγλων, ενάντια στις δυνάμεις του ΕΑΜ²⁰⁸.

---

²⁰⁵ Γ. Χρηστάκη & Γ. Πατεράκη, *‘Η Κρήτη και η ιστορία της’*, εκ. Καλέντης, Αθήνα 1995, σ.343.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ.362.

²⁰⁷ Αποκορύφωμα υπήρξε το επαναστατικό κίνημα του 1938 που προέβλεπε εξάπλωσή του σε όλη την Κρήτη και κατόπιν στην Ελλάδα. Το κίνημα, αφού κατάφερε να επικρατήσει στα Χανιά, κατεπνίγη στρατιωτικά και οι διοργανωτές του καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο. *Ο.π.*, σελ. 363.

²⁰⁸ Η χαμηλή ένταση της διαιρετικής τομής δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν συγκυρίες όπου η σύγκρουση μεταξύ των δύο ομάδων έλαβε διαστάσεις που καταγράφονται και διαμορφώνουν τη συλλογική μνήμη. Ωστόσο, τα περιστατικά δεν είχαν το εύρος, τη διάρκεια και την ένταση, που

Όπως είπαν στις συνεντεύξεις πρόσωπα που είχαν βιώσει τον Εμφύλιο, η επίδρασή του στην πολιτική συγκρότηση των ίδιων και των συμπατριωτών τους δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο σε άλλες περιοχές. Οι διαιρέσεις ήταν ασθενείς, υπό την ισχυρότατη ομπρέλα της βενιζελικής παράδοσης²⁰⁹. Όπως σημειώνει εκδότης μίας εκ των εφημερίδων του νομού²¹⁰:

‘Στην Κρήτη, όπου και αν ανήκει πολιτικά καθένας, σχεδόν όλοι, είτε δεξιός, είτε προοδευτικός, στο βάθος ήταν οι πάντες Βενιζελικοί. Αυτός ο πολιτικός κοινός παρανομαστής των Κρητών είναι που τους βοήθησε, σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες, να μην έχουν ακραία πολιτικά μίσση και σκληρές εμφύλιες συγκρούσεις. Παλιότερα, σε πολλά χωριά, άνθρωποι αντίθετων παρατάξεων, αφού τσακωνόντουσαν και αλληλοβριζόντουσαν, έλεγαν «Ζήτω ο Βενιζέλος, ζήτω και τση Κρήτης» και άρχιζαν να ρακοπίνουνε και να το ρίχνουνε στο γλέντι όλοι μαζί αγκαλιαστά.’

Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι το πώς οι δύο καίριες διαιρετικές τομές εμπλέκονται στην περίπτωση του Ηρακλείου, όπου βρίσκουμε το βενιζελισμό απέναντι στην ‘εθνικόφρονα Δεξιά’²¹¹:

‘Μεταπολεμικά το Ηράκλειο χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία της Εθνικής Αντίστασης στην κοινωνία και το πολιτικό σκηνικό που έστησαν οι δυτικοί σύμμαχοι με την επικράτηση της «εθνικόφρονος» Δεξιάς, η οποία, όμως, ειδικά στην Κρήτη είχε την αντίσταση του βενιζελισμού.’

υπήρξαν καθοριστικές για άλλες περιοχές. Ενδεικτικά, παρατίθεται μαρτυρία του Μ. Χριστοφοράκη στο βιβλίο του ‘Εθνική Αντίσταση και δημοκρατικοί αγώνες στην Κρήτη’, ο οποίος διετέλεσε οργανωτικό στέλεχος και γιατρός του ΕΛΑΣ. Η δράση του ξεκινά το 1945 και συνεχίζεται με τη δημιουργία του Δημοκρατικού Στρατού στην Κρήτη το 1947. Μετά τη σύλληψή του από την Εθνική Οργάνωση Ρέθυμνου οδηγείται στο χωριό Μυζόρουμα μαζί με τους συντρόφους του: *‘Προσωπικά δοκίμασα αφάνταστη πικρία σαν φτάσαμε συνοδεία στο χωριό Μυζόρουμα όπου εκεί μας υποδέχτηκε ένας όχλος εξαγριωμένων χωρικών των γύρω χωριών και ο κύριος στόχος ήμουν εγώ, ο πρώην γιατρός πολλών από αυτούς, και τοτινός ‘εαμοβούλγαρος’ σύμφωνα με τις βρισιές που ξεστόμιζαν εναντίά μου, καθώς προσπαθούσαν να με αποσπάσουν από τους χωροφύλακες που μας προστάτευαν σαν φτάσαμε στο χωριό. Τους είχαν ποτίσει με τόσο δηλητήριο εναντίον μας οι εθνικόφρονες κήρυκες του αντικομμουνισμού, που είμαι βέβαιος πως μερικοί από αυτούς, αν μπορούσαν, εκείνη τη στιγμή θα με έγδερναν ζωντανό, γιατί δεν θέλαν οι ταλαίπωροι τον γιατρό τους κομμουνιστή, γιατί ‘οι κομμουνιστές είναι άθεοι, δεν έχουν πατρίδα, δεν έχουν οικογένεια, τα μοιράζονται όλα, είναι κακούργοι...’.*

Σε άλλο σημείο, ο Χριστοφοράκης αναφέρει: *‘Εγώ και ο Γ.Τ. ξεκινήσαμε τον οργανωμένο αγώνα από το πρώτο κάστρο του βενιζελισμού, τις Μέλαμπες (στο Νομό Ρεθύμνου). Και το κόμμα των Φιλελευθέρων στις Μέλαμπες αποδείχθηκε αστείρευτη πηγή στην ανάπτυξη δυνατού ΕΑΜ, γερής κομματικής οργάνωσης, αξιόλογης ΕΠΟΝ και εφεδρικού ΕΛΑΣ, κι αυτό το έφεραν πολύ οι ‘μπρόβολοι’ πεντ’ έξι βενιζελογενών οικογενειών.’* Μ. Χριστοφοράκης, *Εθνική Αντίσταση και δημοκρατικοί αγώνες στην Κρήτη*, Αθήνα, 1984, σ.47, 86.

²⁰⁹ *‘Λόγω της ιδιαιτερότητας του Εμφυλίου στην Κρήτη, οι μνήμες που έχω δεν είναι εμφυλιακές. Το μόνο που θυμάμαι από παιδί στο δημοτικό είναι ένα από τα σπίτια του χωριού κοντά στο σχολείο που ήταν κλειστό. Ήταν το σπίτι κομμουνιστών που είχαν φύγει μετά τον Εμφύλιο από το χωριό, άλλοι είχαν συλληφθεί ή σκοτωθεί. Η εμφυλιακή διαίρεση δεν είχε ταυτιστεί με το ΚΚΕ όσο σε άλλες περιοχές. Δεν υπήρξε δεύτερος εμφύλιος.’* Δ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα, 2/2006.

²¹⁰ Μ. Χάρης, ‘Το μεταπολεμικό Ηράκλειο’, εκ. Αλήθεια, Αθήνα 1999, σελ.62.

²¹¹ Στο ίδιο, σ.62. Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο, 4/2006.

‘Οι περισσότεροι Ηρακλειώτες ήταν βενιζελικοί, με την αντίσταση πήγαν στις τάξεις του ΕΑΜ. Αυτό τους ριζοσπαστικοποίησε/αριστεροποίησε ένα βήμα παραπέρα και τελικά βρέθηκαν να εκφράζονται από τον Ανδρέα. Αυτοί που συμμετείχαν στις τάξεις του ΕΛΑΣ δεν ταυτίστηκαν με το ΚΚΕ. Όλοι οι δημοκρατικοί άνθρωποι ανήκαν στο ΕΑΜ.’

Το Ηράκλειο, όπως και η Φλώρινα, εντάχθηκε μεταγενέστερα στο ελληνικό κράτος, ωστόσο, το γεγονός δεν σηματοδοτήθηκε με τον ίδιο τρόπο. Είναι εντυπωσιακό ότι οι Κρήτες, σχεδόν στο σύνολο των κειμένων που αφορούν την ιστορία τους, αντιλαμβάνονται τον τόπο τους ως κεντρικό σημείο αναφοράς για την ιστορία και τον πολιτισμό της Ελλάδας, έως και της Ευρώπης. Οι αναφορές ξένων μελετητών και περιηγητών για την Κρήτη, ο Μινωικός πολιτισμός και το ενδιαφέρον που συγκέντρωσε, η τουριστική της αξιοποίηση και η νευραλγική γεωγραφική της θέση, δίνουν στους Κρήτες, και κατά συνέπεια στους Ηρακλειώτες, την αίσθηση διεθνούς αναγνωρισιμότητας και προβολής²¹². Η σύγκριση με τη Φλώρινα είναι αναπόφευκτη. Η αντίληψη των ανθρώπων εκεί για τον τόπο τους περιλάμβανε έναν τόπο κλειστό, αποκλεισμένο από τον κόσμο και την ίδια την Ελλάδα, που σπαράσσεται εκ των έδων και είναι ξεχασμένος από τους έξω.

Το περιεχόμενο της συλλογικής ταυτότητας που διαμορφώνεται σε έναν τόπο προσδιορίζει την πολιτική και εκλογική συμπεριφορά. Η περίπτωση δημιουργίας της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο είναι εξαιρετικά χρήσιμη ως προς τη συναγωγή σχετικών συμπερασμάτων. Ενώ στη Φλώρινα πάλευαν σε καθεστώς ημιπαρανομίας για την πολιτική τους ύπαρξη, αλλά και για να μη διαιρεθούν εσωκομματικά στη βάση της φυλετικής διαίρεσης που ταλαιπώρησε τον τόπο, στο Ηράκλειο λειτουργούσαν με την πολυτέλεια της βεβαιότητας ότι εκφράζουν το σύνολο του πληθυσμού και ότι αποτελούν σύμβολο δύναμης για το κόμμα σε πανελλαδικό επίπεδο²¹³. Όταν ο Α. Παπανδρέου επισκέφτηκε το Ηράκλειο, τον

---

²¹² Σύμφωνα με τον Β. Ουγκό: *‘Τίνος ένεκεν εξάνεστη η Κρήτη? Διότι ο μιν Θεός έπλασε αυτήν τον κάλλιστον τόπον της οικουμένης, οι δε Τούρκοι τον ανέδειξαν τον αθλιέστερον’*. Ο Καζαντζάκης περιγράφει με τον δικό του τρόπο: *‘...Είναι λαοί κι άνθρωποι που φωνάζουν το Θεό με προσευχή και με κλάματα ή με την εγκαρτέρηση και τη φρόνιμη απαντοχή ή με βλαστήμιες, οι Κρητικοί με το τουφέκι. Στέκονται απόξω από την πόρτα του Θεού και βροντούν το τουφέκι να ακούσει’*. Χαρακτηριστική είναι και η φράση με την οποία ξεκινά το κεφάλαιο που αφορά την περίφημη Μάχη της Κρήτης (14/5/41) στην έκδοση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηρακλείου: *‘Το Ηράκλειο, όπως είναι φυσικό, δεν μπορεί να μείνει έξω από την περιδίνηση των ιστορικών γεγονότων. Η μοίρα δεν του έχει επιφυλάξει από το παρελθόν τέτοιο ρόλο’*. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του*, Ηράκλειο 2005, σελ.163, 163, 166.

²¹³ Είναι ενδεικτικό ως προς τη συναίσθηση της δύναμής τους ως του πιο ‘πράσινου’ νομού, περιστατικό που αναφέρεται σε επιστολή της Τ.Ο. Μοιρών προς τη Νομαρχιακή Επιτροπή 13/12/76. Η συντονιστική επιτροπή του χωριού παραιτήθηκε από ευθυξία όταν ο Πρόεδρος για δεύτερη φορά δεν

Οκτώβρη του 1979, ρωτήθηκε από τον τότε Δήμαρχο Μ. Καρέλλη και το Δημοτικό Συμβούλιο γιατί επέλεξε να επισκεφτεί τον νομό τους. Η απάντηση που έλαβαν επιβεβαίωνε την εικόνα που είχαν οι Ηρακλειώτες για τον τόπο τους, πόσο μάλλον όταν προέρχονταν από ένα τόσο σημαντικό πρόσωπο, με διαστάσεις συμβόλου στην συνείδηση των περισσότερων²¹⁴: *‘Δεν επιλέχτηκε τυχαία το Ηράκλειο. Είναι ένα σημαντικό πολιτικό κέντρο, ίσως το σημαντικότερο της χώρας, μετά την πρωτεύουσα. Είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο στη σύλληψη προοδευτικών μηνυμάτων και δεν αποτελεί τμήμα της εκλογικής πελατείας κανενός από τους παραδοσιακούς πολιτικούς κοτζαμπάσηδες’.*

Ως προς την οικονομική δραστηριότητα στο νομό, κατά την υπό μελέτη περίοδο, μεγάλο τμήμα της αποτελούσε η ελαιοκαλλιέργεια και η αμπελουργία²¹⁵. Είχε εντατικοποιηθεί η παραγωγή σταφίδας και είχαν δημιουργηθεί εργοστάσια επεξεργασίας της. Η κτηνοτροφία, η τυροκομία και οι σχετικές εξαγωγές, η κατασκευή του μεγάλου λιμανιού στο Ηράκλειο και του αεροδρομίου και κυρίως το γεγονός ότι οι εξαγωγές ξεπερνούσαν σταθερά τις εισαγωγές, οδήγησαν σε οικονομική ευρωστία, αξιοζήλευτη για την πλειοψηφία των νομών της χώρας.²¹⁶

Λίγο πριν από τη δικτατορία, το Ηράκλειο διέθετε ένα μεγάλο λιμάνι, το τέταρτο της Ελλάδας ως προς την εμπορευματική κίνηση και το δεύτερο σε κίνηση πλοίων εξωτερικού²¹⁷. Υπήρχε μεγάλη τουριστική κίνηση, ανεπτυγμένο εμπόριο και βιομηχανία. Εκδίδονταν τέσσερις πρωινές καθημερινές εφημερίδες και πέντε εβδομαδιαίες. Λειτουργούσαν τρεις μεγάλοι χειμερινοί κινηματογράφοι και ένα θέατρο. Οι περιγραφές είναι πολλές και μεταφέρουν το κλίμα μίας κοινωνίας ακμάζουσας, περήφανης για το επίπεδο ζωής των μελών της, χωρίς μεγάλες ανισότητες και συγκρούσεις. Οι κοινωνικές πιέσεις που ασκούσαν αφορούσαν τον περαιτέρω εκσυγχρονισμό των υποδομών. Ιδιαίτερα σε τομείς όπως το εμπόριο, η

εμφανίστηκε σε εκδήλωση υποδοχής που του είχαν οργανώσει. Σε άλλη περιοχή, ούτε που θα φαντάζονταν την πιθανότητα επίσκεψης του Προέδρου σε κάποιο χωριό.

²¹⁴ Εφημερίδα *Αλλαγή*, 17/10/1979.

²¹⁵ Η ελαιοκαλλιέργεια και η αμπελουργία ήταν αντικείμενο κυρίως των μικρασιατών προσφύγων, που αποτελούσαν και το μόνο διαφοροποιημένο, ως προς την καταγωγή, τμήμα του πληθυσμού. Το γεγονός ότι ασχολούνταν επαγγελματικά με μία από τις πλέον προσοδοφόρες οικονομικές δραστηριότητες συντέλεσε στην επιτυχή ενσωμάτωσή τους. Οι πρόσφυγες, που προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από την περιοχή της Σμύρνης, εγκαταστάθηκαν κυρίως στο νομό Ηρακλείου, στις πόλεις και στις πλησιέστερες σε αυτές περιοχές. Ελάχιστοι κατοίκησαν σε επαρχίες. Ανάμεσα σε αυτές, το μεγαλύτερο προσφυγικό πληθυσμό είχε το Μονοφάτσι. Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 1990, σ.466.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ.465-466.

²¹⁷ Μ. Χάρης, *Το μεταπολεμικό...*, ό.π., σ.112-141.

βιομηχανία και ο τουρισμός. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα για την κοινωνική διαστρωμάτωση στο νομό²¹⁸:

‘ «Αριστοκρατία», με τη σωστή και καθιερωμένη έννοια του όρου, δεν υπήρχε στην ουσία ποτέ στο Ηράκλειο. Ακόμη και από την καθαρά οικονομική πλευρά, αφού συνήθως οι αριστοκράτες είναι και οικονομικά ισχυροί, η έννοια της «αριστοκρατίας» της εποχής μας είχε αλλάξει, διότι με τη μεσολάβηση της γερμανικής κατοχής είχε προκύψει η τάξη των νεόπλουτων. Έτσι, αρκετοί χωρίς προηγούμενη, προπολεμική «κοινωνική καταξίωση» και αριστοκρατική καταγωγή, χωρίς πλούσια οικονομική βάση των ιδίων ή των πατεράδων τους, οι περισσότεροι από χωριά, βρέθηκαν να αποτελούν την τότε «αριστοκρατική τάξη», ενώ ήσαν απλά «πλουτίσαντες επί κατοχής». Φυσικά, υπήρχαν και ορισμένοι από την προπολεμική αριστοκρατία του Μεγάλου Κάστρου, οι περισσότεροι όμως εκ των οποίων ήσαν οικονομικά ξεπεσμένοι. Επρόκειτο για τους παλιούς σταφιδοεξαγωγείς, λαδέμπορους και μεγαλογιατρούς .’

Στο Κεφάλαιο 4, που ακολουθεί και αφορά το νομό Φλωρίνης ήταν σημαντικό να μελετηθούν τα ποσοστά των κομμάτων στο χάρτη, λόγω της διαίρεσης του πληθυσμού στη βάση της καταγωγής. Ήταν ο μόνος διαθέσιμος ερευνητικός τρόπος προκειμένου να προκύψουν ποσοτικά στοιχεία σχετικά με τη διαφοροποίηση της πολιτικής συμπεριφοράς. Στο Ηράκλειο οι συνθήκες ήταν διαφορετικές²¹⁹. Ο πληθυσμός, με εξαίρεση τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, ήταν ομοιογενής και το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μελέτη των ποσοστών στο χάρτη εστιάζεται στη διαφοροποίηση ανάλογα με το μοντέλο οικονομικής παραγωγής και τη μικρό-ιστορία του τόπου. Μία επιπλέον ιδιαιτερότητα του Ηρακλείου αποτελεί το γεγονός ότι, ως μεγάλο αστικό κέντρο, συγκεντρώνει Κρητικούς που μετοικούν κυρίως από το Ρέθυμνο και το Λασιθί. Ωστόσο, όπως κατέδειξε η έρευνα, πλην των καταγόμενων από τα Ανώγια, δεν προκύπτει ότι οι εσωτερικά μετακινούμενοι επιλέγουν υποψήφιο ή κόμμα με κριτήριο την κοινή καταγωγή.

Στο νομό το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωνε τα μεγαλύτερα ποσοστά στη Μεσσαρά, η οποία ήταν ανεπτυγμένη στη βάση της νέας αγροτικής παραγωγής (κυρίως κηπευτικά). Ωστόσο, μεγάλα ποσοστά δίνονταν στο κόμμα στο σύνολο του νομού και από το 1977 υπερτερούσε θεαματικά της ΝΔ σε όλες τις επαρχίες. Μόνο μικρές διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στην εκλογική συμπεριφορά των Ηρακλειωτών. Ακόμα και στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές -λόγω της γεωγραφικής θέσης, του εδάφους και του είδους απασχόλησης- όπως το Μονοφάτσι και η Βιάννος, όπου η ΝΔ

²¹⁸ Στο ίδιο, σ.84.

²¹⁹ Χάρτης του Νομού Ηρακλείου παρατίθεται στο Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Χάρτης 1.

συγκέντρωνε τα μεγαλύτερα ποσοστά της, η διαφορά από το ΠΑΣΟΚ παρέμενε μεγάλη έως το 1981 που έφτασε το 40%-50%. Στο Μονοφάτσι υπήρχαν ισχυρές οικογένειες που κατηύθυναν την πολιτική υποστήριξη της επαρχίας, με πρώτη αυτή των Κεφαλογιάννηδων²²⁰. Παρομοίως, η πόλη του Ηρακλείου, όπου ήταν συγκεντρωμένη η αστική τάξη, έδινε στη ΝΔ συγκριτικά από τα μεγαλύτερα ποσοστά της στο νομό και από τα μικρότερα στο ΠΑΣΟΚ²²¹.

Οι Δήμοι Αρχανών και Νέας Αλικαρνασσοῦ παρουσιάζουν ιδιαιτερότητα, καθώς έδιναν χαμηλά, συγκριτικά πάντα, ποσοστά στο ΠΑΣΟΚ, αλλά εδώ τη διαφορά την καρπωνόταν το ΚΚΕ. Το γεγονός δικαιολογεί το χαρακτηρισμό που τους απέδιδαν οι ντόπιοι ως 'μικρές Μόσχες του Ηρακλείου'²²². Μέχρι το 1982 στις Αρχάνες έβγαινε πάντα δήμαρχος που προέρχονταν από το ΚΚΕ (με την υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ), και μάλιστα γυναίκα, η Μ. Πλουμίδου - Παπαδάκη, γεγονός εξαιρετικά σπάνιο για εκείνα τα χρόνια. Ιδιαίτερα στη Νέα Αλικαρνασσό κατοίκησαν πολλοί πρόσφυγες μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, οι οποίοι κατά βάση ψήφισαν δημοκρατικά, ως συνέχεια της βενιζελικής τους πολιτικής τοποθέτησης. Οι Αρχάνες βρίσκονται 20-25 χιλιόμετρα έξω από την πόλη του Ηρακλείου και αριθμούσαν 3-4 χιλιάδες κατοίκους. Πρόκειται για οικονομικά ανεπτυγμένο προάστιο με ισχυρό συνεταιριστικό κίνημα ήδη από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Ο συνεταιρισμός για τα αμπέλια και τα κρασιά ήταν ο ισχυρότερος της περιοχής. Πριν τη δικτατορία, η ΕΔΑ είχε πολύ μεγαλύτερη δύναμη στην περιοχή σε σχέση με την αντίστοιχη του ΚΚΕ κατά τη μεταπολίτευση. Το ΠΑΣΟΚ γρήγορα ξεπέρασε το ποσοστό του ΚΚΕ, ωστόσο το τελευταίο διατήρησε σημαντικές δυνάμεις. Η περιοχή έχει μακρά παράδοση λαϊκών αγώνων. Αποτέλεσε έδρα πολεμικών επιχειρήσεων πριν την απελευθέρωση της Κρήτης (βλ. απαγωγή του Κάιντερ). Κατά τη διάρκεια της δεκαπενταετούς Κρητικής Πολιτείας λειτούργησε ως έδρα των συνελεύσεων. Μία άλλη περιοχή στην οποία το ΚΚΕ είχε ισχυρές δυνάμεις και ήταν πολύ οργανωμένο

²²⁰ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Οικογένειες οι οποίες κατάγονταν από τα Ανώγια και κατοικούσαν στο Μονοφάτσι υποστήριζαν τον κυρίαρχο της περιοχής στο πολιτικό σκηνικό, δηλαδή τον Κεφαλογιάννη και τη ΝΔ.

²²¹ 1981: ΠΑΣΟΚ 65.9%, ΝΔ 19.2%. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 'Ατλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981', Αθήνα 1984, σ.53. 1977: ΠΑΣΟΚ 35.3%, ΝΔ 24.9%. Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των Βουλευτικών εκλογών της 20^{ης} Νοεμβρίου 1977*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1979.

²²² Στις εκλογές του 1981 το ΚΚΕ συγκέντρωσε ποσοστό 22.5% στο Δήμο Αρχανών, 14.2% στο σύνολο της επαρχία Τεμένους και 11.3% στην Επαρχία Βιάννου. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Ατλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, Αθήνα 1984, σ.53.

είναι η επαρχία Βιάννου, όπου δεν κατοικούσαν σχεδόν καθόλου πρόσφυγες²²³. Αποτέλεσε τη βάση για τις περισσότερες από τις μάχες του Εμφυλίου και πολλοί καπετάνιοι προέρχονταν από την περιφέρεια. Πολλοί από αυτούς είχαν προσχωρήσει στο ΕΑΜ και η πολιτική ταυτότητα που συγκροτήθηκε στην περιοχή διατηρήθηκε και στην επόμενη γενιά²²⁴.

Το γεγονός ότι στο Ηράκλειο ήταν υπαρκτή, αν και περιορισμένη, η παρουσία της Αριστεράς, φαίνεται να ωφέλησε στο να ριζώσει με ταχύτητα και επιτυχία το ΠΑΣΟΚ στο νομό. Είναι χαρακτηριστικό ότι κλιμάκια που επισκέπτονταν το νομό Λασιθίου ανέφεραν ως πρόβλημα για τη λειτουργία της οργάνωσης εκεί τη 'μη ύπαρξη σοβαρής παρουσίας άλλων κομματικών χώρων της Αριστεράς', αναφερόμενοι στην απουσία της αντίστοιχης κουλτούρας ως προς τον τρόπο οργάνωσης και αγώνα.

Ως προς την ανταπόκριση στο κάλεσμα για αυτό-οργάνωση που έκανε το ΠΑΣΟΚ, δεν παρατηρούνται μεγάλες διαφορές στις περιοχές του νομού Ηρακλείου, όπως συμβαίνει σε άλλους νομούς. Η συγκρότηση οργανώσεων ήταν άμεση και ταχύτερη. Μέσα στα δύο πρώτα χρόνια δημιουργήθηκαν οργανώσεις σε όλες τις επαρχίες του νομού. Τα στοιχεία προκύπτουν από την έρευνα στο αρχείο του Τομέα Οργανωτικού, όπως καταγράφονται στην ανταλλαγή εσωκομματικών εγγράφων της περιόδου μεταξύ της Νομαρχιακής Επιτροπής Ηρακλείου και του Τομέα Οργανωτικού των κεντρικών του κόμματος, τα οποία μας δίνουν τη δυνατότητα να γνωρίζουμε τις ημερομηνίες δημιουργίας των Τοπικών Οργανώσεων και των Οργανωτικών Πυρήνων. Η ανταπόκριση στην επαρχία Βιάννου υπήρξε μαζική, παρότι πρόκειται για απομακρυσμένη περιοχή. Όπως ήδη αναφέρθηκε, πρόκειται για μία περιοχή με έντονη παρουσία του ΚΚΕ. Μερίδα του πληθυσμού είχε ήδη εξοικειωθεί με τις κομματικές οργανωτικές πρακτικές και αυτό διευκόλυνε τη δημιουργία οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ. Μεγάλη ήταν η ανταπόκριση και στην επαρχία Τεμένους, στην οποία ανήκει η πόλη του Ηρακλείου και άλλες μεγάλες

---

²²³ Πρόκειται για μία από τις πλέον ταλαιπωρημένες περιοχές του νομού. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής έγιναν πολλές μάχες στην περιοχή και οι Γερμανοί έκαψαν ολοκληρωτικά αρκετά χωριά. Το 1943 προχώρησαν σε γενικευμένο ολοκαύτωμα.

²²⁴ Χαρακτηριστικό ως προς την υποστήριξη στο ΚΚΕ είναι το χωριό Πεύκος στην επαρχία Βιάννου, το οποίο ψήφισε σχεδόν στο σύνολό του ΚΚΕ. Αποτέλεσμα της πολιτικής τοποθέτησης των κατοίκων του συνόλου της επαρχίας ήταν οι γενικευμένες διώξεις, που είχαν ως αποτέλεσμα τις δεκαετίες 1950 και 1960 ο ανδρικός πληθυσμός να αποτελείται από αγόρια μικρότερα των 15 ετών και από άνδρες μεγαλύτερους των 60.

κοινότητες. Οι επαρχίες Μονοφατσίου και Μαλεβιζίου είχαν το μικρότερο, συγκριτικά, αριθμό οργανώσεων τα πρώτα χρόνια.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την πολιτική συμπεριφορά στο Ηράκλειο χωρίς να την εντάξουμε στην ευρύτερη πολιτική παράδοση του συνόλου της Κρήτης. Όλοι οι νομοί του νησιού μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά ως προς την πολιτική συμπεριφορά, ωστόσο στο Ηράκλειο εμφανίζονται με μεγαλύτερη ένταση. Η Ένωση Κέντρου στις εκλογές του 1964 είχε συγκεντρώσει ποσοστό 78,6%. Η πρωτοκαθεδρία της ΕΚ συνδέεται άμεσα με τη βενιζελική παράδοση. Ωστόσο, το ποσοστό που συγκέντρωσε το 1964 στην Κρήτη ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο της βενιζελικής παράταξης την περίοδο του μεσοπολέμου. Αυτό το δεδομένο, κατά τον Η. Νικολακόπουλο, καταδεικνύει ότι η συμπόρευση της Κρήτης με την ΕΚ, ιδίως στις προδικτατορικές εκλογές, αποτελούσε κάτι περισσότερο και δυνάμει διαφορετικό από την απλή αναπαραγωγή μίας πολιτικής παράδοσης²²⁵. Η ΕΡΕ περιορίστηκε στο 13%, ενώ η αντιβενιζελική παράταξη διέθετε παραδοσιακά γύρω στο 20%.

Το ΠΑΣΟΚ στην Κρήτη βρέθηκε σε πλήρη ρήξη με το παραδοσιακό κεντρώο πολιτικό προσωπικό. Κανείς από τους βουλευτές της Ένωσης Κέντρου προδικτατορικά δεν πολιτεύτηκε με το ΠΑΣΟΚ²²⁶. Από τους 16 υποψηφίους του ΠΑΣΟΚ το 1974, μόνο δύο διέθεταν κάποια προσωπική ή οικογενειακή πολιτευτική εμπλοκή στο παρελθόν²²⁷. Σύμφωνα με τον Η. Νικολακόπουλο²²⁸:

²²⁵ Η. Νικολακόπουλος, 'Κρήτη, το «πράσινο νησί»', *Τα Νέα*, 22/5/1989.

²²⁶ Από τους 12 βουλευτές της ΕΚ που παρέμειναν μετά την αποστασία: 5 επανεκλέχτηκαν το 1974 με την ΕΚ-ΝΔ (Ξυλούρης, Πλεύρης, Κωνιωτάκης, Σεργάκης, Πολυχρονίδης), 6 δεν πολιτεύτηκαν (Χλουβεράκης, Ματζαμπετάκης, Αθητάκης, Π. Βαρδινογιάννης, Μπακλατζής, Μιχελογιάννης), 1 περνάει το δίκτυο υποστήριξής του στο ΠΑΣΟΚ μέσω του γιου του (Βαλυράκης). Από αυτούς αργότερα στήριξαν το ΠΑΣΟΚ οι Μιχελογιάννης και Πολυχρονίδης, ενώ προσχώρησαν στη ΝΔ οι Κωνιωτάκης και Σεργάκης. Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Πίνακας 1.

²²⁷ Πρόκειται για τους Ι. Βαλυράκη και Γ. Βολουδάκη στα Χανιά.

²²⁸ Στο ίδιο. Έχει τη σημασία του ως προς τα παραπάνω ότι την περίοδο του μεσοπολέμου τα ποσοστά της βενιζελικής παράταξης στον νομό ήταν κατά 10 % χαμηλότερα από των άλλων νομών της Κρήτης.

‘Στην Κρήτη αντανακλώνταν καθαρότερα από οπουδήποτε αλλού η διπλή ανταγωνιστική σχέση του ΠΑΣΟΚ με την κληρονομιά της προδικτατορικής Ένωσης Κέντρου. Ενώ η εκλογική του βάση προερχόταν σχεδόν αποκλειστικά από τον μεσαίο χώρο, υπήρχε έντονη ρήξη στο ηγετικό επίπεδο με αυτονόμηση μεσαίων στελεχών και καταδίκη της παραδοσιακής κεντρίας κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Η φθορά των δυνάμεων της ΕΔΗΚ συνεχίστηκε στις εκλογές του 1977. Σε κάθε περίπτωση, ο νομός Ηρακλείου αποτελούσε για το κέντρο το αδύνατο σημείο του στην Κρήτη.’

Συγκεκριμένα στο Ηράκλειο, από τις 8 έδρες που είχε ο νομός το 1964, οι 7 πήγαν στην Ένωση Κέντρου και μόνο μία στην ΕΡΕ. Στη συνέχεια, 3 βουλευτές της ΕΚ αποστάτησαν²²⁹. Παράγοντες του κόμματος, όπως ο Κ. Μητσοτάκης στα Χανιά και ο προδικτατορικός Υφυπουργός Οικονομικών και βουλευτής Ηρακλείου Κ. Μαρής, υπήρξαν στυλοβάτες αυτής της τάσης. Η περίπτωση Μητσοτάκη και η ‘αποστασία’ συνολικότερα, αποτελεί ιδιαίτερης σημασίας γεγονός ως προς τη διαμόρφωση των πολιτικών αντανακλαστικών των Κρητικών. Η ‘αποστασία’ του 1965 που έριξε την κυβέρνηση Παπανδρέου προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους παραδοσιακά κεντρικούς κρητικούς. Το θεώρησαν προδοσία και διευκόλυνε αρκετούς στο να απομακρυνθούν από το χώρο της ΕΔΗΚ. Το 1974 ο Μητσοτάκης δεν έγινε δεκτός από τον Κ. Καραμανλή στη Νέα Δημοκρατία και φυσικά δεν μπορούσε πλέον να πολιτευτεί με την Ένωση Κέντρου, οπότε και πολιτεύτηκε ως ανεξάρτητος υποψήφιος στο νομό Χανίων όπου και εκλεγόταν προδικτατορικά. Με βάση τον τότε εκλογικό νόμο, έπρεπε να συγκεντρώσει 25% για να πάρει μία από τις 4 έδρες. Συγκέντρωσε 20%, δεν εκλέχτηκε, και το 1977 σχημάτισε το Κόμμα των Νεοφιλελευθέρων, στο οποίο προσχώρησε και ο Π. Βαρδινογιάννης στο Ρέθυμνο. Το κόμμα κατέβασε υποψηφίους σε όλους τους νομούς, αλλά εκλέχτηκαν μόνο ο Μητσοτάκης στα Χανιά και ο Βαρδινογιάννης στο Ρέθυμνο. Το ποσοστό που συγκέντρωσαν συνολικά στην Κρήτη (13,4%) οφείλεται στην ύπαρξη και συνεργασία των ισχυρών πελατειακών δικτύων που διέθεταν οι δύο υποψήφιοι.

Το Κόμμα των Νεοφιλελευθέρων κέρδισε υποστηρικτές κυρίως από τα αστικά στρώματα. Το 1978 ο Καραμανλής προχώρησε σε διεύρυνση της ΝΔ και ο Μητσοτάκης προσχώρησε στο κυβερνητικό κόμμα. Στη συνέχεια διετέλεσε Υπουργός Συντονισμού, γεγονός που του επέτρεψε να ενισχύσει οικονομικούς

²²⁹ Συνολικά στην Κρήτη από τους 18 βουλευτές της ΕΚ αποστάτησαν οι 7: Κόθρης (Λασιθί), Μαρής (Ηράκλειο), Λουλακάκης (Ηράκλειο, απεβίωσε ένα χρόνο αργότερα), Ηγουμενάκης (Ηράκλειο), Στεφανάκης (Ρέθυμνο), Τσουδερός (Ρέθυμνο), Μητσοτάκης (Χανιά). Οι Μητσοτάκης και Κόθρης επανεκλέχτηκαν μετά τη μεταπολίτευση, οι Τσουδερός και Στεφανάκης εκλέχτηκαν με το ψηφοδέλτιο Επικρατείας της ΝΔ το 1974. Από τους ‘αποστάτες’ του Ηρακλείου δεν επανεκλέχτηκε κανείς.

παράγοντες, ιδιαίτερα στη Κρήτη, που αργότερα λειτούργησαν ως προσωπικά του πολιτικά στηρίγματα. Σύμφωνα με τον Η. Νικολακόπουλο, το γεγονός ότι το Κόμμα των Νεοφιλελευθέρων κατόρθωσε να συγκεντρώσει ένα αξιόλογο ποσοστό καταδεικνύει την περιορισμένη αποδοχή του, ισχυρού σε άλλες περιοχές, караμανλικού ρεύματος²³⁰. Ήδη από τις εκλογές του 1974 η Κρήτη ήταν η μόνη ευρύτερη περιφέρεια που αγνόησε το караμανλικό ρεύμα. Η ΝΔ με ποσοστό 25.3% δεν ξεπερνούσε το μέσο επίπεδο της προδικτατορικής ΕΡΕ. Στο δημοψήφισμα του ίδιου έτους, το ποσοστό υπέρ της βασιλευομένης περιορίστηκε σε 9.2% -χαμηλότερο και από το ήμισυ της εκλογικής επιρροής της ΝΔ- δείχνοντας ότι δεν υπήρχε ουσιαστική συνέχεια με την παραδοσιακή αντιβενιζελικής προέλευσης Δεξιά. Στις εκλογές του 1981 η ΝΔ διατήρησε το ποσοστό του 1977 στην Κρήτη, εν μέρει λόγω της προσχώρησης Μητσοτάκη και τριών από τους 9 βουλευτές που είχε εκλέξει μεταδικτατορικά η ΕΚ-ΝΔ / ΕΔΗΚ.

Η δύναμη της Αριστεράς παρέμεινε σε ποσοστά χαμηλότερα του 10%. Το 1974 η Ενωμένη Αριστερά συγκέντρωσε μόλις 6.3%, ποσοστό που αντιστοιχεί στο μισό της δύναμης της προδικτατορικής ΕΔΑ. Τα επόμενα χρόνια οι δυνάμεις της Αριστεράς συγκέντρωναν αθροιστικά ποσοστό που δεν υπερέβαινε το 9%.

---

²³⁰

Στο ίδιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ 1974 - 1981, ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

	ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ			ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ
	1974	1977	1981	1981
Άκρα Δεξιά	0,20% (251)	1,72%	0,16%	0,83%
Ν.Δ.	26,25% (32.231)	24,9% (31.296)	19,2% (26.316)	17,26% (23.658)
Κόμμα Νεο-φιλελευθέρων		4,15% (5.221)		
ΕΚΝΔ/ΕΔΗΚ	38,74% (47.566)	25,09% (31.537)	0,69% (944)	1,3% (1.780)
Διάφοροι κεντρώοι			2,36%	5,69%
ΠΑΣΟΚ	27,8% (34.142)	35,36% (44.445)	65,9% (90.317)	60,79% (83.304)
ΚΚΕ	6,97% (8.561)	7,23% (9.094)	8,46% (11.598)	9,67% (13.258)
ΚΚΕ ες.		2,18%	0,84%	3,95%
Άκρα Αριστερά		0,29%	0,1%	
Διάφοροι	0,01%	0,08%		

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 20^{ης} Νοεμβρίου 1977*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1979. Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1976. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Άτλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, Αθήνα 1984. Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα εκλογής αντιπροσώπων στη συνέλευση των ευρωπαϊκών κοινοτήτων της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, Εθνικό Τυπογραφείο Αθήνα 1983.

Για το ΠΑΣΟΚ, ήδη από το 1974, το Ηράκλειο αποτελούσε την περιφέρεια όπου συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη δύναμή του με ποσοστό 27.8%²³¹. Ο Δήμος Ηρακλείου είναι ο μοναδικός μεγάλος δήμος της χώρας που ελέγχεται σταθερά από το ΠΑΣΟΚ από το 1975²³². Το 1981 το ΠΑΣΟΚ σημείωσε θεαματική άνοδο με τη διάλυση του κεντρώου χώρου και αναγορεύτηκε σε ηγεμονική δύναμη, συγκεντρώνοντας το 60.6% των ψήφων και εκλέγοντας 13 από τους 17 βουλευτές.

Ο νομός Ηρακλείου αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτυχίας διεύρυνσης της ΝΔ προς το κέντρο, τόσο σε επίπεδο εκλογικής βάσης όσο και σε

²³¹ Μόνο στις εκλογές του 1977 το ποσοστό που έδωσε το Ηράκλειο στο ΠΑΣΟΚ 35.3%, υπερέβη ο νομός Αχαΐας. Η. Νικολακόπουλος, 'Πώς ψηφίζουν οι Έλληνες: Η διαμόρφωση του νέου εκλογικού χάρτη της χώρας', *Τα Νέα*, 22/4/89.

²³² Το Μάρτη του 1975, η δύναμη του ΠΑΣΟΚ επιβεβαιώθηκε με τη νίκη στις δημοτικές εκλογές. Συγκεκριμένα, στην πόλη του Ηρακλείου υπήρξε συνεργασία με την Αριστερά. Όπως αναφέρεται σε τηλεγράφημα προς τον Α. Παπανδρέου από τον Σ. Σταρίδα, στην επικείμενη συνεργασία είχε αντιδράσει ο κεντρώος χώρος: 'Σας αναγγέλλω ότι ΠΑΣΟΚ με συνεργασία αριστεράς και παρά την αντίδραση Νομαρχιακής Επιτροπής ΕΚΝΔ κατήγαγε περιφανή νίκη σήμερα και έβγαλε με 52% Δήμαρχο ΠΑΣΟΚ τον Μανώλη Καρέλλη'. Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ.

επίπεδο πολιτικού προσωπικού. Η σχετική αδυναμία των τοπικών αντιπροσώπων του κεντρικού χώρου δημιούργησε ένα κενό, το οποίο τροφοδότησε τις φιλοδοξίες και τις αντιπαλότητες των νέων και ανερχόμενων στελεχών του ΠΑΣΟΚ. Η ραγδαία και άναρχη οικονομική ανάπτυξη, η άνοδος και πολιτική αυτονόμηση των μεσοστρωμάτων και η αίσθηση μακροχρόνιου αποκλεισμού από το κράτος που ελεγχόταν από τη Δεξιά, τροφοδότησαν πολιτικά αντανάκλαστικά που βρήκαν την έκφρασή τους στην αντιδεξιά ρητορική του ΠΑΣΟΚ και στη ρήξη με τους παραδοσιακούς εκπρόσωπους του κεντρικού χώρου. Το κόμμα εμφανίζεται ισχυρότερο σε περιοχές με έντονη οικονομική ανάπτυξη που έχει ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των μεσαίων στρωμάτων. Ως προς τη σχέση υποστήριξης προς το ΠΑΣΟΚ μεταξύ αστικών κέντρων και αγροτικών περιοχών κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, φαίνεται να συντηρείται σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις μία διαφορά της τάξης του 10% υπέρ των αγροτικών περιοχών, με τις ημιαστικές να βρίσκονται κάπου στη μέση.

ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Το προφίλ των προσώπων που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία του πρωτοεμφανιζόμενου κόμματος έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αυτοί οι άνθρωποι, οι τρόποι και οι ιδέες τους, λειτούργησαν ως 'εικόνα' του ΠΑΣΟΚ στην περιοχή. Στο Ηράκλειο οι υποψήφιοι το 1974 ήταν, σχεδόν αποκλειστικά, νέα στελέχη. Όπως ήδη σημειώθηκε, αρχικά, κανείς από τους προδικτατορικούς βουλευτές της Ένωσης Κέντρου δεν πολιτεύτηκε με το ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, τα πρόσωπα που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία του προέρχονταν από την ΕΚ, κατά την εκτίμηση κομματικών παραγόντων της εποχής που παραχώρησαν συνέντευξη, σε ποσοστό 90%: *'Πιστέψαν στο ΠΑΣΟΚ γιατί είχαν πίστη στον Παπανδρέου και τον είδαν σαν μία πιο προοδευτική λύση.'* Ο Β. Μαμαλάκης υπήρξε σταθερά μέλος των νομαρχιακών οργάνων του κόμματος και Γραμματέας της Νομαρχιακής Επιτροπής το 1979, όπως και από τα πρόσωπα που συγκρότησαν τον πρώτο πυρήνα του ΠΑΣΟΚ στο νομό το 1975. Είναι ο πρώτος που ανακαλούν στη μνήμη τους σήμερα οι Ηρακλειώτες, όταν αναφέρονται

στα πρώτα χρόνια της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ²³³: *‘Επρόκειτο για έναν άνθρωπο με μεγάλη αποδοχή. Είχε ένα μαγαζί με γεωργικά εφόδια και ήξερε όλους τους αγρότες. Τον σεβόσυνα μόνο που τον έβλεπες, με το καλό που έκανε στους αγρότες. Έκανε πίστωση αρκετή και να μη σε γνώριζε. Τέτοιου είδους άνθρωποι ήταν αρκετοί γιατροί, δικηγόροι, επαγγελματίες, από το κέντρο και κάποιοι από την αριστερά, που είχαν ασπαστεί το ΠΑΣΟΚ και με τη συμπεριφορά τους και το ήθος τους κρατούσαν τον κόσμο σε εμάς.’*

Άλλα πρόσωπα στα οποία αναφέρονται και εμφανίζονται και στον πρώιμο τοπικό μεταδικτατορικό Τύπο είναι ο Βαρβάκης και ο Ψαράκης, που θα γινόταν και βουλευτής στη συνέχεια. Όλοι προέρχονταν από τον κεντρικό χώρο, ωστόσο είναι χαρακτηριστική η απάντηση ενός από τα πρόσωπα που παραχώρησαν συνέντευξη, μίας γυναίκας που κατά την υπό μελέτη περίοδο διένυε τη δεκαετία των 20 χρονών, σχετικά με το πώς έβλεπε τα κομματικά στελέχη: *‘Εγώ πίστευα ότι ήταν όλοι αριστερών τάσεων και αφού θα διαφώτιζαν και θα καθοδηγούσαν, ήθελα να πιστεύω ότι είχαν αριστερές τάσεις.’* Είναι ακριβώς αυτή η πολυτέλεια που είχε το ΠΑΣΟΚ να επιτρέπει στους υποστηρικτές του να πιστεύουν αυτό που ήθελαν, που διεύρυνε τόσο τη δεξαμενή των μελών και των ψηφοφόρων του.

Στη συνέχεια παρατίθενται στοιχεία του βιογραφικού των υποψηφίων βουλευτών του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1981 που αποτέλεσαν το ‘πρόσωπο’ του κόμματος στην τοπική κοινωνία, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν είναι διεξοδικά. Η παρούσα έρευνα δεν εστιάζει στους υποψηφίους του κόμματος. Τα στοιχεία αποσκοπούν στο να δώσουν μία γενική εικόνα των κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποψηφίων και της γενικής εικόνας που είχε δημιουργηθεί γύρω από το όνομά τους στο νομό. Οι βουλευτές που εκλέχτηκαν με το ΠΑΣΟΚ πολιτεύτηκαν για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία και κατά βάση υπήρξαν ιδρυτικά στελέχη του κόμματος. Επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν ισχυρούς δεσμούς με την τοπική κοινωνία, οικογενειακούς και επαγγελματικούς. Σχεδόν στο σύνολό τους ήταν γιατροί ή δικηγόροι, σε κάθε περίπτωση επαγγέλματα υψηλής κοινωνικής καταξίωσης, μέσω των οποίων είχαν γίνει γνωστοί και σεβαστοί στους συμπολίτες τους. Προέρχονταν από το χώρο του κέντρου, αλλά χωρίς να έχουν υπάρξει παράγοντες αυτού του χώρου, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είχαν διαμορφωμένα δίκτυα πολιτικής υποστήριξης, αυτά συγκροτήθηκαν μαζί με τις οργανώσεις του νεοσύστατου

---

²³³ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

κόμματος. Όσοι είχαν αντιδικτατορική δράση διέθεταν ισχυρό ηθικό προβάδισμα και υψηλή κοινωνική αποδοχή. Η ιδιαίτερη καταγωγή τους εντός του νομού επηρέαζε την εκλογική τους δύναμη.

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν περιλαμβάνουν το σχετικό υλικό του αρχείου του Τομέα Οργανωτικού, συνεντεύξεις και στοιχεία από έρευνα του Η. Νικολακόπουλου²³⁴. Οι Ε. Παπαστεφανάκης, Κ. Ασλάνης, Ι. Παπαδονικολάκης, Α. Δαριβιανάκης από τις εκλογές του 1974 και μετά αποτελούσαν τον κεντρικό κορμό του ψηφοδέλτιου του ΠΑΣΟΚ, στη συνέχεια το ψηφοδέλτιο συμπληρώθηκε και από άλλα πρόσωπα.

Ο Κ. Ασλάνης γεννήθηκε στο Καινούργιο Χωριό Πεδιάδος το 1941 και ήταν πολιτικός μηχανικός. Είχε προσφυγική καταγωγή και στηρίχτηκε ιδιαίτερα στις προσφυγικές περιοχές. Κυρίως στην πόλη του Ηρακλείου, στην Αλικαρνασσό και στην Πεδιάδα από όπου καταγόταν. Προδικτατορικά υπήρξε μέλος της νεολαίας του Κόμματος των Φιλελευθέρων, της ΟΝΕΚ και στη συνέχεια της ΕΔΗΝ. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας εντάχθηκε στο ΠΑΚ και μεταπολιτευτικά υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ και υποψήφιος το 1974, ενώ εκλέχτηκε για πρώτη φορά το 1977. Σύμφωνα με τα λεγόμενα στελεχών εκείνης της περιόδου: *‘Προερχόταν από την αριστερή και νεολαιίστικη πλευρά του ΠΑΣΟΚ, ήταν αγαπητός στην οργάνωση και αξιόλογος σαν επαγγελματίας’*.

Για το Θ. Σκουλά σημειώνουν ότι²³⁵: *‘Προέρχονταν από το λαϊκό ΠΑΣΟΚ, κεντρώο, αλλά αγωνιστικό. Ήταν καλός δικηγόρος, από τους πλέον επιφανείς, και υπερασπίστηκε πολλούς επί χούντας. Διώχθηκε και είναι αλήθεια ότι όσοι διώχθηκαν ή φυλακίστηκαν επί χούντας είχαν προνομαϊκή θέση στους χώρους του ΠΑΣΟΚ. Στην οργάνωση αρχικά, και αργότερα προχώρησαν, είτε ως βουλευτές ή σε άλλες θέσεις. Έτσι και ο Θανάσης, που ήταν ο παραδοσιακός ρουσφετολόγος. Οι πολιτικοί, είτε ανήκουν στο ένα κόμμα είτε στο άλλο, και στην αντιπολίτευση να είναι, κάποια μικρορουσφέτια μπορούν να τα κάνουν.’* Ιδιαιτερότητα της υποψηφιότητάς του αποτελούσε η ανωγιανή του καταγωγή²³⁶. Σύμφωνα με τον Β. Μαμαλάκη²³⁷: *‘Ο Σκουλάς ήταν ανωγιανός και η Κρήτη ολόκληρη είναι ανωγιανή. Είναι φτωχό το μέρος των Ανωγείων και οι άνθρωποι φεύγουν και πάνε σε άλλα μέρη. Εκεί είναι σαν τους*

²³⁴ Η. Νικολακόπουλος, ‘Κρήτη, το ‘πράσινο νησί’, *Τα Νέα*, 22/5/1989.

²³⁵ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

²³⁶ Τα Ανάγια ανήκουν στο Νομό Ρεθύμνου. Οι ρεθυμνιώτες του Ηρακλείου υπολογίζονται γύρω στο 10-15% του πληθυσμού του Νομού.

²³⁷ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

μασόνους, αλληλοστηρίζονται. Ο Σκουλάς ήταν ο μόνος ανωγιανός υποψήφιος και έτσι έβγαινε τα πρώτα χρόνια, μετά βγήκαν και άλλοι ανωγιανοί υποψήφιοι και μπέρδεψε η κατάσταση’.

Ο Μ. Παπαστεφανάκης γεννήθηκε στο Μαγαρικάρι Πυργιώτισσας το 1940. Ήταν δικηγόρος και ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ. Υπήρξε υποψήφιος από το 1974. Ψηφίζόταν κυρίως στην πόλη και στη Μεσσαρά από όπου καταγόταν. Ήταν πολύ καλός δικηγόρος και έχαιρε αποδοχής στους δικηγορικούς κύκλους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα στελεχών ενεργών κατά την υπό μελέτη περίοδο: *‘Στήριζε τη δύναμή του στις οργανώσεις και απέκτησε φήμη με τις μεγάλες συγκεντρώσεις που έκανε το ΠΑΣΟΚ ως συγκεντρωσιάρχης. Το 1981 ήταν επικεφαλής όλης της Μεσσαράς και καθοδηγούσε μία πορεία που ξεκίνησε από εκεί και έφτασε στην πόλη του Ηρακλείου, όπου μιλούσε ο Παπανδρέου. Ήταν τίμιος, αν και πέρασε από πολλά υπουργεία, και για αυτό κανείς δεν μπορεί να τον αγγίζει’.*

Στην υποψηφιότητα του πανεπιστημιακού καθηγητή Μ. Δρετάκη αναφέρονταν ως εντελώς διαφορετική περίπτωση. Προστέθηκε στους προηγούμενους όντας *‘παντελώς άγνωστος στο Ηράκλειο, αποτελούσε προσωπική επιλογή του προέδρου και για αυτό έπρεπε να στηριχθεί από το κόμμα’.* Συμπληρώνουν ότι έπαιρνε ψήφους γενικά από τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ, αλλά κυρίως από τα κεντρώα και δυναμικά στελέχη του κόμματος²³⁸. Γεννήθηκε στο Ηράκλειο το 1934 και ήταν καθηγητής Οικονομετρίας στην ΑΣΟΕΕ. Πολιτεύτηκε για πρώτη φορά και εκλέχτηκε το 1977 και ήταν μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος.

Για τον Ψαράκη, σχολίαζαν ότι για πρώτη φορά βγήκε βουλευτής το 1974 *‘χωρίς να έχει ούτε έναν άνθρωπο στα χωριά. Δεν τον γνώριζαν οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ’.* Ο Ι. Παπαδονικολάκης γεννήθηκε στο Ηράκλειο το 1928 και ήταν αξιωματικός. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ και υποψήφιος από το 1977. Ο Σ. Σεραφειμίδης γεννήθηκε στην Ταρίπα το 1945 και ήταν γιατρός. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ και μέλος της Κεντρικής Επιτροπής. Ο Α. Δαριβιανάκης γεννήθηκε στις Γκαγκάλες Καινουργίου το 1941 και ήταν δικηγόρος. Προδικτατορικά υπήρξε μέλος της ΟΝΕΚ και της ΕΔΗΝ. Στη συνέχεια ήταν από τα

---

²³⁸ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006. Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Σύμφωνα με τον Μ. Κ.: *‘Δεν ξέρω ποιος τον πρότεινε στον Πρόεδρο. Εμένα δε μου είχε πει τίποτα, παρ’ όλο που ήμασταν αδελφικοί φίλοι με τον Πρόεδρο. Τον ήξερα γιατί τον πήγαινα σε περιοδείες. Στις εκλογές ειπώθηκε ότι τον ήθελε ο Ανδρέας βουλευτή και τον στηρίζανε παντού’.*

ιδρυτικά μέλη του ΠΑΣΟΚ και υποψήφιος το 1974. Εκλέχτηκε για πρώτη φορά το 1977, ως βουλευτής Επικρατείας.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Μπαντουβά, υποψήφιου της ΕΔΗΚ. Εκλέχτηκε πρώτος μεταξύ των υποψηφίων του κόμματός του το 1974 και μεταξύ των δύο που επανεκλέχθηκαν το 1977 με 11.000 ψήφους. Στις επόμενες εκλογές πολιτεύτηκε ανεξάρτητος, συγκέντρωσε 3.500, που είναι και ο μεγαλύτερος αριθμός που είχε μαζέψει ανεξάρτητος υποψήφιος. Η κυριότερη αιτία της εκλογικής του αποτελεσματικότητας ήταν η μεγάλη δύναμη της οικογένειάς του, ιδιαίτερα στην περιοχή Κρουσσών. Το γεγονός ότι από τα στελέχη της ΕΔΗΚ ακόμα και ο Μπαντουβάς προσχώρησε στο ΠΑΣΟΚ στη συνέχεια, καταδεικνύει την πολιτική του ηγεμονία έναντι του κέντρου. Όπως σημειώνουν πρόσωπα που έζησαν την εποχή και παραχώρησαν συνέντευξη: *'Ακόμα και ένας υποψήφιος που χαρακτηρίζονταν ως κομματάρχης της ΕΔΗΚ, με στημένη δική του οργάνωση σχεδόν σε κάθε χωριό και με τις κατάλληλες κουμπαριές, αναγκάστηκε να προσχωρήσει'*.

Προκειμένου να υπάρξει ένα συγκριτικό πρίσμα, παρατίθενται συνοπτικά στοιχεία των προφίλ των βασικότερων κοινοβουλευτικών εκπροσώπων της ΝΔ. Οι Ε. Κεφαλογιάννης και Μ. Γαλεριανός εκπροσωπούσαν σταθερά την περιοχή στη Βουλή. Οι διαφορές με τους υποψηφίους του ΠΑΣΟΚ βρίσκονται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι ενώ η ΝΔ απευθύνεται στην τοπική κοινωνία με πρόσωπα γνωστών και ισχυρών οικογενειών του τόπου, το ΠΑΣΟΚ φέρνει στο προσκήνιο μία νέα γενιά προσώπων, επιστημόνων και επιτυχημένων επαγγελματιών, που κατά κανόνα αντιστάθηκαν στη δικτατορία.

Ο Κεφαλογιάννης, ξεκινώντας την πολιτική του καριέρα από το 1950, ακολούθησε την κλασική διαδρομή Λαϊκό Κόμμα, ΕΡΕ, ΝΔ. Είναι ο μόνος δεξιός βουλευτής στην Κρήτη που εκλεγόταν συνεχώς από το 1956. Το προφίλ της οικογένειας, όπως το περιγράφουν σήμερα τα πρόσωπα που παραχώρησαν συνεντεύξεις, έχει ως εξής²³⁹: *'Επί δικτατορίας, η οικογένεια Κεφαλογιάννη έφτιαξε δύο ξενοδοχεία. Υποστηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό από τους αγρότες. Ήταν παλιός πολιτικός, από μεγάλη οικογένεια. Ο νεότερος Μ. Κεφαλογιάννης δεν είχε τελειώσει πανεπιστήμιο. Στην Κρήτη εκλέγονταν τότε 19 βουλευτές και η Ένωση Κέντρου έβγαζε 18. Ο ένας που έβγαζε η Δεξιά ήταν ο Κεφαλογιάννης. Τον είχε βάλει ο Καραμανλής*

²³⁹

Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, 4/2006, Αθήνα 2/2006,

υπουργό ναυτιλίας το 1975 και τα ρουσφέτια και οι πελατειακές σχέσεις ήταν τεράστια'. Ο Μ. Γαλεριανός προερχόταν και αυτός από οικογένεια πολιτευτών της αντιβενιζελικής παράταξης. Ο ίδιος ήταν οικονομολόγος και είχε πιο αριστοκρατικό προφίλ, όπως μας είπαν *‘ήταν πιο light δεξιός’*²⁴⁰. Οι δυνάμεις του βρίσκονταν κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας και στην πόλη, αλλά γενικά ψηφίζόταν από το σύνολο του νομού. Οι πολιτευτές της ΝΔ αντλούσαν δυνάμεις από πολύ οργανωμένους κομματάρχες. Φρόντιζαν να έχουν τον κατάλληλο άνθρωπο ή το κατάλληλο σπίτι σε κάθε χωριό, το οποίο θα μάζευε όλες τις ψήφους.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε αναφορά στην τομή που δημιούργησε το ΠΑΣΟΚ ως προς τους πελατειακούς όρους με τους οποίους διεξαγόταν ο εκλογικός ανταγωνισμός, δημιουργώντας μαζικές οργανώσεις. Ωστόσο, ιδιαίτερα στην επαρχία, τα πελατειακά δίκτυα δεν εξαφανίστηκαν, ούτε έπαψαν να αποτελούν ένα από τα εργαλεία εξασφάλισης ψήφων. Σε αυτό το περιβάλλον εντάχθηκαν και οι πολιτευτές του ΠΑΣΟΚ συγκροτώντας τα δικά τους, προσωπικά δίκτυα. Σύμφωνα με τον Β. Μαμαλάκη που πρωτοστάτησε στη δημιουργία των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ στο νομό και συμμετείχε στην ΝΕ κατά την υπό μελέτη περίοδο²⁴¹: *‘Ήταν αρκετό αν μπορούσες να επηρεάσεις από τα 50 άτομα μίας οικογένειας τα 2-3 επιφανέστερα. Αυτά τραβούσαν όλους τους άλλους. Αυτή ήταν και η δική μας στρατηγική. Για παράδειγμα, ψάχναμε ποια είναι η πιο μεγάλη οικογένεια σε ένα χωριό και ποιος την επηρεάζει. Εκείνα τα χρόνια συνεδρίαζαν οι οικογένειες και λέγανε, «Ποιον θα υποστηρίξουμε; Να πάμε όλοι μαζί, για να έχουμε δύναμη». Αρκούσε, λοιπόν, να επηρεάζεις αυτόν που διαμόρφωνε τη γραμμή. Τα προσωπικά δίκτυα τα γνώριζαν οι οργανώσεις του κόμματος, αλλά τα χειριζόταν ο κάθε υποψήφιος’.* Σχετικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ τα πελατειακά δίκτυα που συγκροτούσαν²⁴²: *‘Παρ’ όλο που υπήρχαν διατάξεις κατά των πελατειακών σχέσεων, ο κόσμος ήταν πεινασμένος και δεν τις λογάριαζε. Πίστευε ότι ήρθε το κόμμα του και θα εξυπηρετηθεί. Και εμείς είχαμε αφήσει τις προσδοκίες ότι θα εξυπηρετηθούν.’*

Ιδιαίτερα ως προς τα δίκτυα υποστήριξης των κεντρικών πολιτευτών από σόγια και κουμπαριές, τα στελέχη της περιόδου που έδωσαν στοιχεία για τους σκοπούς της έρευνας υποστήριξαν ότι πέρασαν στο ΠΑΣΟΚ σταδιακά και χωρίς τριβές. Προσχωρούσε ο πολιτευτής στο ΠΑΣΟΚ μαζί με τους ψηφοφόρους του ή οι

²⁴⁰ Ο.π.

²⁴¹ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

²⁴² Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

ψηφοφόροι από μόνοι τους. Ο Μαμαλάκης υποστηρίζει σχετικά²⁴³: *‘Η μεταφορά των δικτύων υποστήριξης υποψηφίων της ΕΚ στο ΠΑΣΟΚ έγινε σχεδόν «φυσικά»*. Αυτό το σημείο έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς συνδέεται με ένα από τα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας για το νομό Ηρακλείου. Τον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ διαδέχτηκε το Κέντρο ‘κληρονομώντας’ τους υποστηρικτές του. Αξίζει να σημειωθεί ότι μιλάμε για μία περιοχή όπου τα δίκτυα υποστήριξης, άρα και η εκπροσώπηση του κόμματος ή η ηγεμονία στην περιοχή, ήταν κληρονομικά. Αυτό σημαίνει ότι όταν ένας πολιτευτής αποφάσιζε να αλλάξει κόμμα, ήταν πολύ συνηθισμένο να τον ακολουθούν και οι ψηφοφόροι του.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, σε περιοχές όπως η Φλώρινα ήταν έντονη η αστυνόμευση και ο φόβος περιστολής ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών. Η πολιτική δράση αναγκαστικά έπαιρνε συνωμοτικά χαρακτηριστικά και οι συντροφικές σχέσεις αποτελούσαν προϋπόθεση προσωπικής και οικογενειακής προστασίας και ασφάλειας. Περιστατικά τρομοκράτησης αφθονούσαν σχεδόν στο σύνολο της χώρας και τα πρώτα χρόνια μετά τη δικτατορία, σε μεγάλο βαθμό έθεταν όρια στην πολιτική έκφραση και συμπεριφορά. Κατά τη διάρκεια της έρευνας στο Ηράκλειο, σε παρόμοιες ερωτήσεις με αυτές που τέθηκαν στη Φλώρινα ως προς το μεταπολιτευτικό κλίμα, οι απαντήσεις είχαν διαφορετικές αποχρώσεις και εντάσεις. Καταγράφηκαν, από τις μνήμες στελεχών της περιόδου, περιπτώσεις τρομοκράτησης προσώπων με πολιτική δράση από πλευράς κρατικών ή παρακρατικών οργάνων, προκειμένου να κατανοήσουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες λαμβανόταν η ατομική απόφαση για πολιτική δράση και συμμετοχή.

Αν δεν λάβουμε υπόψη το ρίσκο το οποίο έπαιρναν για την προσωπική και επαγγελματική τους ζωή -με δεδομένο ότι είχε προηγηθεί η δικτατορία και τα

---

²⁴³

Ο.π.

βιώματά τους περιελάμβαναν πλήθος περιπτώσεων όπου το κόστος της πολιτικής συμμετοχής ήταν μεγάλο- δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το νόημα που οι ίδιοι απέδιδαν στην πολιτική τους συμμετοχή και ταυτότητα. Την ίδια στιγμή, η σχετική σύγκριση μεταξύ περιοχών όπου ο φόβος των διώξεων κυμαινόταν σε πολύ διαφορετικά επίπεδα θα οδηγούσε σε ανυπόστατα συμπεράσματα, αν δεν λαμβάνονταν υπόψη και αυτός ο παράγοντας. Σύμφωνα με πρόσωπο που έζησε την εποχή στο Ηράκλειο²⁴⁴:

‘Περιπτώσεις τρομοκρατίας υπήρχαν, αλλά δεν μπορεί να πει κανείς ότι ήταν ιδιαίτερα σημαντικές, γιατί το ΠΑΣΟΚ ήδη από το 1974 είχε τόσο πολύ αναπτυχθεί. Μετά το 1977 ήταν πλήρης η επικράτηση του ΠΑΣΟΚ και δεν μπορούσε κανείς να μιλήσει εναντίον του. Ήδη από το 1974 είχαμε βουλευτές, πολιτευτές και στελέχη που είχαν μεγαλύτερη δύναμη από τους 4 εν ενεργεία βουλευτές της ΕΔΗΚ που εκλέγονταν από το 1964 (με την Ένωση Κέντρου). Το κλίμα της μεταπολίτευσης είχε αέρα δημοκρατικής αλλαγής, ελευθερία Τύπου, κινήσεων και εκδηλώσεων.’

Τα περιορισμένα, αλλά υπαρκτά περιστατικά επηρέασαν όσους τα βίωσαν. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Β. Μαμαλάκη, που συμμετείχε στον πρώτο πυρήνα πρωτοβουλίας στην πόλη του Ηρακλείου²⁴⁵:

‘Τα πρώτα χρόνια υπήρχε φόβος σε τέτοιο βαθμό, που όταν μαζετήκαμε σε ένα υπόγειο με σκοπό να δούμε πώς θα υποστηρίξουμε το ΠΑΣΟΚ, δεν το είχαμε πει πουθενά. Ο φόβος κράτησε μέχρι το 1976-1977. Όταν έκανα την πρώτη προσπάθεια να πάω σε ένα χωριό το 1976, στα Πιτσίδα, για να οργανώσω, με την πρωτοσυσταθείσα εκεί οργάνωση, μία χοροεσπερίδα, ήρθε ο καφετζής και μου λέει, «σας παρακαλώ πολύ να μη βγάλετε λόγους διότι θα μας κλείσουν τα μαγαζιά μας». Εγώ του είπα ότι θα βγάλουμε λόγους και θα αναλάβουμε και την ευθύνη αν συμβεί κάτι, «μέχρι και θα σας αποζημιώσουμε». Θέλαμε να ξεφοβίσουμε τον κόσμο, δεν γινόταν να μη βγάλουμε λόγο. Είχα κάποια οικονομική επιφάνεια και με εμπιστεύτηκε. Πηγαίναμε σε χωριά και ο κόσμος έλεγε, «θα βοηθήσουμε, αλλά μη με γράψεις σε κάνα χαρτί». Οι δεξιοί έπαιρναν τηλέφωνο την οικογένεια, ήταν οργανωμένο σε όλη την Κρήτη αυτό, και έλεγαν, «έχεις ένα γιο χωροφύλακα π.χ., αύριο το πρωί θα είναι στο Διδυμότειχο, έχεις ένα γιο δάσκαλο, αύριο θα τον απολύσουμε». Λειτουργούσαν με τον εκφοβισμό και στα κρυφά. Εμείς ανταπαντάγαμε, «είστε ανίκανοι να κάνετε κάτι».’

Άλλο στέλεχος της περιόδου, που επέστρεψε στο Ηράκλειο το 1977 καθώς βρισκόταν στην Ιταλία για σπουδές και δραστηριοποιούνταν ως στέλεχος του ΠΑΚ, έδωσε την παρακάτω εικόνα, που αναγκαστικά εμπεριείχε ένα συγκριτικό φίλτρο²⁴⁶:

‘Μετά τη χούντα, παρ’ όλο που φημιζόμαστε ότι δεν φοβούμαστε οι Κρητικοί, ο κόσμος ήταν ακόμα συγκρατημένος. Πράγμα που γινόταν εντονότερο με την

²⁴⁴ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

²⁴⁵ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

²⁴⁶ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

προπαγάνδα που υπήρχε από τη Δεξιά για το ΠΑΣΟΚ ως «αριστερά της αριστεράς». Είχαν γίνει κάποιες οργανώσεις στα κεφαλοχώρια, αλλά ήταν ολιγόριθμες, παρ' όλο που το ποσοστό που πήρε στην Κρήτη το ΠΑΣΟΚ το 1974 ήταν το μεγαλύτερο στη χώρα. Αν δεν υπήρχε η τρομοκρατία, το κίνημα θα είχε εξαπλωθεί ακόμα πιο γρήγορα. Η Δεξιά δεν είχε ξεχάσει τις μεθόδους του παρελθόντος και συνέχιζε το ίδιο έργο και μετά τη χούντα. Η χούντα ήταν μία παρένθεση της Δεξιάς, δεν ήταν από άλλο χώρο. Ιδίως στα χωριά, ήταν πιο έντονος ο εκφοβισμός. Τους προκαλούσαν οι δεξιοί απειλώντας με τον αγροφύλακα, τον αστυνομικό ή τον παπά του χωριού.'

Σύμφωνα με μία από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, που υπήρξε από τα πρώτα μέλη της νεολαίας, μόλις 19 ετών το 1974²⁴⁷:

'Την περίοδο 1974-1977 καταλάβαινα ότι μπορούσαμε να μιλάμε λίγο πιο ελεύθερα, εγώ όμως φοβόμουν. Νόμιζα ότι θα βγει το ΠΑΣΟΚ από το 1974 και απογοητεύτηκε. Είχα άσχημα ακούσματα και για τη Δεξιά. Η οργάνωση στην πόλη του Ηρακλείου φτιάχτηκε το φθινόπωρο του 1974. Ένα βράδυ ήρθε ο πρώτος γραμματέας, ο Σταρίδας, και μου λέει να μαζέψουμε όλα τα αρχεία και να τα κρύψουμε σε μία καφετέρια που ήταν υπεράνω υποψίας γιατί φοβόμασταν ότι θα έκαναν έφοδο. Δύο φορές συνέβη αυτό.'

Μία άλλη γυναίκα, νέα και δραστήρια στο κόμμα κατά την ίδια περίοδο, συμπληρώνει²⁴⁸:

'Στη μεταπολίτευση μιλάγαμε ελεύθερα, έτσι θέλαμε να νιώθουμε. Αλλά δεν ήταν τόσο απλό, γιατί ακόμα δίπλα μας ήταν οι χαφιέδες. Δεν κρύβαμε πια την εφημερίδα μας, αλλά ακόμα φοβόμασταν. Όχι τόσο μη πάθουμε εμείς κακό, αλλά κάποιος δικός μας. Υπήρχε η φοβία ότι αν γινόταν εγγραφή στο κόμμα θα ακολουθούσαν διώξεις. Ακόμα υπήρχαν τα κοινωνικά φρονήματα, και αυτό επηρέαζε το χώρο εργασίας, τον κοινωνικό περίγυρο, τους φίλους...'

Το Ηράκλειο κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης έχει να παρουσιάσει πολλές, μαζικές και δυναμικότερες κινητοποιήσεις, που στηρίζονταν σχεδόν ομόθυμα από την τοπική κοινωνία. Έχει ενδιαφέρον ότι ενώ η κοινωνία του Ηρακλείου φαίνεται να ωφελήθηκε από τη δικτατορία σε επίπεδο παροχών και δημόσιων έργων, το γεγονός δεν επηρέασε το φρόνημα και τα πολιτικά αντανάκλαστικά των κατοίκων της περιοχής. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση σε έκδοση της Παγκρήτιου Ένωσης, φορέα - ομπρέλα με μεγάλη αποδοχή, ο οποίος πρωτοστάτησε σε πλήθος κινητοποιήσεων²⁴⁹: *'Το χουντικό καθεστώς, στην προσπάθειά του να βρει κάποια*

²⁴⁷ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

²⁴⁸ Τ. Ν., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

²⁴⁹ *Παγκρήτιος Ένωσης 1941-1991*, Έκδοση Παγκρήτιου Ενώσεως, Αθήνα 1992, σελ.154. Στην εισαγωγή τόμου σχετικού με την Παγκρήτιο Ένωση, αυτή παρουσιάζεται ως εξής: 'Η Π.Ε. συνεστήθη αρχικά σαν αντιστασιακή οργάνωση (ΕΟΚ) κατά τα μαύρα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής και ανέπτυξε αξιόλογη εθνική δράση. Όταν αργότερα εξέλειψαν οι λόγοι για τους οποίους αρχικά συνεστήθη, μετεξελίχθη σε πολιτιστικό φορέα με την επωνυμία Παγκρήτιος Ένωσης', ο.π., σελ.9.

στηρίγματα σε μαζικούς ιδιαίτερα φορείς, ενέδιδε στην ικανοποίηση διαφόρων αιτημάτων αυτών των φορέων'. Ως τέτοια αναφέρονται η ανέγερση του μνημείου του Ε. Βενιζέλου στα Έμπεδα, η χρηματοδότηση της ANEK με σκοπό την αγορά και μετασκευή του πρώτου πλοίου της, η έναρξη και σχεδόν ολοκλήρωση του βόρειου οδικού άξονα της Κρήτης, η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Κρήτης, η χρηματοδότηση δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων κ.ά.. Ωστόσο, το φρόνημα της Παγκρήτιου Ένωσης δεν επηρεάστηκε, πράγμα που φαίνεται από ψήφισμα που εξέδωσε το 1975 με θέμα την παρουσία αμερικανικών βάσεων στην Κρήτη²⁵⁰: *‘Το νέο Δ.Σ. της Παγκρήτιου Ενώσεως απευθύνει θερμό πατριωτικό χαιρετισμό στον κρητικό λαό... Θεωρεί απαράδεκτες στα ιερά χώματα της Κρήτης βάσεις που δεν εξυπηρετούν εθνικά συμφέροντα και δεν ελέγχονται από ελληνικές δημοκρατικές κυβερνήσεις. Καλεί τους συμπατριώτες σε ενότητα και συνεχή επαγρύπνηση’.*

Μιλώντας με τους ντόπιους για τις πολιτικές κινητοποιήσεις της περιόδου, αλλά και ανασυστήνοντας την ατμόσφαιρα της εποχής μέσω του αρχείου και του τοπικού Τύπου, αυτή που αναδεικνύεται ως κορυφαία αφορά τις στρατιωτικές βάσεις της Μεσσαράς υπό τον έλεγχο του ΝΑΤΟ. Η έκταση έφτανε τα 6.000 στρέμματα και απαλλοτριώθηκε το 1952 με σκοπό την κατασκευή πολεμικού αεροδρομίου, το οποίο τέθηκε σε διαθεσιμότητα έως τη δικτατορία. Ιδιαίτερη έμφαση στο θέμα δόθηκε και από τις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ. Μέλη του κόμματος συμμετείχαν τόσο στις κινητοποιήσεις όσο και στις επιτροπές. Όπως φαίνεται στα πρακτικά των κομματικών συνεδριάσεων, όπου γίνονταν ενημερώσεις για το θέμα, όλοι οι πολιτικοί παράγοντες με τους οποίους ήρθαν σε επαφή τα μέλη του ΠΑΣΟΚ διαβεβαίωναν ότι η γη θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις. Αποκορύφωμα αυτών των διαβεβαιώσεων ήταν η απάντηση που πήραν από τον Γεώργιο Μαύρο, όταν τον επισκέφτηκαν στην Αθήνα, ότι είναι αδύνατο να επιστρέψει η Ελλάδα στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, πράγμα που συνεπάγεται ότι τα έργα είναι αποκλειστικά για ελληνικούς αμυντικούς σκοπούς²⁵¹.

²⁵⁰ Στη συνέχεια, και με τη μεσολάβηση των γεγονότων στην Κύπρο, αποφάσισαν τη συλλογή χρημάτων με σκοπό την αγορά πολεμικού πλοίου και την προσφορά αυτού στο πολεμικό ναυτικό.
ο.π.:175-7

²⁵¹ Σε επιστολή της Τοπικής Οργάνωσης Μεσσαράς προς την ΠΝΕ αναφέρουν: *‘Ο Νομάρχης απέτυχε να μας πείσει ότι τα έργα είναι ελληνικά. Για τον ίδιο σκοπό ήρθαν και διάφοροι στρατιωτικοί, αλλά απέτυχαν. Ακολούθως ήρθε ο βουλευτής ΕΚΝΔ, κ. Κωνιωτάκης, και μας είπε ότι αμφιβάλει ότι τα έργα είναι για ελληνικούς σκοπούς μόνον και ότι είναι αργά για να ακυρωθεί η απαλλοτρίωση και ότι ο αγώνας μας πρέπει να στραφεί στη βελτίωση της καθορισθείσας τιμής. Κατόπιν τούτου μετέβη στην Αθήνα επιτροπή μαζί με τον κ. Κωνιωτάκη και επεσκέφθησαν τον κ. Μαύρο που τους καθησύχασε λέγοντάς τους πως είναι αδύνατη η επαναφορά της Ελλάδος εις το Στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ και τα*

Ήταν μία υπόθεση για την οποία, όπως μας είπαν: 'Συνολικά ο κόσμος ήταν κατά των βάσεων, ακόμα και αν δεν ήταν προοδευτικός'. Αντιδρούσαν στην χρησιμοποίηση της γης τους από το ΝΑΤΟ, αλλά σημείωναν ότι²⁵²: 'Ακόμα και αν οι βάσεις ήταν αποκλειστικά ελληνικές και χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά και μόνο από τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις για την άμυνα της χώρας μας, η αποζημίωση που έχει δοθεί είναι πενιχρή'. Απαιτούσαν μεγαλύτερο ποσό που θα ανταποκρινόταν στην αξία των παραθαλάσσιων οικοπέδων τους, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν αξιοποιήσει τουριστικά.

Οι κινητοποιήσεις οργανώνονταν κάτω από την 'ομπρέλα' της 'Παγκρήτιου Επιτροπής κατά των βάσεων'. Επρόκειτο για ένα όργανο, το οποίο διαδέχτηκε τις 'Νομαρχιακές Επιτροπές κατά των βάσεων'. Σε αυτές συμμετείχαν, κατά τεκμήριο, στελέχη του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ, του ΚΚΕ εσωτερικού, κεντρώοι, ανένταχτοι, τοπικοί φορείς, η τοπική αυτοδιοίκηση, ο εργατικός/αγροτικός συνδικαλισμός, ακόμα και οι παπάδες των ενοριών. Η Παγκρήτια Επιτροπή είχε μεγάλη δυναμική και μπορούσε να διοργανώσει συλλαλητήριο δεκάδων χιλιάδων. Υπήρξαν περιπτώσεις όπου περικύκλωσαν τη στρατιωτική βάση επί μέρες, πραγματοποιώντας αποκλεισμό που απαιτούσε την παρουσία δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Οργάνωναν και πραγματοποιούσαν συνεχή μικρό-σαμποτάζ και αμύνονταν με πέτρες και καδρόνια στις αστυνομικές και στρατιωτικές δυνάμεις που τους επιτίθονταν²⁵³.

Η Παγκρήτια Ένωση είχε αναλάβει την εκπροσώπηση των Ηρακλειωτών και τις διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση. Σύμφωνα με μέλος της Ένωσης που συμμετείχε σε αυτές²⁵⁴: 'Αντιπροσωπεία της Ένωσης είχε έρθει στην Αθήνα με σκοπό να δει όλους τους πολιτικούς αρχηγούς και τον Πρωθυπουργό. Σε αυτή συμμετείχαν πρόσωπα προερχόμενα από το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και το κέντρο, τόσο νέοι άνθρωποι

έργα είναι για Ελληνικούς αμυντικούς σκοπούς. Ακολούθως μετέβησαν εις τον κ. Αβέρωφ, ο οποίος τους βεβαίωσε ότι τα έργα είναι ελληνικά και για εθνικούς σκοπούς επειδή δε η απαλλοτρίωσης έχει εκδικαστεί τελεσίδικα θα προσπαθήσει από άλλο κονδύλι να διπλασιάσει περίπου την τιμή των κτημάτων και ότι θα ζητηθεί από τον ΕΟΤ να χαρακτηρίσει την περιοχή Τυμπακίου ως Α' τουριστική ζώνη, ώστε ως αντάλλαγμα να αξιοποιηθεί τουριστικώς.'

²⁵² Προς Πρόεδρο, Υπόμνημα, από ΤΟ Τυμπακίου, Αύγουστος 1975.

²⁵³ Ενδεικτική ως προς το κλίμα που επικρατούσε σε σχέση με τις βάσεις του ΝΑΤΟ είναι η σύγκριση που κάνει ο Μ. Χριστοφοράκης με τα χιτλερικά στρατεύματα: 'Σαράντα ένα χρόνια πριν, οι χιτλερικοί, πνίγοντας στις φλόγες και το αίμα την Κρήτη, προσπάθησαν να τη μετατρέψουν σε φρούριό τους στη Μεσόγειο. Οι κάτοικοι όμως της Κρήτης με την ασίγηστη πάλη τους μετέτρεψαν στην ουσία το όμορφο νησί τους σε φρούριο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Σήμερα η πάλη του συνεχίζεται ενάντια στις ξένες βάσεις του θανάτου, και παίρνει νέα ορμή. Και η πάλη του κρητικού λαού θα εντεινεται ολοένα στο μέτρο που οι κάτοικοι της κατανοούν το μέγεθος του κινδύνου που αποτελούν οι ξένες βάσεις και τα αποθηκευμένα σε αυτές σύνεργα του πυρηνικού ολέθρου'. Μ. Χριστοφοράκης, *Εθνική αντίσταση...*, ό.π., σ.28.

²⁵⁴ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα, 2/2006.

όσο και μεγαλύτεροι πολιτικοί παράγοντες. Είδαμε τον Παπανδρέου, τον Μαύρο, τον Ηλιού, τον Φλωράκη, προκειμένου να τους μεταφέρουμε το πρόβλημα και τις θέσεις μας’.

Η αεροπορική βάση δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική, τόσο από άποψη μεγέθους όσο και στρατηγικά, με δεδομένο ότι στο νομό Χανίων βρίσκεται η ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας βάση της Σούδας. Η ένταση των αντιδράσεων σχετικά με τις βάσεις στη Μεσσαρά είχε να κάνει με τις απαλλοτριώσεις χωραφιών, σε μία περιοχή πολύ εύφορη και ταχύτατα αναπτυσσόμενη με όρους νέας αγροτικής οικονομίας. Ωστόσο, όσοι συμμετείχαν σε αυτές είναι σαφές ότι απέδιδαν αντιαμερικανικό και αντινατοϊκό περιεχόμενο στις πράξεις τους, υποστηρίζοντας *‘την αποδέσμευση της χώρας από τις ξένες δυνάμεις’*. Ενδεικτικό του αντιαμερικανισμού που επικρατούσε ήταν ένα πρωτοσέλιδο της τοπικής εφημερίδας *Αλήθεια* με τίτλο, *‘Τα σκουπίδια των Αμερικανών στο δημοτικό σκουπιδότοπο’*. Η διαμαρτυρία αφορούσε το ότι επετράπη στους Αμερικανούς να χρησιμοποιούν την ίδια χωματερή με τους κατοίκους του νομού²⁵⁵. Ενώ το 1977, η εφημερίδα *Φλόγα* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο, *‘Πέταξαν στη θάλασσα Αμερικανό’*, αναφερόμενη σε περιστατικό όπου Ηρακλειώτες έριξαν στο λιμάνι έναν Αμερικανό στρατιώτη που μαζί με συναδέλφους του έκανε βόλτα στην πόλη. Τους άλλους τους κυνήγησαν και τους έτρεψαν σε φυγή²⁵⁶.

Προκειμένου να γίνει κατανοητό σε πιο βαθμό οι παραπάνω απόψεις και πράξεις ήταν διάχυτες στην τοπική κοινωνία, παρατίθεται το παρακάτω περιστατικό. Αφορά την αντιμετώπιση που είχαν από τις επίσημες αρχές στη δίκη τους μέλη της νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, που παραπέμφθηκαν με τον νόμο 942/45 περί αναμόχλευσης πολιτικών παθών. Κατηγορούνταν ότι έγγραφαν συνθήματα όπως: *‘Εξω οι βάσεις από την Κρήτη’* και *‘Εξω οι αμερικανοί’*. Ο πρόεδρος του δικαστηρίου τούς αθώωσε με την εξής αιτιολογία: *‘Η αναγραφή συνθημάτων ενάντιων των αμερικανών όχι μόνο δεν προκαλεί ανησυχία στο κοινό, αλλά αντιθέτως προκαλεί ικανοποίηση’*. Ο εισαγγελέας αστειευόμενος συμπλήρωσε: *‘Μόνο αν το περιστατικό συνέβαινε στη Λακωνία, ίσως προκαλούσε κάποια ανησυχία’*²⁵⁷. Οι παραπομπές με τον 942/45 ήταν πολύ συχνές στην αρχή της μεταπολίτευσης σε όλη τη χώρα και ο νόμος άφηνε όλα

²⁵⁵ Εφημερίδα *Αλήθεια*, 9/6/1975.

²⁵⁶ Εφημερίδα *Φλόγα*, 4/7/1977.

²⁵⁷ Εφημερίδα *Φλόγα*, 26/1/1975.

τα περιθώρια επιλεκτικής ερμηνείας στις αρχές περί του ποιες είναι οι πολιτικές θέσεις και πράξεις που αναμοχλεύουν τα πολιτικά πάθη. Στην επόμενη ενότητα, που αφορά τη Φλώρινα, παρατίθενται αντίστοιχα περιστατικά παραπομπής με βάση τον 942/45. Η σύγκριση μεταξύ των δύο νομών μόνο σε διαπίστωση περί παράλληλων πραγματικοτήτων εντός της ίδιας χώρας μπορεί να οδηγήσει, στοιχείο που επαληθεύει τη διαφορετικότητά τους, που συνιστά και αιτία επιλογής τους για την παρούσα έρευνα.

Η παρακάτω σχετική εικόνα από την καθημερινή ζωή είναι χαρακτηριστική²⁵⁸: *‘Είχε κάτι τσιπουράδικα κάτω από τα γραφεία του ΠΑΣΟΚ που ήταν συνέχεια γεμάτα και ό,τι ώρα ήθελες έβρισκες ανθρώπους για κομματική δουλειά στην πόλη ή στα χωριά. Πολλές φορές συνέβαιναν γεγονότα κομματικά ή κινηματικά π.χ. για τις βάσεις ή τα αγροτικά ή για τα αρχαία του μουσείου, που κατέβαζαν στο δρόμο 5,000 σε μία ώρα. Για το μουσείο το 1979 υπήρχαν 50.000 μία βδομάδα στο πόδι, χτυπάγαν τις καμπάνες στα χωριά και σηκώνονταν όλοι’*. Το Ηράκλειο, όπως και όλη η Ελλάδα, προσπαθούσε να κλείσει τις πληγές της επταετίας. Ωστόσο η ένταση, ο ενθουσιασμός και η ομοψυχία με την οποία έμπαιναν σε αυτή την προσπάθεια ήταν εντυπωσιακή και ιδιαίτερα παραγωγική. Τρεφόμενο από αυτό το κλίμα, αλλά και ανατροφοδοτώντας το, το ΠΑΣΟΚ ξεκίνησε να φτιάχνει τις πρώτες οργανώσεις του.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

Στην παρούσα υποενότητα επιχειρούμε την περιγραφή της δημιουργίας, ανάπτυξης και εξέλιξης της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ στο σύνολο του νομού Ηρακλείου. Προκειμένου να κατανοήσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες συγκροτήθηκαν οι πρώτες οργανώσεις, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι εκείνη την περίοδο οι επικοινωνίες ήταν περιορισμένες. Οι άνθρωποι που πληροφορήθηκαν και

---

²⁵⁸ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006. Η περίπτωση του μουσείου προκάλεσε μαζικότερες κινητοποιήσεις, χαρακτηριστικές της περιόδου. Επρόκειτο να μεταφερθούν ορισμένα από τα εκθέματα του μουσείου Ηρακλείου στις ΗΠΑ. Οι Ηρακλειώτες ξεσηκώθηκαν και ο πολιτικός κόσμος, από το Κέντρο έως την Αριστερά, βρέθηκε σε κοινό μέτωπο: *‘Μένουμε έξω από το Μουσείο για μία βδομάδα μέρα – νύχτα για να μη μπορέσουν να μεταφέρουν τα αρχαία. Ο Καραμανλής είχε πει ότι είμαστε αγρόικοι’*.

ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα που απηύθυνε ο Παπανδρέου για αυτοοργάνωση ήταν αυτοί που ήδη συμμετείχαν σε προσωπικά δίκτυα, συγγενικά, επαγγελματικά ή φιλικά, μέσω των οποίων μεταφέρονταν σχετικές πληροφορίες. Μέσα από τα ίδια δίκτυα είχε κυκλοφορήσει και η Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου²⁵⁹: *‘Ρωτάγαμε «διάβασες την Διακήρυξη» (της 3^{ης} Σεπτεμβρίου) και έτσι ξεκινάγαμε την κουβέντα. Εγγραφή μελών κάναμε και στο δρόμο. Ήταν 50 λεπτά η εγγραφή, αν δεν είχε κάποιος, του τα πλήρωνε όποιος μπορούσε εκείνη τη στιγμή’.*

Σε πρώτη φάση, τα πρόσωπα που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα για τη δημιουργία οργανώσεων έπρεπε να αυτοσχεδιάσουν. Αργότερα άρχισε να δημιουργείται σταθερότερη επικοινωνία, κυρίως μέσω των κλιμακίων από την Αθήνα και των κομματικών εγκυκλίων που αφορούσαν θέματα οργανωτικά ή πολιτικών θέσεων. Ωστόσο, και τα δύο, όπως φαίνεται στα κομματικά αρχεία της εποχής, δεν ήταν επαρκή. Όπως χαρακτηρίστηκα είπαν: *‘Άμα τύχαινε και έπεφτε στα χέρια σου κάποια εγκύκλιος με τις θέσεις του κόμματος ένιωθες πολύ τυχερός, διαφορετικά μας τα εξηγούσαν εκείνοι που είχαν εμπειρία’.* *‘Εκείνοι που είχαν εμπειρία’* ήταν πρόσωπα μεγαλύτερης ηλικίας, παράγοντες του τόπου σε αρκετές περιπτώσεις, που πριν τη δικτατορία βρίσκονταν στον πολιτικό χώρο του κέντρου. Η αντίληψή τους για την πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ συνέχιζε να επηρεάζεται από τον πολιτικό χώρο καταγωγής τους. Όταν έφταναν οι εγκύκλιοι ή τα στελέχη από τα κεντρικά, ήταν φανερό η απόκλιση στην πολιτική τοποθέτηση, αλλά από ό,τι φαίνεται δεν γινόταν και μείζον ζήτημα. Αυτή η παράμετρος είναι ιδιαίτερα σημαντική και φανερώνει την πλαστικότητα της φυσιογνωμίας και των πολιτικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ και τη δυνατότητα που δινόταν σε κάθε πρόσωπο να αποδώσει τα περιεχόμενα της αρεσκείας του.

Με την ίδια οργανωτική λογική συγκροτήθηκαν και κλιμάκια εντός του νομού, της Νομαρχιακής Επιτροπής αυτή τη φορά, που έφευγαν από την πρωτεύουσα του νομού με σκοπό να επισκεφτούν την περιφέρεια. Ωστόσο, όπως επισήμαναν πρόσωπα που συμμετείχαν σε αυτά, δεν λειτουργούσαν στη βάση κάποιας στρατηγικής, λειτουργούσαν φωτογραφικά. Επιδίωξή τους ήταν να δουν πώς έχει η κατάσταση σε κάθε περιοχή και να την αποτυπώσουν. Οι πρώτες επαφές γίνονταν με τον πρόεδρο της κοινότητας ή κάποιο άλλο παράγοντα της περιοχής, που συγκροτούσε ένα πρώτο πυρήνα. Ορίζαν την επόμενη συνάντηση, το κλιμάκιο

²⁵⁹

Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

επέστρεφε και ίδρυσαν Τοπική Οργάνωση εντάσσοντάς την στο κόμμα. Αυτή η πρακτική ακολουθήθηκε ιδιαίτερα την περίοδο μετά το 1977 στα χωριά όπου υπήρχαν φίλοι και οπαδοί που ‘ελέγχονταν’ από τους υποψήφιους βουλευτές. Οι οργανώσεις που ιδρύθηκαν στα πλαίσια της αυτοοργάνωσης το πρώτο διάστημα προχώρησαν στις διαδικασίες ένταξης συνοπτικά και χωρίς κανένα πρόβλημα.

Ο Β. Μαμαλάκης, που εκτός από γραμματέας και μέλος της Νομαρχιακής Επιτροπής επί σειρά ετών και ιδρυτικό μέλος της οργάνωσης διετέλεσε και μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του 1977, είχε γενικότερη εικόνα και επαφή με τα κεντρικά του κόμματος στην Αθήνα. Στις σχετικές ερωτήσεις είπε για τον τρόπο που δούλευαν:

‘Τα πρώτα χρόνια, ακόμα και αν υπήρχε οργανωτική στρατηγική από το κέντρο για την περιφέρεια, δεν τη βλέπαμε. Εμείς εδώ την κάναμε μόνοι μας, χωρίς εμπειρία, τρέχαμε στα χωριά και μαζεύαμε τον κόσμο, οργανώναμε βήμα-βήμα. Έχω πάει και έχω οργανώσει σίγουρα τα μισά χωριά του νομού χωρίς ομιλίες και μεγάλα πράγματα, απλά ελάτε όλοι μαζί να συγκροτηθούμε να είμαστε μία δύναμη. Στα καφενεία πηγαίναμε, πού αλλού να πάμε, αφού γνωρίζαμε τον καφετζή, γνωρίζαμε μετά κάποιον άλλο και καθόμασταν και συζητούσαμε. Και στα παζάρια πηγαίναμε, για παράδειγμα στις Μοίρες, στη Μεσσαρά, όπου μαζευόταν όλη η περιοχή και είχαμε την ευκαιρία να δούμε πολύ κόσμο’.

Η ιδιαίτερη σημασία των καφενείων τονίζεται στις αφηγήσεις των στελεχών της εποχής και γίνεται φανερή και από τις σταθερές αναφορές στα αρχεία της Νομαρχιακής Επιτροπής. Επρόκειτο για τον μοναδικό χώρο που ξέφευγε από τη σφαίρα της ιδιωτικότητας και συνιστούσε το ‘θέατρο’ στο οποίο συνδιαλλάσσονταν η δημόσια σφαίρα της κάθε μικροκοινωνίας²⁶⁰. Άλλωστε, στα καφενεία ήταν που μπορούσαν να βρουν τις εφημερίδες, να μάθουν τα νέα και να κουβεντιάσουν. Ενδεικτικό είναι ότι ο τοπικός Τύπος έφτανε σε αυτά ακόμα και αν δεν πλήρωναν συνδρομή. Στα καφενεία λάμβαναν χώρα οι πρώτες πράξεις δημιουργίας των Τοπικών Οργανώσεων και συχνά εκεί συνεχίζονταν και οι επόμενες. Αποτελέσαν τον προνομιακό χώρο στον οποίο επεδίωκαν να απευθυνθούν όλα τα πολιτικά κόμματα. Δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν όλα τα καφενεία είχαν χαρακτηριστεί ως μπλε ή πράσινα²⁶¹:

²⁶⁰ Για τον ιδιαίτερο ρόλο των καφενείων στη ζωή των τοπικών κοινοτήτων: Ε. Παπαταξιάρχης, ‘Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό’, στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκ. Αλεξάνδρεια, 1998, σελ.209-250. Ε. Papataxiarchis, *Women and men in Greek Aegean household and coffeeshop*, Phd, London School of Economics, 1989.

²⁶¹ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω περιστατικό που αφηγήθηκε ο Μ. Κ. στα πλαίσια της συνέντευξης που παραχώρησε: *‘Προς τη Βιάννο είναι ένα χωριό που είχε δύο καφενεία, το ένα απέναντι από το άλλο στον*

‘Στα καφεενεία γίνονταν σκοτωμοί, ήταν διαιρεμένα και περνούσαν πολιτικές θέσεις. Αυτό το αντιληφθήκαμε νωρίς και δουλεύαμε μέσω των καφεενείων με ενημερώσεις και μαζώξεις. Μέσω των καφεενείων φτιάξαμε τις οργανώσεις. Η επικοινωνία με τα χωριά γινότανε μέσω των κλιμακίων. Πηγαίναμε στα καφεενεία, κάναμε ενημέρωση και φτιάχναμε Τοπικές Οργανώσεις. Τις περισσότερες φορές δεν είχαμε τίποτα από έντυπο υλικό. Πηγαίναμε με κάποιους που είχαν καλύτερη κατάρτιση από τα κεντρικά.’

‘Το καφεενείο ήταν η κατεξοχήν ψυχαγωγία του αγρότη. Μόνο εκεί υπήρχε τηλεόραση και πήγαιναν για να δουν, να πιουν τις ρακές τους και να παίξουν την πρέφα τους. Εκεί γινόταν όλο το πάρε - δώσε του χωριού, ήταν το σημείο που γινόταν όλες οι κουβέντες. Εμείς είχαμε δικά μας παντού, αλλά δεν απαγορεύαμε σε κανέναν να έρθει, να ακούσει, να πάρει το λόγο και να αντιπαρατεθεί. Κρατάγαμε διαδικασία. Εγώ συχνά τους έλεγα, θα κάνω την εισήγηση και μετά κάντε όσες ερωτήσεις θέλετε. Καθόμασταν σε μία γωνιά σε ένα τραπέζι με τη ρακή και γύρω-γύρω οι άλλοι σαν αμφιθέατρο.’

Ωστόσο, η επικοινωνία και η διακίνηση της πληροφορίας αποτελούσε πρακτικό και πολιτικό πρόβλημα που δυσχέραινε την πολιτική δουλειά και το «δέσιμο» της οργάνωσης σε επίπεδο νομού. Αυτή την ανάγκη προσπαθούσαν να καλύψουν τα κλιμάκια της Νομαρχιακής Επιτροπής. Όταν έφτανε κάποια σημαντική εισήγηση από το κέντρο και επειδή τα αντίτυπα δεν ήταν ποτέ αρκετά, κανόνιζαν μαζέματα σε σπίτια με σκοπό την ανάγνωση και ανάλυση του μοναδικού αντιτύπου. Υπήρχαν και Περιφερειακές Οργανώσεις σε πολυπληθής περιοχές, όπως η Μεσσαρά, που αποτελούνταν από τις Τοπικές Οργανώσεις της περιοχής τους και λειτουργούσαν ως ενδιάμεσος κρίκος μεταξύ της Νομαρχιακής και των Τοπικών Οργανώσεων. Ταυτόχρονα υπήρχαν πρόσωπα που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι και μετέφεραν έγγραφα και απόψεις από τις οργανώσεις τους προς τη Νομαρχιακή Επιτροπή.

Ο Β. Μαμαλάκης αναφέρθηκε σε ένα αυτοσχέδιο σύστημα διανομής υλικού και μεταφοράς μηνυμάτων που ερχόταν να απαντήσει σε αυτή την ανάγκη²⁶²:

‘Η επικοινωνία μας, αρχικά, γινόταν με ένα πολύγραφο που χρησιμοποιούσαμε για τις θέσεις μας και τις ανακοινώσεις. Τα τυπώναμε και τα στέλναμε. Πήγαιναν στα χωριά και είχαν αποτέλεσμα. Το είχαμε οργανώσει πολύ καλά, έφευγε από εδώ ένα αυτοκίνητο και πήγαινε, ας πούμε, στο Τυμπάκι. Σταματούσαμε σε 4-5 σημεία και αφήναμε το υλικό που θέλαμε με ένα μήνυμα. Το έπαιρναν οι σύντροφοι από εκεί και το διένειμαν. Είχα υπολογίσει, στη δική μου περίοδο, ότι αν θέλαμε να διασπείρουμε ένα μήνυμα στο Νομό θα μας έπαιρνε δύο ώρες. Τα λεωφορεία δεν τα χρησιμοποιούσαμε

κεντρικό δρόμο. Γυρίζαμε 10 άτομα από μία εκδήλωση, κάναμε στάση για καφέ και μπήκαμε στο καφεενείο το δεξιά. Ήταν γεμάτο με «καραμανλήδες» και «βασιλιάδες». Βγήκαμε έξω κατευθείαν και πήγαμε στο απέναντι.’

²⁶² Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

για την αποστολή υλικού. Συνήθως τα πηγαίναμε στα δικά μας καφενεία. Όλοι γνώριζαν ποιο είναι το δικό μας καφενείο σε κάθε χωριό.'

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΔΡΑΣΗΣ ΤΗΣ

Τα πρώτα χρόνια 1975-1977

Οργανώσεις στο Ηράκλειο αρχίζουν να δημιουργούνται το 1975, ανταποκρινόμενες στο κάλεσμα που απηύθυνε ο Α. Παπανδρέου για αυτοοργάνωση. Την προσπάθεια συντόνιζε η διορισμένη από τα κεντρικά του κόμματος -όπως και σε όλους τους νομούς εκείνη την εποχή- ΠΝΕ (Προσωρινή Νομαρχιακή Επιτροπή), η οποία αποτελούσε και τον ενδιάμεσο κρίκο στην επικοινωνία με τα κεντρικά του κόμματος²⁶³. Η ΠΝΕ του Ηρακλείου ήταν μία από τις 50 που είχαν δημιουργηθεί μέχρι το τέλος του 1976 στο σύνολο της χώρας. Κάθε τρεις μήνες συναντιόνταν στην Αθήνα όλοι οι γραμματείς των ΠΝΕ και κάθε ενάμιση μήνα ένα μέλος του κεντρικού οργάνου επισκέπτονταν τις επαρχιακές ΠΝΕ²⁶⁴.

Στο Ηράκλειο μία από τις πρώτες μέριμνες της ΠΝΕ ήταν η συγκρότηση ομάδων δουλειάς με σκοπό την οργάνωση επαφών των Τοπικών Οργανώσεων πόλης Ηρακλείου με την επαρχία, προκειμένου να δημιουργηθεί «οργανωτικό και ιδεολογικό δέσιμο» στο νομό και να ενεργοποιηθούν τα μέλη με σκοπό την εγγραφή νέων²⁶⁵. Η ΠΝΕ παρείχε μία φόρμα στα μέλη των ΚΕΟ (Κλιμάκια Επαρχίας Οργανωτικού) που έπρεπε να συμπληρώνουν κάθε φορά που επισκέπτονταν μία Τοπική Οργάνωση με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών²⁶⁶. Ήδη από το 1976, η ΠΝΕ

²⁶³ Ως προς τη λειτουργία της Νομαρχιακής, σε μία γενική της συνέλευση συμμετείχαν κατά μέσο όρο 60 άτομα, αντιπρόσωποι από 10 ΤΟ πόλης και 19 επαρχίας. Στη συγκρότηση της οργάνωσης αρχικά φαίνεται να πρωτοστάτησαν πρόσωπα όπως ο Σ. Σταρίδας ως πρόεδρος της ΠΝΕ, ο Σ. Κληρονόμος ως πρόεδρος κατόπιν, ο Μ. Κλίνης ως αντιπρόεδρος και ο Δ. Σαρρής ως γ. γραμματέας. Ο Σ. Σταρίδας παραιτήθηκε τον Απρίλιο του 1975, θεωρώντας ότι προσέφερε ό,τι μπορούσε και προκειμένου να ανανεώνονται τα πρόσωπα, όπως λέει σε επιστολή προς τον Πρόεδρο. Προς Πρόεδρο, από Σ. Σταρίδα, Επιστολή, 2/4/75.

²⁶⁴ Έγγραφο της Εκτελεστικής Γραμματείας που κοινοποιήθηκε στο Οργανωτικό 15/12/76.

²⁶⁵ Πρακτικά συνεδριάσεων ΠΝΕ, 26/5/76.

²⁶⁶ Η φόρμα παρατίθεται στο Παράρτημα του Κεφαλαίου 3, Εικόνα 1.

διέθετε συγκροτημένο και λεπτομερές αρχείο για κάθε περιοχή *‘ακόμα και αν υπήρχε μόνο ένα μέλος’*. Η ΠΝΕ σε έγγραφό της προς την Αθήνα χαρακτήριζε το 1976 ως χρονιά εξάπλωσης του κινήματος. Από το σύνολο των εγγράφων που μελετήθηκαν για τους σκοπούς της έρευνας, γίνεται κατανοητό ότι προχωρούσαν στη δημιουργία Τοπικών Οργανώσεων περίπου ένα μήνα μετά τη σύσταση Ομάδας Πρωτοβουλίας. Κατόπιν απέστειλαν άτομα από το Οργανωτικό και τη Διαφώτιση προκειμένου να ξεκινήσει η πολιτική δουλειά. Από τα κομματικά γραφεία στην Αθήνα ζητούσαν να τους στέλνουν οποιαδήποτε εγκύκλιο είχε να κάνει με ζητήματα γραμμής και τακτικής. Όταν οι ενδιαφερόμενοι δεν ήταν αρκετοί για να συγκροτήσουν Τοπική Οργάνωση, έφτιαχναν Οργανωτικούς Πυρήνες που αριθμούσαν γύρω στα 20 μέλη²⁶⁷. Οι Τοπικές Οργανώσεις και οι Οργανωτικοί Πυρήνες δεν συγκεντρώνονταν σε κάποια περιοχή του νομού, αντίθετα εμφανίζουν μία εντυπωσιακά ομοιόμορφη γεωγραφική κατανομή.

Τα πρώτα κομματικά γραφεία άρχισαν να λειτουργούν το 1976 στην πόλη του Ηρακλείου²⁶⁸. Σε αρκετές περιπτώσεις, στην πόλη και στα χωριά, ιδιώτες παραχωρούσαν μαγαζιά ή δωμάτια προκειμένου να αποφύγουν το ενοίκιο οι οργανώσεις²⁶⁹. Αν δεν ήταν δυνατό ούτε αυτό, ήταν τα καφενεία που κάλυπταν αυτή την ανάγκη. Η πρώτη προσέγγιση των ανθρώπων που ενδιαφέρονταν για το κόμμα γινόταν σε αυτούς τους χώρους ή σε σπίτια φίλων. Μέσα στα επόμενα χρόνια δημιουργήθηκαν κομματικά γραφεία στα περισσότερα κεφαλοχώρια. Πάντα υπήρχε γραφείο της τοπικής οργάνωσης σε χωριά από τα οποία καταγόταν υποψήφιος βουλευτής. Μέχρι τις εκλογές του 1977, ίσως και του 1981, οι βουλευτές δεν έκαναν προσωπική εκλογική καμπάνια, οπότε δεν είχαν και χωριστά γραφεία. Οι εμφανίσεις των υποψηφίων και οι περιοδείες τους ήταν κοινές, γεγονός ενδεικτικό του συλλογικού τρόπου με τον οποίο επεδίωκε να λειτουργεί η οργάνωση.

Κομματικά γραφεία διέθετε μέχρι τότε μόνο το ΚΚΕ, και αυτό περιορισμένα. Δεν υπήρχαν άλλοι συλλογικοί φορείς (μορφωτικοί ή πολιτιστικοί σύλλογοι κ.ά.) που να διατηρούν οποιοδήποτε είδους γραφεία στα χωριά. Το γεγονός έδινε στο ΠΑΣΟΚ ένα προβάδισμα τόσο πρακτικό, όσο και ως προς το δέσιμο των μελών και τη δημιουργία κομματικής ταυτότητας. Μοιράζονταν ένα κοινό χώρο, τον οποίο

²⁶⁷ Η ΠΝΕ έστειλε 50 αιτήσεις σε κάθε ΤΟ και 20 σε κάθε ΟΠ.

²⁶⁸ Επρόκειτο για ένα διαμέρισμα με τρία δωμάτια στο οποίο συστεγάζονταν η Νομαρχιακή, η Τοπική Οργάνωση και η Νεολαία. Διέθεταν τηλέφωνο, πολύγραφο και fax. Μέσα σε μερικούς μήνες 6 ΤΟ της πόλης του Ηρακλείου στεγάζονταν σε 2 γραφεία στην πλατεία Αρκαδίου, στις οδούς Ισαύρων και Ραυτόπουλου και στη λεωφόρο Κνωσού.

²⁶⁹ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Ρ.Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

συνδιαμόρφωναν και συνδιαχειρίζονταν. Ήταν ένα μέρος που ήταν δικό τους, όχι του καθενός ξεχωριστά, αλλά όλων μαζί και ήταν υπεύθυνοι για αυτόν. Είναι βάσιμο το συμπέρασμα ότι για την πλειοψηφία των μελλών ήταν η πρώτη φορά που βίωναν μία τέτοια συνθήκη. Η συνδρομή μέλους κυμαίνονταν μεταξύ 10 και 50 δραχμών. Από εκεί προέκυπταν τα έσοδα για τη συντήρηση του χώρου και τις πολιτικές δράσεις. Η ευρωστία του ταμείου των ΤΟ αποτελεί ένα κριτήριο της πραγματικής λειτουργίας τους. Αν τα μέλη ήταν πολλά και με συχνή παρουσία, τότε και τα οικονομικά της οργάνωσης θα ήταν εξίσου ανθηρά²⁷⁰.

Κομματικά έντυπα όπως η *Εξόρμηση* και ο *Αγωνιστής*, αλλά και εκδόσεις όπως η *Μηνιαία Επιθεώρηση* έφταναν στις ΤΟ με ευθύνη της Νομαρχιακής και η πώλησή τους στα μέλη προβαλλόταν από τις εγκυκλίους που έφταναν από την Αθήνα ως κομματικό καθήκον. Από αυτά πωλούνταν μόνο η *Εξόρμηση*, αλλά και αυτή σε χαμηλά ποσοστά (10-20% των μελών). Στα γραφεία αναρτούσαν αποκλειστικά την εικόνα του Προέδρου. Το κύριο μέλημα της οργάνωσης, πέρα από την αύξηση των μελών της, ήταν η διείσδυση στους μαζικούς χώρους της περιοχής τους. Δεν δυσκολεύονταν καθόλου, καθώς η επιρροή του ΠΑΣΟΚ ήταν πολύ μεγάλη, τόσο σε συνεταιρισμούς και σωματεία όσο και στην τοπική αυτοδιοίκηση²⁷¹. Στις σχετικές φόρμες που συμπλήρωναν τα κλιμάκια με σκοπό να δώσουν πληροφορίες για την κάθε ΤΟ, μετρούσαν τη δυνατότητα κινητοποίησης των μελλών με βάση τον αριθμό των αυτοκινήτων που είχαν στη διάθεσή τους για να πάνε σε μία λαϊκή αγορά. Οι λαϊκές αγορές ήταν από τους βασικούς χώρους, μαζί με τα καφενεία, στους οποίους επεδίωκαν να έρθουν σε επαφή με καινούργιο κόσμο²⁷². Είναι ενδεικτικό ότι στα χωριά που γίνονταν λαϊκές αγορές υπήρχαν μεγαλύτερες προσδοκίες για εγγραφές μελών.

Ωστόσο, η πρακτική της δημιουργίας Τοπικών Οργανώσεων προκάλεσε τις πρώτες εσωκομματικές συγκρούσεις. Πέραν του χώρου του ΚΚΕ, επρόκειτο για μία επιλογή που δεν θεωρείτο αυτονόητη. Πρόσωπα που είχαν διοριστεί στις Συντονιστικές Επιτροπές των πρωτο-ιδρυθέντων Τοπικών Οργανώσεων σε διάφορες

---

²⁷⁰ Έως το 1979, δέκα από τις οργανώσεις της πόλης του Ηρακλείου ήταν σε θέση να καταβάλλουν υψηλή συνδρομή (2,000 δραχ.), ενώ 18 χαμηλότερη (800 δραχ.). Από τους Οργανωτικούς Πυρήνες 7 κατέβαλαν συνδρομή, ενώ 39 δεν είχαν εκλέξει Συντονιστική Επιτροπή ή βρίσκονταν σε αδράνεια. Από ΝΕ Ηρακλείου, Προς Επιτροπή Οικονομικού Αθήνας, 'Οργανωτική και Οικονομική Κατάσταση', 4/2/1979.

²⁷¹ Κοινοτικά Συμβούλια 1976: ΠΑΣΟΚ φίλοι 29/μέλη 2, ΝΔ 25, ΕΔΗΚ 16. Συνεταιρισμοί 1976: ΕΔΗΚ 26, ΠΑΣΟΚ φίλοι 16/μέλη 10, ΝΔ 17, ΚΚΕ 4.

²⁷² Για τα μεγάλα χωριά δηλώνονταν γύρω στα 50 διαθέσιμα αυτοκίνητα.

περιοχές του Ηρακλείου και είχαν πρωτοστατήσει στη συγκρότηση της οργάνωσης στο νομό, αντέδρασαν έντονα. Αισθάνθηκαν ότι αμφισβητείται η ικανότητά τους και ως αντίδραση αμφισβήτησαν τη δικαιοδοσία της ΠΝΕ²⁷³. Σε αυτή τη φάση έχουμε τις πρώτες παραιτήσεις μελλών ΠΝΕ, ενώ ξεκινά σειρά παραιτήσεων και σχετικών επιστολών προς τον Πρόεδρο και το Εκτελεστικό Γραφείο.

Προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος που εργάζονταν οι πρώτες ΤΟ και το οργανωτικό τους προφίλ, παρατίθενται αναλυτικά στοιχεία για την ΤΟ Βορρών – Πυργιώτισσας, που ήταν αντιπροσωπευτική ως προς τα παραπάνω και μία από τις πρώτες που συγκροτηθήκαν το Φεβρουάριο του 1975²⁷⁴. Η οργάνωση διέθετε γραφεία και αριθμούσε 53 μέλη, τα οποία είχαν χωριστεί σε Ομάδες Δουλειάς (Οργανωτικό, Διαφώτιση, Τοπικά Προβλήματα, Οικονομικό). Μία από τις βασικές τους μέριμνες ήταν η λεπτομερειακή καταγραφή των μαζικών χώρων (συνεταιρισμοί, σωματεία, τοπική αυτοδιοίκηση) της περιοχής τους και η διείσδυση του κόμματος σε αυτούς, που ήταν σχεδόν καθολική. Στον ελαιουργικό συνεταιρισμό της περιοχής το σύνολο των μελών του συμβουλίου υποστήριζε το ΠΑΣΟΚ και στην τοπική αυτοδιοίκηση το ίδιο συνέβαινε με τον πρόεδρο και τους κοινοτικούς συμβούλους.

Η τυπική συμμετοχή στις διαδικασίες της οργάνωσης ήταν μεγάλη (κατά μέσο όρο συμμετείχαν 45 μέλη), ωστόσο η ουσιαστική συμμετοχή, όπως φαίνεται από τα πρακτικά των ολομελειών, περιορίζονταν στα 10 μέλη. Αυτά τα πρόσωπα ήταν που έπαιρναν το λόγο αποκλειστικά και δεν εναλλάσσονταν. Τις εισηγήσεις για τα πολιτικά ζητήματα τις έκαναν τα μέλη των κλιμακίων που επισκέπτονταν την ΤΟ και ακολουθούσε συζήτηση. Η συνδρομή των μελών είχε οριστεί στις 20 δραχμές, από αυτό το ποσό επέστρεφαν το 10% στη Νομαρχιακή. Η θέσπιση οικονομικής συνεισφοράς δεν έγινε απευθείας, αλλά έξι μήνες μετά τη σύστασή τους σε ΤΟ. Ως προς την άτυπη οικονομική υποχρέωση σχετικά με τα κομματικά έντυπα, αγόραζαν μόνο την *Εξόρμηση*, και αυτή μόλις πέντε μέλη.

---

²⁷³ Ο Σαρρής σε επιστολή του προς την Επιτροπή Οργανωτικού Επαρχίας τον Οκτώβριο του 1975, αναφέρει ότι για μήνες υπήρξε αμφισβήτηση εξουσίας της ΠΝΕ. *‘Την αμφισβήτηση πυροδότησε βασικά η δημιουργία ΤΟ και η εκλογή νέων στελεχών ως γραμματέων συντονιστικών σύμφωνα με το οργανόγραμμα. Με την κοινοποίηση της εγκυκλίου που προδιέγραφε τις διαδικασίες για την ανάδειξη νέων συντονιστικών επιτροπών ΤΟ από τα ΚΕΟ δημιουργήθηκε μία κάποια απραξία στους γραμματείς και τα στελέχη των ΤΟ που θεώρησαν την εξουσία τους υπό αίρεση’*. Προς Επιτροπή Οργανωτικού Επαρχίας ΠΑΣΟΚ, Επιστολή, από Δ. Σαρρή, 15/10/75.

²⁷⁴ Αναφορά ΚΕΟ για την Τοπική Οργάνωση Βόρρων – Πυργιώτισσας, 7/12/75, Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Εικόνα 1.

Από το 1977 και έπειτα αρχίζει η παρουσία κλιμακίων στελεχών από την Αθήνα να γίνεται συστηματικότερη και ο ρόλος τους επιδραστικότερος. Η επιρροή τους ήταν σημαντική τόσο στο κομμάτι της πολιτικής δουλειάς -διαφώτιση και ενημέρωση-, όσο και σχετικά με τις ισορροπίες μέσα στην οργάνωση²⁷⁵. Ωστόσο, συγκριτικά με άλλους νομούς, η ουσιαστική επιρροή τους ήταν μικρότερη. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες προσώπων που στελέχωσαν την οργάνωση της εποχής, τα κλιμάκια αναμένονταν με ανυπομονησία ή γλαφυρότερα *‘τους περιμέναμε σαν τη δευτέρα παρουσία να μας φέρουν τα μηνύματα από τον Πρόεδρο’*. Άλλο πρόσωπο υποστηρίζει ότι οι περισσότεροί τους περίμεναν, *‘όχι τόσο για να ακούσουν αυτά που είχε να πει η καθοδήγηση από την Αθήνα, αλλά για να πουν εκείνοι τα δικά τους’*. Τους αντιμετώπιζαν λίγο ως διαιτητές, που παίρνοντας το μέρος του ενός ή του άλλου θα έλυναν τις διαφωνίες. Όπως είπαν, όταν γίνονταν συζητήσεις παρουσία των κλιμακίων ήταν σα να γινόταν μία εκτόνωση των συσσωρευμένων εντάσεων και να ξανάρχιζαν από την αρχή.

Πρόσωπα που συμμετείχαν στα κλιμάκια της Νομαρχιακής Ηρακλείου (ΚΕΟ) που επισκέπτονταν τα χωριά, αναφέρουν ότι με παρόμοιο τρόπο τους αντιμετώπιζαν και τα μέλη των εκεί οργανώσεων. Οι επισκέψεις τους δεν είχαν μόνο πολιτικό, αλλά και κοινωνικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με πρόσωπο που συμμετείχε σε αυτές²⁷⁶: *‘Πηγαίναμε στα χωριά, να αναλύσουμε το πρόγραμμα και στο τέλος να πιούμε τις ρακές και να διασκεδάσουμε μέχρι αργά’*.

Το 1977 ο Κ. Σημίτης επισκέφθηκε το Ηράκλειο. Σε ενημερωτική έκθεση που απέστειλε αναφέρει ότι *‘οι εγγραφές αυξάνονταν, αλλά οι οργανώσεις απομαζικοποιούνταν’*²⁷⁷. Η διαπίστωση επιβεβαιώνεται αν συγκρίνουμε το ποσοστό πραγματικής συμμετοχής μεταξύ του 1976 και του 1977. Η πραγματική συμμετοχή, με όρους παρουσίας των μελών στις γενικές συνελεύσεις, μειώθηκε. Ενδεικτικά, από τα νούμερα που προκύπτουν από τις οργανώσεις για τις οποίες έχουμε στοιχεία, φαίνεται ότι ενώ το 1976 υπήρχε μία συμμετοχή της τάξης του 72%, το 1977 το

²⁷⁵ *‘Αν το στέλεχος δεν ήταν κάποιος γνωστός, απλά τον περιμέναμε για να πάμε να κάνουμε τη σύσκεψη. Αν ήταν μεγαλύτερης επωνυμίας πηγαίναν και τον παίρναν από το αεροδρόμιο και τον πήγαιναν από δω και από κει, τρέχαν όλοι. Αναλόγως με το με ποιανού την ομάδα συντασσόταν ο καθένας, αυτόν εξυπηρετούσε όταν ερχόταν στο Ηράκλειο – π.χ. άλλοι ήταν με το Τσοχατζόπουλο, άλλοι με το Γεννηματά. Και γινόταν τέτοιο σούσουρο που όταν, για παράδειγμα, ερχόταν η γυναίκα του Γεννηματά, εμείς της λέγαμε να τη βγάλουμε έξω, αλλά αυτός της έλεγε «μη τυχόν και πας με κανέναν από τους υποψηφίους γιατί θα θεωρηθεί ότι εγώ τον στηρίζω»’.* Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 4/2006.

²⁷⁶ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

²⁷⁷ Προς Εκτελεστική Γραμματεία και Πρόεδρο, ‘Επίσκεψη κλιμακίου σε νομό Ηρακλείου’, 27/2/1977.

ποσοστό έπεσε στο 41%²⁷⁸. Αρκετές ήταν οι περιπτώσεις που δεν πραγματοποιούνταν καν συνεδριάσεις. Σε έκθεση του κλιμακίου προς τη γραμματεία Οργανωτικού, περιγράφεται κλίμα αδράνειας, το οποίο αποδίδεται στο ότι δεν λειτουργεί η ίδια η ΠΝΕ²⁷⁹. Δεν αποστέλλονταν εγκύκλιοι και έντυπα στα χωριά, υπήρχε πρόβλημα διαφώτισης, ενώ οι έριδες μεταξύ των μελών της ΠΝΕ επηρέαζαν και τις οργανώσεις.

Σύμφωνα με τα στελέχη της περιόδου, το Ηράκλειο είχε συμμετοχική παράδοση. Οι άνθρωποι συνήθιζαν να είναι μέλη σε φορείς και σωματεία και αυτό βοηθούσε στο να εγγράφονται με μεγαλύτερη ευκολία συγκριτικά με άλλες περιοχές, καθώς και στο να συμμετέχουν σε συλλογικές διαδικασίες. Το γεγονός της αδρανοποίησης μεγάλου ποσοστού των μελών το αποδίδουν στο ότι²⁸⁰: *‘Πολλοί ήθελαν να βουλευτούνε και με τον ενθουσιασμό που υπήρχε στο Ηράκλειο πίστευαν ότι θα έβγαινε το ΠΑΣΟΚ το 1977. Όταν είδαν ότι αυτό δεν συνέβαινε, απομακρύνθηκαν. Φυσικά δεν θα προσχωρούσαν στη ΝΔ γιατί επρόκειτο για ανθρώπους της Ένωσης Κέντρου. Συνέχιζαν να ψηφίζουν ΠΑΣΟΚ, απλά αδρανοποιήθηκαν ως μέλη’.*

Στα μέσα του 1977 αναλαμβάνει το Ηράκλειο ο Χρ. Παπουτσής. Στις 21/12/77 συστήθηκε ομάδα δουλειάς Οργανωτικού της ΠΝΕ με σκοπό *‘την υπέρβαση της κρίσης’*. Σε αυτή συμμετείχαν κατά βάση άτομα από τις ΤΟ πόλης Ηρακλείου. Φαίνεται, από τα κείμενα που ακολούθησαν και τον τρόπο που οργάνωσαν τη δουλειά τους, ότι η ΝΕ πραγματικά αναβαθμίστηκε και προσπάθησε να κάνει σοβαρή δουλειά μετά τις εκλογές για την εκλογή Συντονιστικής Επιτροπής.

Προκειμένου να γίνει κατανοητό το πολιτικό στίγμα του κόμματος και ο τρόπος που εργάστηκε και αλληλεπίδρασε με την τοπική κοινωνία, η παρούσα έρευνα εστιάζει στη συνέχεια στις πολιτικές πρωτοβουλίες που πήρε, στις πολιτικές εκδηλώσεις που οργάνωσε, στον πολιτικό λόγο που χρησιμοποιούσε, στον τρόπο με τον οποίο συμμετείχε στις ευρύτερες κινητοποιήσεις της εποχής και στη σχέση του με τα άλλα κόμματα.

Τα πρώτα χρόνια, στα πρακτικά των ΠΝΕ και των ΤΟ, αλλά και σε προσωπικές επιστολές που απευθύνονταν στον Πρόεδρο και το Εκτελεστικό Γραφείο χρησιμοποιούνταν εναλλακτικά οι όροι *‘συνάδελφος’* και *‘σύντροφος’*. Αναζητώντας

²⁷⁸ Τα νούμερα προκύπτουν από την επεξεργασία στοιχείων που περιέχονταν στα πρακτικά συνεδριάσεων των ΤΟ.

²⁷⁹ Από Στ. Γιώτα, Κ. Κουλούρη, Προς γραμματεία ΟΕΣ, *‘Επίσκεψη κλιμακίου στο Ηράκλειο’*, 19/2/1977.

²⁸⁰ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

τη σχετική αντιστοιχία βλέπουμε ότι το ‘συνάδελφος’ χρησιμοποιούνταν από πρόσωπα που προέρχονταν από τον πολιτικό χώρο του κέντρου και το ‘σύντροφος’ από αυτούς που χαρακτηρίζονταν ως ‘κομματικοί’. Στο Ηράκλειο, τα πρώτα χρόνια, χρησιμοποιούνταν κατά κόρον το ‘συνάδελφοι’ και γενικότερα η κομματική ορολογία δεν ήταν εμπεδωμένη.

Στο πρακτικό συγκρότησης της ΠΝΕ, το 1975, βλέπουμε ότι εξέλεξαν Πρόεδρο και Αντιπρόεδρο και όχι Α΄ και Β΄ Γραμματέα, όπως προέβλεπε το καταστατικό και έπρατταν παραδοσιακά τα κόμματα της Αριστεράς. Στο επίπεδο των συμβόλων, υπήρχε μία σχετική χαλαρότητα. Οι οργανώσεις έφτιαχναν τις δικές τους, διαφορετικές σφραγίδες, κατά βούληση. Υπήρξαν ΤΟ στων οποίων τη σφραγίδα ο πράσινος ήλιος δεν εμφανίστηκε μέχρι το 1979. Ενδεικτικό είναι επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι η δημιουργία Τοπικών Οργανώσεων δεν θεωρούνταν καθόλου αυτονόητη.

Επιδιώκοντας να ανιχνεύσουμε την πολιτική αφετηρία της οργάνωσης και την ατζέντα θεμάτων που απασχολούσε τα μέλη της, ένα από τα εργαλεία που διαθέτουμε είναι η ημερήσια διάταξη των συνεδριάσεων του πρώτου χρόνου λειτουργίας της²⁸¹. Για παράδειγμα, σε συνεδρίαση της ΠΝΕ το 1975, τα θέματα που τέθηκαν ήταν: 1. Οι στρατιωτικές βάσεις στην Κρήτη, 2. Τα 30 χρόνια από την αντιστασιακή νίκη έναντι των Γερμανών, 3. Η νίκη των εθνικοαπελευθερωτικών δυνάμεων σε Βιετνάμ και Καμπότζη²⁸².

Τα εθνικοαπελευθερωτικά ζητήματα και τα σχετικά κινήματα απασχολούσαν προνομιακά τους Ηρακλειώτες τα πρώτα χρόνια. Μέσα από αυτά, έδιναν το πολιτικό τους στίγμα. Ιδιαίτερα το ζήτημα των αμερικανικών βάσεων ήταν κεντρικό στις συνεδριάσεις του πρώτου χρόνου. Όπως αναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο για τις μαζικές κινητοποιήσεις των Ηρακλειωτών, με αυτό το θέμα ξεκίνησε η μεταπολιτευτική εποχή στο νομό. Πρόκειται για την περίπτωση παράδοσης απαλλοτριωμένων κτημάτων του κάμπου της Μεσσαράς στο ΝΑΤΟ, με σκοπό τη δημιουργία πεδίου βολής. Οι αγρότες απαιτούσαν μεγαλύτερο ποσό αποζημίωσης, που θα ανταποκρινόταν στην αξία των παραθαλάσσιων οικοπέδων τους, τα οποία θα

---

²⁸¹ Η Συντονιστική Επιτροπή του νομού, καθώς και όλα τα όργανα που τη διαδέχθηκαν, είχαν την υποχρέωση να αποστέλλουν τα πρακτικά των συνεδριάσεών τους στον Τομέα Οργανωτικού των κεντρικών του κόμματος.

²⁸² Από Ν. Παπαδάκη, μέλος ΚΕΟ πόλης Ηρακλείου, Προς Οργανωτικό Επαρχίας, Ηράκλειο 19/11/1975.

μπορούσαν να είχαν αξιοποιήσει τουριστικά²⁸³. Η οργάνωση του Τυμπακίου ζητούσε δικηγόρους από τη Νομαρχιακή για νομική υποστήριξη, αίτημα που η Νομαρχιακή μετέφερε στα κεντρικά του κόμματος, τονίζοντας τη σημασία του.

Προς το τέλος του έτους, η συζήτηση στις συνεδριάσεις της ΠΝΕ περιστρέφονταν γύρω από κείμενο που είχε αποσταλεί από τα κεντρικά της Αθήνας με θέμα το Πολυτεχνείο. Βρισκόμαστε μόλις δύο χρόνια μετά την εξέγερση του 1973 και εκτιμάται ότι το κείμενο πρέπει²⁸⁴: *‘Να μοιραστεί στα καφενεία της περιφέρειας της οργάνωσής σας, καθώς και σε διπλανά χωριά, να γίνει ανάλυση του κειμένου σε συγκέντρωση των μελών της οργάνωσης και προτροπή για εκδήλωση στις περιφέρειες’*.

Ενώ την πρώτη χρονιά έδιναν το στίγμα τους ανοίγοντας ζητήματα που αντιλαμβάνονταν ως αντιπροσωπευτικά, το 1976 ξεκινάει το άνοιγμα προς την τοπική κοινωνία. Από τις πρώτες μέριμνες υπήρξε η δημιουργία Τομέα Συνεταιριστικού, που αποτελούνταν από 2 γεωπόνους, 3 αγρότες και 1 έμπορο, προερχόμενους από διαφορετικές περιοχές του Ηρακλείου²⁸⁵. Ομοίως απευθύνθηκαν στους δικηγόρους, μέλη του κόμματος, με σκοπό τη δημιουργία ομάδας νομικής κάλυψης, που, όπως φαίνεται στα κομματικά πρακτικά αλλά και στον τοπικό Τύπο, ήταν πολύ χρήσιμη εκείνη την περίοδο.

Παρατίθεται η παρακάτω περίπτωση ως χαρακτηριστική του κλίματος αλληλεγγύης μεταξύ των μελών, αλλά και των πολιτικών θέσεων του πρώιμου ΠΑΣΟΚ. Στις 13/1/76 στο στρατοδικείο Χανίων δικάστηκαν τρία άτομα, κάτοικοι Αρχανών, εξαιτίας της άρνησής τους να λάβουν οπλισμό και να στρατευτούν στα ΤΕΑ (Τάγματα Εθνικής Άμυνας). Οι δύο εξ αυτών ήταν μέλη του κόμματος και η Συντονιστική Επιτροπή της ΠΝΕ του νομού προχώρησε σε επίπληξη της Τοπικής Οργάνωσης Αρχανών διότι²⁸⁶: *‘Δεν τους ενημέρωσε έγκαιρα και έτσι η υπεράσπισή τους πατροναρίστηκε από την ΕΚΝΔ’*. Πέρα από τη συντροφική αλληλεγγύη, αντιλαμβάνονταν το θέμα ως προνομιακό και επιθυμούσαν να ταυτίσουν το νεοσύστατο πολιτικό τους χώρο με αυτό: *‘Θα μπορούσαμε να τους υπερασπιστούμε με επιφανείς νομικούς από την Αθήνα, μέλη του Κινήματος, και να δώσουμε στο θέμα τη δημοσιότητα που έπρεπε να πάρει’*.

²⁸³ Προς Πρόεδρο, Υπόμνημα, από ΤΟ Τυμπακίου, Αύγουστος 1975.

²⁸⁴ Προς ΤΟ Υπαίθρου Ηρακλείου, Κοινοποίηση, Από Συντονιστική Επιτροπή Νομού Ηρακλείου.

²⁸⁵ Πρακτικά συνεδριάσεων ΠΝΕ, 30/1/76.

²⁸⁶ Από Συντονιστική Επιτροπή Νομού Ηρακλείου, Επιστολή, Προς ΤΟ Αρχανών, 14/1/76.

Στις περιπτώσεις που απαιτούνταν αλληλέγγυες δράσεις, η οργάνωση ήταν συνεπής. Όταν συνελήφθησαν μέλη του ΠΑΣΟΚ που έγραφαν συνθήματα κατά των βάσεων στη Σητεία, η ΠΝΕ οργάνωσε τη μετάβαση στην περιοχή όσο το δυνατόν περισσότερων μελών του κόμματος, με σκοπό τη συμπαράσταση στους συλληφθέντες. Ενώ, όταν ακτήμονες της περιοχής κατέλαβαν εκτάσεις «ανταλλάξιμων εδαφών», συγκρότησαν κατευθείαν σχετική ομάδα δουλειάς²⁸⁷.

Επιστρέφοντας στις εξωστρεφείς προσπάθειες της οργάνωσης, από την αρχή του 1976 η Συντονιστική Επιτροπή της ΠΝΕ όρισε σειρά εκδηλώσεων, τις οποίες ονόμασε 'πολιτιστικές'²⁸⁸. Επρόκειτο για συνεστίαση σε κέντρο, όπου θα μιλούσε ο γραμματέας της Συντονιστικής Επιτροπής της ΠΝΕ, και για ομιλία της βουλευτού Σ. Ακρίτα στη βασιλική Αγ. Μάρκου με θέμα 'Απολογισμός της χρονιάς της γυναίκας', με ακόλουθη συνεστίαση προς τιμήν της ομιλήτριας. Η επιλογή του θέματος ήταν ιδιαίτερα τολμηρή -και ενταγμένη στην πολιτική ατζέντα της 'νέας Αριστεράς'- αν αναλογιστούμε ότι πρόκειται για την πρώτη δημόσια ομιλία υψηλόβαθμου στελέχους του κόμματος από τα κεντρικά²⁸⁹. Στη συνέχεια πραγματοποίησαν 'πνευματική εκδήλωση', όπως την ονόμαζαν, για να τιμηθεί η μνήμη του Κ. Βάρναλη. Πρόκειται για επιλογές με πολιτικό στίγμα, εναρμονισμένες με το μεταπολιτευτικό κλίμα. Όπως φαίνεται από την εσωκομματική αλληλογραφία, οι εκδηλώσεις έπρεπε να εγκριθούν από τα κεντρικά.

Λίγο αργότερα, ενόψει του εορτασμού της Πρωτομαγιάς, θέλησαν να οργανώσουν εκδήλωση με ομιλίες, μουσική και προβολή ταινίας²⁹⁰. Όταν μετά από μερικές μέρες συγκρούστηκαν με τη διοίκηση του ΕΚΗ (Εργατικό Κέντρο Ηρακλείου) σχετικά με την εκλογή νέας διοίκησης, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τον εορτασμό και να συμμετάσχουν μόνο με κατασκευή πανό²⁹¹.

Ο λόγος με τον οποίο απευθύνονταν η ΠΝΕ στην τοπική κοινωνία εντασσόταν στον γενικότερο αυτοαναφορικό λόγο που χρησιμοποιούσαν ως

²⁸⁷ Συντονιστική Επιτροπή Νομού Ηρακλείου 13/1/76.

²⁸⁸ Από Συντονιστική Επιτροπή Νομού Ηρακλείου, Πολιτιστικές Εκδηλώσεις, Προς Γραφείο Εκδηλώσεων Επιτροπή Οργανωτικού Επαρχίας, 30/12/75.

²⁸⁹ Όπως φαίνεται από τα πρακτικά, επίσκεψη στελέχους ή βουλευτή από τα κεντρικά, πριν δημιουργηθούν τα κλιμάκια, γινόταν περίπου κάθε τρίμηνο.

²⁹⁰ Προς Επιτροπή Οργανωτικού, 13/5/76, 'Πρακτικά Συνεδριάσεων Συντονιστικής Επιτροπής Νομού Ηρακλείου'. 'Πρακτικά Συντονιστικής Επιτροπής' 13/4/76.

²⁹¹ Στα πανό αναγράφονταν τα παρακάτω συνθήματα: 'ΕΞΩ ΟΙ ΒΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ', 'ΕΡΓΑΤΗ ΣΠΑΣΕ ΤΑ ΔΕΣΜΑ', 'ΛΕΥΤΕΡΙΑ, ΜΟΡΦΩΣΗ, ΨΩΜΙ, ΔΟΥΛΕΙΑ', 'ΖΗΤΩ Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΑΣ', 'ΚΑΤΩ Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΟ ΑΝΘΡΩΠΟ', 'ΚΑΤΩ ΟΙ ΑΝΤΕΡΓΑΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ', 'ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ - ΛΑΪΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ - ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ'. Προς Επιτροπή Οργανωτικού, 13/5/76, 'Πρακτικά Συνεδριάσεων ΣΕ Νομού Ηρακλείου'. 'Πρακτικά Συντονιστικής Επιτροπής' 27/4/76.

κοινότητα οι Κρητικοί και αποτελούσε μέρος της συλλογικής τους ταυτότητας²⁹². Όταν εκφέρει δημόσιο λόγο, το κάνει στο όνομα του συνόλου του κρητικού λαού και όχι ως ένα κομμάτι του που προσπαθεί να πείσει τα υπόλοιπα. Η ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ και το γεγονός ότι αισθανόταν πως ο λόγος του εξέφραζε και γινόταν αποδεκτός από το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας, καταδεικνύεται και από αυτή την άνεση ρητορικής εκπροσώπησης. Το εθνικοαπελευθερωτικό στοιχείο παραμένει κυρίαρχο στην πολιτική ατζέντα της οργάνωσης.

Προς το τέλος του 1976 και παρά το γεγονός ότι η ΠΝΕ παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα δυσλειτουργίας, οργάνωσε ομιλία με θέμα 'Υγεία' και ομιλητή τον Π. Αυγερινό²⁹³. Έξω από την αίθουσα, η ΠΑΣΠ είχε οργανώσει διήμερη έκθεση βιβλίου. Είναι ενδεικτικό της δυναμικής του κόμματος στην περιοχή ότι, παρά την άσχημη οργανωτική κατάσταση σε επίπεδο Νομαρχιακής λόγω σύγκρουσης κομματικών παραγόντων, η εξωστρέφειά τους προς την τοπική κοινωνία δεν αναστελλόταν. Στο επίπεδο των Τοπικών Οργανώσεων υπήρχε η ίδια τάση. Η ΤΟ Ζαρού το Μάρτιο διοργάνωσε αποκριάτικο γλέντι και ζητούσε κάποιον από την πρωτεύουσα για ομιλία σχετικά με τις αρχές του κινήματος²⁹⁴.

Ως προς τα ζητήματα που είχαν άμεση σχέση με την καθημερινότητα των συμπολιτών τους και τα οποία δούλεψε με μεγάλη συνέπεια και σοβαρότητα το ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο, το πρώτο στο οποίο εστίασαν είχε να κάνει με τη

---

²⁹² Ως παράδειγμα παρατίθεται η ανακοίνωση της ΠΝΕ για την επέτειο της Μάχης της Κρήτης: *'Η ΠΝΕ Ηρακλείου του ΠΑΣΟΚ συμμετέχει ολόθερμα στο φετινό εορτασμό της 35^{ης} επέτειου της Μάχης της Κρήτης. Η ηρωική αυτή, όσο και άνιση μάχη του Κρητικού Λαού, ενωμένου ενάντια στην από ουρανού επιδρομή των φασιστικών επίλεκτων «γερακιών» του Χίτλερ, υπερασπίζοντας τον ανοχύρωτο Κρητικό βράχο, νέος Δαβίδ ενάντια στον Γολιάθ, αποτελεί φωτεινό ορόσημο στην παγκόσμια ιστορία των αγώνων για τη λευτεριά των λαών. Η φετινή επέτειος της ιστορικής μάχης βρίσκει πάλι τον Κρητικό Λαό να δίνει τη νέα Μάχη της Κρήτης, την Μάχη της Ελλάδας, ενάντια στους σύγχρονους δυνάστες και κατακτητές των λαών, τους αμερικανονατοϊκούς μπερλιαλιστές, τους σφαγιαστές της Κύπρου και τους επίδοξους άρπαγες του Αιγαίου, που θέλουν να καταστήσουν την ιερή 'κιβωτό' της Κρητικής γης αβύθιστο αεροπλανοφόρο, ορμητήριο για την προώθηση των επεκτατικών τους σχεδίων στον Μεσογειακό χώρο. Αντλώντας ο Κρητικός Λαός παράδειγμα από την γενναιότητα, αυτοθυσία και αυταπάρνηση των ανώνυμων Αγωνιστών της Μάχης της Κρήτης δίνει τη Νέα του Αντιμπερλιαστική Μάχη με αγωνιστικότητα και συνέπεια για την Εθνική Ανεξαρτησία, βασική προϋπόθεση για την Λαϊκή του Κυριαρχία και την Κοινωνική του Απελευθέρωση, στο δύσκολο αγώνα να ΑΝΗΚΕΙ Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ'*. 'Πρακτικά Συντονιστικής Επιτροπής', 22/5/76.

²⁹³ Πρακτικά συνεδριάσεων ΠΝΕ 16/10/76.

²⁹⁴ Φυλλάδιο της εκδήλωσης Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Εικόνα 2. Χαρακτηριστική είναι η ένταση και η ανησυχία με την οποία η ΤΟ Κρούσσωνα - Μαλεβιζίου ζητούσε από τον Πρόεδρο να επισκεφτεί την κωμόπολη με το αιτιολογικό ότι είχε προηγηθεί η επίσκεψη του Μαύρου της ΕΔΗΚ, η οποία δεν στέφθηκε με επιτυχία και η σύγκριση θα ήταν υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Πραγματικά η ΤΟ είχε εξαντλήσει κάθε μέσο πίεσης και τους φαινόταν αδιανόητο πώς ο Α. Παπανδρέου δεν αξιοποιούσε μία τέτοια 'ευκαιρία'. Επιστολή της ΤΟ Κρούσσωνα - Μαλεβιζίου προς τον Πρόεδρο, 20/3/77.

συγκέντρωση και εμπορεία λαδιού²⁹⁵. Το αξιολογούσαν ως πρωτεύον ζήτημα. Η Συντονιστική Επιτροπή της ΠΝΕ απέστειλε σχετικό έγγραφο στις Τοπικές Οργανώσεις: *‘Το ζήτημα απασχολεί τους πολίτες ως καταναλωτές και καθημερινά δημοσιεύονται διαμαρτυρίες στις εφημερίδες. Το κίνημα έχει χρέος να εξετάσει το καινό τούτο θέμα και να δημοσιεύσει μελέτη για τη λύση του προβλήματος, ενέργεια η οποία εξ άλλου είναι σύμφωνη και με το πνεύμα της εγκυκλίου του ΚΕΜΕΔΙΑ υπό τον τίτλο «Προβλήματα Τακτικής του ΠΑΣΟΚ» που δημοσιεύτηκε στον ΑΓΩΝΙΣΤΗ’*. Η Συντονιστική Επιτροπή ζητούσε από τις ΤΟ να κάνουν ειδικές συγκεντρώσεις στις οποίες θα συζητούνταν οι προτεινόμενες λύσεις: *‘Όσοι έχουν ειδικές γνώσεις επί του θέματος προσκαλούνται να υποβάλουν σχετική έκθεση με σκοπό τη δημιουργία ομάδας δουλειάς που θα προτείνει λύσεις σύμφωνες με τα συμφέροντα των παραγωγών και των καταναλωτών κατά το πνεύμα των αρχών του κινήματός μας’*. Εδώ εμφανίζεται για πρώτη φορά και πρόταση για ίδρυση και δραστηριοποίηση αγροτικών συλλόγων. Παράλληλα ξεκίνησαν να επεξεργάζονται το πρόγραμμα και τη διακήρυξη της παράταξης που υποστήριζε το ΠΑΣΟΚ για τη Διοίκηση του Εργατικού Κέντρου²⁹⁶.

Όπως προκύπτει από τα κομματικά αρχεία η σοβαρότερη επεξεργασία πολιτικών θέσεων και προσαρμογή στα τοπικά δεδομένα είχε γίνει στον τομέα της αγροτικής ανάπτυξης. Τον τομέα στελέχωναν πρόσωπα ικανά και επαγγελματικά επιτυχημένα σε αυτό το χώρο. Η ικανότητά τους δεν είχε να κάνει με πολιτική παιδεία και ιδεολογική συγκρότηση. Γνώριζαν καλά τον τομέα τους και οι προτάσεις τους ήταν αποτελεσματικές και εφαρμόσιμες, προσανατολισμένες στο συμφέρον του αγρότη - παραγωγού. Σύμφωνα με τον Β. Μαμαλάκη, που συμμετείχε στις διαδικασίες²⁹⁷:

‘Απευθυνόμασταν προνομιακά στον αγροτικό κόσμο, καθώς οι τιμές των προϊόντων ήταν σε άθλια κατάσταση και επιδιώκαμε την προστασία των αγροτών, κυρίως από τους μεσάζοντες. Την καλύτερη δουλειά την έκανε η επιτροπή αγροτικού. Έπαιρνε τις θέσεις από πάνω και τις προσάρμοζε στο κρητικό περιβάλλον. Συχνά και το κέντρο υιοθετούσε προτάσεις προερχόμενες από εμάς. Υπήρχε αμφίδρομη ροή, στην οποία ενδιάμεσος κρίκος ήταν τα κλιμάκια.’

Σε σχετικό άρθρο της *Φλόγας*, της πλέον αναγνωρίσιμης ως εφημερίδας του ΠΑΣΟΚ στο νομό, διαβάζουμε υπό τον τίτλο *‘Αγροτικό κίνημα σε μεγάλο βαθμό είναι*

²⁹⁵ Από ΣΕ Νομού Ηρακλείου, Προς ΤΟ και ΟΠ Νομού Ηρακλείου, Συγκέντρωση και εμπορεία λαδιού, 15/1/76.

²⁹⁶ Πρακτικά συνεδρίασης Σ.Ε. Νομού Ηρακλείου 13/1/76.

²⁹⁷ Ο.π.

²⁹⁷ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

το ΠΑΣΟΚ', τα παρακάτω²⁹⁸: 'Για να αναπτυχθεί η αγροτική οικονομία θα πρέπει, εκτός από τους συνεταιρισμούς, να έχουμε ένα εθνικό πρόγραμμα που δεν κατασκευάζεται από τους τεχνοκράτες, τους πνευματικούς άνδρες των πανεπιστημίων, τους γραφειοκράτες, αλλά ένα πρόγραμμα που θα βγαίνει από τα περιφερειακά συμβούλια με γνώση των τοπικών και περιφερειακών συνθηκών'. Το συνεταιριστικό κίνημα θεωρούνταν το βασικό μέσο για την επίτευξη των στόχων τους, για αυτό και στις συνεδριάσεις τους απασχολούνταν σε μεγάλο βαθμό με τη συγκρότηση και τον πολιτικό έλεγχο αυτού του χώρου. Άλλοι τομείς τους οποίους κάλυπτε προνομιακά το ΠΑΣΟΚ ήταν η περιφερειακή ανάπτυξη και οι θαλάσσιες μεταφορές.

Ως προς τη μεταφορά των επεξεργασμένων προτάσεών τους στις ΤΟ, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα συνέντευξης από πρόσωπο που συμμετείχε στα κλιμάκια της ΠΝΕ και είχε την ευθύνη παρουσίασης των πολιτικών θέσεων στα χωριά²⁹⁹:

'Αποφασίσαμε ότι κάθε μήνα έπρεπε ένα κλιμάκιο να επισκέπτεται τα χωριά. Αυτό ήταν το καταλυτικότερο όλων, γιατί αποτελούνταν από άτομα με διάφορες ειδικότητες, γεωπόνοι, μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι, οικονομολόγοι. Όταν πηγαίναμε δεν είχαμε ένα μονόλογο από έναν, με σκοπό να μιλήσει και να σαγηνεύσει ή όχι τον κόσμο και να σηκωθεί να φύγει. Καθόμασταν 3 ώρες και αναλύαμε το υποτυπώδες τότε πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ σε όλους τους τομείς, ιδίως στον αγροτικό τομέα που ενδιέφερε τους ανθρώπους. Ιδεολογικά ζητήματα δεν θέταν οι άνθρωποι εκεί, αρκούσαν στη διακήρυξη. Επιδιώκαμε την εμπέδωση των θέσεων και τη δημιουργία κλίματος αυτοπεποίθησης στο ακροατήριο ότι αν βγει το ΠΑΣΟΚ οι θέσεις αυτές θα υλοποιηθούν. Θυμάμαι μία φορά σε ένα χωριό που μιλούσα για τα αγροτικά είχαμε 120 άτομα, δεν έπεφτε φύλλο, και στο τέλος μου κάναν πολλές ερωτήσεις. Τους εξηγούσα πως θα γίνεται, όταν γίνει το ΠΑΣΟΚ κυβέρνηση, η αγροτική παραγωγή, ότι θα εκλείψουν οι μεσάζοντες και θα γεμίσει γεωπόνους η Διεύθυνση Γεωργίας. Ο γεωπόνος δεν θα κάθεται στο γραφείο του, θα είναι πάνω από τον αγρότη να του λέει τι θα κάνει. Πρώτα από όλα θα υπάρχει προγραμματισμός για να μη γίνει αυτό που συνέβη με τα πρώιμα κηπευτικά, τα οποία είχαν μεγάλη αξία, αλλά τα βάζαν όλοι και έτσι χάλαγε η αγορά. Τους έλεγα ότι θα έρθει το κράτος και θα πει πόσοι θα βάλουν τι, προκειμένου να είναι εγγυημένο το εισόδημα του αγρότη. Τους έλεγα ότι θα έκαναν συνεταιρισμούς αυτοδιαχείρισης, θα έπαιρναν οι ίδιοι τα προϊόντα τους και θα τα διέθεταν απευθείας στην αγορά χωρίς μεσάζοντα. Ο κόσμος έμενε με ανοιχτό το στόμα ακούγοντας. Αισθάνονταν ότι θα περνούσαν μία ήρεμη ζωή αν γίνονταν όλα αυτά.'

Ο χώρος των εργατοϋπαλλήλων απορροφούσε, με τη σειρά του, μεγάλο μέρος της ενέργειας της οργάνωσης. Η συγκρότηση, ο πολιτικός έλεγχος και η

²⁹⁸ Εφημερίδα Φλόγα, 15/12/1975.

²⁹⁹ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

αποτελεσματικότητα των κλαδικών οργανώσεων ήταν ζητήματα κεντρικά στις συνεδριάσεις των οργανώσεων. Οι κλαδικές οργανώσεις δούλεψαν αποτελεσματικά γιατί, όπως το ερμηνεύουν σήμερα πρόσωπα που εργάστηκαν σε αυτές: *‘Οι άνθρωποι είχαν κοινά συμφέροντα και μπορούσαν να προχωρήσουν στη συγκρότηση προτάσεων που τις πίστευαν’*.

Τουλάχιστον μέχρι το 1976 τα ‘εθνικοαπελευθερωτικά’ ζητήματα που απασχολούσαν την οργάνωση συνοδεύονταν από μεγάλη έμφαση στα αγροτικά. Αυτοί οι δύο τομείς έδιναν το στίγμα της οργάνωσης. Ωστόσο, σε πρακτικά σειρές κομματικών συνεδριάσεων εμφανίζονταν συχνά ως θέματα προς συζήτηση διεθνή γεγονότα, όπως ο πόλεμος στην Καμπότζη ή ιδεολογικά ζητήματα. Όταν τα πρόσωπα που παραχώρησαν συνέντευξη και συμμετείχαν σε αυτές ρωτήθηκαν σχετικά, απάντησαν στο σύνολό τους ότι δεν θυμούνταν τίποτα τέτοιο³⁰⁰:

‘Δεν μας απασχολούσαν εμάς αυτά, για να τεκμηριώσουμε τις θέσεις περιμέναμε την Εξόρμηση ή να έρθει κάποιος να μας κάνει διαφώτιση. Οι περισσότεροι δεν κατανοούσαν έννοιες όπως ο σοσιαλισμός. Προσανατολιζόμασταν σε πρακτικά ζητήματα που είχαν να κάνουν με την καλύτερευση της ζωής των «μη-προνομιούχων». Μιλάγαμε για τα σωματεία, για τις χαμηλές συντάξεις και τα μεροκάματα και το έδαφος ήταν πρόσφορο. Καταφέραμε και πήραμε τις διοικήσεις των ενώσεων και των συνεταιρισμών και ήμασταν κυρίαρχοι στον χώρο. Κάναμε αγώνες για τα σχολεία, καθώς δεν υπήρχαν σχολικές αίθουσες κ.τ.λ. Οι άνθρωποι είχαν μπροστά τους την πείνα και σε ακούγαμε όταν τους μιλάγαμε για αυτά. Αμα άρχιζες να τους λες για όνειρα και τέτοια δεν τους ενδιέφερε. Ενδιέφερε η τιμή της σταφίδας και το λάδι, πως θα γίνει να μη ξαναπεινάσουμε.’

Τα ιδεολογικά και διεθνή ζητήματα, τις περισσότερες φορές, έμπαιναν στην ατζέντα από τα κεντρικά της Αθήνας, αλλά για την κοινωνία του Ηρακλείου ήταν μάλλον αδιάφορα. Θέματα όπως *‘Ο μύθος της Ενωμένης Ευρώπης’*³⁰¹, όπως τιλοφορούσαν ομιλία του Κ. Σιμίτη στο Ηράκλειο το Μάρτη του 1976, που υποστήριζε πως η ΕΟΚ έρχεται να υποκαταστήσει τους Αμερικανούς και να γίνει ο νέος ιμπεριαλιστής στην Ευρώπη, απλά δημοσιεύονταν στις τοπικές εφημερίδες του χώρου χωρίς να συνοδεύονται από εσωκομματικές κουβέντες.

Η ΠΙΝΕ παραπονούνταν συχνά στα κεντρικά του κόμματος στην Αθήνα ότι δεν λάμβανε αρκετά αντίτυπα εγκυκλίων, γεγονός που δημιουργούσε πρόβλημα στην ενημέρωση και στην πολιτική δουλειά των οργανώσεων βάσης³⁰². Ο καθοδηγητής,

³⁰⁰ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁰¹ Εφημερίδα *Φλόγα*, 8/3/76.

³⁰² Πρακτικά Συνεδριάσεων ΠΙΝΕ 4/1976. Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου προς Επιτροπή Οργανωτικού, ΚΕΜΕΔΙΑ, Τεχνική Γραμματεία, 14/4/79.

που είχε και την αποκλειστική πρόσβαση στα κείμενα, είχε το περιθώριο υποκειμενικής ερμηνείας ως προς το πολιτικό περιεχόμενο, το οποίο και δεν μπορούσε να ελεγχθεί από τα μέλη. Κατά συνέπεια υπήρξε ένα φίλτρο στη μεταφορά των ριζοσπαστικότερων θέσεων, αλλά και του ευρύτερου πολιτικού χαρακτήρα του κόμματος³⁰³:

‘Όταν έρχονταν τα μανιφέστα από τα κεντρικά ήσουν τυχερός αν έπεφτε μια κόλλα στα χέρια σου, γιατί δεν είχαμε ούτε φωτοτυπικά. Έμπαινε στο αρχείο και τη διάβαζε ο καθοδηγητής. Δεν την έβλεπαν παραπάνω άνθρωποι εκτός από αυτόν. Διαβάζαμε τα κείμενα που μας έρχονταν σημείο-σημείο και αναλύαμε το καθένα χωριστά. Όταν ήταν από τα κεντρικά ήταν Ευαγγέλιο, οι διαφοροποιήσεις ήταν ελάχιστες. Δεν είχα την ευκαιρία να μπορώ να το πάρω στο σπίτι μου και να το επεξεργαστώ. Το κρατάγαμε στο μυαλό μας και κάναμε μαζώξεις κάθε βδομάδα, σε σπίτια, χώρους δουλειάς, καφενεία και το συζητάγαμε.’

Τα έντυπα του ΚΕΜΕΔΙΑ και του *Αγωνιστή* που ήταν διαθέσιμα πωλούνταν ή διατίθεντο δωρεάν στο εσωτερικό της οργάνωσης. Με την εφημερίδα *Εξόρμηση* υπήρχε επαφή και επεδίωκαν τη δημοσίευση άρθρων για θέματα που απασχολούσαν την περιοχή. Όσο για τις τοπικές εφημερίδες, όταν προέκυπτε ζήτημα δημοσίευαν στις *Αλλαγή*, *Φλόγα*, *Πατρίς*, στις οποίες γίνεται εκτενή αναφορά σε σχετικό κεφάλαιο.

Ως προς την προσέλκυση νέων μελών, τόσο το υλικό από το αρχείο όσο και οι συνεντεύξεις συνηγορούν στο ότι η πρώτη προσέγγιση γινόταν στη βάση προσωπικών σχέσεων. Στη συνέχεια αποδείχτηκαν εξαιρετικά αποτελεσματικές οι εξωστρεφείς παρεμβάσεις στους μαζικούς χώρους. Οι περιοδείες στα χωριά είχαν ιδιαίτερη σημασία, και όπως είπαν πρόσωπα που συμμετείχαν σε αυτές, *‘όταν πηγαίναν υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ στα χωριά, έπνεε απελευθερωτικός αέρας’*. Εκτός από τις περιοδείες σε γειτονιές και χωριά, συχνά έκαναν εκδηλώσεις σε χώρους, όπως το κηποθέατρο και το πάρκο της πόλης του Ηρακλείου, που περιλάμβαναν πολιτικές ομιλίες, μουσική, Καραγκιόζη και άλλα δρώμενα. Σύμφωνα με τον Β. Μαμαλάκη³⁰⁴:

‘Μας ήταν εύκολο να κάνουμε τον κόσμο να μας ακούσει, εξαιτίας της φτώχειας από την οποία υπέφερε. Αναπτύσσαμε προσωπικές σχέσεις μαζί τους και βασικό εργαλείο μας ήταν η κουβέντα. Κάθε ένας από εμάς αναλάμβανε μία περιοχή στην οποία είχε περισσότερη άνεση και έκανε την αρχή. Στην πόλη του Ηρακλείου που είχε μαζικούς χώρους βάλουμε όλες τις στρατηγικές στον αγώνα (ανοιχτές εκδηλώσεις, περιοδείες, φεστιβάλ)’.

³⁰³ Ρ. Σ, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁰⁴ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

Μία επιπλέον παράμετρος που συντέλεσε στη μεγάλη υποστήριξη που απολάμβανε το ΠΑΣΟΚ, ήταν ο ρόλος που είχαν οι κοινοτάρχες στην τοπική κοινωνία. Κάλυπταν το κομμάτι της κοινωνικής πρόνοιας με προσωπική εργασία και οι περισσότεροι ήταν μέλη του ΠΑΣΟΚ. Στα μάτια των κατοίκων του κάθε χωριού, ο κοινοτάρχης τους και οι πράξεις του ήταν αυτές που διαμόρφωναν την εικόνα του κόμματος, καθώς λειτουργούσε ως τοπικός αντιπρόσωπός του. Η υποστήριξη που λάμβαναν από αυτόν οδηγούσε, αυτονόητα και ανταποδοτικά, σε ψήφο στο κόμμα που τον υποστήριζε στις δημοτικές εκλογές. Παρατίθεται σχετικό απόσπασμα συνέντευξης για τη Βιάννο, που χρησιμοποιήθηκε ως παράδειγμα και προηγούμενα³⁰⁵:

‘Οι κοινοτάρχες οι δικοί μας τότε ήταν είλωτες ανιδιοτελείς. Για παράδειγμα, τα χωριά τα δικά μας, τα Βιανιτικά, ήταν τα καμένα χωριά. Είχαμε 460 νεκρούς συνολικά. Σε ένα χωριό 114. Δηλαδή 114 χήρες, άπορες, απάντρευτες. Ο πρόεδρος τους έλυνε τα προβλήματα. Μέχρι και τα ξύλα που θα έκαιγαν στο τζάκι το χειμώνα τους πήγαινε. Η τοπική αυτοδιοίκηση και τα στελέχη της, που ήταν όλα δικά μας από το 1974, παίζανε καθοριστικό ρόλο ως προς την αντίληψη που διαμόρφωνε ο κόσμος για το ΠΑΣΟΚ.’

Η ποικιλία των απόψεων γύρω από τον πολιτικό χαρακτήρα του κόμματος είχε την ευκαιρία να αποτυπωθεί στα πρακτικά των συνεδριάσεων σχετικά με το καταστατικό του κόμματος τον Ιούνιο του 1977. Το προσχέδιο είχε αποσταλεί από τα κεντρικά με σκοπό να συζητηθούν όλα τα άρθρα χωριστά, σε όλες τις ΤΟ της χώρας και να καταγραφούν τα σχόλια, οι διαφωνίες και οι προτάσεις τροποποίησης.³⁰⁶ Τα περισσότερα άρθρα έγιναν αποδεκτά ως είχαν. Μετά από μελέτη των σχετικών πρακτικών που ήταν διαθέσιμα, παρατίθενται τα άρθρα στα οποία υπήρξαν αντιδράσεις και οι σχετικές προτάσεις.

Ιδιαίτερη συζήτηση έγινε σε αρκετές ΤΟ γύρω από το άρθρο 3, που αφορούσε το σύμβολο και τη σφραγίδα του κόμματος. Υπήρξαν περιπτώσεις όπου τα μέλη δεν κατανοούσαν γιατί ο ήλιος έπρεπε να είναι πράσινος και όχι κόκκινος, άλλωστε όπως τόνιζαν ‘το κόκκινο χρώμα συνδέεται με τους λαϊκούς αγώνες’. Το άρθρο 4, που αφορούσε την ιδεολογική ταυτότητα του κόμματος, απασχόλησε ιδιαίτερα τις οργανώσεις. Τις περισσότερες φορές πρότειναν μία δική τους εκδοχή, λιγότερο ή περισσότερο αναλυτική, με ποικιλία ιδεολογικών αποχρώσεων και εντάσεων,

³⁰⁵ Μ. Κ., Συνέντευξη, 4/2006 Ηράκλειο.

³⁰⁶ Ενδεικτικά: Πρακτικά Συνεδρίασης ΤΟ Κνωσού - Φορτέσας 3/6/77 και ΤΟ Θερίσσου - Δειλινών - Καμινίων 1/6/77.

συνήθως ριζοσπαστικότερη³⁰⁷. Στο άρθρο 5, σχετικά με την κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, ζητούσαν σαφείς δεσμεύσεις όπως, 'θα ασκείται στα πλαίσια των αρχών της 3^{ης} του Σεπτεμβρη' και σαφέστερες αναφορές στην εργατική τάξη. Επίσης, πρότειναν κάθε μέλος να είναι ελεύθερο να εκφράζει τις απόψεις του γενικά και όχι μόνο μέσα στα όργανα του Κινήματος, όπως προέβλεπε το καταστατικό.

Στα κεφάλαια 3 και 5 του καταστατικού, που αφορούσαν τη διαδικασία εγγραφής και τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του μέλους, παρατηρούμε ότι η τάση των οργανώσεων ήταν να προτείνουν πιο δεσμευτικούς όρους. Για παράδειγμα, πρότειναν η συνδρομή μέλους αντί για προαιρετική να είναι υποχρεωτική. Σε άλλη περίπτωση, ενώ το καταστατικό πρότεινε δοκιμαστικό διάστημα ενός μήνα πριν την αποδοχή κάποιου ως μέλους, υπήρχαν οργανώσεις που πρότειναν τέσσερις³⁰⁸.

Κλείνοντας την περίοδο 1975-1977, θα συνιστούσε παράληψη να μην γίνει αναφορά στις λίγες και περιορισμένης σημασίας, ωστόσο υπαρκτές, περιπτώσεις όπου μέλη του κόμματος δέχονταν ενοχλήσεις, απειλές ή τρομοκρατούνταν ευθέως, τις περισσότερες φορές από κρατικούς υπαλλήλους με 'υπερβάλλοντα ζήλο', με αφορμή την πολιτική τους δράση ως μέλη του ΠΑΣΟΚ. Ως αντιπροσωπευτική παραθέτουμε την παρακάτω προσωπική επιστολή μέλους της Κεντρικής Επιτροπής και γιατρού στην περιοχή Αρκαλοχωρίου, προς το Εκτελεστικό Γραφείο³⁰⁹:

‘Στο Αρκαλοχώρι ο Διοικητής του Αστυνομικού τμήματος υπομοίραρχος Πυροβολάκης, ασχολείται περισσότερο με τη δράση και τις ενέργειες των φίλων και των μελών του ΠΑΣΟΚ και ελάχιστα με τα ‘κοινά εγκλήματα’. Συγκριμένα, 1. Ενδιαφέρθηκε να μάθει αν συνεχίζω να είμαι μέλος της Κεντρικής Επιτροπής, 2. Τόνισε και μάλιστα με έμφαση δημόσια ότι είμαι

³⁰⁷ Ενδεικτικά παρατίθενται οι παρακάτω, μία συνοπτική και μία εκτεταμένη: *‘Καθοδηγείται από τη θεωρία του Επιστημονικού Σοσιαλισμού, παλεύει για την ανατροπή του καπιταλισμού και στρατηγικό του στόχο έχει την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας της οποίας απαραίτητη προϋπόθεση είναι η Εθνική Ανεξαρτησία και η Λαϊκή Κυριαρχία’.* Ή, σύμφωνα με τη διατύπωση της άλλης ΤΟ: *‘Το ΠΑΣΟΚ είναι ένα μαζικό πολιτικό κίνημα του εργαζόμενου και του μη προνομιούχου Ελληνικού Λαού. Καθοδηγείται από τη θεωρία του επιστημονικού σοσιαλισμού, παλεύει για την ανατροπή του καπιταλισμού και στρατηγικό του στόχο έχει την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, της οποίας απαραίτητη προϋπόθεση είναι η Εθνική Ανεξαρτησία και η Λαϊκή Κυριαρχία. Για την κατάκτηση των παραπάνω στόχων το ΠΑΣΟΚ επιλέγει μέτρα πάλης ανάλογα, κάθε φορά, με την αντίδραση της αστικής τάξης. Το ΠΑΣΟΚ επιδιώκει να παίξει το ρόλο της συνειδητής πρωτοπορίας στους πολιτικούς και οικονομικούς αγώνες του εργαζόμενου λαού. Για την αποτίναξη της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και την ανατροπή του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα προωθεί τη διεθνή αλληλεγγύη στα πλαίσια της αυτονομίας των λαών. Σε αυτή λοιπόν τη φάση ο αγώνας του ΠΑΣΟΚ είναι κύρια εθνικοαπελευθερωτικός’.*

³⁰⁸ Σε αρκετές περιπτώσεις επιθυμούσαν την προσθήκη πιο στιβαρών ιδεολογικά προτάσεων, του τύπου: *‘Το μέλος οφείλει να αγωνίζεται με αποφασιστικότητα ενάντια στην αστική ιδεολογία και στη σοσιαλδημοκρατία’.*

³⁰⁹ Επιστολή Σ. Σεραφειμίδα προς το Εκτελεστικό Γραφείο, 12/12/77. Του έγινε μήνυση στη βάση του νόμου ‘περί αναμόχλευσης πολιτικών παθών’ εξαιτίας του περιεχομένου της αφίσας που κολλούσε. Πρόκειται για την αφίσα ‘ΠΩΛΕΙΤΑΙ’. Ανάλογα περιστατικά με αντικείμενο την ίδια αφίσα συνέβησαν και στη Φλώρινα.

επικίνδυνος για τη νεολαία του Αρκαλοχωρίου, 3. Κάλεσε μέλη της Νεολαίας για να μάθει αν είναι οργανωμένοι και αν τους οργάνωσα εγώ, 4. Έκανε μήνυση εναντίον μου για αναμόχλευση πολιτικών παθών. 5. Ζήτησε να αφαιρεθούν από την έκθεση γελοιογραφίας, που οργάνωσε η νεολαία ΠΑΣΟΚ, οι γελοιογραφίες που αφορούσαν τη Βασιλεία. Σημειωτέων δε πως όλα αυτά συμβαίνουν την ώρα που εξαφανίζονται από «αγνώστους» 30 πρόβατα σε απόσταση 300 μέτρων από το Αστυνομικό Τμήμα, 500 κιλά λάδι από εργοστάσιο και άλλα τόσα από σπίτι και διέρρηξαν το ταχυδρομείο 80 περίπου μέτρα από το Αστυνομικό Τμήμα. Για τα γεγονότα αυτά κοιμούνται ήσυχα, ενώ για την αφισοκόλληση ξημερώνονταν για «να μας πιάσει να μας τσακίσει» όπως είχε πει. Οι ενέργειες αυτές τρομοκρατούν τους δημοκρατικούς πολίτες της περιοχής και σας παρακαλώ να ενεργήσετε ανάλογα.»

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στις Αρχάνες, όταν η οργάνωση προγραμματίζε την προβολή του ντοκιμαντέρ 'Αγώνας', η αστυνομία έσκιζε συστηματικά τις σχετικές αφίσες³¹⁰. Ενώ αρκετά συχνό ήταν να γίνεται εκβιασμός σε ένα χωριό σχετικά με τις κρατικές παροχές ή την πρόσβαση των κατοίκων του σε αυτές. Μία τέτοια περίπτωση, για την οποία το 1976 ενημέρωνε η Συντονιστική Επιτροπή της ΠΝΕ την Επιτροπή Οργανωτικού, ήταν η απειλή μεταφοράς του ιατρείου από τις Δαφνές στο Βενεράτο³¹¹: *Μεθοδεύεται από τον βουλευτή της ΝΔ Γαλεριανό με σκοπό την εξυπηρέτηση οπαδών του στο Βενεράτο. Υπάρχει ο εκβιασμός ότι αν διαλυθεί η ΤΟ Δαφνών θα παραμείνει το ιατρείο, με την υπόσχεση ότι θα τον ψηφίσουν στις επόμενες εκλογές. Αντικειμενικός σκοπός είναι να φανεί ότι οι Δαφνές θα στερηθούν όλες τις Δημόσιες υπηρεσίες επειδή πρόσκυνται στο ΠΑΣΟΚ'.*

Η τελική ευθεία 1978 - 1981

Το 1978 υπήρχε εκλεγμένη Νομαρχιακή Επιτροπή και η οργάνωση δούλευε με επαγγελματικό τρόπο και ακρίβεια. Κοινή διαπίστωση των προσώπων που παραχώρησαν συνέντευξη ήταν ότι: *Το Ηράκλειο είχε πληθώρα αξιόλογων στελεχών, ίσως όχι αξιολογότερων, αλλά υπήρχε μεγάλο ανθρώπινο δυναμικό που ήταν διατεθειμένο να αγωνιστεί για το κόμμα, στο πλαίσιο ενδεχομένως προσωπικών του στρατηγικών'. Δούλευαν οικιοθελώς πολλοί άνθρωποι και πολλές ώρες. Κατά περιόδους, υπήρξαν επαγγελματικά ή ημι-επαγγελματικά στελέχη, αλλά ο αριθμός*

³¹⁰ Πρόκειται για τον 'Αγώνα' του Θ. Μαραγκού, 1975. Ντοκιμαντέρ μεγάλου μήκους της 'ομάδας των έξι', το οποίο γυρίστηκε από το 1972 έως το 1975. Περιλαμβάνει τις κινητοποιήσεις για δημοκρατία, ελευθερία και καλύτερες συνθήκες ζωής κατά τη διάρκεια της χούντας και τον πρώτο χρόνο της μεταπολίτευσης.

³¹¹ Προς Επιτροπή Οργανωτικού, 'Πρακτικό Συνεδρίασης Σ.Ε. Νομού Ηρακλείου', 21/4/1976.

τους ήταν πολύ περιορισμένος καθώς, *‘κάθε βράδυ στα γραφεία της οργάνωσης υπήρχαν 50-100 άνθρωποι και γινόταν το αδιαχώρητο. Ειδικά σε περιόδους πολιτικής αιχμής’*. Περιγράφουν μία καθημερινότητα όπου τις βραδινές ώρες τα γραφεία έσφυζαν από ζωή και πραγματοποιούνταν όλη η κομματική δουλειά που έβγαζαν *‘οι λατζέρηδες της νύχτας’*. Σύμφωνα με τον τότε γραμματέα της ΝΕ³¹²: *‘Εγώ θυμάμαι όλα αυτά τα χρόνια να μην πηγαίνω στο σπίτι μου ποτέ πριν από τα μεσάνυχτα. Δουλεύαμε από το απόγευμα πάνω από 100 άνθρωποι’*. Η κοπέλα που ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία των γραφείων θυμάται³¹³: *‘Το χρόνο για την οργάνωση τον βρίσκαμε επειδή το θέλαμε. Έφευγα από τη δουλειά μου στις 8.30 και πήγαινα κατευθείαν στην οργάνωση. Πολλοί ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες και αυτοί είχαν περισσότερο χρόνο, εμείς ως υπάλληλοι θέλαμε και τον βρίσκαμε’*.

Οι παρακάτω αποφάσεις σε σχέση με τα πλάνα δουλειάς είναι ενδεικτικές του λεπτομερειακού τρόπου με τον οποίο εργάζονταν και των ατελείωτων εθελοντικών εργατοωρών που αυτός προϋπέθετε³¹⁴. Περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο εργάστηκαν τα στελέχη στην επαρχία προκειμένου να οργανώσουν το κόμμα. Στο πλαίσιο ανασυγκρότησης της οργάνωσης επιδίωξαν την εκπόνηση λεπτομερειακού πλάνου δουλειάς:

‘Επιδιώκουμε τη δημιουργία νέων ΤΟ και ΟΠ και τη δραστηριοποίηση των υπαρχουσών. Η ομάδα δουλειάς θα επιδιώξει συνάντηση προσωπική ή τηλεφωνική με τα πρόσωπα εκείνα που κατά τις υπάρχουσες πληροφορίες μπορούν να αναπτύξουν πρωτοβουλία για την οργάνωση συγκεντρώσεων στα χωριά φίλων του ΠΑΣΟΚ. Τα πρόσωπα αυτά μπορούν να είναι: μέλη του κινήματος καταγόμενα από τα χωριά και κατοικούντα στο Ηράκλειο, φίλοι του κινήματος κατοικούντες στο Ηράκλειο, οι οποίοι λόγω επαγγέλματος έχουν γνωριμίες στα χωριά, και οι εκλογικοί αντιπρόσωποι του κινήματος κατά τις πρόσφατες εκλογές. Ακόμα μπορούν να ζητηθούν πληροφορίες, για όσα χωριά δεν υπάρχουν, από τους υποψήφιους βουλευτές. Στη συνέχεια, μετάβαση στις οργανωθείσες συγκεντρώσεις και ανάπτυξη του θέματος ανάγκης ίδρυσης ΟΠ στο χωριό, διενέργεια εγγραφών, εκλογή από τους εγγραφέντες προσωρινής οργανωτικής επιτροπής, πώληση εντύπων του κινήματος, σύνταξη σχετικού πρακτικού, συγκέντρωση πληροφοριών.’

Μετά τη δημιουργία Οργανωτικού Πυρήνα προγραμματίζαν συγκέντρωση των εγγραφέντων μελών με σκοπό τη μετατροπή τους σε ΤΟ. Σε αυτή θα συζητούνταν ο τρόπος λειτουργίας της ΤΟ, θα εξέλεγαν Συντονιστική Επιτροπή και θα συνέτασσαν το σχετικό πρακτικό ίδρυσης. Ως κεντρικά θέματα, προκειμένου να γίνει η έναρξη

³¹² Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³¹³ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³¹⁴ Πρακτικά Συνεδρίασης Νομαρχιακής Επιτροπής Ηρακλείου, κοινοποίηση Επιτροπή Οργανωτικού Αθήνας, 8/1/78 και 26/1/78.

λειτουργιών, αναφέρονταν ακόμα η πώληση των κομματικών εντύπων και η παρακίνηση για την ίδρυση αγροτικού συλλόγου. Στο ίδιο κείμενο περιγράφεται ως προτεραιότητα³¹⁵:

‘Προκειμένου να διατηρήσει την επαφή της η ΝΕ με τις ΤΟ και ΟΠ στα οργανωτικά θέματα, ο καλύτερος τρόπος είναι οι επισκέψεις μελών από ομάδες δουλειάς. Τα άτομα που θα συμμετέχουν θα είναι μέλη των θεματικών αρμοδιοτήτων της ΝΕ και στις συζητήσεις θα αναπτύσσονται τα θέματα που εμπίπτουν στο αντικείμενό τους. Ωστόσο, επειδή δεν υπάρχει ο απαιτούμενος αριθμός ενεργών και δραστήριων μελών, κρίνεται απαραίτητη η έκδοση μηνιαίου ενημερωτικού δελτίου, που θα κυκλοφορεί με φροντίδα των ΤΟ μεταξύ των οργανωμένων μελών. Η έκδοση του παραπάνω εντύπου είναι σκέψη που συζητήθηκε μεταξύ των μελών της ΝΕ. Από την πλευρά του Οργανωτικού, το δελτίο θα μπορούσε να περιέχει ένα σύντομο άρθρο με οργανωτικά θέματα και πληροφορίες από τη δραστηριότητα της Ομάδας Δουλειάς Οργανωτικού και των ΤΟ. Σκοπός του δελτίου θα είναι η ενημέρωση των μελών για τη δραστηριότητα του κινήματος στο νομό και η παρακίνηση σε δράση. Το δελτίο θα μπορούσε επίσης να περιέχει και σύντομα άρθρα από τα λοιπά αντικείμενα δραστηριοτήτων της ΝΕ. Μπορεί να τυπώνεται στον πολύγραφο της ΝΕ και να έχει κόστος από 2 έως 3 δρχ. το ανώτερο κατά τεύχος. Η σχετική δαπάνη μπορεί να καλυφθεί, στην αρχή από το ταμείο της ΝΕ και μετά από μία μικρή ετήσια προσφορά των ΤΟ, ανάλογη με τον αριθμό των τευχών που θα μοιράζονται στα μέλη τους.’

Με σκοπό να πραγματοποιηθούν τα παραπάνω, στη συνέχεια του κειμένου αναφέρονταν αναλυτικά οι εργασίες που έπρεπε να γίνουν οι οποίες παρατίθενται στο Παράρτημα 3, καθώς είναι ενδεικτικές των εργασιών που απαιτούνταν και του επαγγελματισμού με τα οποία εργάστηκε η οργάνωση στο Ηράκλειο³¹⁶. Του έδωσαν τον τίτλο ‘Ενημέρωση’ και στη βασική ύλη του περιελάμβανε: α. Ένα κείμενο με οργανωτικό θέμα, β. Δραστηριότητα του μήνα που πέρασε της ΝΕ, της ομάδας δουλειάς του Οργανωτικού και των ΤΟ και ΟΠ, γ. Τοπικά προβλήματα που τέθηκαν από τις ΤΟ υπόψη της Νομαρχιακής Επιτροπής και της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, δ. Δραστηριότητα της Κοινοβουλευτικής Ομάδας και ιδιαίτερα των βουλευτών Ηρακλείου, ε. Ένα κείμενο με θέμα αγροτικό, στ. Κείμενα με θέματα που έδιναν οι άλλες ομάδες δουλειάς της Νομαρχιακής Επιτροπής.

Ιδιαίτερη έμφαση έδωσαν στη συγκέντρωση πληροφοριών για κάθε ΤΟ ξεχωριστά και στην ταξινόμηση και αξιοποίησή τους. Είναι ενδεικτικό ότι στους φακέλους που θα δημιουργούνταν για τις ΤΟ, η ΝΕ ζητούσε να μπαίνουν και ‘Περίληπτικά σημειώματα με πληροφορίες που θα αναφέρονται σε διαφορές, εάν

³¹⁵ Πρακτικά συνεδρίασης ομάδας δουλειάς οργανωτικού της ΝΕ Ηρακλείου, Προς Επιτροπή Οργανωτικού προς ενημέρωση 26/1/1978.

³¹⁶ Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Κείμενο 1.

υπάρχουν, μεταξύ των μελών και φίλων σε ό,τι αφορά φιλοδοξίες ή διαφορές αντιλήψεων κατά τη διενέργεια εκλογών για τα κοινοτικά συνεταιριστικά ή άλλα συμβούλια'. Το θέμα του παραγοντισμού και των προσωπικών φιλοδοξιών και ο βαθμός που επηρέασε την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο, όπως αναλύεται διεξοδικά στη συνέχεια, ήταν μείζονος σημασίας.

Η επιτροπή που θα έθετε σε εφαρμογή τα παραπάνω αποτελούνταν από 2 μέλη της Νομαρχιακής και 12 μέλη ΤΟ³¹⁷. Συγκρότησαν 4 υποομάδες δουλειάς με σκοπό την οργάνωση των ΤΟ της υπαίθρου και τη συλλογή πληροφοριών. Επιδίωκαν κάθε ομάδα να έχει από ένα αυτοκίνητο και όσοι είχαν ήταν πρόθυμοι να τα διαθέτουν. Πρόσωπα που λόγω της εργασίας τους επισκέπτονταν συχνά τα χωριά, χρησίμευαν ως σύνδεσμοι για την προετοιμασία των συγκεντρώσεων. Μία επιπλέον ομάδα συστήθηκε με σκοπό την ταξινόμηση των πληροφοριών και τη δημιουργία ενημερωτικού δελτίου.

Χώρισαν το νομό σε 67 μικρές γεωγραφικές ενότητες που θα περιλάμβαναν έως τρεις κοινότητες. Επιδίωξη ήταν κάθε συνεργείο να πραγματοποιεί μία αποστολή στα χωριά τη βδομάδα. Οι κοινότητες του νομού ήταν 195 και η Ν.Ε. εκτιμούσε ότι: *'Αντικειμενικά υπάρχουν οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία ΤΟ σε όλες, αλλά επειδή αυτό είναι πρακτικά αδύνατο σε σύντομο χρονικό διάστημα, θα χωριστούν σε μικρές ομάδες -από μία έως 5- με κριτήριο τις δυνατότητες οδικής επικοινωνίας, ώστε να αποτελούν μία μικρή γεωγραφική ενότητα'.*

Στις αρχές του 1978 υπήρχαν 26 Τοπικές Οργανώσεις και 34 Οργανωτικοί Πυρήνες στο νομό, οι οποίες κατά την εκτίμηση της Νομαρχιακής Επιτροπής: *'Εργάστηκαν αποδοτικά και σωστά την περίοδο των βουλευτικών εκλογών, σε ό,τι όμως αφορά τις άλλες δραστηριότητες που κρίνονται απαραίτητες από το κίνημα, πολύ λίγες από τις ΤΟ ανταποκρίνονται σωστά. Άλλες δραστηριοποιούνται περιστασιακά και άλλες παραμένουν σε αδράνεια. Ιδιαίτερα στους ΟΠ που αποτελούνται από αριθμό μελών που ποικίλει από 4-50, δεν αναπτύσσεται καμία δραστηριότητα'.*

Τα κλιμάκια από την Αθήνα συνέχιζαν να επισκέπτονται συστηματικά το νομό. Υπεύθυνοι για αυτή τη χρονιά ήταν οι Μ. Δασκαλάκης και Γ. Σουλαδάκης που σε συνεργασία με τον Α' Γραμματέα της ΝΕ είχαν την ευθύνη του συντονισμού και οργάνωναν τις επισκέψεις. Σε αυτούς συχνά προστίθεντο και οι βουλευτές του νομού. Οι συνεδριάσεις συνήθως γίνονταν σε κινηματογράφους, αίθουσες συνεστιάσεων και

---

³¹⁷ Αντίγραφο Πρακτικού Συνεδρίασης της Ομάδας Δουλειάς Οργανωτικού της Ν.Ε. Ηρακλείου προς την Επιτροπή Οργανωτικού, 13/1/78.

γενικότερα σε χώρους με χωρητικότητα γύρω στα 200 άτομα, που ήταν και ο μέσος αριθμός όσων προσέρχονταν. Σύμφωνα με τις εκθέσεις που συνέτασσε το κλιμάκιο προς το Εκτελεστικό Γραφείο, οι συνεδριάσεις γίνονταν σε κλίμα ενθουσιώδες και η ατζέντα περιλάμβανε ενημερώσεις, ανάγνωση των πολιτικών κειμένων -όπως είδαμε δεν διατίθεντο σε περισσότερα από ένα ή δύο αντίτυπα-, ανάλυση πολιτικών εισηγήσεων κ.λπ.³¹⁸. Η έμφαση από την πλευρά της Νομαρχιακής δινόταν στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, τα αγροτικά θέματα και τους συνεταιρισμούς.

Μέσα στους επόμενους μήνες ακολούθησαν αλλεπάλληλες συνεδριάσεις των κλιμακίων από την Αθήνα, τόσο με τις Συντονιστικές Επιτροπές των Τοπικών Οργανώσεων του Ηρακλείου όσο και με τη Νομαρχιακή Επιτροπή. Πέρα από τη μέριμνα για εφαρμογή των όσων ήδη αναφέρθηκαν, οι θεματικές που τους απασχόλησαν περιλάμβαναν: Ενημέρωση για το ρόλο των κλιμακίων, Πολιτική Ενημέρωση, Διεύρυνση της οργάνωσης, Εξωτερική Πολιτική, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Εξόρμηση - Συνδικαλιστικό, Συνδικαλιστικό Επιστημόνων, Γιορτή Νεολαίας, Οικονομικό. Οι Συντονιστικές Επιτροπές των ΤΟ και των ΟΠ τόνιζαν με έμφαση την ανάγκη τακτικής καθόδου των κλιμακίων της ΝΕ στις περιοχές τους. Η γενική εκτίμηση ήταν πως υπήρχαν πολλές προοπτικές διεύρυνσης της οργάνωσης, αν στο μέλλον δινόταν περισσότερο βάρος στην ενεργοποίηση των οργάνων και των μελών. Από την άλλη, ο ήδη μεγάλος αριθμός των οργανώσεων θεωρούνταν πρόβλημα, καθώς η Νομαρχιακή Επιτροπή είχε αδυναμία να ανταποκριθεί και έκριναν ότι έπρεπε να ενισχυθεί.

Μέσα στη χρονιά που ακολούθησε, το 1979, εφαρμόστηκαν οι σχεδιασμοί που είχαν αποφασιστεί και τα αποτελέσματά τους έγιναν εμφανή³¹⁹. Συγκεκριμένα, οι 16 ομάδες που είχαν συγκροτηθεί με σκοπό να αναλάβουν τα γεωγραφικά διαμερίσματα του νομού, λειτούργησαν με μεγάλη συνέπεια. Κάθε μία από αυτές έπρεπε να συναντιέται μία φορά το μήνα, να κάνει απολογισμό δουλειάς και κατανομή δραστηριοτήτων μέχρι την επόμενη συνεδρίαση. Τηρούσαν περιληπτικά πρακτικά σε αντίγραφα, τα οποία όφειλαν να υποβάλλουν στη Νομαρχιακή Επιτροπή εντός μίας βδομάδας. Σε αυτά έπρεπε να αναφέρεται ως πρώτο θέμα πόσες και ποιες επισκέψεις έγιναν σε ΤΟ και ΟΠ, τι διαπιστώθηκε από την επίσκεψη στις περιοχές και ποια είναι

³¹⁸ Έκθεση κλιμακίου προς Εκτελεστικό Γραφείο, Τυμπάκι, 5/8/1978.

Έκθεση κλιμακίου προς Εκτελεστικό Γραφείο, Ηράκλειο, 6/8/1978.

³¹⁹ Οδηγία της Νομαρχιακής Επιτροπής Ηρακλείου, 5/1979.

τα πρακτικά αποτελέσματα. Ο όγκος της δουλειάς ήταν τεράστιος, απαιτούσε επαγγελματισμό και άφθονο χρόνο³²⁰. Έπρεπε να καταγράψουν εκ νέου τους συσχετισμούς σε Συμβούλια Αυτοδιοίκησης, Συνεταιρισμούς, Σωματεία, Αγροτικούς Συλλόγους κ.ά., καθώς και τους φίλους και τα μέλη που δραστηριοποιούνταν σε αυτά. Η καταγραφή γινόταν σε ειδικές φόρμες που παρείχε η Νομαρχιακή Επιτροπή³²¹.

Το 1979 δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην περαιτέρω διεύθυνση του κόμματος στους μαζικούς χώρους, κυρίως στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, στο συνεταιριστικό κίνημα και στο συνδικαλιστικό χώρο, όπου το ΠΑΣΟΚ είχε τεράστια επιρροή. Με μεγάλη συνέπεια κατέγραφαν τα μέλη και τους φίλους του κόμματος που ήταν ενεργοί σε μαζικούς χώρους και τους 'αξιοποιούσαν' με τις ενδεδειγμένες, ανάλογα με την περίπτωση, στρατηγικές. Για το ΠΑΣΟΚ, αυτοί οι χώροι ήταν η μεγάλη δεξαμενή μέσω της οποίας επεδίωκε τη διεύρυνση και τη δημιουργία ισχυρού προφίλ στην κοινωνία. Είναι βέβαιο ότι στην περιοχή του Ηρακλείου η 'διεύθυνση' ή ο 'έλεγχος' των μαζικών χώρων, όπως συνήθιζαν να λένε, είχε τεράστια επιτυχία. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η έκταση στην οποία τα μέλη του ΠΑΣΟΚ παρενέβαιναν στους μαζικούς χώρους των περιοχών τους, η περίπτωση της ΤΟ Άνω Βιάννου προσφέρει και εδώ, όπως και προηγούμενα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Από τα 30 ενεργά μέλη της ΤΟ, τα 13 δραστηριοποιούνταν ως απλά μέλη ή Πρόεδροι ή μέλη των Δ.Σ. αγροτικών συλλόγων, μορφωτικών σωματείων, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση κ.ά.³²².

³²⁰

Συγκεκριμένα, στις αρμοδιότητές τους περιλαμβάνονταν:

α. Τακτοποίηση του αρχείου ΤΟ και ΟΠ.

β. Ξεκαθάρισμα των ενεργών μελών και σύνταξη καταστάσεων μελών κατά οργάνωση.

γ. Εκλογή Σ.Ε. όπου ήταν απαραίτητο. Στις οργανώσεις που είχαν κάτω από 10 μέλη οριζόταν 4μελής επιτροπή με αρμοδιότητες αντίστοιχες με τις προτεραιότητες της περιόδου: Προσωρινός Γραμματέας Υπεύθυνος για την παραλαβή της αλληλογραφίας και φύλαξης του αρχείου, Προσωρινός Ταμίας, Υπεύθυνος για την κυκλοφορία της *Εξόρμησης*, Προσωρινός Υπεύθυνος αυτοδιοίκησης και τοπικών προβλημάτων.

δ. Αύξηση της κυκλοφορίας της *Εξόρμησης* και οργάνωση αποτελεσματικού τρόπου κυκλοφορίας της σε όλο το Νομό.

ε. Επίλυση του οικονομικού.

Για την ανάλυση των αποφάσεων της Κεντρικής Επιτροπής που είχαν φτάσει στις οργανώσεις έπρεπε να οριστούν μία ή δύο συνελεύσεις για κάθε ομάδα δουλειάς. με την παρουσία του συνόλου των μελών των περιοχών και μέλη της ΝΕ ή βουλευτές.

³²¹

Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Εικόνα 3.

³²²

Μέλος Δ.Σ. Αγροτικού Συλλόγου, Πρόεδρος Αγροτικού Συλλόγου, Κοινοτικός Σύμβουλος / Δ.Σ. Αγροτικού Συλλόγου, Δ.Σ. Μορφωτικής Εστίας, Κοινοτικός Σύμβουλος, Νομαρχιακός Σύμβουλος, Δ.Σ. Ελαιουργικού Συνεταιρισμού, Αντιπρόσωπος Συνεταιρισμού Ένωσης Ηρακλείου, Σύμβουλος Αγροτικού Συλλόγου, Δ.Σ. Κυνηγετικού και Αγροτικού Συλλόγου, Πρόεδρος Κοινότητας, Αντιπρόσωπος Μορφωτικής Εστίας, Δ.Σ. Αγροτικού Συλλόγου. Προς Οργανωτικό Αθήνας, Από ΤΟ Άνω Βιάννου, 15/4/1979.

Ως προς τη δύναμη των κομμάτων στους μαζικούς χώρους, το αγροτικό - συνεταιριστικό θεωρούνταν το πιο ριζοσπαστικό και ισχυρό κομμάτι του ΠΑΣΟΚ. Στις ενώσεις συνεταιρισμών που αποτελούσαν συνενώσεις των αγροτικών ενώσεων των χωριών, ο πρόεδρος ήταν κατά κανόνα μέλος ή φίλος του ΠΑΣΟΚ. Άλλωστε, και στις πανελλαδικές συνεταιριστικές ενώσεις, το ποσοστό των προέδρων που κατάγονταν από την Κρήτη και πρόσκειντο στο ΠΑΣΟΚ ήταν εντυπωσιακό. Στο συνδικαλιστικό, αλλά όχι στον τομέα του τουρισμού, είχε δύναμη και η ΝΔ. Το ΠΑΣΟΚ είχε κατορθώσει να επιβληθεί κυρίως στα συνδικάτα των μεγάλων επιχειρήσεων. Στο δημοσιούπαλληλικό χώρο ήταν πολύ δύσκολη η πολιτική ζύμωση εξαιτίας του φόβου διώξεων. Το ΚΚΕ είχε δύναμη στο συνδικαλιστικό και στους οικοδόμους.

Η νέα βιομηχανία και η νέα αγροτική οικονομία που διαμορφώνονταν ήταν στα χέρια προσώπων που βρίσκονταν στο χώρο του ΠΑΣΟΚ. Αναζητούσαν ανατροπή του κοινωνικοοικονομικού κατεστημένου προκειμένου να διεκδικήσουν το δικό τους χώρο. Ο προνομιακός χώρος της Δεξιάς στους τομείς της τοπικής οικονομίας ήταν τα κρασιά, η σταφίδα και η εξαγωγή της, με τα οποία ασχολούνταν κατά βάση ένα τμήμα της παλαιάς οικονομικά ανώτερης τάξης.

Ακολουθεί αναφορά σχετικά με την επιρροή του ΠΑΣΟΚ στους μαζικούς χώρους, όπως προκύπτει από έκθεση κλιμακίου. Παρατίθεται αυτούσια, καθώς παρέχει λεπτομερειακή εικόνα της δύναμης του κόμματος σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες της κοινωνίας του Ηρακλείου³²³:

1. *Συνεταιριστικό Αγροτών: Η Ν.Ε. δούλεψε με πρόγραμμα. Έχει κάνει αρκετές κομματικές συγκεντρώσεις αγροτών, έχει δημιουργήσει πολύ γερή στελεχιακή ραχοκοκαλιά και έχει επεκτείνει τις πρωτοβουλίες της για αγροτικούς συλλόγους σε 35 συλλόγους. Οι σύλλογοι καθοδηγούνται στο σύνολό τους, όπως και η τοπική ομοσπονδία τους, κατά 85-90% από το ΠΑΣΟΚ. Τελευταία παρατηρείται μία διείσδυση και δραστηριοποίηση του ΚΚΕ. Η Ένωση Συνεταιρισμών ήταν πρώτα στα χέρια των δεξιών, αλλά τώρα την πήρε το ΠΑΣΟΚ, καθώς και τους αντιπροσώπους στην τριτοβάθμια. Κοινό παράπονο ότι δεν υπάρχουν θέσεις και ενημέρωση από την πλευρά του κόμματος για τα θέματά τους.*
2. *Η Νεολαία στην πόλη έχει παρουσία και πολιτική αυτοδυναμία. Απεγκλωβίστηκε μάλλον οριστικά από τις ντόπιες προσωπικές αντιθέσεις. Έχει απόλυτη πολιτική και οργανωτική σύμπνοια. Με τη διοργάνωση της Γιορτής Νεολαίας πιστεύουν στην ολόπλευρη ανάπτυξή της. Υπάρχει οργάνωση με παρέμβαση στο Πανεπιστήμιο, στα ΚΑΤΕΕ και στο Μαθητικό. Έχουν ανάγκη από πολιτικό-ιδεολογική δουλειά. Ευκαιριακή σύνδεση με Επιτροπή Νεολαίας.*

³²³ Από Στ. Γιώτα, Κ. Λαλιώτη, Προς Οργανωτικό Επαρχίας, 'Έκθεση Κλιμακίου για Ν.Ε. Ηρακλείου', 25/3/1979.

3. *Εργατοϋπάλληλοι: Το ΠΑΣΟΚ διαθέτει ελάχιστες δυνάμεις. Ο χώρος είναι δύσκολος και το εργατικό κέντρο ελέγχεται από τους χουντοδεξιούς. Η δουλειά ήταν περιστασιακή και υποτυπώδης γιατί στηριζόταν μόνο σε συνδικαλιστές ως πρόσωπα. Το τελευταίο 7μηνο έγινε σωστή δουλειά, ενσωματώθηκαν οι επώνυμοι συνδικαλιστές, έγιναν ομάδες δουλειάς κατά χώρους. Υπάρχουν 100 άτομα στην ΠΑΣΚΕ, που μπορούν να είναι η πρώτη μαγιά για το καταμερισμό σε Κ.Ο. ή πυρήνες.*
4. *Εμποροβιοτέχνες: Υποτυπώδης συνδέσεις.*
5. *Επιστήμονες: Κυρίως οι τεχνικοί στο παράρτημα του ΤΕΕ.*
6. *ΕΑΤΟΠ: Σημαντικές, αλλά ασύνδετες, ασυντόνιστες και απολίτικες δυνάμεις. Εκτός από το Δήμο Ηρακλείου έχουμε περισσότερους από 90 στους 190 Προέδρους Κοινοτήτων και ελέγχουμε τα αντίστοιχα συμβούλια. Είναι ανάγκη να γίνει πλατιά σύσκεψη Προέδρων - Δημάρχων - Συμβούλων του νομού με κεντρικό κλιμάκιο της ΕΑΤΟΠ για την ανάλυση του Δημοτικού προγράμματος.*
7. *Τοπικές εφημερίδες φιλικά προσκείμενες (Φλόγα, Αλλαγή, Κρητικό Φως), υπάρχει σταθερή και τακτική σύνδεση. Συχνά δημιουργούνται μεταξύ τους εκρηκτικά προβλήματα, καθώς οι ιδιοκτήτες είναι κομματικά μέλη, εξαιτίας αντιφατικών και εχθρικών άρθρων.*
8. *Οικονομικά: Έξοδα 100.000 το μήνα. Τεχνική γραμματεία σε ολόημερη βάση. Υπεύθυνος Οργανωτικού ημι-επαγγελματικό στέλεχος. Η Ν.Ε. δεσμεύτηκε για μηνιαία αποστολή 25.000 με προοδευτική αύξηση στις 50 χιλ.*
9. *Για 'Εξόρμηση' η Ν.Ε. δέχτηκε πλάνο 1.400 φύλλων.*
10. *Παρουσία γυναικών μηδαμινή. Προσπάθεια ίδρυσης ΕΓΕ ατόνησε. Ανάγκη επανασύστασης και πρωτοβουλίας της ΝΕ για ομάδα δουλειάς για στράτευση γυναικών.*

Το 1979 η αίσθηση ότι η κοινωνία αποδέχεται το ΠΑΣΟΚ και ότι η νίκη πλησιάζει με ταχείς ρυθμούς, ήταν πολύ έντονη στο Ηράκλειο. Για την οργάνωση υπήρχε η εκτίμηση ότι δεν μπορεί να ανταποκριθεί και να αξιοποιήσει το πολιτικό κλίμα σε όλο του το εύρος. Είναι ενδεικτικό το απόσπασμα από σχετική εισήγηση³²⁴:

‘Τα χρονικά περιθώρια είναι πολύ περιορισμένα. Το ΠΑΣΟΚ ανεβαίνει πολύ γρήγορα στη λαϊκή βάση, αν η οργάνωσή του δεν προχωρήσει παράλληλα για να μεταβληθεί σε ένα όργανο αποφασιστικής πάλης, που να εκφράζει τις προσδοκίες του λαού μας, τότε θα έχουμε αποτύχει και θα φέρουμε μεγάλη ιστορική ευθύνη. Δεν έχουμε το δικαίωμα να αποτύχουμε, πρέπει να στρατευθούμε και με τον αγώνα μας να κατακτήσουμε τους στόχους εκείνους που θα δώσουν στο λαό μας τη δυνατότητα όσα οραματίζεται και ελπίζει να γίνουν τρόπος ζωής’.

Το 1979 υπήρχαν 37 Τοπικές Οργανώσεις και 43 Οργανωτικοί Πυρήνες στο Ηράκλειο. Πρόκειται για αύξηση της τάξης του 42% για τις ΤΟ και 27% για τους ΟΠ σε σχέση με τα αντίστοιχα νούμερα του 1978. Ο συνολικός αριθμός των μελών τους ήταν 2.270 (ποσοστό οργανωτικής πυκνότητας σε σχέση με αριθμό ψήφων 1977:

³²⁴ Γ. Παπαδάκης, Εισήγηση στη Ν.Ε. Ηρακλείου σχετικά με το πρόγραμμα δουλειάς Οργανωτικού, 21/3/79.

5.1%). Κομματικό κλιμάκιο που επισκέφθηκε το νομό προέβη σε αξιολόγηση των οργανώσεων³²⁵. Έκριναν ότι 15-20 λειτουργούσαν ικανοποιητικά, με πρόγραμμα, στόχους και δράση, ενώ 40 είχαν χαλαρή, γενική πολιτική λειτουργία και δράση και την ιδιοτυπία να ενεργοποιούνται όταν οξυνόταν κάποιο τοπικό πρόβλημα ή υπήρχαν εκλογικές διαδικασίες (κοινότητες, συνεταιρισμοί, κινητοποιήσεις κ.λπ). Προκειμένου να λειτουργήσουν και να συγκεντρωθούν οι υπόλοιπες απαιτούνταν η παρουσία της Νομαρχιακής Επιτροπής. Τα μέλη του κλιμακίου - ο Σ. Γιώτας και ο Κ. Λαλιώτης εκείνο το διάστημα - υποστήριζαν ότι λόγω του μεγέθους του νομού έπρεπε να δημιουργηθούν γραφεία σε κάθε χωριό, με ιδιαίτερη έμφαση σε οργανωτικό και διαφώτιση.

Στις εκθέσεις των κλιμακίων από την Αθήνα, το επίπεδο της Νομαρχιακής Επιτροπής περιγράφονταν ως μέτριο³²⁶: *‘Τα παλαιότερα προβλήματα της οργάνωσης με κύριο άξονα την πόλωση γύρω από τους υποψήφιους βουλευτές φαίνεται να έχουν ξεπεραστεί, αλλά εξακολουθεί να μην υπάρχει καμία ουσιαστική συνεργασία οργάνωσης και βουλευτών. Χρειάζεται ιδεολογικοπολιτική δουλειά λόγω της ιδιομορφίας του χώρου, πρόκειται για «Βενιζελογενή» περιοχή με έντονα φιλελεύθερες αντιλήψεις. Υπάρχει δυνατότητα παρέμβασης στους μαζικούς χώρους, την Τοπική Αυτοδιοίκηση και τη Νεολαία’.*

Τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι τριβές μεταξύ των υποψηφίων, όχι μόνο δεν είχαν ξεπεραστεί, αλλά συνιστούσαν και το κεντρικό πρόβλημα της οργάνωσης. Η ΝΕ για πρώτη φορά είχε καταφέρει να τους ελέγξει και να περιορίσει τις συνέπειες των μεταξύ τους συγκρούσεων. Ωστόσο, το πρόβλημα παρέμενε. Λίγες μέρες μετά, το ίδιο κλιμάκιο, κατόπιν συνεδρίασης με τα μέλη της ΝΕ και τους υποψήφιους βουλευτές του νομού, τονίζει ότι το κύριο πρόβλημα της οργάνωσης είναι οι αντιθέσεις μεταξύ των υποψηφίων, αν και η Νομαρχιακή έκανε ό,τι μπορούσε για να κρατήσει τις ισορροπίες. Διευκρινίζουν ότι από τα μέλη της ΝΕ πέντε άτομα έχουν συνεχή παρουσία και δυνατότητα πολιτικής δουλειάς, *‘οι άλλοι μέτριες πολιτικές ικανότητες και παρουσία’*³²⁷.

³²⁵ Έκθεση Κλιμακίου για τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου, Υπεύθυνοι Στ. Γιώτας, Κ. Λαλιώτης, 22/3/79.

³²⁶ Ο.π.

³²⁷ Πρόκειται για τους Μαμαλάκη, Σαρρή Σαμαρουτάκη Παπαδάκη Λεβεντάκη. Έκθεση Κλιμακίου για τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου, Υπεύθυνοι Στ. Γιώτας, Κ. Λαλιώτης, 25/3/79. Συγκεκριμένα, στην έκθεσή τους σημειώνουν ότι η ΝΕ κατόρθωσε να λειτουργήσει συνθετικά και να απεγκλωβίσει τα μέλη από τις προσωπικές αντιθέσεις των βουλευτών (ιδιαίτερα μεταξύ Δρεττάκη, Ασλάνη, Καρέλλη), των οποίων η διαμάχη ήταν μεγάλη και γνωστή στον κόσμο. Μετά από παρέμβαση του Προέδρου, του Εκτελεστικού και της ΝΕ, υπήρξε δυνατότητα κοινής εμφάνισης και

Εκτός από τις συνεδριάσεις με τη Νομαρχιακή Επιτροπή, τα κλιμάκια από την Αθήνα συναντιούνταν χωριστά με τις Συντονιστικές Επιτροπές των Τοπικών Οργανώσεων, τα οποία μετέβαιναν στην πρωτεύουσα του νομού με αυτό το σκοπό. Τα πρακτικά από τις συνεδριάσεις αυτές μας δίνουν μία εικόνα σχετικά με το στελεχιακό δυναμικό στη βάση του κόμματος. Σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για πρόσωπα που κατοικούσαν σε απομακρυσμένες περιοχές. Τα θέματα που έθεταν στην ατζέντα, με τις τοποθετήσεις τους, είναι ενδεικτικά του επιπέδου πολιτικοποίησης, καθώς και του τι απασχολούσε τα στελέχη πρωτοβάθμιων οργάνων της εποχής. Μετά από μία τέτοια συνάντηση οι υπεύθυνοι του κλιμακίου ανέφεραν³²⁸:

‘Ήρθαν 60-70 μέλη σαν αντιπρόσωποι Συντονιστικών Επιτροπών από 27 ΤΟ και ΟΠ. Μικρή ανταπόκριση λόγω 25^{ης} Μαρτίου, κακών καιρικών συνθηκών, μακρινών αποστάσεων και χαμηλού οργανωτικού - πολιτικού επιπέδου οργανώσεων. Η συζήτηση και ο διάλογος ήταν ουσιαστικός και καταλυτικός για την κατανόηση της γραμμής και των θέσεών μας. Μπορούσε κάποιος να διακρίνει σχηματικά τρία διαφορετικά επίπεδα προβληματισμού: ενός τμήματος απολιτικοποίητου των μελών από Συντονιστικές Επιτροπές αγροτικών περιοχών (θέλουν απλουστευμένες θέσεις, έχουν έντονες προσωπικές αντιθέσεις), ορισμένων μελών της ΤΟ πόλης με έντονη προσπάθεια επίδειξης και παραγοντισμού, και εκείνο, το πολυπληθέστερο, που έχει πολιτικοποιημένα ερωτήματα και συνειδητή κομματική στάση. Τα ερωτήματα και οι τοποθετήσεις τους ήταν: Εξουσία και στελέχη στον κρατικό μηχανισμό, Εθνική Λαϊκή Ενότητα – Ενότητα κομμάτων, Ο ρόλος του ΠΑΣΟΚ, Αγροτικό κίνημα και συμπεράσματα από την αγροτική απεργία, Προσωπικές φιλοδοξίες – δευτερεύουσες αντιθέσεις – παραγοντισμοί, μαζικοποίηση - εντάξεις 7 κεντρών.’

Οι υπεύθυνοι του κλιμακίου, στο συμπέρασμα της έκθεσής τους, κάνουν εκτίμηση σχετικά με τον αριθμό των μελών που θα μπορούσε να έχει η οργάνωση σε ιδανικές συνθήκες, τον αριθμό των φύλλων που θα μπορούσε να πουλάει η ‘Εξόρμηση’ και τα χρήματα που θα μπορούσε να επιστρέφει στο κέντρο. Η αναφορά σε αυτά τα τρία είναι ενδεικτική της σημασίας που τους έδιναν³²⁹:

‘Με σοβαρή και μόνιμη επαγγελματική ενασχόληση 2-4 στελεχών θα ήταν μπορετό να έχουμε 5-6 χιλιάδες οργανωμένα, διαταγμένα και πειθαρχημένα μέλη, κυκλοφορία της ‘Εξόρμησης’ σε 7-8 χιλ. φύλλα κατά βδομάδα και μηνιαία οικονομική συμβολή 200 χιλ. Ο νομός Ηρακλείου αποτελεί κραυγαλέο παράδειγμα των αντικειμενικών πολιτικών δυνατοτήτων και

λειτουργίας των βουλευτών. Τέλος, αναφέρεται ότι η ΝΕ είναι η πρώτη που αναγνωρίζεται, έχει κύρος και στο μέτρο των δυνατοτήτων της καθοδηγεί το χώρο της.

³²⁸ Έκθεση Κλιμακίου για τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου, Υπεύθυνοι Στ. Γιώτας, Κ. Λαλιώτης, 25/3/79.

³²⁹ Ο.π.

ταυτόχρονα της κομματικής χαλαρότητας, ανημποριάς, φιλελευθερισμού και χειροτεχνισμού. Ο ανασχετικός φραγμός εντοπίζεται σε ένα πλέγμα προσωπικών φιλοδοξιών, μηχανισμού και αντιθέσεων με κύριους πόλους βουλευτές, πολιτευτές, παράγοντες και εκδότες εφημερίδων.'

Η αναφορά σε χειροτεχνισμό για την οργάνωση του Ηρακλείου προκαλεί απορία ως προς το ποιο ήταν το επίπεδο των οργανώσεων που συνήθως συναντούσαν τα κλιμάκια. Με δεδομένο ότι έχουμε εικόνα μέσω των φακέλων που αφορούν την επαρχία από το αρχείο του Οργανωτικού για την περίοδο 1974-81, γνωρίζουμε ότι η οργάνωση του νομού Ηρακλείου αποτελούσε παραδειγματική περίπτωση επαγγελματισμού. Είναι πιθανό τα στελέχη από την Αθήνα να τοποθετούσαν τον πήχη πολύ ψηλά, καθώς οι προσδοκίες τους από τον νομό ήταν απεριόριστες.

Στα πρόσωπα που συμμετείχαν στα κλιμάκια, ως απεσταλμένοι από τα κεντρικά του κόμματος, τα κεντρικά όργανα άλλαζαν τακτικά το νομό που είχαν υπό την ευθύνη τους. Επρόκειτο για τακτική του κόμματος να μη μένει το ίδιο πρόσωπο για πολύ καιρό σε ένα νομό προκειμένου να αποφευχθούν προβλήματα, όπως η εμπλοκή του σε εσωκομματικές συγκρούσεις και η λειτουργία του ως τοπικού παράγοντα. Επεδίωκαν να μεταφέρονται στα κεντρικά, εικόνες και πληροφορίες για τις οργανώσεις από διαφορετικά πρόσωπα με διαφορετική οπτική. Είναι προφανές ότι αυτά τα πρόσωπα, έχοντας το συγκριτικό πρίσμα, έβλεπαν τη δύναμη της οργάνωσης στο Ηράκλειο και επιδίωκαν να μεγιστοποιήσουν την απόδοσή της. Το ερώτημα είναι αν τα στελέχη της περιοχής είχαν εικόνα του επιπέδου της οργάνωσής τους, η οποία θα αποκτούσε διαφορετικό νόημα συγκριτικά με την κατάσταση των οργανώσεων στους άλλους νομούς.

Πρόσωπα που υπήρξαν στελέχη του κόμματος στο νομό, στην ερώτηση σχετικά με το αν υπήρχαν κάποιου είδους εσωκομματικές διαδικασίες που να τους έδιναν εικόνα της κατάστασης των οργανώσεων στις άλλες περιοχές, απάντησαν ότι αυτό καλυπτόταν από τα κλιμάκια από την Αθήνα και από τα ΜΜΕ. Ως θεσπισμένη κομματική διαδικασία υπήρχε από το 1976 η συνάντηση των Γραμματέων ΠΙΝΕ στην Αθήνα κάθε τρεις μήνες. Ο Β. Μαμαλάκης, Γραμματέας και μέλος των Νομαρχιακών Επιτροπών της εποχής, υποστηρίζει ότι τα στελέχη γνώριζαν ότι η οργάνωσή τους ήταν πολύ προωθημένη, ενώ τα πρόσωπα που είχαν χαμηλότερη θέση στην ιεραρχία του κόμματος πίστευαν ότι και οι άλλες οργανώσεις βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο. Δεν είχαν εικόνα από τις άλλες οργανώσεις, με την εξαίρεση προσωπικών γνωριμιών από

επαγγελματικά δίκτυα, πανεπιστήμια, πολιτικούς κύκλους ή από Κρητικούς που κατοικούσαν σε άλλες περιοχές.

Ο κομματικός και ο τοπικός Τύπος

Το θέμα της *Εξόρμησης* απασχόλησε προνομιακά την οργάνωση την περίοδο 1978-1979. Τόσο οι οδηγίες που έστελναν τα κεντρικά στη Νομαρχιακή, όσο και αυτές που μετέφερε η Νομαρχιακή στις ΤΟ περιελάμβαναν, κατά βάση, σχεδιασμούς καμπάνιας προώθησης της εφημερίδας και οικονομικά πλάνα που έπρεπε να καλυφθούν. Ήδη από τα μέσα του 1978, η Επιτροπή Οργανωτικού της Αθήνας αναδεικνύει σε επιστολή της το θέμα ως πρωτεύον και ζητά από τη Νομαρχιακή να ανταποκριθεί³³⁰.

Με σκοπό να αυξηθεί η κυκλοφορία της εφημερίδας πέρα από τα οργανωμένα μέλη, το Εκτελεστικό Γραφείο είχε στείλει εγκύκλιο σε όλη τη χώρα παρακινώντας τις οργανώσεις να φτιάξουν χειρόγραφες αφίσες και πανό για την περιοχή τους με 'διαφημιστικά συνθήματα', όπως τα ονόμαζαν³³¹. Σημείωναν ότι έπρεπε να τοποθετηθούν σε περιοχές που υπάρχει κίνηση σε μεγάλη συχνότητα και κατάλληλο οπτικό πεδίο. Τα χώριζαν σε γενικά συνθήματα που έπρεπε να μπουν σε μεγάλους συγκοινωνιακούς κόμβους, στα κέντρα πόλεων και χωριών και στις εισόδους αυτών, αλλά και ανάλογα με τις κατά τόπους ιδιαιτερότητες. Την ίδια στιγμή πρότειναν συνθήματα που θα απευθύνονταν σε συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες, αγρότες, επαγγελματιοβιοτέχνες, εργατοϋπαλλήλους κ.ά.

Ανταποκρινόμενη στα παραπάνω, η Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου απέστειλε στις Τοπικές Οργανώσεις του νομού οδηγία με θέμα, *‘Εφημερίδα: Η ΕΞΟΡΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ’*, με σκοπό τη διοργάνωση καμπάνιας για την ευρύτερη διάδοσή της σε όλο το νομό³³². Η οδηγία ξεκινά βάζοντας το πολιτικό

---

³³⁰ *‘Με την ευκαιρία του σημερινού γράμματός, θα θέλαμε να σας επιστήσουμε την προσοχή, πέρα από τις άλλες υποχρεώσεις που έχετε σαν Νομαρχιακή Επιτροπή, και στην ανάγκη να αυξηθεί η διάθεση φύλλων της ‘Εξόρμησης’ στο Νομό σας. Βάσει των στοιχείων του Πρακτορείου, ο μέσος όρος φύλλων που διατίθενται εβδομαδιαία στο νομό σας είναι περίπου 700. Η εκτίμησή μας είναι ότι η ποσότητα αυτή είναι σαφώς μικρότερη των δυνατοτήτων που υπάρχουν για τη διάθεση της εφημερίδας Εξόρμηση’.* Επιστολή από τον Πρόεδρο και το Εκτελεστικό Γραφείο προς τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου, Αθήνα 5/5/78.

³³¹ Εγκύκλιος του Εκτελεστικού Γραφείου προς όλες τις οργανώσεις της χώρας, 16/3/1979. Τα προτεινόμενα συνθήματα παρατίθενται στο Παράρτημα Κεφαλαίου 3, Κείμενο 2.

³³² Επιστολή του τομέα Οργανωτικού της ΝΕ Ηρακλείου προς τις ΤΟ, Οδηγία Νο 3, 4/4/1979.

πλαίσιο και τελειώνει δίνοντας κίνητρο ανταγωνισμού μεταξύ των ΤΟ να αποδείξουν το δυναμισμό της οργάνωσής τους στη βάση των φύλλων που θα αγοράζουν:

‘Είναι αυταπόδεικτο ότι η εφημερίδα του κινήματος είναι το μόνο μέσο με το οποίο μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τον ιδεολογικό και πολιτικό ανταγωνισμό, που έχει σκληρύνει και θα σκληρύνει πολύ περισσότερο, όσο ανεβαίνει η πολιτική επιρροή του κινήματός μας. Ανάγκη επίσης είναι η εφημερίδα αυτή να εξελιχθεί σε καθημερινό φύλλο μεγάλης κυκλοφορίας γιατί έτσι θα έχουμε πρόσβαση σε μεγαλύτερες μάζες του λαού. Η δυνατότητα αυτή δεν υπάρχει σήμερα γιατί, για διάφορους λόγους, δεν έχει την κυκλοφορία που απαιτείται, με αποτέλεσμα, αντί να αποφέρει κέρδος να επιβαρύνει το κίνημα με ένα ποσό γύρω στις 250.000 το μήνα που καλύπτεται από τις εισφορές μας.

Ο σπουδαιότερος από τους λόγους της μικρής κυκλοφορίας στο νομό μας είναι το γεγονός ότι τα πρακτορεία της υπαίθρου είναι πολύ λίγα σε σχέση με τον αριθμό των χωριών, έτσι τα μέλη και οι φίλοι δεν τη βρίσκουν για να την αγοράσουν. Άλλος λόγος είναι ότι πολλά μέλη και φίλοι συνήθισαν να αγοράζουν μία καθημερινή εφημερίδα της οποίας παίρνουν το αντίστοιχο φύλλο της Κυριακής χωρίς να ζητούν την Εξόρμηση, όπως έχουν υποχρέωση. Για να ξεπεράσουμε τις δυσκολίες αυτές είναι ανάγκη από τη μία να συνειδητοποιήσουμε το χρέος που έχουμε απέναντι στο κίνημά μας, σε ό,τι αφορά την κυκλοφορία της εφημερίδας και από την άλλη να βρούμε πρακτικούς τρόπους για την προώθησή της σε όλο το νομό.

Σύντροφοι, θέλουμε να τονίσουμε ότι είναι αδιανόητο ένα κίνημα όπως το δικό μας να μην μπορεί να στηρίζει την εφημερίδα του. Τι οργάνωση έχουμε εάν τα οργανωμένα μέλη δεν διαθέτουν 10 δρχ. τη βδομάδα για να διαβάσουν την εφημερίδα τους; Τι πρόσβαση θα έχουμε στο λαό αν δεν κυκλοφορεί σε αυτόν η εφημερίδα, αν σε κάθε καφενείο του χωριού ή της γειτονιάς δεν υπάρχει από ένα φύλλο στη διάθεση των θαμώνων; Από τον αριθμό των φύλλων θα φανεί ποια οργάνωση είναι δραστήρια και μετρά η παρουσία της για το λαό μας και ποια υπάρχει μόνο στα χαρτιά χωρίς παρουσία και δράση.’

Σε αναζήτηση τρόπων αύξησης της κυκλοφορίας η ΝΕ προτείνει στις ΤΟ πόλης να αναθέσουν σε μέλη της νεολαίας διαφορετικές γειτονιές και προχωρά σε λεπτομερές πλάνο εργασίας. Τα πρόσωπα θα ήταν πάντα τα ίδια, προκειμένου να αναπτύσσουν προσωπική σχέση με τους αγοραστές. Η αποστολή τους ήταν να πουλήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα φύλλα. Το πλάνο προέβλεπε 100 φύλλα τη βδομάδα. Στα χωριά που υπήρχε υποπρακτορείο, θεωρούσαν υποχρεωτική την αγορά ενός φύλλου από κάθε μέλος. Ο υπεύθυνος οικονομικού και ο γραμματέας έπρεπε να ζητήσουν από το πρακτορείο να φέρνει τον κατάλληλο αριθμό για τα μέλη του χωριού και των γύρω περιοχών. Στα χωριά που δεν υπήρχε υποπρακτορείο, επέλεγαν ένα φιλικό καφενείο ή περίπτερο για να το υποκαταστήσει στη διανομή της εφημερίδας. Αν τίποτα από αυτά δεν ήταν εφικτό, θα εισέπρατταν από μέλη και φίλους 550 δραχμές ετησίως ως συνδρομή και θα παραλαμβάνονταν τα φύλλα που θα έφταναν με το λεωφορείο από τον κατά τόπους υπεύθυνο.

Ο παραπάνω σχεδιασμός δίνει μία εικόνα της δυσκολίας που είχε η διακίνηση της πληροφορίας και η επικοινωνία μεταξύ των οργανώσεων. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που τα μέλη των οργανώσεων, ιδιαίτερα στα χωριά, έπρεπε να αυτοσχεδιάσουν ή να μεταφέρουν στην τοπική κοινωνία τις προσωπικές τους ερμηνείες και πολιτικές εκτιμήσεις σχετικά με το κόμμα. Με αυτό τον τρόπο, διευρυνόταν το φάσμα των διαφορετικών εκτιμήσεων και ερμηνειών σχετικά με την ταυτότητα του κόμματος και τις πολιτικές θέσεις του, χαρακτηριστικό της κατηγορίας ‘πολλών κομμάτων σε ένα’ στην οποία η παρούσα έρευνα υποστηρίζει ότι εντάσσεται το ΠΑΣΟΚ.

Η προσπάθεια αύξησης των πωλήσεων του επίσημου κομματικού εντύπου γινόταν στα πλαίσια έντονου ανταγωνισμού. Πέρα από τις αθηναϊκές εφημερίδες, κυκλοφορούσε και μεγάλος αριθμός τοπικών εφημερίδων, που υπογραμμίζουν την ευημερία της κοινωνίας του Ηρακλείου. Την ίδια στιγμή, όπως αποκαλύπτει η προσεχτική μελέτη του ρόλου τους, λειτουργούσαν και ως εργαλεία προώθησης προσωπικών φιλοδοξιών που ευδοκίμουςαν σε μεγάλο αριθμό στο νομό. Είναι ενδεικτικό ότι στη Φλώρινα κυκλοφορούσαν τρεις εφημερίδες και μόνο μία υποστήριζε το ΠΑΣΟΚ. Στο Ηράκλειο το ΠΑΣΟΚ υποστήριζαν η *Δημοκρατική Αλλαγή*, που είχε και τη μεγαλύτερη κυκλοφορία, η *Φλόγα*, το *Κρητικό Φως* και ο *Δημοκράτης*. Το κόμμα δεν χρειάστηκε να βγάλει δική του εφημερίδα, διότι καλυπτόταν από αυτές. Ενώ το ΠΑΣΟΚ είχε τέσσερις εφημερίδες, η Νέα Δημοκρατία και το Κέντρο είχαν από μία. Η *Μεσόγειος* υποστήριζε τη Νέα Δημοκρατία και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας είχε υποστηρίξει το καθεστώς. Η *Πατρίδα* ήταν παραδοσιακά κεντρώα εφημερίδα. Η Αριστερά δεν εξέδιδε κάποιο έντυπο ευρείας διανομής. Υπήρχε και η *Αλήθεια* του Μ. Χάρη, που είχε αρκετά μεγάλη αναγνωσιμότητα, αλλά περισσότερο σατιρικό και αποκαλυπτικό χαρακτήρα³³³.

Σύμφωνα με τους Ηρακλειώτες που παραχώρησαν συνέντευξη, ο κόσμος δεν διάβαζε ιδιαίτερα τις τοπικές εφημερίδες, ‘περισσότερο περίμεναν να ακούσουν’. Σε ορισμένες περιπτώσεις ούτε καν θυμούνταν αν και ποιες κυκλοφορούσαν. Ωστόσο, από τα αρχεία της οργάνωσης φαίνεται ότι οι εφημερίδες αποτελούσαν αντικείμενο πολλών συζητήσεων και καβγάδων, κυρίως μεταξύ των παραγόντων της οργάνωσης

---

³³³ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006. Συγκεκριμένα, ως προς τον πολιτικό προσανατολισμό της εφημερίδας, στο τεύχος 0 (Πάσχα 1975) ο εκδότης της διευκρινίζει: ‘Ο θεωρητικός σοσιαλισμός είναι η γραμμή της εφημερίδας, ως το σύνολο των δίκαιων ανθρωπιστικών επιδιώξεων, που παρά το ότι είναι δύσκολο να πραγματοποιηθούν αποτελούν το στόχο του ατόμου και εν συνεχεία του συνόλου’.

από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της. Μεταξύ των εκδοτών των εφημερίδων βρισκόταν πάντα κάποιος υποψήφιος βουλευτής, ο οποίος προσπαθούσε να προβληθεί και να εξυπηρετηθεί μέσω της εφημερίδας³³⁴.

Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι αυτή της εφημερίδας *Φλόγα*. Οι συγκρούσεις γύρω από τη δημιουργία της απασχόλησαν έντονα την οργάνωση³³⁵. Η ίδρυσή της το 1975 συνοδεύτηκε από εσωκομματικές συγκρούσεις που έφτασαν μέχρι το πειθαρχικό της Αθήνας, μετά από καταγγελία στελεχών της ΠΝΕ Ηρακλείου³³⁶. Όταν εκδόθηκε η *Φλόγα*, η ΠΝΕ συζητούσε ήδη την έκδοση κομματικής εφημερίδας και έτσι προκατέλαβαν την απόφασή της. Αυτοπαρουσιαζόταν ως επίσημο όργανο του κινήματος, με σύνθημα του ΠΑΣΟΚ στην προμετωπίδα της, ενώ διανεμόταν μαζί με τον *Αγωνιστή*. Η ΠΝΕ τούς ζήτησε να παραιτηθούν, πράγμα που, πλην ενός, δεν έπραξαν. Οι εκπρόσωποι του Οργανωτικού Επαρχίας αγνόησαν το θέμα παραίτησης από το κόμμα των μελών της Συντακτικής Επιτροπής της *Φλόγας*, προκαλώντας θυελλώδεις μεταμεσονύχτιες συνεδριάσεις³³⁷.

³³⁴ Συγκεκριμένα, την *Αλλαγή* την εξέδιδε ο Καρέλης, το *Δημοκράτη* ο Παπαγεωργίου, το *Φως* ο Θ. Σκουλάς, τη *Φλόγα* ο Κ. Ασλάνης. Οι δύο τελευταίοι εκλέχτηκαν πρώτη φορά το 1977.

³³⁵ Προκειμένου να γίνουν κατανοητά πρόσωπα και καταστάσεις, παρατίθεται σύντομη περιγραφή ορισμένων χαρακτηριστικών των προσώπων που πρωταγωνίστησαν:

Ο Σ. Σταρίδας διετέλεσε 1^{ος} γραμματέας της οργάνωσης στο νομό. Ήταν παλιός συνταγματάρχης και προερχόταν από το χώρο του κέντρου. Ωστόσο, κανείς δεν αμφισβήτησε ποτέ τον προοδευτικό του προσανατολισμό.

Ο Γ. Σταρίδας ήταν γιος του συνταγματάρχη. Συμμετείχε από την αρχή στην οργάνωση ως υπεύθυνος νεολαίας και ως μέλος της νομαρχιακής. Θεωρούνταν από τα στελέχη που θα μπορούσαν να έχουν πολιτικό μέλλον.

Ο Θ. Σκουλάς προερχόταν από μεγάλη οικογένεια από τα Ανώγια που είχε παράδοση στη συμμετοχή σε κοινωνικούς αγώνες.

Ο Κ. Κληρονόμος ήταν από τα κεντρικά στελέχη της νεολαίας της Ένωσης Κέντρου προδικτατορικά. Από το 1976 διετέλεσε πρόεδρος των Μινωικών ακτοπλοϊκών γραμμών, οι οποίες είχαν μεγάλη κοινωνική αποδοχή ως εταιρεία λαϊκής βάσης.

Ο Δ. Σαρρής ήταν νεαρός σε ηλικία.

Ο Κ. Ασλάνης ήταν νεαρός πολιτικός μηχανικός. Υπήρξε υποψήφιος από το 1974 και ήρθε δεύτερος σε σταυρούς, εκλέχτηκε βουλευτής και στη συνέχεια έγινε υπουργός. Θεωρούνταν από τα προοδευτικότερα πρόσωπα της οργάνωσης εκείνη την περίοδο και υποστηριζόταν ιδιαίτερα από τη νεολαία. Μία παρέα γύρω από αυτόν συγκρότησε τη συντακτική επιτροπή της εφημερίδας *Φλόγα* (Κληρονόμος, Κουκιαδάκης, Ξυλούρης, Σκαρβελάκης, Καπέλης). Και οι πέντε ήταν μέλη του κόμματος, Γραμματείς ΤΟ ή Νομαρχιακών, και ένας υποψήφιος βουλευτής. Η σύγκρουση που ξεκίνησε γύρω από το θέμα της εφημερίδας είναι χαρακτηριστική. Ο Σταρίδας, θέλοντας να προετοιμάσει το γιο του για υποψήφιο βουλευτή, έβλεπε ανταγωνιστικά την υποψηφιότητα του επίσης νέου Ασλάνη. Η δημιουργία της εφημερίδας που θα υποστήριζε τον Ασλάνη αποτέλεσε κόκκινο πανί για τον Σταρίδα και όσους τον υποστήριζαν. Το γεγονός ότι ο Ασλάνης θεωρούνταν από τα πλέον προοδευτικά στοιχεία, ενώ ο Σταρίδας ήταν συνταγματάρχης προερχόμενος από το κέντρο, έδωσε τη δυνατότητα να περιβληθεί η σύγκρουση 'ιδεολογικό χαρακτήρα', τον οποίο, όμως, κανείς δεν πήρε ποτέ στα σοβαρά.

³³⁶ ΠΑΣΟΚ, Πειθαρχικό Συμβούλιο, Αθήνα 16/2/76, Απόφαση αριθμός 21, Υπόθεση ΠΝΕ Ηρακλείου. Πρακτικά ΠΝΕ Ηρακλείου, 9/1975.

³³⁷ Υπεύθυνοι οργανωτικού επαρχίας: Παπαπετρόπουλος και Ντούπης. Προς Τριμελή Συντονιστική Επιτροπή Οργανωτικού, 'Ένεργειά μου για δραστηριοποίηση οργάνων του Κινήματος, Νομών Ηρακλείου-Ρεθύμνης-Χανίων'.

Τελικά, κρίθηκαν για παραγοντισμό με την ποινή της επίπληξης. Οι συγκρούσεις γύρω από το θέμα συνεχίστηκαν και οδήγησαν στην παραίτηση δύο μελών ΠΝΕ (Κληρονόμος και Κλίνης).

Η κεντρική πολιτική γραμμή της *Φλόγας* -σύμφωνα με πρόσωπο που ήταν ο μόνος δημοσιογράφος το επάγγελμα μέλος της συντακτικής επιτροπής- προερχόταν από τον Κληρονόμο και τον Ασλάνη, που ήταν και υποψήφιος βουλευτής. Ενδεικτικά, αναφέρουμε μόνιμες στήλες που αφορούσαν ιδεολογικά θέματα, όπως *‘Μελετούμε τον κόσμο για να τον αλλάξουμε’*, που αναφερόταν στην πορεία προς το σοσιαλισμό και στο έργο του Μαρξ και του Έγκελς ή διεθνή όπως *‘Παγκόσμιο Λαϊκό Κίνημα’*, που αναφερόταν εκτενώς στην Ισπανία του Φράνκο, την Κύπρο, τη Χιλή και τον Λίβανο. Μόνιμοι χαρακτήρες στις γελοιογραφίες που συμπλήρωναν την έκδοση, δύο πρόσωπα που παρίσταναν τον ανώνυμο Ηρακλειώτη και κρατούσαν από ένα πλακάτ. Το πρώτο έγραφε *‘Κάτω οι βάσεις’* και το δεύτερο *‘Κάτω οι μασόνοι’*. Οι μασονικές στοές συνδέονταν από την εφημερίδα με τη δικτατορία, τις ΗΠΑ και τις νατοϊκές βάσεις³³⁸.

Οι περισσότεροι από όσους παραχώρησαν συνέντευξη αναφέρονταν στη *Φλόγα* και συχνά μόνο σε αυτή. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μνήμη ενός εκ των προσώπων που μας μίλησαν, το οποίο είχε διατελέσει και επαγγελματικό στέλεχος, η *Φλόγα* είχε καταγραφεί ως *‘η εφημερίδα της Νομαρχιακής’*, παρ’ όλο που δεν υπήρξε καμία τέτοια σχέση. *‘Βγαίναμε και την πουλούσαμε σαν τους κουκουέδες, υποχρεώναμε τις οργανώσεις να την πάρουνε και να την πουλήσουνε’*³³⁹. Η εφημερίδα ήταν εβδομαδιαία και η ίδια παρουσιαζόταν ως *‘η σοσιαλιστική εφημερίδα’* με το σύνθημα *‘Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Κοινωνική Απελευθέρωση’* στην προμετωπίδα του³⁴⁰. Έκλεισε το 1981, καθώς τα μέλη της συντακτικής της επιτροπής διορίστηκαν σε διάφορες θέσεις.

Η εφημερίδα *Αλλαγή* επίσης στήριζε το ΠΑΣΟΚ. Ήταν η μόνη ημερήσια, και κυκλοφορούσε και προδικτατορικά. Την εξέδιδε ο Καρέλλης, ο οποίος υπήρξε και δήμαρχος του ΠΑΣΟΚ στην πόλη του Ηρακλείου από το 1975 έως το 1989. Το *Κρητικό Φως* εκδόθηκε από τον Θ. Σκουλά όταν διεκδικούσε βουλευτική έδρα, σταματούσε και ξανάρχιζε την κυκλοφορία του ανάλογα με την ανάγκη προβολής

³³⁸ Περιστατικά εσωκομματικών καταγγελιών για την εμπλοκή παραγόντων του κόμματος σε μασονικές στοές υπάρχουν και σε πρακτικά συνεδριάσεων της ΝΕ Ηρακλείου. Το θέμα δεν πήρε μεγάλες διαστάσεις.

³³⁹ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁴⁰ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006. Υπήρξε μέλος της συντακτικής ομάδας της *Φλόγας* 1978-1982.

του υποψηφίου. Οι άλλοι υποψήφιοι, βλέποντας ότι η *Φλόγα*, που είχε αναγορευθεί σε εφημερίδα του κόμματος, θα στήριζε αποκλειστικά τον Κ. Ασλάνη, αισθάνονταν την ανάγκη έκδοσης δικιάς τους εφημερίδας, και προφανώς είχαν τα οικονομικά μέσα να το πράξουν. Αυτή η ανάγκη εξηγεί και το μεγάλο αριθμό εφημερίδων που κυκλοφορούσαν στο νομό και στήριζαν το ΠΑΣΟΚ. Δεν οφείλεται στη μεγάλη δεξαμενή αναγνωστών και υποστηρικτών που μπορούσαν να στηρίξουν την κυκλοφορία πολλών εφημερίδων, αλλά στην ύπαρξη πολλών παραγόντων που είχαν ανάγκη να προβληθούν προσωπικά. Όλες οι εφημερίδες στέλνονταν από τους εκδότες τους στις οργανώσεις και προσωπικά σε ψηφοφόρους.

Οργάνωση Νεολαίας

Τα στελέχη που παραχώρησαν συνεντεύξεις αναφέρονται στη Νεολαία ΠΑΣΟΚ ως το πιο ριζοσπαστικό και δυναμικό κομμάτι τόσο της ηρακλειώτικης κοινωνίας, όσο και της οργάνωσης. Ωστόσο, από το υλικό του αρχείου και τη σύγκριση με άλλες περιοχές δεν επιβεβαιώνεται κάτι τέτοιο για την υπό μελέτη περίοδο. Η Νομαρχιακή επιδόθηκε στην προσπάθεια συγκρότησης Νεολαίας και Σπουδάζουσας από το 1976. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα εργάζονταν και για τη δημιουργία ΠΑΜΚ (Πανελλήνια Αγωνιστική Μαθητική Κίνηση)³⁴¹. Στην πραγματικότητα, μέχρι το 1978 η Σπουδάζουσα Νεολαία λειτουργούσε ως τμήμα των ΤΟ Ηρακλείου. Όταν δημιουργήθηκαν προβλήματα δυσλειτουργίας, χωρίστηκε από αυτές προκειμένου να λειτουργήσει αυτόνομα. Ωστόσο, πολύ σύντομα διατυπώθηκε από τη ΝΕ προς το Οργανωτικό της Αθήνας το αίτημα επανόδου της Σπουδάζουσας Νεολαίας στις ΤΟ πόλης, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για επαναλαμβανόμενο αίτημα τόσο των ΤΟ όσο και της Κ.Ο. Σπουδάζουσας³⁴². Τα αθηναϊκά κλιμάκια υποστήριζαν αυτή την πρόταση και προσέθεταν ότι κάτι τέτοιο *‘θα βοηθήσει την οργανωτική προσπάθεια και το δέσιμο της οργάνωσης’*³⁴³. Το Εκτελεστικό Γραφείο αποδέχτηκε την πρόταση.

Οι πολιτικές νεολαίες του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ, του Ρήγα Φεραίου, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και της ΕΔΗΚ έπαιρναν κοινές πρωτοβουλίες πολύ συχνότερα

---

³⁴¹ Προς Επιτροπή Οργανωτικού, ‘Πρακτικά Συνεδριάσεων Σ.Ε. Νομού Ηρακλείου’, 13/5/1976.

³⁴² Πρακτικό Συνεδρίασης της Νομαρχιακής Επιτροπής Ηρακλείου προς την Επιτροπή Οργανωτικού Αθήνας, 24/1/1978.

³⁴³ Έκθεση Κλιμακίου, Υπεύθυνος Μ. Δασκαλάκης, 7-8-9/7/1978.

από ό,τι τα αντίστοιχα κόμματα. Τις περισσότερες φορές είχαν να κάνουν με συνδιοργανώσεις κινητοποιήσεων που αφορούσαν θέματα εθνικά ή που είχαν αντιαμερικανικό χαρακτήρα³⁴⁴. Η παρουσία της νεολαίας γινόταν αισθητή και ο πολιτικός της λόγος ακουγόταν ιδιαίτερα με αφορμή τα φεστιβάλ νεολαίας. Για παράδειγμα, το 1978 η νεολαία ΠΑΣΟΚ συνδιοργάνωσε με την ΚΝΕ και το Ρήγα, φεστιβάλ νεολαίας στην πόλη του Ηρακλείου. Οι τρεις πολιτικές νεολαίες έδωσαν στον τοπικό Τύπο χωριστές ανακοινώσεις. Η ανακοίνωση της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ τόνιζε τις ευθύνες της άρχουσας τάξης που με τις επιλογές της έσπρωχνε τους νέους στον αμερικανικό τρόπο ζωής και υποτασσόταν στο δόγμα ‘ανήκομεν εις την Δύσιν’³⁴⁵.

---

³⁴⁴ Σημειώνεται ότι την ίδια εποχή που μεγάλη μερίδα της νεολαίας λειτουργούσε σε ρυθμούς έντονης πολιτικοποίησης με ριζοσπαστικό τόνο, ο λόγος της Δεξιάς βρίσκονταν σε αντιδιαστολή με αυτό το κλίμα. Η εφημερίδα *Μεσόγειος* (9/9/1980), που εξέφραζε τη δεξιά παράταξη, καλούσε σε σύσκεψη τις αρχές του τόπου με σκοπό ‘την πάταξη της αλητοκρατίας και τη διάσωση της νεολαίας’, ενώ ζητούσε ‘την αντιμετώπιση περιθωριακών και αναρχικών ατόμων’, καθώς και ‘εξάντληση αυστηρότητας ως προς μπαρ κα δισκοθήκες που αποτελούν κέντρο διαφθοράς, ψυχικής και σωματικής’. Για να συμπληρωθεί η εικόνα, ζητούσαν και την ‘απέλαση των ξένων που στερούντο τα μέσα ζωής’.

³⁴⁵ ‘Η άρχουσα τάξη, φαινομενικά, συμπτωματικά και από λαθεμένη εκτίμηση, όμως προγραμματισμένα και συστηματικά, με το χαμηλό επίπεδο σπουδών, την έλλειψη επαγγελματικού προσανατολισμού, τις άθλιες συνθήκες δουλειάς, τη φτηνή διασκέδαση και την τάση για επιδίωξη εύκολου κέρδους που καλλιεργεί, σπρώχνει τα νιάτα του τόπου στα γρανάζια του αμερικάνικου τρόπου ζωής. Η παραπάνω διαπίστωση, σε συνδυασμό με τη ραγιαδίστικη πολιτική που ακολουθείται στα κρίσιμα εθνικά θέματα, στα πλαίσια του δόγματος «ΑΝΗΚΟΜΕΝ ΕΙΣ ΤΗ ΔΥΣΗΝ», τη μεροληπτική σε βάρος των εργαζόμενων αντιμετώπιση εσωτερικών θεμάτων και την αγωνία των νέων για ένα καλύτερο αύριο, οδήγησαν τη Νεολαία του ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου στην απόφαση να διοργανώσει με όλους τους νέους που έχουν τον ίδιο προβληματισμό, Γιορτή Νεολαίας 78’ (11-13 Αυγούστου), με κύριο άξονα το σύνθημα: «Εμείς οι νέοι της Ελλάδας χαράζουμε μία άλλη πορεία, χτίζουμε μία νέα ζωή». Θα γιορτάσουμε διατρανώνοντας τη θέλησή μας:

1. Για την προάσπιση των κορυφαίων μας δικαιωμάτων
2. Για το διώξιμο των Αμερικάνικων Βάσεων από την Ελλάδα
3. Για μία Κύπρο αδέσμευτη, ενιαία, κυρίαρχη, ανεξάρτητη
4. Για τον εκδημοκρατισμό του κρατικού μηχανισμού
5. Για μόρφωση, ψωμί, δουλειά
6. Για την ανάπτυξη των λαϊκών μας παραδόσεων’.

Εφημερίδα *Φλόγα*, 17/7/1978.

ΟΙ ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΣΗΜΑΣΙΑ

Ο παραγοντισμός και οι συγκρούσεις μεταξύ προσώπων που επένδυσαν την πολιτική τους δράση στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ με προσωπικές φιλοδοξίες και στρατηγικές, είχε ως συνέπεια μεγάλη σπατάλη ενέργειας, χρόνου και φθορά των συντροφικών σχέσεων. Όλα τα πρόσωπα που παραχώρησαν συνέντευξη συμφωνούν ότι τα παραπάνω αποτέλεσαν το μεγαλύτερο πρόβλημα της οργάνωσης. Το φαινόμενο ήταν πανελλαδικό. Η ιδιαιτερότητα στην περιοχή του Ηρακλείου έγκειτο στο ότι το κόμμα είχε μεγάλη δύναμη, άρα δυνατότητα να εκλέγει πολλά πρόσωπα σε διάφορες θέσεις εξουσίας (Βουλή, Τοπική Αυτοδιοίκηση, σωματεία, συνδικάτα, μορφωτικούς συλλόγους κ.λπ.)³⁴⁶. Αυτή η δυνατότητα από τη μία έσπρωχνε τα πρόσωπα με φιλοδοξίες να δουλεύουν περισσότερο και να ισχυροποιούν την κομματική τους ταυτότητα, από την άλλη δημιουργούσε τριβές και συγκρούσεις που συχνά δυναμίτιζαν το εσωκομματικό κλίμα. Στην οργάνωση του Ηράκλειου τα παραπάνω είχαν συνέπειες σε όλες τις κομματικές βαθμίδες, ενώ σε περιοχές σαν τη Φλώρινα, περιορίστηκαν στο επίπεδο των υποψήφιων βουλευτών. Η προσδοκία για μία θέση σε ένα προεδρείο έκανε τα μέλη να στοιχίζονται με μεγαλύτερο πάθος πίσω από κάποιο βουλευτή ή παράγοντα που τους υποσχόταν στήριξη. Σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός εξ αυτών που βίωσαν την κατάσταση³⁴⁷:

‘Η οργάνωση του Ηρακλείου ήταν από τις πιο προβληματικές οργανώσεις ως προς τις προσωπικές στρατηγικές. Γινότανε χαμός με ολονύχτιες συνεδριάσεις με ζύλο, με την παρουσία κλιμακίων με Τσοχατζόπουλο, Αυγερινό, Λαλιώτη, Κουλούρη κ.ά. Το Ηράκλειο είχε πληθώρα αξιόλογων στελεχών, ίσως όχι αξιολογότερων. Πολύ ανθρώπινο δυναμικό που ήταν διατεθειμένο να αγωνιστεί για το κόμμα, στο πλαίσιο, ενδεχομένως, προσωπικών του στρατηγικών. Ήταν υποψήφιοι για τις 7-8-10 θέσεις πάντα 50-100-200 άτομα. Για μία θέση υποψήφιου βουλευτή ερχόταν 100. Σίγουρα δεν υπήρχε η έλλειψη στελεχών που υπήρχε σε άλλες επαρχίες της Ελλάδας έως το 1981.’

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Β. Μαμαλάκη, που υπήρξε και γραμματέας της Νομαρχιακής εκείνων των χρόνων³⁴⁸:

‘Ο παραγοντισμός είναι μόνιμο φαινόμενο. Έχουμε υπερπληθώρα στελεχών, να κάνουμε και εξαγωγή. Αυτό την πήγαινε πίσω την οργάνωση. Τις κόντρες για τις θέσεις ακόμα και αν κάνανε πως τις επένδυσαν με ιδεολογικό

³⁴⁶ Το ίδιο συνέβαινε στο Νομό Αχαΐας, αλλά και στο σύνολο της Κρήτης.

³⁴⁷ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

³⁴⁸ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

χαρακτήρα, στο Ηράκλειο δεν υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για τέτοια ζητήματα. Οπότε δεν χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα τον ιδεολογικό παράγοντα στις κόντρες τους. Ακόμα και σήμερα συμβαίνουν τα ίδια πράγματα. Δεν μάθαμε από την εμπειρία. Είχαμε πολύ αγνό κόσμο που πίστευε και αυτό μας έδινε κουράγιο να συνεχίσουμε όταν πηγαίναμε στους συνοικισμούς και στα χωριά. Και από την άλλη είχαμε εδώ τους παράγοντες. Το γεγονός ότι είχαμε πολλές θέσεις να μοιράσουμε στην αρχή συσπείρωσε την οργάνωση, γιατί περίμεναν την απόφαση της οργάνωσης ελπίζοντας ότι θα πάρουν αυτό που προσδοκούσαν. Έως το 1981 υπήρχε πειθαρχία για τις αποφάσεις έξω από το κόμμα, δηλαδή για δημάρχους, προέδρους ομοσπονδίας κ.τ.λ., παρ' όλο που εσωτερικά μπορεί να σφάζονταν. Οι εσωτερικές διαμάχες έβγαιναν στις εφημερίδες και αυτό επηρέαζε το κλίμα.'

Έχει ιδιαίτερο μεθοδολογικό ενδιαφέρον το γεγονός ότι ενώ στα αρχεία του κόμματος, σε πρακτικά συνεδριάσεων, εκθέσεις κλιμακίων κ.λπ., η έκταση του προβλήματος φαίνεται τεράστια, στις μνήμες των ανθρώπων κατέχει πολύ μικρή θέση. Όπως προέκυψε από την έρευνα, η πραγματικότητα βρίσκεται κάπου στη μέση. Μελετώντας μόνο τα αρχεία, που συντάσσονταν ταυτόχρονα με τα γεγονότα και από τα πρόσωπα που κατείχαν κεντρικές θέσεις, άρα και εμπλέκονταν σε κάποιο βαθμό στις διαμάχες, δημιουργείται η εντύπωση ότι επρόκειτο για το πλέον κεντρικό θέμα που απασχολούσε την οργάνωση. Ωστόσο, τα μεσαία στελέχη, τα απλά μέλη και οι υποστηρικτές του κόμματος δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα ή δεν γνώριζαν τα όσα διαιρούσαν την κορυφή της οργάνωσης. Άλλωστε, οι εσωκομματικές συγκρούσεις στο Ηράκλειο δεν είχαν ιδεολογικό ή πολιτικό χαρακτήρα, σίγουρα όχι στο βαθμό που συνέβαινε σε άλλες περιοχές. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε περιστάσεις κατά τις οποίες η οργάνωση περιόρισε τη δράση της λόγω του βαθμού με τον οποίο απασχολούνταν με τις εσωκομματικές συγκρούσεις. Ωστόσο, η εξωστρέφειά της ήταν σταθερή.

Ενδεικτικά παρατίθενται ορισμένα περιστατικά που απασχόλησαν την οργάνωση, κυρίως σε επίπεδο Νομαρχιακής, και συνδέονταν με προσωπικές φιλοδοξίες ή διαφορετικά αυτό που στην 'πασοκική' γλώσσα ονομαζόταν 'παραγοντισμός'. Πέρα από το πραγματικό διακύβευμα πίσω από τις εσωκομματικές συγκρούσεις, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίο χειριζόταν η οργάνωση αυτού του είδους τις κρίσεις. Υπήρχαν θεσμοποιημένοι τρόποι αντιμετώπισης; Εφαρμόζονταν στην πράξη; Είχαν αποτέλεσμα; Ποια ήταν η στάση των κλιμακίων από την Αθήνα; Τελικά, μπορούσαν να ενσωματώνουν τις συγκρουόμενες πλευρές και σε ποιο βαθμό αυτό λειτούργησε ενοποιητικά για την τοπική κοινωνία;

Στην προηγούμενη υποενότητα περιγράφεται η πρώτη σημαντική ρήξη στην οργάνωση, η οποία σημειώθηκε όταν ξεκίνησαν οι διαδικασίες για τη δημιουργία Τοπικών Οργανώσεων. Μέχρι τότε λειτουργούσαν με διορισμένες συντονιστικές επιτροπές. Γραμματείς και στελέχη ΤΟ θεώρησαν την εξουσία τους υπό αίρεση και επήλθε απραγία και αμφισβήτηση της ΠΝΕ³⁴⁹. Η ρήξη ερμηνεύτηκε από κάποιους ως σύγκρουση μεταξύ κομματικών, που υποστήριζαν τα εκλεγμένα όργανα, και παλαιοκομματικών³⁵⁰. Παρατίθεται χαρακτηριστικό απόσπασμα επιστολής μέλους ΚΕΟ προς την ΠΝΕ³⁵¹:

‘Οι παλαιοκομματικοί προπαγανδίζουν τη θέση στη βάση για διάλυση των ΤΟ για τη σωτηρία του κινήματος, μαζί με τα κακώς έχοντα του κινήματος για τα οποία αυτοί έχουν τη μεγαλύτερη ευθύνη, για να πετύχουν την αναρρίχηση τους στην ηγεσία του κινήματος ή σε άλλα πόστα, ή να χτίσουν τον εκλογικό τους μηχανισμό για τις επόμενες εκλογές. Και όπως το αστικό κατεστημένο χρησιμοποιεί σαν όπλο την αμορφωσιά του λαού και κυριαρχεί, έτσι και η ‘αόρατη’ αυτή παλαιοκομματική φράξια χρησιμοποιεί το φρακάρισμα της λειτουργίας των ΤΟ, την έλλειψη διαφώτισης, την έλλειψη πληροφόρησης της βάσης και την έλλειψη σταθερής οργανωτικής διάρθρωσης, για να κατασκευάζει ΤΟ - σφραγίδες και γραμματείς ΤΟ κομματάρχες βουλευτών.’

Ωστόσο, προσεκτική μελέτη των πηγών αποκαλύπτει ότι οι διαμάχες μεταξύ των στελεχών δεν είχαν ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Όπως λένε σήμερα στελέχη της περιόδου *‘επρόκειτο για χτυπήματα κάτω από τη μέση και φτηνή αντιπαράθεση’*³⁵². Η εσωκομματική διαμάχη πανελλαδικής εμβέλειας μεταξύ κεντρογενών και κομματικών είχε περιορισμένη σημασία στο Ηράκλειο³⁵³. Στις διαθέσιμες πηγές δεν εμφανίζεται κάποια συγκροτημένη προσπάθεια από πλευράς προσώπων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως *‘παλαιοκομματικοί’*. Περισσότερο επρόκειτο για την αντίδραση συγκεκριμένων κομματάρχων που είχαν μάθει προδικτατορικά να λειτουργούν χωρίς κομματικές διαδικασίες και περιορισμούς και δυσκολεύονταν να

³⁴⁹ Στην πρώτη ΠΝΕ συμμετείχαν πρόεδρος Σ. Σταρίδας, μετέπειτα πρόεδρος Σ. Κληρονόμος, αντιπρόεδρος Κλίνης, Δ. Σαρρής γ. γραμματέας. Προς Επιτροπή Οργανωτικού Επαρχίας ΠΑΣΟΚ, Επιστολή, από Δ. Σαρρή Γενικού Γραμματέα ΠΝΕ, 15/10/1975. Προς Πρόεδρο, Επιστολή, από Σ. Σταρίδα, 2/4/1975.

³⁵⁰ Το Μάιο του 1976 η ΠΝΕ ζητούσε από το Οργανωτικό Επαρχίας να αναλάβει πειθαρχική δράση κατά μελών της (για τους Σταρίδα, Παπαδάκη και αργότερα Ασλάνη) με την αιτιολογία της ελλιπούς και αντισυντροφικής δραστηριότητας.

³⁵¹ Προς ΠΝΕ Ηρακλείου, Επιστολή, από Ν. Παπαδάκη, μέλος ΚΕΟ πόλης Ηρακλείου, 19/11/1975

³⁵² Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Ρ.Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁵³ *‘Υπήρχαν κάποιοι που στην αρχή αναφέρονταν περισσότερο στο όνομα του Γ. Παπανδρέου, παρά στον Ανδρέα, πράγμα που στην πορεία εξαλειφθηκε. Έως και το 1981, τον Παπανδρέου πολλοί τον ακολουθούσαν και με κάποιο φόβο, γιατί ήταν κεντρώοι και δεν συμφωνούσαν απολύτως με τα σοσιαλιστικά οράματα. Μέχρι το αίτημα για δημοκρατία και το «η Ελλάδα στους Έλληνες» ήταν εντάξει, από εκεί και έπειτα είχαν πρόβλημα.’* Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

αποδεχθούν τη νέα κατάσταση, καθώς πίστευαν ότι αντιστρατεύεται τα εκλογικά τους συμφέροντα. Ήταν θέμα προσωπικών στρατηγικών και όχι πολιτικών ή οργανωτικών διαφορών.

Σε επιστολή της Συντονιστικής Επιτροπής της ΠΝΕ προς το Οργανωτικό Επαρχίας αναφέρεται ότι, ήδη από το 1975, είχε γίνει κατανοητό πως η μεγάλη δυναμική του ΠΑΣΟΚ στο νομό επηρέαζε και αρνητικά τις συντροφικές σχέσεις και οι έριδες που δημιουργούνταν έβλαπταν το κόμμα. Είχαν τοποθετήσει τις ελπίδες τους στη δημιουργία Τοπικών Οργανώσεων, πιστεύοντας ότι έτσι θα συγκροτούνταν μία διευρυμένη και στέρεη οργανωτική δομή που θα είχε τη δύναμη να αντιμετωπίζει τέτοιου είδους προβλήματα με θεσμικούς όρους. Ωστόσο, η κρίση δεν ξεπεράστηκε, αλλά επικεντρώθηκε στο θέμα της εφημερίδας *Φλόγα*, που παρουσιάζεται αναλυτικά στο κεφάλαιο για τον τοπικό Τύπο.

Προχωρώντας στο 1976, ο διορισμένος γραμματέας της ΠΝΕ Ε. Καλλέργης αποστέλλει προσωπική επιστολή παραίτησης στον Πρόεδρο και το Εκτελεστικό Γραφείο -ακολουθούμενος και από τον Β΄ Γραμματέα- επικαλούμενος λόγους ευθυξίας και απογοήτευσης εξαιτίας των προσωπικών συγκρούσεων³⁵⁴. Επισημαίνει

---

³⁵⁴ *‘Επί δύο σχεδόν χρόνια, τουλάχιστον, μέσα στην πόλη του Ηρακλείου (με εξαίρεση τη χρονική περίοδο των Βουλευτικών εκλογών, του Δημοψηφίσματος και των Δημοτικών Εκλογών) περισσότερο μας έχει απασχολήσει το ποιος θα καταλάβει πόστα μέσα στο κίνημα και θα προβάλει έτσι περισσότερο τον εαυτό του, παρά τα γενικότερα προβλήματα του Νομού μας και η διάδοση και εξάπλωση των ιδεών του κινήματος. Μάταια, τόσο στην πόλη του Ηρακλείου όσο και στην ύπαιθρο, τα μέλη και οι οπαδοί του ΠΑΣΟΚ μάς περιμένουν να τους επισκεφθούμε, να τους οργανώσουμε και να τους δια φωτίσουμε. Εκλέγονται Νομαρχιακές Επιτροπές, αντικαθίστανται, διορίζονται, συγκροτούνται ομάδες δουλειάς, ύστερα από ατέρμονες συνεδριάσεις και συζητήσεις, επί θεμάτων διαδικαστικών κυρίως και λιγότερο επί θεμάτων ουσίας. Για μία στιγμή, δίδεται η εντύπωση ότι όλα πήγαν καλά και επιτέλους ξεκινάμε για τον πραγματικό μας σκοπό, για να διαπιστώσουμε την επόμενη μέρα ότι αόρατες δυνάμεις κρατούν καθηλωμένο το άρμα και δεν το αφήνουν να ξεκινήσει. Αυτές οι δυνάμεις κατά τη γνώμη μου είναι οι μικρότητες, οι προσωπικές φιλοδοξίες, αντιθέσεις, μικροεγωισμοί, ιδιοτελείς βλέψεις κ.λπ. των μελών μας.*

Σε όποιον Νομό υπάρχουν παρατάξεις -προσωπικές βέβαια και όχι ιδεολογικές- και μέλη που φιλοδοξούν να καταλάβουν πόστα μέσα στο κίνημα, σε αυτή τη φάση του κινήματος, που γίνονται διορισμοί και όχι εκλογές, να διορίζονται οι άνθρωποι αυτοί και οι ικανότεροι από κάθε παρατάξη, με ποσοστό αναλογίας 1/3 από κάθε παρατάξη και 1/3 από άτομα που δεν ανήκουν σε παρατάξεις. Με αυτό το τρόπο επιτυγχάνουμε τα κάτωθι: α. Τα μέλη των παρατάξεων ικανοποιούν την φιλοδοξία των, φεύγει η δυσαρέσκεια ότι παραμερίζονται, β. Αναλαμβάνουν ευθύνες και κατά συνέπεια θα δουλέψουν. γ. Εάν δε δουλέψουν είναι εύκολο να ελεγχθούν ακόμα και να διωχθούν πειθαρχικώς, ενώ εάν παραμείνουν εκτός, τότε διαρκώς αντιδρούν για κάθε απόφαση, ισχυριζόμενοι ότι ασκούν καλόπιστη κριτική (διάλογος κλπ)... Σωστή είναι η παρουσία στην ΠΝΕ μελών από όλες τις τάξεις και την ύπαιθρο’. Δικηγόρος Ε. Καλλέργης, Γραμματέας ΠΝΕ Ηρακλείου, ‘Προσωπική επιστολή παραίτησης προς τον Πρόεδρο και την Εκτελεστική Γραμματεία’, 11/7/1976.

Μετά από δύο μήνες ο Μ. Κλίνης, δικηγόρος και Β΄ Γραμματέας της ΠΝΕ, υποβάλλει ομοίως την παραίτηση του στην Εκτελεστική Γραμματεία με όμοιο σκεπτικό : *‘Μεταξύ των ‘στελεχών’ του Κινήματος υπάρχουν σοβαρές προσωπικές διενέξεις, πολλές από τις οποίες δυστυχώς είδαν το φως της δημοσιότητας. Στις συστάσεις της ΠΝΕ για συμμόρφωση δεν δίνουν καμία σημασία, αλλά ο καθένας ενεργεί όπως θέλει για προσωπική του προβολή, παραβλέποντας τον αντίτυπο που δημιουργεί η ενέργειά του σε βάρος του ΠΑΣΟΚ’.*

ότι οι οπαδοί του ΠΑΣΟΚ παραμένουν ανοργάνωτοι ως αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ των κομματικών παραγόντων που απορροφά όλη τη δυναμική της Νομαρχιακής.

Αν και τα παραπάνω ζητήματα αποτέλεσαν σταθερό μοτίβο των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ πανελλαδικά, στην περίπτωση του Ηρακλείου προκαλεί εντύπωση το πόσο νωρίς εντοπίζονται αυτές οι περιγραφές. Το 1976 σε περιοχές όπως η Φλώρινα, της οποίας η οργανωτική ανάπτυξη αποτέλεσε συγκριτικό αντικείμενο αυτής της έρευνας, πάλευαν να υπάρξουν και να συστήσουν βιώσιμες οργανώσεις ξεπερνώντας το φόβο. Στο Ηράκλειο, όπου οι συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες, ο παραγοντισμός και τα συνακόλουθά του καθίστανται εμφανή από το δεύτερο κιόλας χρόνο. Ένα άλλο χαρακτηριστικό που συνιστά ιδιαιτερότητα του νομού βρίσκεται στο ότι ενώ τα κομματικά όργανα, ιδιαίτερα μέχρι το 1977, ήταν υπό διάλυση με συνεχείς παραιτήσεις και πειθαρχικές παραπομπές, η εξωστρέφειά τους προς την κοινωνία ήταν σταθερή και η εικόνα του κόμματος στον απλό κόσμο δεν επηρεαζόταν. Ωστόσο, τα πρόσωπα που βίωναν την κατάσταση έκαναν τη σύγκριση με το πόσο θα μπορούσε να αποδίδει η οργάνωση χωρίς τις εσωκομματικές συγκρούσεις και κατήγγελλαν τις ολιγορίες ως αποπροσανατολιστικές.

Την εικόνα περιγράφει γλαφυρά ο Π. Αυγερινός σε εμπιστευτική επιστολή προς τον Πρόεδρο, την Εκτελεστική Γραμματεία και το Οργανωτικό, τονίζοντας ότι ενώ υπάρχει *‘μεγάλη, πιστή και αγωνιστική βάση’*, δεν ενεργοποιείται εξαιτίας των τοπικών καθοδηγητικών οργάνων και του έντονου παραγοντισμού τους³⁵⁵. Είναι

---

³⁵⁵ *‘Υπάρχει μεγάλη, πιστή, αγωνιστική βάση που δεν ενεργοποιείται με ευθύνη των καθοδηγητικών οργάνων, αλλά και που δεν φαίνεται να τη συγκινούν ή να την απασχολούν οι διαμάχες των διαφόρων φατριών. Είναι φανερό ότι υπάρχει ανοδική πορεία του Κινήματος ιδιαίτερα στην ύπαιθρο και μάλιστα περιμένουν μαζικές προσχωρήσεις τώρα με το ζέφτισμα της ΕΔΗΚ. Κάθε επαφή όμως με την οργάνωση απογοητεύει. Τα στελέχη του Ηρακλείου δημιουργούν κλίμα αρρωστημένης απαισιοδοξίας. Κονταροχτυπιούνται καθημερινά με στόχο να εξουδετερωθεί ο αντίπαλος στις επόμενες εκλογές. Ο καθένας με 5-6 άτομα γύρω του, εκδηλώνει την έντονη ανησυχία του μεγαλοποιώντας γεγονότα, ενέργειες των αντιπάλων του, ρίχνοντας και λάσπη ακόμα, σε κάθε κατεύθυνση. Οι σχέσεις τους δεν υπήρξαν ποτέ συντροφικές. Στόχος σύμπτωσης για όλους είναι να μην υπάρχει οργάνωση, για αυτό από τις 10 ΤΟ της πόλης οι 7 είναι τελείως κλειστές χωρίς να δέχονται να ενοποιηθούν ή να καταργηθούν γιατί ο καθένας τους κρατάει από μία σφραγίδα γραμματείας της ΤΟ εξασφαλίζοντας τη συμμετοχή του σαν σύνεδρος, στη διάσκεψη ή στο συνέδριο. Οι αντιθέσεις μεταξύ των υποψήφιων βουλευτών είναι τρομερές. Δεν δέχεται να αναλάβει δουλειά ο ένας, αν μαζί θα είναι και ο άλλος. Αν στο Ηράκλειο έβγαιναν 10 βουλευτές ΠΑΣΟΚ δεν θα υπήρχε πρόβλημα.*

Εκδίδονται δύο εφημερίδες, Φλόγα και Αλλαγή που κάθε μία κατηγορεί την άλλη γράφοντας ό,τι βρόμικο μπορεί. Η διαμάχη τους φέρνει το Κίνημα σε δύσκολη θέση με τις ανταγωνιστικές θέσεις που βγαίνουν προς τα έξω. Η ΠΝΕ θεωρεί ότι η Φλόγα βοηθάει το Κίνημα ουσιαστικά και ότι η συντακτική της επιτροπή είναι καθαροί ΠΑΣΟΚ.

ενδεικτικό ότι στη συνέχεια σημειώνει *‘αν στο Ηράκλειο έβγαιναν 10 βουλευτές, δεν θα υπήρχε πρόβλημα’*. Στο ίδιο κείμενο γίνεται αναφορά σε *‘ασέβεια’* προς τα κεντρικά: *‘Νομίζουν πως τα κεντρικά όργανα ενεργούν υστερόβουλα και στη βάση αντίστοιχων φατριών ή ομαδοποιήσεων’*.

Στη συνέχεια, ο Π. Αυγερινός προτείνει ορισμένα πρόσωπα για αναδιάρθρωση της ΠΝΕ με κριτήρια *‘την αποδοχή τους, την ικανότητά τους, την πιστότητά τους, τη μέχρι τώρα δουλειά τους και ακόμα το ότι διαθέτουν αρκετό χρόνο’*. Στο τέλος του 1976 ο Πρόεδρος και η Εκτελεστική Γραμματεία πήραν την πρωτοβουλία να δώσουν λύση στο θέμα *‘αναδιρθρώνοντας’*, δηλαδή διορίζοντας τα πρόσωπα που θα συμμετείχαν στη νέα ΠΝΕ. Για αυτή την απόφαση ενημέρωσαν με προσωπικές επιστολές όλα τα μέλη της προϋπάρχουσας³⁵⁶.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στο τέλος της πρώτης περιόδου, το 1977, η οργάνωση ξεκίνησε μία συστηματικότερη προσπάθεια *‘ανοίγματος’* στους μαζικούς χώρους η οποία, αν και στέφθηκε με εξαιρετική επιτυχία, συνοδεύτηκε από τις γνωστές τριβές ως προς τα πρόσωπα που θα εκλέγονταν στα εκάστοτε διοικητικά συμβούλια ή προεδρία. Στη συνέχεια γίνεται εκτενή αναφορά στην περίπτωση εκλογής Δ.Σ. στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου, προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος που χειριζόταν αυτές τις περιπτώσεις το κόμμα και η αντίληψη που είχε ως προς τη διεύθυνση στους μαζικούς χώρους. Ως Πρόεδρο θα πρότειναν τον Βαρδαλαχάκη. Το θέμα έφτασε μέχρι το Πειθαρχικό στην Αθήνα³⁵⁷. Σύμφωνα με κείμενο καταγγελίας του Υπεύθυνου Συνεταιριστικού της ΠΝΕ: *‘Το ΠΑΣΟΚ επηρέαζε 40 - 45 εκλέκτορες που θα στήριζαν τους υποψήφιους του ΠΑΣΟΚ,*

Πολλοί μιλάνε με ασέβεια για τα κεντρικά όργανα του Κινήματος και καταγγέλλουν δήθεν συμπαραστάσεις κεντρικών οργάνων σε ορισμένους και διασυνδέσεις των αντιπάλων τους με την Επιτροπή Οργανωτικού. Νομίζουν πως τα όργανα ενεργούν υστερόβουλα και στη βάση αντίστοιχων φατριών ή ομαδοποιήσεων. Για όσους κατεβαίνουν από τα κεντρικά μιλάνε με περιφρόνηση. Ένας άλλος χαρακτήρισε τα μέλη των κεντρικών που πηγαίνουν κάτω σαν επιδρομείς. Χαρακτηριστικά, αλλά όχι και τα μοναδικά παραδείγματα για το τι λένε για μας είναι: «Για την ΠΝΕ Ηρακλείου επικράτησε η γραμμή Σημίτη», «Οι αποφάσεις στα κεντρικά αλλάζουν την τελευταία στιγμή», «Κάποιος λέει ότι 24 ώρες πριν ήταν στη λίστα της ΠΝΕ και μετά φαγώθηκε».

Από Π. Αυγερινό, Προς Πρόεδρο, Εκτελεστική Γραμματεία, Επιτροπή Οργανωτικού, Εμπιστευτική, Θέμα: Επίσκεψη στην ΠΝΕ Ηρακλείου, 29/10/1976.

³⁵⁶ Προσωπική Επιστολή από τον Πρόεδρο και την Εκτελεστική Γραμματεία προς τα μέλη ΠΝΕ Ηρακλείου 12/11/76.

³⁵⁷ Ο Γ. Σκουλάς, Υπεύθυνος Συνεταιριστικού της ΠΝΕ Ηρακλείου, υπέβαλε αναφορά-καταγγελία στον Γραμματέα της ΠΝΕ και στο Πειθαρχικό Συμβούλιο, σχετικά με τον τρόπο που ενήργησαν μέλη της ΠΝΕ και του ΠΑΣΟΚ για την εκλογή Δ.Σ. στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου 1/1977. Στην αναφορά σημειώνει ότι: *‘Ο προηγούμενος Πρόεδρος του ΕΓΣΗ αποφασίστηκε να χτυπηθεί γιατί μετά την αγροτική απεργία πήγε τον Μητσοτάκη στο ΕΓΣΗ, του έπλεξε το εγκώμιο και είπε ότι είναι ο μόνος που μπορεί να βοηθήσει τους αγρότες’*.

οι οποίοι δεν θα δήλωναν ανοικτά ότι υποστηρίζονται από το ΠΑΣΟΚ, ώστε με τις προσωπικές τους γνωριμίες να πάρουν και άλλες ψήφους’.

Στη συνέχεια, μέλη της ΠΝΕ και των ΤΟ πρότειναν να κληθεί ο Ν. Λεβεντάκης να βοηθήσει, ο οποίος μετείχε στη Δημοκρατική Άμυνα και δεν είχε δεχτεί να γίνει μέλος του ΠΑΣΟΚ. Για το πρόσωπο του Λεβεντάκη υπήρχε μεγάλος σεβασμός, ακούγονταν και γράφονταν εκτιμήσεις όπως *‘είναι μεγάλος αγωνιστής’, ‘μακάρι το ΠΑΣΟΚ να είχε 10 Λεβεντάκηδες στην Ελλάδα να το καθοδηγήσουν’* κ.α.³⁵⁸. Η άλλη πλευρά υποστήριζε ως αντεπιχείρημα στην επιλογή του Λεβεντάκη, επεισόδιο όπου μέλη της ΠΝΕ τον παρουσίασαν στο μέλος της Εκτελεστικής Γραμματείας Π. Αυγερινό και του ζήτησαν να δεχτεί να μετάσχει στη νέα ΠΝΕ. Η απάντησή του ήταν ότι δεν γράφεται στο ΠΑΣΟΚ γιατί δεν είναι σοβαρό κόμμα. Ο γράφων τη σχετική αναφορά θεωρεί ότι το περιστατικό μείωσε το κύρος του μέλους της Εκτελεστικής Γραμματείας και του Κινήματος και ζητά την παραπομπή αυτών που σύστησαν τον Λεβεντάκη στον Αυγερινό για προσβολή του κύρους της Εκτελεστικής Γραμματείας, του Π. Αυγερινού και του κινήματος³⁵⁹. Η αναφορά κλείνει με την καταγγελία προσώπων, *‘γιατί ενήργησαν ομαδικά κάτω από την καθοδήγηση του Ν. Λεβεντάκη που είναι της Δημοκρατικής Άμυνας, για αθέτηση κομματικής απόφασης, παραγοντισμό και παρασυνεδριάσεις’*. Βρισκόμαστε στο 1977, όπου οι μαζικές διαγραφές στα κεντρικά κομματικά όργανα, ιδιαίτερα στελεχών της Δημοκρατικής Άμυνας, έχουν προκαλέσει σοβαρές εντάσεις στο ΠΑΣΟΚ. Στο Ηράκλειο η παραπάνω περίπτωση είναι η μόνη σχετική ένδειξη.

Μετά τη δραστηριοποίηση κεντρικών καθοδηγητικών οργάνων, όπως αναφέρει ο γράφων, εκλέχτηκε ο Βαρδαλαχάκης με απουσία άλλου υποψηφίου. Ο γράφων αναφέρεται και *‘σε προσπάθειες εξαγοράς της ψήφου, για λογαριασμό του υποψηφίου της ΝΔ, από Βογιατζάκη, Διευθυντή Ασφαλιστικής Εταιρίας Φοίνιξ, άνθρωπο του Μητσοτάκη, από τον διευθυντή του Υπ/τος Ηρακλείου της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, και του Β. Βαρδινογιάννη, Πρόεδρο Δ.Σ. εταιριών του ομίλου Βαρδινογιάννη’*. Επισημαίνεται ότι η εγκυρότητα των παραπάνω ελέγχεται, καθώς πρόκειται για προσωπική επιστολή - καταγγελία η οποία δεν επιβεβαιώθηκε από τις συνεντεύξεις. Ωστόσο, η σημασία των όσων γράφονται παραμένει ως προς το κλίμα

³⁵⁸ Ο Λεβεντάκης συμμετείχε και στη Συντακτική Επιτροπή της Φλόγας.

³⁵⁹ Γ. Σκουλάς, Υπεύθυνος Συνεταιριστικού ΠΝΕ Ηρακλείου, Αναφορά-καταγγελία προς τον Γραμματέα της ΠΝΕ και το Πειθαρχικό Συμβούλιο. Θέμα: *‘Σχετικά με τον τρόπο που ενήργησαν μέλη της ΠΝΕ και του ΠΑΣΟΚ για την εκλογή Δ.Σ. στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου’* 1/1977.

της εποχής και τις συγκρούσεις μεταξύ προσώπων, που περιελάμβαναν καταγγελίες και δωροδοκίες, σχετικά με την εκλογή προσώπων σε αξιώματα.

Τους επόμενους μήνες ακολουθούν δύο επιστολές της ΠΝΕ προς το πειθαρχικό που αφορούν ‘κρούσματα απειθαρχίας’ τα οποία αποδίδουν σε παλαιοκομματισμό ή σεχταρισμό³⁶⁰. Η αναφορά σε σεχταρισμό δεν έχει σχέση με τις μαζικές διαγραφές του 1977 σε κεντρικό επίπεδο και σε άλλες περιοχές της χώρας. Στην περίπτωση του Ηρακλείου υπάρχει μία άλλη κομματική πραγματικότητα που παίρνει τον τόνο από τις συγκρούσεις των κομματικών παραγόντων στη βάση της προσωπικής φιλοδοξίας, χωρίς καμία ανάγκη η τελευταία να επενδυθεί με ιδεολογικές ή στρατηγικές διαφοροποιήσεις. Η ΠΝΕ κλείνοντας την επιστολή αναφέρει: *‘Πιστεύουμε ότι αν δεν επιβληθούν κυρώσεις η ΠΝΕ θα βρεθεί σε πλήρη αδυναμία να εκτελέσει την αποστολή της και θα πέσει σε ανυποληψία’*. Μέσα σε αυτό το κλίμα, έφτασε μέχρι την *Εξόρμηση*, όπου και δημοσιεύτηκε επιστολή φίλου του ΠΑΣΟΚ από τη Σίβα Πυργιώτισσης, στην οποία περιέγραφε την κατάσταση στο Ηράκλειο³⁶¹:

‘Μας εκπλήσσει αφάνταστα το γεγονός της πλήρους αδράνειας των μελών των Τοπικών Οργανώσεων που υπάρχουν στις γειτονικές κομοπόλεις, γιατί θέλω να ξέρετε ότι τα χωριά που είχατε αναζητήσει για την περαιτέρω μαζικοποίηση του κινήματος υπάρχουν εδώ και σας περιμένουν, εντελώς έρμια και εγκαταλελειμμένα από την αντεργατική πολιτική της κυβέρνησης. Κυριολεκτικά διψώντας για μία επίσκεψη προοδευτικών ανθρώπων που σκοπό θα έχει μία κάποια διαφώτιση που στερούμαστε εντελώς. Όλοι αυτοί οι απλοί άνθρωποι, αγρότες και εργάτες της περιοχής, παρακολουθώντας διαρκώς και μόνο τα μονοκομματικά μέσα ενημέρωσης, έχουν αποπροσανατολιστεί με αποτέλεσμα να μην ξέρουν ποια είναι η σωστή τοποθέτηση. Για αυτό θα ήμουν ευτυχής αν διοργανώνατε ειδικά κλιμάκια διαφώτισης που σκοπό θα έχουν τις επισκέψεις στην ξεχασμένη επαρχία.’

Στο ίδιο κλίμα και η επιστολή της ΤΟ Αρχάνων προς τον Πρόεδρο και την Εκτελεστική Γραμματεία³⁶²: *‘Θεωρούμε απαράδεκτη τη στάση των αρμόδιων καθοδηγητικών οργάνων στο Ηράκλειο, με προσωπικές ρίζεις και δημιουργία*

³⁶⁰ Από ΠΝΕ ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Προς Πειθαρχικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, ‘Παραπομπή του σ. Γ. Γαβαλά για απείθεια στην ΠΝΕ και αντικαταστατικές ενέργειες’, 17/5/77. Οι Σ. Γιώτας και Κ. Κουλούρης, σε έκθεση κλιμακίου προς τη Γραμματεία της ΟΕΣ με θέμα ‘Επίσκεψη στο Ηράκλειο, 19/2/77’ μεταφέρουν την παρακάτω εκτίμηση: *‘Πρέπει να δώσουμε έμφαση στην ανάγκη ανοίγματος των ΤΟ και στη δημιουργία περισσότερων, όπως και στο ανέβασμα του επιπέδου των μελών. Ενώ οι δυνατότητες στο νομό είναι τεράστιες, η οργανωτική κατάσταση των ΤΟ κρίνεται πλήρως απογοητευτική, με συσπειρώσεις και λασπολογίες... Κρίνεται απαραίτητη η παρουσία για μεγάλο διάστημα προσώπου με κύρος από τα κεντρικά στο Ηράκλειο.’*

³⁶¹ Συνημμένη επιστολή σε έγγραφο της Επιτροπής Οργανωτικού, Προς Ν.Ε. Ηρακλείου, 13/7/77.

³⁶² Από ΤΟ Αρχάνων, Προς Πρόεδρο και Εκτελεστική Γραμματεία, αρ. πρωτ. 3187.

φραξιονιστικών ομάδων. Πιστεύουμε ότι τέτοια άτομα είναι επικίνδυνα για το κίνημα και ζητούμε την άμεση απομάκρυνσή τους. Με τέτοιες ενέργειες, που τις χαρακτηρίζουμε προβοκατόρικες, απομακρύνουμε το λαό μας από το κίνημα και σαμποτάρουμε συσπείρωση των μαζών στο μεγάλο αγώνα για τη σοσιαλιστική αλλαγή’.

Σε μία προσπάθεια εκτόνωσης, ο Πρόεδρος και η Εκτελεστική Γραμματεία, όπως έπραξαν και το προηγούμενο έτος, κοινοποιούν στην ΠΝΕ τη λήξη των εργασιών της³⁶³. Η απόφαση στηρίζεται στο ότι ‘μετά από ένα διάστημα ηρεμίας, ο νομός επανήλθε σε κατάσταση υπολειτουργικότητας των ΤΟ και ΟΠ, σε συσπειρώσεις, πολεμική, σωρεία αλληλοκαταγγελιών και έλλειψη υπεύθυνης πολιτικής λειτουργίας’. Δημιουργήθηκε κλιμάκιο ΟΕΣ που αποτελούνταν από δύο στελέχη των κεντρικών της Αθήνας, των οποίων η μόνιμη παρουσία κρίθηκε αναγκαία, και τριών από τη ΝΕ Ηρακλείου.

Κατά τη δεύτερη περίοδο της μελέτης, που ξεκινά το 1978, τα δεδομένα δεν διαφοροποιούνται ως προς τις εσωκομματικές συγκρούσεις. Παρατίθεται ενδεικτικά επιστολή απλού μέλους από το Αρκαλοχώρι προς το Οργανωτικό της Αθήνας, κρίνοντας ότι η οπτική ενός ανθρώπου που ζει στην περιφέρεια του νομού και δεν εμπλέκεται με τα όσα απασχολούν την ΠΝΕ, πλουτίζει την εικόνα³⁶⁴. Αναφέρεται διεξοδικά στο σταθερό χαρακτηριστικό της οργάνωσης του Ηρακλείου, που συγκροτούνταν και λειτουργούσε κάτω από τον έντονο έλεγχο προσώπων με βουλευτικές φιλοδοξίες:

‘Με τη διακήρυξη των βασικών αρχών τις 3^{ης} του Σεπτεμβρίου το 1974 άρχισε η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Ξεκίνησε από ανθρώπους που σε κάθε νομό, πόλη ή χωριό είχαν ή απέβλεπαν σε ορισμένα οφέλη προσωπικά και το σπουδαιότερο από όλα, να γίνουν υποψήφιοι του κινήματος. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν οι πρώτες ΤΟ και συγκεκριμένα κάθε υποψήφιος μάζεψε υπογραφές από τη γιαγιά και τον παππού, τους φίλους και τους συγγενείς του και δημιούργησε τη δικιά του ΤΟ, όχι του κινήματος. Από εκεί και πέρα δεν έγινε καμία προσπάθεια για την εγγραφή νέων μελών και δικαιολογημένα, διότι η εγγραφή νέων μελών θα σήμαινε και την απώλεια του ελέγχου από τους ενδιαφερόμενους. Δυστυχώς η κατάσταση αυτή συνεχίζεται μέχρι και σήμερα, με αποτέλεσμα να έχουμε σε κάθε νομό τόσες τάσεις και ομαδοποιήσεις όσες και οι ΤΟ. Αυτά συμβαίνουν στις πόλεις ΤΟ σε χωριά δημιουργήθηκαν μόνο σε εκείνα που τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα είχαν

³⁶³ Από Πρόεδρο και Εκτελεστική Γραμματεία προς ΠΝΕ Ηρακλείου 3/6/77.

³⁶⁴ Επιστολή Σ. Σεραφειμίδη από ΤΟ Αρκαλοχωρίου, Προς το Οργανωτικό της Αθήνας, 10/4/1978. Η πρόταση στην οποία κατέληγε η επιστολή του για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ήταν να υπάρχουν τρία επαγγελματικά στελέχη στην έδρα κάθε νομού, τα οποία να μην έχουν προσωπικές βλέψεις για βουλευτικό χρίσμα, ούτε συγγενική σχέση με κάποιον που το επιδιώκει.

γνωστούς και φίλους για να μπορούν να τις ελέγχουν και αδιαφόρησαν τελείως για άλλες περιοχές που ζητούν καθημερινώς να φτιάξουν ΤΟ.

Η άνοδος του κινήματος στις πρόσφατες εκλογές γέμισε ενθουσιασμό και αισιοδοξία τους απλούς ανθρώπους της υπαίθρου, τους εργάτες γης που εκδηλώνουν την επιθυμία τους να γίνουν μέλη και να φτιάξουν ΤΟ στα χωριά τους. Ζητούν βοήθεια για να προχωρήσουν, αλλά με την κατάσταση που επικρατεί αυτή τη στιγμή δεν πρόκειται να τη βρουν.

Το Αρκαλοχώρι βρίσκεται στο επίκεντρο μίας περιοχής από 40 περίπου χωριά. Αμέσως μετά τις εκλογές έχουν περάσει από τα γραφεία μας και έχουν πάρει αιτήσεις για τη δημιουργία ΤΟ άνθρωποι από 30 χωριά. Από τις πληροφορίες που έχω, σε όλα αυτά τα χωριά έχουν εγγραφεί από 20 έως 50 μέλη και περιμένουν όλοι να πάει κάποιος υπεύθυνος για να τους κατατοπίσει και να προχωρήσουν στη δημιουργία ΤΟ. Όσο και να περιμένουν, εκτός μεμονωμένων περιπτώσεων δεν βλέπω να μπορεί να γίνει τίποτα, λόγω της προχειρότητας και του ερασιτεχνισμού που υπάρχει, και το σπουδαιότερο λόγω του οικονομικού παράγοντα. Συγκεκριμένα, όσοι έχουν την όρεξη να κινηθούν και να τρέξουν, δεν μπορούν να το πράξουν περισσότερο λόγω οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν, γιατί δεν έχουμε εκατομμυριούχους στην οργάνωση.'

Είδαμε ότι κατά την πρώτη περίοδο συγκρότησης της οργάνωσης, σημειώθηκαν παραιτήσεις γραμματέων ΠΝΕ το 1976, και καταγγελίες προς τα κεντρικά της Αθήνας από την ΠΝΕ για απειθαρχία μελών της το 1977, ενώ το ίδιο έτος έντονη είναι και η δυσφορία των ΤΟ που αρχίζουν να απευθύνονται στο Εκτελεστικό και τον Πρόεδρο, παρακάμπτοντας την ΠΝΕ και καταγγέλλοντας τα ανώτερα όργανα του νομού για παραγοντισμό και ολιγωρία. Και στις δύο περιπτώσεις τα κεντρικά αντέδρασαν αντικαθιστώντας τα πρόσωπα της ΠΝΕ και διορίζοντας νέα, στη βάση των προτάσεων των κλιμακίων. Τελικά, αυτή ήταν και η πιο δυναμική παρέμβαση των κεντρικών στις εσωκομματικές συγκρούσεις στο νομό και το μόνο από τα θεσμικά εργαλεία που χρησιμοποίησαν. Τα κλιμάκια παρακολουθούσαν στενά τις εξελίξεις, μετέφεραν στα ανώτερα όργανα την εικόνα με μεγάλη λεπτομέρεια, αλλά η δράση τους ήταν διακριτική. Η μέριμνά τους ήταν να συγκαλύπτουν το πρόβλημα του παραγοντισμού και όχι να το λύσουν. Προέκριναν πρόσωπα που λειτουργούσαν ενοποιητικά στη Νομαρχιακή, όπως ο Β. Μαμαλάκης, όταν οι συγκρούσεις οξύνονταν και επέτρεπαν στην οργάνωση να διαμορφώσει το δικό της δρόμο. Άλλωστε, μία δυναμική αντίδραση πάταξης του παραγοντισμού θα σήμαινε δυσαρέσκεια και ίσως απομάκρυνση μερίδας των υποστηρικτών του κόμματος, και αυτό ήταν βέβαιο ότι δεν έπρεπε να συμβεί.

Η ίδια η οργάνωση του Ηρακλείου, παρά τον εντυπωσιακό επαγγελματισμό και τον τεράστιο όγκο δουλειάς που προσέφεραν εθελοντικά τα μέλη της, δεν ήταν σε

θέση να αντιμετωπίσει τα προβλήματά της ακηδεμόνευτα. Αντίθετα, οι έξωθεν επεμβάσεις -όταν η κατάσταση έφτανε σε οριακό σημείο λόγω των εσωκομματικών συγκρούσεων- αναμένονταν ως σωτηρία και ως άλλοθι. Τα πρόσωπα άλλαζαν στα όργανα μέσα από τσακωμούς, συγκρούσεις και καταγγελίες και όχι με διαδικασίες και κομματικές αρχαιρεσίες. Τα παραπάνω συνηγορούν στο ότι η οργάνωση στο Ηράκλειο κατάφερε να ορθολογικοποιήσει και γραφειοκρατικοποιήσει τη λειτουργία της χωρίς να κατορθώσει τη θεσμοποίησή της.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Η κοινωνική σύνθεση της οργάνωσης αποτελεί θεμελιακό στοιχείο για την κατανόηση του πολιτικού χαρακτήρα και των όρων λειτουργίας της. Το παρόν κεφάλαιο εστιάζει στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος για το οποίο υπήρξαν διαθέσιμα στοιχεία. Η επεξεργασία τους έγινε ως σύνολο, αλλά και ανά κατηγορία ως προς τις πιθανές διαφοροποιήσεις σε επίπεδο τοπικής οργάνωσης, νομαρχιακής κ.τ.λ. Για παράδειγμα, από αυτού του τύπου την επεξεργασία γνωρίζουμε ότι όταν η ΠΝΕ χρειάστηκε να προτείνει ορισμένα πρόσωπα προκειμένου να συμπληρωθεί το όργανο μετά από παραιτήσεις εστίασε, σχεδόν αποκλειστικά, σε πτυχιούχους ανώτατης εκπαίδευσης και όλοι πλην ενός προέρχονταν από την πόλη του Ηρακλείου³⁶⁵.

Προχωρώντας σε μεγαλύτερο δείγμα, από τα σχετικά στοιχεία ως προς τα πρόσωπα που στελέχωσαν τις Συντονιστικές Επιτροπές των Τοπικών Οργανώσεων του νομού Ηρακλείου, προκύπτει ότι επρόκειτο αποκλειστικά για άνδρες και το 90% αυτών ήταν μεταξύ 30-40 ετών. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν γεωργοί,

---

³⁶⁵ Δ. Σαρρής Μηχανολόγος - Ηλεκτρολόγος, Μ. Παπαστεφανάκης Δικηγόρος, Ε. Κουκιαδάκης Δικηγόρος, Γ. Βαρδάκης Ράφτης, Γ. Σταρίδας Π. Μηχανικός, Γ. Φραγάκης Γεωπόνος, Κ. Δολανάκης Αρχιτέκτονας, Γ. Πετράκης Έμπορος, Ν. Παναγιολόπουλος Τραπεζικός, Κ. Ασλάνης Π. Μηχανικός, Λ. Κληρονόμος Επιχειρηματίας. ΠΝΕ Ηρακλείου, 11/9/1976.

έμποροι και τεχνίτες. Υπήρχαν λίγοι επιστήμονες και συνήθως ήταν οι νεότεροι. Είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά οι ΤΟ των αγροτικών περιοχών ζητούσαν στα έγγραφα που απέστειλλαν στη Νομαρχιακή οι εγκύκλιοι και οι οδηγίες να είναι σε γλώσσα κατανοητή από τους αγρότες, όπως και ότι στις Αρχάνες η ΤΟ ενημέρωνε τη ΝΕ ότι θα αναστείλει τις εργασίες της για ένα μήνα λόγω αγροτικών εργασιών. Ο κύκλος εργασιών της πλειοψηφίας των ΤΟ εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από τον αγροτικό κύκλο δουλειάς. Όταν δεν υπήρχαν αγροτικές εργασίες, οι περισσότεροι είχαν άφθονο χρόνο για το κόμμα³⁶⁶. Αντίθετα, όταν γίνονταν ο τρύγος, το μάζεμα της ελιάς ή άλλες εποχικές εργασίες, οι ΤΟ συχνά ενημέρωναν τα ανώτερα όργανα ότι δεν θα μπορούν να ανταποκριθούν σε όσα τους ζητούνταν³⁶⁷.

Στο Ηράκλειο κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου, μεγάλη μερίδα του πληθυσμού βρίσκονταν σε κατάσταση έντονης κοινωνικής κινητικότητας. Νέοι επιστήμονες και επαγγελματίες επιδίωκαν κοινωνική ανέλιξη και δυναμική εμφάνιση στο οικονομικό προσκήνιο. Ιδιαίτερα για το ΠΑΣΟΚ, το πλέον δυναμικό του κομμάτι αποτέλεσε μερίδα νέων επιστημόνων Ηρακλειωτών. Όπως επιβεβαίωσαν στελέχη της περιόδου στις συνεντεύξεις που παραχώρησαν, οι περισσότεροι είχαν φύγει από τα χωριά τους για σπουδές και μετά την ολοκλήρωσή τους εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα του νομού. Επρόκειτο για γιατρούς, καθηγητές, δικηγόρους, πολιτικούς μηχανικούς και άλλους επαγγελματίες.

Σήμερα αποτελεί κοινή πεποίθηση ότι ήταν αυτό το δυναμικό κομμάτι της κοινωνίας που έφερε στο Ηράκλειο το χαρακτηρισμό του πλέον «πράσινου νομού»³⁶⁸. Σύμφωνα με τους ανθρώπους που μας μίλησαν, περίπου το 80% αυτών των ανθρώπων υποστήριζε το ΠΑΣΟΚ. Κάθε Σαββατοκύριακο επέστρεφαν στα χωριά τους και μετέφεραν το κλίμα και τις ιδέες του νεοσύστατου κόμματος. Κατά την εκτίμησή τους, αυτός ο παράγοντας, σε συνδυασμό με τη δημοκρατική παράδοση του Ηρακλείου, συντέλεσε στο να ξεκινήσει το ΠΑΣΟΚ, τόσο νωρίς, να συγκροτεί

---

³⁶⁶ Πρακτικά συνεδρίασης ΤΟ Αρχανών, 14/4/1976.

³⁶⁷ Ενδεικτικά παρατίθεται περίπτωση όπου η Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου ενημέρωνε με επιστολή της την Επιτροπή Εκδηλώσεων Αθήνας, ότι δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν ανοικτό εορτασμό για την επέτειο της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ στις 3 Σεπτεμβρη, όπως τους είχε ζητηθεί δύο μήνες πριν, 'διότι μέχρι της 15 του Σεπτεμβρη συνεχίζεται ο τρυγητός, που απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του νομού'. Από Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου προς Επιτροπή Εκδηλώσεων ΠΑΣΟΚ Αθήνας, 5/9/1978.

³⁶⁸ Χαρακτηριστικό είναι περιστατικό που διηγήθηκε ο Β. Μαμαλάκης: 'Μία βραδιά σε μία συνεστιάση μου είχε πει ο Αντρέας, «πρέπει να βρούμε γιατί το Ηράκλειο πετάχτηκε τόσο μπροστά» και του απάντησα ότι η αιτία δεν ήταν άλλη από τους νέους επαγγελματίες που αγκάλιασαν τις ιδέες του'.

οργανώσεις και να σημειώσει εκλογικό ποσοστό ρεκόρ³⁶⁹: *‘Εμείς κυριαρχούσαμε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα εδώ. Ακόμα και σε συλλόγους γιατρών και δικηγόρων κυριαρχούσαμε. Ίσως να χάναμε ένα-δύο συλλόγους σε αυτές τις κατηγορίες υψηλών επαγγελμάτων’.*

Ο ιδιαίτερος ρόλος που έπαιξαν οι νέοι άνθρωποι στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ καταδεικνύεται και από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Οι σχετικοί πίνακες προκύπτουν από επεξεργασία στοιχείων που αναγράφονταν στις αιτήσεις μελών των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο και αφορούν περίπου 2.500 χιλιάδες πρόσωπα³⁷⁰.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ

1890	0,5%	6
1900	0,9%	12
1910	5,4%	70
1920	12,2%	157
1930	25,0%	321
1940	35,8%	461
1950	19,8%	255
1960	0,3%	4
Σύνολο	100,0%	1286

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 57% του δείγματος.

Η πλειοψηφία των μελών του ΠΑΣΟΚ είχε γεννηθεί μεταξύ των δεκαετιών 1930-1950, πράγμα που σημαίνει ότι κατά την υπό μελέτη περίοδο ήταν μεταξύ 25 και 45. Επρόκειτο για ανθρώπους νέους, που είχαν κοινωνικοποιηθεί μέσα σε συνθήκες πολέμου, εμφυλίου και δικτατορίας. Η γενιά των νεότερων μεταξύ αυτών ήταν η πρώτη που δεν είχε την εμπειρία πολέμου. Στην οργάνωση της Νεολαίας αναγνωρίζονταν ιδιαίτερος πολιτικός χαρακτήρας και ριζοσπαστικός προβληματισμός. Ασχολούνταν περισσότερο με τις πολιτικές θέσεις και από αυτούς

³⁶⁹ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁷⁰ Σε ορισμένες αιτήσεις δεν συμπληρώνονταν κάποιες κατηγορίες πληροφοριών (πχ. μόρφωση ή επάγγελμα). Στους πίνακες που αφορούν αυτές της κατηγορίες ο αριθμός του δείγματος διαφοροποιείται. Το συνολικό νούμερο αναγράφεται πάντα στην τελευταία γραμμή του πίνακα. Οι κατηγορίες ‘τόπος κατοικίας’ και ‘φύλο’ είναι πλήρεις.

ακούγονταν οι ριζοσπαστικότερες φωνές. Χαρακτηριστικά, ως προς την αίγλη που είχε η κομματική νεολαία τότε, είναι τα παρακάτω³⁷¹:

‘Για μας τα νεαρά μέλη του κινήματος το να βλέπουμε τα νέα στελέχη ήταν η ψυχή μας, σαν το είδωλό μας. Ήταν η νεολαία του Πολυτεχνείου, που τελείωσαν τότε και γύρισαν στο Ηράκλειο 25-27 χρονών και κάναν επισκέψεις στην οργάνωση. Όταν τους ακούγαμε που κάναν καθοδήγηση ήταν σαν να ακούγαμε αγγέλους να μιλάνε, ήταν για μας ένας λόγος που μας συγκινούσε. Άλλωστε, στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν αυτοί που είχαν πιο ποιοτικό και ιδεολογικό λόγο.’

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ

Αναλφάβητοι	0,7%	7
Μέση	78,3%	739
Ανώτερη	13,8%	130
Ανώτατη	7,2%	68
Σύνολο	100,0%	944

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 41.8% του δείγματος

Ως προς το μορφωτικό επίπεδο των μελών, οι περισσότεροι είχαν τελειώσει τη βασική εκπαίδευση. Ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό είχε προχωρήσει τις σπουδές του σε ανώτερες και ανώτατες σχολές. Αθροιστικά φτάνουν το 21%, που δεν είναι καθόλου μικρό για έναν επαρχιακό νομό. Ιδιαίτερα αυτά τα πρόσωπα που συνδύαζαν τα χαρακτηριστικά των ανώτερων σπουδών και της νεαρής ηλικίας, αποτέλεσαν τον δυναμικό καταλύτη της οργάνωσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Έγγαμοι	72%	695
Άγαμοι	28%	265
Σύνολο	100%	960

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 43% του δείγματος.

³⁷¹

T. N., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

Από τα δεδομένα που προκύπτουν ως προς την οικογενειακή κατάσταση φαίνεται ότι το ποσοστό των άγαμων δεν είναι μικρό. Αυτό το νούμερο συνδέεται με το μεγάλο ποσοστό νέων ανθρώπων στην οργάνωση, και είχε ως συνέπεια μεγαλύτερη διαθεσιμότητα και χρόνο για κομματική δουλειά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Αστικός	9%	215
Ημιαστικός	11%	274
Αγροτικός	80%	1930
Σύνολο	100%	2419

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Γεωργοί / Κτηνοτρόφοι / Αλιείς / Ναυτικοί	58%	879
Αυτοαπασχολούμενοι / Έμποροι / Βιοτέχνες	15%	228
Τεχνίτες / Εργάτες / Χειριστές	12%	181
Επαγγελματίες Ανώτατης Εκπαίδευσης	6%	90
Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	3%	46
Μαθητές / Φοιτητές / Σπουδαστές	3%	41
Υπάλληλοι Δημοσίου	1%	18
Συνταξιούχοι	1%	14
Νοικοκυρές	1%	13
Σύνολο	100%	1510

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 66.8% του δείγματος.

Οι αγρότες αποτελούν την κοινωνική κατηγορία που υποστήριξε μαζικότερα το ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο, αλλά και την πολυπληθέστερη επαγγελματική κατηγορία στο νομό. Στους πίνακες 5 και 6 φαίνεται η αριθμητική υπεροχή τους έναντι των άλλων κατηγοριών. Τα μέλη που κατοικούσαν σε αγροτικές περιοχές έφταναν το

80%³⁷². Οι αυτοαπασχολούμενοι επαγγελματίες αποτελούν μία δεύτερη πολυπληθή κατηγορία. Πρόκειται για την κοινωνική τάξη που αναδυόταν σε συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης στο Ηράκλειο και ασφυκτιούσε μέσα στο κατεστημένο κοινωνικό - οικονομικό πλαίσιο. Ιδιαίτερα στη διόγκωση του τομέα του τουρισμού συνέβαλε η άναρχη οικονομική ανάπτυξη και τα έργα οδικού δικτύου που έγιναν επί δικτατορίας. Αυτή η κοινωνική ομάδα επιζητούσε ελευθερία και ισοτιμία στις ευκαιρίες, δεν αντιμετώπιζε το φόβο απόλυσης ή δυσμένειας στην εργασία. Αντίθετα, η επίδραση αυτού του φόβου πιθανόν συνδέεται και με τον πολύ μικρό αριθμό δημοσίων υπαλλήλων, μόλις 1%, που ήταν μέλη του ΠΑΣΟΚ. Ως προς το βαθμό στον οποίο ήταν ουσιαστικά ενεργές διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες στις πολιτικές διαδικασίες της οργάνωσης³⁷³:

‘Περισσότερο ενεργοί ήταν οι πιο πολιτικοποιημένοι, αλλά και διάφοροι περι αυτών που είχαν προσωπικές επιδιώξεις, ανεξάρτητα από επαγγελματική απασχόληση. Άνθρωποι από τον αγροτικό κόσμο και επαγγελματίες με ανώτερη μόρφωση παρέμεναν ενεργοί σε μεγάλα ποσοστά. Οι αγρότες είχαν εποχική ενασχόληση, οπότε όταν δεν είχαν δουλειά στα χωράφια δεν κάναν τίποτα άλλο από το να ασχολούνται με πολιτικά. Λιγότερο ενεργοί ήταν οι επαγγελματιοβιοτέχνες και άλλοι εργοδότες λόγω ιδιαίτερης κοινωνικοοικονομικής θέσης, αλλά και λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων.’

Ως προς τον πληθυσμό των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στο νομό, οι περισσότεροι ήταν αριστεροί που υποστήριζαν το ΠΑΣΟΚ, αν και αρκετοί παρέμειναν στο ΚΚΕ. Επιφανή πρόσωπα με προσφυγική καταγωγή είχαν στελεχώσει το ΠΑΣΟΚ από το πρώτο διάστημα, γεγονός που συντέλεσε στο να το υποστηρίξει μεγάλη μερίδα προσφύγων με την ψήφο του. Στους πρόσφυγες αποδίδεται από τους άλλους Ηρακλειώτες μεγαλύτερη ελευθερία στην έκφραση και στη διατύπωση απόψεων.

---

³⁷² ‘Οι αγρότες ήλπιζαν να βγουν από τη μιζέρια. Στη Μεσσαρά είχαν αρχίσει από τις δεκαετίες του 1960 και 1970 οι δυναμικές καλλιέργειες των κηπευτικών που έδωσαν μεγάλη ώθηση στα αγροτικά στρώματα, τα οποία μέχρι τότε ασχολούνταν μόνο με την ελιά και το αμπέλι. Από αυτούς αναδύθηκε ένας νέος τύπος πολιτικού ριζοσπαστισμού’. Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

³⁷³ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Το ποσοστό των γυναικών που ήταν μέλη της οργάνωσης είναι πάρα πολύ μικρό - έχουμε στοιχεία για 58 γυναίκες σε σύνολο 2,419. Ωστόσο, η σπανιότητά τους καθιστά ενδιαφέρουσα την αναζήτηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των γυναικών που ενεργοποιήθηκαν πολιτικά, συνιστώντας την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα. Όπως αναφέρει η Μ. Παντελίδου – Μαλούτα, που έχει ασχοληθεί διεξοδικά με το θέμα της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής³⁷⁴: *‘Η διατύπωση «Ελλάδα: Δεν υπάρχουν στοιχεία» είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη σε συγκριτικούς πίνακες της γυναικείας παρουσίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Συμπτώματα αδιαφορίας από την πλευρά ερευνητών αλλά και της ΕΣΥΕ να ασχοληθούν με μία παράμετρο των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών που συνήθως θεωρείται δευτερεύουσα, αλλά παράλληλα και απόρροια της διστακτικότητας που κυριαρχούσε μέχρι πρόσφατα, κυρίως από την πλευρά των πολιτικών φορέων να παράσχουν πληροφορίες σχετικά με τη σύνθεση των καθοδηγητικών τους οργάνων’.* Σε μία ελάχιστη συνδρομή ως προς την κάλυψη αυτού του κενού προσβλέπει η παρούσα ενότητα, παρέχοντας πρωτογενή στοιχεία για χρήση τους από μελλοντικούς ερευνητές της γυναικείας συμμετοχής.

Τα στοιχεία που αφορούν τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά παρουσιάζονται, κατόπιν επεξεργασίας, με τον ίδιο τρόπο που έγινε για το σύνολο του δείγματος με σκοπό να περιγραφεί το κοινωνικό τους προφίλ. Σχεδόν οι μισές είχαν γεννηθεί τη δεκαετία του 1950, ενώ στην περίπτωση των ανδρών οι περισσότεροι είχαν γεννηθεί μεταξύ των δεκαετιών 1930 και 1950. Τα συντηρητικά ήθη της κρητικής κοινωνίας δεν προέβλεπαν τη γυναικεία συμμετοχή στα κοινά ως ενδεδειγμένη συμπεριφορά.

Για τις νέες γυναίκες και ιδιαίτερα για τις μορφωμένες, όταν είχαν και τη συμπαράσταση της οικογένειάς τους, ήταν ευκολότερο να εναντιωθούν σε αυτή την κατεστημένη αντίληψη. Αυτή η κατηγορία γυναικών ήταν που είχε και πραγματική παρουσία στην οργάνωση. Μία δεύτερη κατηγορία, που περιελάμβανε τις συζύγους ή στενούς συγγενείς μελών, δεν εμφανίζονταν σχεδόν ποτέ στις συνεδριάσεις. Από τους πίνακες προκύπτει ότι ενώ για το σύνολο των μελών το ποσοστό που κατοικούσε σε

³⁷⁴ Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, *Το φύλο της Δημοκρατίας*, εκ. Σαββάλας, Αθήνα 2002, σελ.54. Αρκετά στοιχεία για τη γυναικεία συμμετοχή σε πανελλαδικό επίπεδο κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο στο Υ. Papageorge, *Political involvement of Greek women: A statistical analysis of socio-demographic, ecological and attitudinal relationships*, Phd, Florida State University, 1985.

αγροτικές περιοχές ήταν 80%, για τις γυναίκες το ίδιο ποσοστό πέφτει στο 55%. Όπως είναι αναμενόμενο, ήταν ευκολότερο για τις γυναίκες να εμπλακούν σε πολιτικές δραστηριότητες στις αστικές περιοχές, παρά στις αγροτικές. Το ποσοστό των άγαμων γυναικών μελών της οργάνωσης είναι μεγαλύτερο από αυτό των άγαμων ανδρών, όπως και το ποσοστό των γυναικών που είχαν συνεχίσει τις σπουδές τους μετά τη μέση εκπαίδευση σε σχέση με το αντίστοιχο των ανδρών. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά συνέβαλαν στην πολιτική τους ενεργοποίηση. Το ποσοστό των νοικοκυρών δεν είναι μικρό, ωστόσο οι περισσότερες ήταν επαγγελματίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΓΕΝΝΗΣΗΣ

1910	8%	2
1920	8%	2
1930	12%	3
1940	28%	7
1950	44%	11
Σύνολο	100%	25

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 43% του δείγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ

Αναλφάβητες	8%	1
Μέση	58%	7
Ανώτερη	8%	1
Ανώτατη	25%	3
Σύνολο	100,00%	12

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 20% του δείγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Αστικός	34%	20
Ημιαστικός	10%	6
Αγροτικός	55%	32
Σύνολο	100%	58

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ.

Έγγαμες	62%	18
Αγαμες	38%	11
Σύνολο	100%	29

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 50% του δείγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11: ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ.

Νοικοκυρά	37%	13
Αγρότισσα	11%	4
Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	11%	4
Έμπορος	9%	3
Σπουδάστρια	9%	3
Φαρμακοϋπάλληλος	6%	2
Γεωπόνος	6%	2
Αισθητικός	3%	1
Κομμώτρια	3%	1
Σχεδιάστρια	3%	1
Μελισσοκόμος	3%	1
Σύνολο	100%	35

Πηγή: Φάκελος αιτήσεων εγγραφής και καταστάσεις μελών ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού.

Σημείωση: Διαθέσιμα στοιχεία για το 60% του δείγματος.

Το θέμα της συμμετοχής των γυναικών αποτελεί ένα καλό παράδειγμα απόκλισης μεταξύ κομματικών εξαγγελιών και εφαρμογής τους στην πράξη. Η

εκλογική αποτελεσματικότητα καθιστούσε στόχο την όσο το δυνατό μεγαλύτερη ταύτιση των γυναικών με το κόμμα και την εμπλοκή τους στην οργάνωση³⁷⁵. Σε πανελλαδικό επίπεδο οι σχετικές εξαγγελίες, οι προσκλήσεις συμμετοχής και οι αναλύσεις επί του γυναικείου ζητήματος ήταν πολλές. Σε τοπικό επίπεδο γινόταν σπάνια κάποια αναφορά από τα κλιμάκια. Περιορίζονταν στο να υπενθυμίζουν ότι το ποσοστό των γυναικών - μελών ήταν πολύ χαμηλό και κάτι έπρεπε να γίνει και το θέμα σταματούσε εκεί. Ενδεικτικό της αξίας που έδιναν στο ζήτημα είναι ότι στις φόρμες που συνέτασσε η Νομαρχιακή Επιτροπή με την ατζέντα των προς συζήτηση θεμάτων, όσα χαρακτηρίζονταν ως 'γυναικεία' και είχαν να κάνουν με τη γυναικεία συμμετοχή ή δικαιώματα, έμπαιναν πάντα στο τέλος, μετά από τα πολιτιστικά ή την καθαριότητα, ενώ όταν μοίραζαν αρμοδιότητες για την εφαρμογή ενός πλάνου, γυναικεία ονόματα εμφανίζονταν για τη δακτυλογράφηση και πάντα χωρίς το επίθετο.

Σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, η νοοτροπία ήταν τέτοια που και μόνο η αναφορά του 'ζητήματος της γυναικείας χειραφέτησης' ως αυτόνομου θέματος προς κουβέντα προκαλούσε ειρωνικά χαμόγελα. Ήταν σχεδόν βέβαιο ότι οι ψήφοι δεν χάνονταν, καθώς οι γυναίκες της οικογένειας ψήφιζαν αυτό που αποφάσιζαν οι άντρες. Άρα ήταν ο άντρας της οικογένειας αυτός που έπρεπε να πλησιάσει η οργάνωση, πείθοντάς τον ότι η ζωή του πραγματικά θα βελτιωθεί με την έλευση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και όχι τη γυναίκα ή την κόρη του³⁷⁶. Ρωτώντας για το θέμα της γυναικείας συμμετοχής πρόσωπα που τότε συμμετείχαν στα κλιμάκια της επαρχίας η εικόνα που περιέγραψαν ήταν η ακόλουθη³⁷⁷: *‘Από εκατοντάδες χωριά που είχα πάει δεν είδα έστω και μία γυναίκα μέσα. Ήταν πολύ δύσκολο, όχι να μιλήσουν, ακόμα και να κάθονται να ακούνε. Ακόμα και στην πόλη, όταν μία γυναίκα πήγαινε να πάρει το λόγο, φαινόταν περίεργο. Αυτές που εμφανίζονταν συνήθως ήταν η γυναίκα ή η κόρη κάποιου’*. Μία γυναίκα, και μάλιστα νέα εκείνα τα χρόνια, περιέγραψε τις συνθήκες της γυναικείας πολιτικοποίησης ως εξής³⁷⁸:

‘Η Κρήτη είναι ένας χώρος που η γυναίκα άργησε να δραστηριοποιηθεί, υπάρχουν πολλά στεγανά. Σε άλλες περιοχές τα πράγματα είναι πολύ

³⁷⁵ Μ. Παντελίδου – Μαλούτα, 'ΠΑΣΟΚ και σύστημα σχέσεων των φύλων', στο Μ. Σπουρδαλάκης (επ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, εκ. Πατάκη, Αθήνα, 1998.

³⁷⁶ Ενδεικτικά, ως προς τη γενικευμένη αντίληψη που υπήρχε στην περιοχή σχετικά, αναφέρεται η περίπτωση της εφημερίδας *Δημοκράτης*, του κεντρικού χώρου. Σε σειρά άρθρων τους σχετικά με 'το ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων', αναφέρονταν σε θέματα όπως: *‘Μη νοσταλγείτε τον αγαπημένο των δεκαοχτώ σας χρόνων’*.

³⁷⁷ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁷⁸ Ρ.Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

καλύτερα. Εγώ μπόρεσα γιατί η μάνα μου πήγαινε στα σπίτια και μοίραζε ψηφοδέλτια. Είχα ζήσει μέσα στο σπίτι μου μία διαφορετική αντιμετώπιση της γυναίκας από ό,τι υπήρχε στην κοινωνία. Αν πήγαινες σε απομακρυσμένα χωριά, μέχρι πρόσφατα, ο άντρας έδινε το ψηφοδέλτιο και εκείνη δεν χρειαζόταν να ξέρει καν τι ρίχνει.

Στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ οι γυναίκες δεν ξεπερνούσαν το 5% των μελών. Ήταν πολύ δύσκολο να πάρεις το λόγο ως γυναίκα απέναντι στους άνδρες. Εγώ ήμουν μαγκωμένη απέναντί τους. Νόμιζα ότι ήταν πιο ενημερωμένοι, βέβαια δεν ήταν, αλλά έτσι νόμιζα. Ήμασταν φοβισμένες, χρειάστηκε πολύ δουλειά για να ξεπεράσουμε οι ίδιες κάποια πράγματα. Ακόμα και το να φύγουν οι γυναίκες από την κουζίνα και να αρχίσουν να έχουν ενδιαφέροντα χρειαζόταν αγώνα.'

Οι γυναίκες συνήθιζαν να κάνουν χωριστά μαζέματα σε σπίτια, καθώς εκεί ένιωθαν πιο άνετα. Οι περισσότερες μόνο σε αυτές τις μαζώξεις τολμούσαν να μιλήσουν. Σύμφωνα με τη μαρτυρία μίας εκ των γυναικών που οργάνωναν τις κουβέντες³⁷⁹: *‘Μας απασχολούσαν θέματα ελευθερίας, έκφρασης λόγου και ισότητας που συζητιόνταν και σε ολομέλειες. Πάντα τις εισηγήσεις σχετικά με τα θέματα ισότητας τις έκαναν γυναίκες. Οι άντρες έβλεπαν το θέμα λίγο φαιδρό και ανέφικτο. Όταν κάναμε μαζώξεις γυναικών καλούσαμε επίτηδες και άντρες και πολλοί από αυτούς μας έβλεπαν περίεργα. Πίστευαν ότι μπορεί τώρα να τα λέμε, αλλά ποτέ δεν θα γίνονταν πράξη’.*

Έχει ενδιαφέρον ότι τα θέματα ελευθερίας, προσωπικής έκφρασης και ισότητας δικαιωμάτων, είναι η κατηγορία που δεν απασχολούσε ιδιαίτερα την οργάνωση του Ηρακλείου. Αντίθετα, στη Φλώρινα, αυτά τα θέματα βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή. Και στη Φλώρινα, αλλά και στην περίπτωση των γυναικών στο Ηράκλειο, η καταπίεση ήταν ισχυρή και από την ανάγκη απελευθέρωσης προέκυπτε η ανάγκη επεξεργασίας αυτών των θεμάτων. Το γεγονός ότι η οργάνωση στο σύνολό της δεν έδειχνε κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτά τα θέματα καταδεικνύει το βαθμό στον οποίο οι Ηρακλειώτες άνδρες, αισθάνονταν απελευθερωμένοι, αξιολογώντας ως πρωτεύοντα ζητήματα βελτίωσης της ποιότητας ζωής και της οικονομικής τους θέσης.

Ως προς την εκλογή των γυναικών στα κομματικά όργανα, φαίνεται ότι ακόμα και όταν οι άντρες της οργάνωσης αποφάσιζαν ότι κάποια πρέπει να βάλει υποψηφιότητα σώζοντας τα προσχήματα, οι γυναίκες δεν υποστηρίζονταν μεταξύ τους. Μάλλον το αντίθετο³⁸⁰: *‘Περιοριζόμασταν σε απλά μέλη, μεγάλες θέσεις δεν*

³⁷⁹ P. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁸⁰ T. N., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

παίρναμε ποτέ. Λέγαμε να υποστηρίξουμε γυναίκες αλλά όλοι φοβόντουσαν και δεν τις ψηφίζανε. Δεν τους είχαν εμπιστοσύνη ως προς την ικανότητα να διαχειριστούνε. Όταν μαζευόμασταν μεταξύ μας οι γυναίκες λέγαμε ότι πρέπει να στηρίζουμε κάποια από εμάς, αλλά μετά δεν την ψηφίζαμε. Μπορεί οι άντρες να ψηφίζανε γυναίκες, αλλά οι ίδιες όχι. Τότε δεν υπήρξε καμία γυναίκα που να έχει τέτοια δυναμική που να υπερβεί αυτή την αντιμετώπιση'. Σε γενικές γραμμές η εκλογή γυναικών σε αξιώματα και υπεύθυνες θέσεις ήταν η εξαίρεση στον νομό Ηρακλείου³⁸¹. Από ό,τι δείχνει η έρευνα, όταν αυτό συνέβαινε επρόκειτο για γυναίκες που προέρχονταν από το ΚΚΕ³⁸².

Σε μία προσπάθεια ερμηνείας των υψηλών ποσοστών γυναικείας απουσίας από τα κοινά, σε πανελλαδικό επίπεδο, η Μ. Παντελίδου - Μαλούτα σημειώνει³⁸³: 'Δείκτης αλλά και έκφραση της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση, η μειωμένη αυτή παρουσία συνδέεται με τη γενικότερη μειονεκτική αντιπροσώπευση των γυναικών σε όλες τις ηγετικές ομάδες, και παραπέμπει στους πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών, και στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής των φύλων, τα οποία νομιμοποιεί η αντίληψη περί διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου'. Αν και το κομματικό κέντρο, σε εγκυκλίους και διακηρύξεις, επεσήμανε τη δομική ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων, στην πράξη τα κλιμάκια δεν το ιεραρχούσαν ως σημαντικό, αφού σχεδόν ποτέ δεν αναφέρονταν σε αυτό και όταν το έκαναν επρόκειτο για τηλεγραφική αναφορά στο τέλος κάποιας συνεδρίασης ως υπενθύμιση ότι πρέπει να αυξηθούν οι γυναίκες μέλη και μόνο σε αυτή τη βάση.

---

³⁸¹ Για τη μειωμένη γυναικεία παρουσία στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων σε πανελλαδικό επίπεδο: Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, *Το φύλο της...*, ό.π., κεφ. 2. Παρατίθεται το παρακάτω απόσπασμα από συνέντευξη, αν και αφορά δύο χρόνια μετά το τέλος της υπό μελέτης περιόδου, διότι πρόκειται για αντιπροσωπευτική πρωτογενή μαρτυρία:

'Το 1983 φτιάξαμε κλαδικές οργανώσεις. Εγώ συμμετείχα στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και θα εκλέγαμε αντιπροσώπους για το συνέδριο. Σηκώνεται ένας σύντροφος και λέει: «Η μοναδική γυναίκα που είναι στο χώρο των ΕΒΒΕ και είναι παρούσα είναι η Τ. και για να περάσουμε το μήνυμα ότι συμμετέχουμε ισότιμα γυναίκες και άντρες πρέπει να εκλεγεί αντιπρόσωπος». Δεν θα το ξεχάσω ποτέ. Έβαλα υποψηφιότητα και πήρα δύο ψήφους. Την επόμενη μέρα γινόταν η ίδια διαδικασία στην τοπική μου οργάνωση, έβαλα υποψηφιότητα και βγήκα στην πρώτη πεντάδα. Θέλω να πω ότι για το χώρο των ΕΒΒΕ οι άντρες ήταν πολύ σκληροί, ήθελαν προσωπικά την αρχηγία, όλα δικά τους. Ενώ στην οργάνωση του Μασταμπά που ήταν απλοί πολίτες και σπουδαστές, εργαζόμενοι, δημόσιοι υπάλληλοι υπήρχε άλλη αντίληψη'. Τ.Ν., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁸² Πρόκειται για τις Δ. Σκαρβίτου, επιχειρηματία, η οποία κατόρθωσε να εκλεγεί και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και να αναλάβει κορυφαίες εσωκομματικές θέσεις, και τη Μαρία Πλουμίδου-Παπαδάκη, Δήμαρχο επί πολλά έτη στις Αρχάνες, στέλεχος του ΚΚΕ που υποστηρίχονταν και από το ΠΑΣΟΚ.

³⁸³ Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, *Το φύλο της...*, ό.π., σελ.65.

ΟΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Η δημοκρατική παράδοση του Ηρακλείου δεν αρκεί από μόνη της για να εξηγήσει το 28% που έδωσε το Ηράκλειο στο ΠΑΣΟΚ το 1974, το υψηλότερο πανελλαδικά ποσοστό του. Η Κρήτη, σε συνέχεια της βενιζελικής της παράδοσης, το 1964, είχε δώσει στην Ένωση Κέντρου το ποσοστό ρεκόρ του 78.6%³⁸⁴. Οι Ηρακλειώτες, όπως και όλοι οι Κρητικοί, ήταν κατά βάση κεντρώοι και δεν συνέβη κάποια αυτόματη μετάβαση της υποστήριξής τους στο ΠΑΣΟΚ, που εκείνη την εποχή εμφανιζόταν ιδιαίτερα ριζοσπαστικό. Η αποστασία του 1965, η οποία έγινε αντιληπτή ως προδοσία από τους Κρητικούς, σε συνδυασμό με τη σχετική αδυναμία των εκπροσώπων του κεντρώου χώρου, λειτούργησε καταλυτικά σε αυτή τη μετάβαση. Η επιλογή ορισμένων εκ των βουλευτών της Ένωσης Κέντρου να ρίξουν την κυβέρνηση Παπανδρέου και να υποστηρίξουν το βασιλιά απείχε σε μεγάλο βαθμό από τη δημοκρατική -και αντιμοναρχική λόγω βενιζελικής παράδοσης- πολιτική ταυτότητα των Ηρακλειωτών και των Κρητικών γενικότερα. Είναι βάσιμη η υπόθεση ότι η επιλογή ενός άλλου κόμματος, πιο ακραίου και με αρχηγό το γιο του Γ. Παπανδρέου, φάνταζε ως ασφαλέστερη επιλογή συγκρινόμενη με την ΕΔΗΚ, ως προς την αποφυγή μίας ακόμα πολιτικής προδοσίας. Η επιλογή δεν παρείχε συνολικές εγγυήσεις, αλλά φάνταζε σε πολύ κόσμο ως μονόδρομος. Σύμφωνα με τον Β. Μαμαλάκη³⁸⁵: *‘Το κλίμα στη μεταπολίτευση ήταν ότι οι μισοί πίστευαν ότι ο Αντρέας ήταν αιθεροβάμων και οι άλλοι ότι ήταν η μοναδική λύση’.*

Τα πρόσωπα που συμμετείχαν στη δημιουργία των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ και συνέβαλαν σε αυτή την έρευνα, διαβεβαίωναν ότι πίστευαν βαθύτατα ότι ανήκαν στο ριζοσπαστικότερο και πλέον αριστερό πολιτικό χώρο, γεγονός που τους έδινε μεγάλη προσωπική και ηθική ικανοποίηση. Υποστηρίζουν ότι η παρουσία του ΠΑΣΟΚ ήταν καταλυτική και δεν άφηνε περιθώριο ανάπτυξης σε άλλους πολιτικούς χώρους. Επιδιώκοντας τον προσδιορισμό του περιεχομένου που απέδιδαν στον όρο ριζοσπαστικό, τόσο μέσω των αρχείων όσο και μέσω του τοπικού Τύπου και των συνεντεύξεων, αποκαλύπτεται ένα περιεχόμενο διαφοροποιημένο από το σύνηθες. Είναι σαφές ότι οι περισσότεροι θεωρούσαν τους εαυτούς τους κεντρώους και

³⁸⁴ Σημειώνεται ότι το ποσοστό υπερβαίνει αυτό του ΠΑΣΟΚ ακόμα και στις εκλογές του 1981. Στα Χανιά, που το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωνε το μικρότερο ποσοστό του στην Κρήτη, η Ένωση Κέντρου συγκέντρωνε εξίσου μεγάλα ποσοστά στις εκλογές του 1964.

³⁸⁵ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

καθένας είχε μία προσωπική εκδοχή ως προς το πώς το ΠΑΣΟΚ, μετά την Ένωση Κέντρου, έρχεται να αποτελέσει συνέχεια της βενιζελικής παράδοσης. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους: *‘Ο σοσιαλισμός, η αυτοοργάνωση, η αντίθεση στο ΝΑΤΟ γίνονταν κατανοητά σαν συνέχεια του Βενιζελισμού’*. Δηλώσεις του Α. Παπανδρέου που προβάλλονταν έντονα από τον προσκεϊμένο τοπικό Τύπο, όπως *‘Ο Ε. Βενιζέλος ανήκει στο Έθνος και όχι στα κόμματα των φιλελευθέρων’*, ενίσχυαν αυτή την πίστη³⁸⁶. Ακόμα και σήμερα, πρόσωπα που συμμετείχαν στη δημιουργία της οργάνωσης στα πρώτα χρόνια πιστεύουν ότι, *‘ο Βενιζέλος ήταν ένας πολύ δημοκρατικός ηγέτης που έμοιαζε με τον Α. Παπανδρέου’*. Το γεγονός ότι ο Κ. Μήτσοτακης είχε συνδεθεί με το Κέντρο διευκόλυνε αυτή την τάση. Στις συνεντεύξεις, στις σχετικές ερωτήσεις συχνά η απάντηση που δινόταν ήταν: *‘άλλωστε, οι θέσεις του Βενιζέλου ήταν πολύ πιο κοντά στο ΠΑΣΟΚ, παρά στον Μητσοτάκη’*. Ο παρακάτω διάλογος στο πλαίσιο συνέντευξης είναι χαρακτηριστικός³⁸⁷:

- Ποια η σχέση της βενιζελικής παράδοσης με το ΠΑΣΟΚ;
- Ο Βενιζέλος ήταν ένας Α. Παπανδρέου των αρχών του αιώνα. Ήταν ηγέτης που προσέλκυσε τον κόσμο όχι μόνο λόγω της φυσιογνωμίας του, αλλά και λόγω των πολιτικών του θέσεων, όπως και ο Παπανδρέου. Οι θέσεις του βενιζελισμού και του ΠΑΣΟΚ ήταν συγγενείς.
- Ο Βενιζέλος μιλούσε για οικονομικό φιλελευθερισμό, ενώ το ΠΑΣΟΚ για σοσιαλισμό.
- Οικονομικός φιλελευθερισμός δεν σημαίνει Δεξιός. Ο Βενιζέλος πίστευε πάντα ότι θα βελτιώσει την κατάσταση για τις ασθενέστερες τάξεις.

Εξίσου ενδεικτική ως προς την ιδιαιτερότητα της περιοχής είναι η απάντηση σε μία από τις συνεντεύξεις: *‘Το κέντρο από παλιά είχε και αριστερούς, όχι μόνο κεντρώους’*. Παρόμοια διαπίστωση δύσκολα θα προέκυπτε σε άλλη περιοχή της χώρας. Πολιτικές προτάσεις που έγιναν σημαία του κόμματος σε άλλες περιοχές, στο Ηράκλειο αγνοούνταν ηθελημένα³⁸⁸:

‘Αυτοδιαχείριση δεν ήξερε κανείς τι σημαίνει, ούτε και την ήθελε κανείς. Απλά υπήρχε ένα αντιδεξιό δημοκρατικό μέτωπο. Η δημοκρατία είχε βαθύνει περισσότερο από οπουδήποτε αλλού ως ιδέα, αλλά δεν ήταν τόσο προωθημένη όπως στη Λάρισα ή στη Λέσβο. Αν έλεγες σε κάποιους από τους κεντρογενείς παράγοντες «αυτά που λέτε δεν είναι ΠΑΣΟΚ» σου έλεγαν «εμείς ήμασταν το ΠΑΣΟΚ, εσείς είσαστε αριστεριστές». Όταν έρχονταν τα κλιμάκια από το κέντρο το έβλεπαν, αλλά ούτε επιδίωκαν ούτε μπορούσαν να κάνουν κάτι για αυτό. Όταν ερχόντουσαν τα κείμενα από το κέντρο δεν

³⁸⁶ Εφημερίδα *Φλόγα*, 22/3/1976.

³⁸⁷ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁸⁸ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

αντιδρούσαν αυτοί οι άνθρωποι γιατί, δεν τα διαβάζανε οι περισσότεροι ή και να τα διαβάζαν δεν δίναν βάση'.

Μία επιπλέον ιδιαιτερότητα της περιοχής είναι ότι το ΠΑΣΟΚ δεν αντιμετώπισε την ανάγκη να διαφοροποιηθεί από τους άλλους πολιτικούς χώρους προκειμένου να δώσει το στίγμα του, ούτε να το ορίσει με σαφήνεια. Η Αριστερά δεν είχε δυνατή παράδοση, όπως σε άλλες περιοχές. Με το ΚΚΕ στις περισσότερες κινητοποιήσεις (εθνικά ζητήματα, βάσεις και κοινωνικές διεκδικήσεις), άλλα και στις δημοτικές εκλογές, συγκροτούσαν κοινό μέτωπο και πραγματοποιούσαν κοινές πορείες. Ιδιαίτερα μετά το 1977, όπου έχουμε επανίδρυση των σωματείων, ξεκίνησε συνεργασία και σε αυτό το επίπεδο προκειμένου να ελεγχθούν τα Διοικητικά Συμβούλια σωματείων και πολιτιστικών συλλόγων. Ωστόσο, για τους ανθρώπους που ανήκαν στο ΚΚΕ ήταν πιο δύσκολο να ξεπεράσουν το φόβο των διώξεων και να ανοιχτούν σε νέες πρωτοβουλίες. Σύμφωνα με τον Β. Μαμαλάκη³⁸⁹: *‘Ανταγωνισμός μεταξύ των δύο κομμάτων υπήρχε στο βαθμό που το ΚΚΕ ήλπιζε ότι θα είχε όφελος από όσους έφευγαν από την ΕΔΗΚ, ο κόσμος όμως πήγαινε στο ΠΑΣΟΚ. Είχαμε τα ίδια συνθήματα και τους πήραμε το χώρο’.*

Ως προς τη διαφοροποίηση από το Κέντρο, υπήρχε μία μικρή μερίδα ανθρώπων στο ΠΑΣΟΚ που αισθανόταν την ανάγκη να διαφοροποιηθεί, αλλά για τους περισσότερους δεν ήταν απαραίτητο, καθώς γνώριζαν ότι³⁹⁰: *‘Δεν θα ψήφιζε ο κόσμος το Κέντρο, ήταν αντιδεξιοί και αυτό έφτανε. Το Κέντρο είχε διαλυθεί και οι περισσότεροι από αυτό ήθελαν να πάνε στο ΠΑΣΟΚ. Οι κεντρώοι τα πρώτα χρόνια ως αντίδραση στο ΠΑΣΟΚ λέγαν ότι είναι η αριστερά της αριστεράς, ό,τι έλεγε και η ΝΔ’.* Συχνά αναφερόταν στις συνεντεύξεις ότι³⁹¹: *‘Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης οι παράγοντες της Ένωσης Κέντρου προσπαθούσαν να συνδέσουν στη συνείδηση του κόσμου το σοσιαλισμό με τον κομμουνισμό. Δεν μπορούσαν να αμυνθούν ιδεολογικά και επεδίωκαν να παίζουν με το φόβο. Οι κεντρώοι υποστήριζαν ότι όσοι εμπιστεύονται τον Α. Παπανδρέου έσφαλαν διότι πρόκειται για επικίνδυνο αιθεροβάμονα που λέει τρελά πράγματα και δεν έχει μέλλον’.* Ένα από τα πρόσωπα που παραχώρησε συνέντευξη θυμάται ότι ο κεντρώος πολιτευτής Μπαντουβάς -μελλοντικός υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ- ενώ ήταν ακόμα στην Ένωση Κέντρου είχε πει το 1974 προεκλογικά σε ομιλία του στο «Αστόρια», μεγάλο ξενοδοχείο της πόλης: *‘Κάθε*

³⁸⁹ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁹⁰ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

³⁹¹ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

ψήφος στο ΠΑΣΟΚ είναι μία σφαίρα ενάντια στη δημοκρατία’. Αυτή η πολεμική μεταξύ των δύο πολιτικών χώρων έπαψε πολύ γρήγορα, καθώς ήταν σαφέστατη η ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ και μετά το 1977 υπήρξαν κοινές πολιτικές πρωτοβουλίες και με το Κέντρο.

Τα πρόσωπα που παραχώρησαν συνέντευξη έτειναν να υπερτονίζουν τη διάσταση του ΠΑΣΟΚ με τον πολιτικό χώρο (Αριστερά ή Κέντρο) με τον οποίο συνδεόταν η οικογένειά τους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση προσώπου που η οικογένειά του και ο περίγυρός του είχαν επαφή με την Αριστερά και ήταν χαμηλών εισοδημάτων, υπερτονίζεται το γεγονός των ιστορικών λαθών του ΚΚΕ και της προδοτικής συμπεριφοράς των στελεχών του. Υποστηρίζει ότι είχε χαθεί η εμπιστοσύνη στο ΚΚΕ και αυτός ήταν ο ισχυρότερος λόγος που πολλοί αριστεροί προτιμούσαν το ΠΑΣΟΚ. Αντίστοιχα, πρόσωπο που προέρχεται από κεντρώο χώρο και η οικογένειά του ανήκε στη μεσαία τάξη, μιλούσε για τρομοκρατία από το χώρο του Κέντρου: *‘Μας έλεγαν ότι το ΠΑΣΟΚ αν έχουμε δύο χωράφια θα μας πάρει το ένα’*.

Αυτή η ανάγνωση των παρελθόντων εμπειριών τους είναι απολύτως λογική, αν ληφθεί υπόψη ότι αυτά τα πρόσωπα έπρεπε να υπερασπιστούν την πολιτική τους επιλογή απέναντι στο οικείο περιβάλλον τους απαντώντας σε αντιρρήσεις, λογικού ή συναισθηματικού περιεχομένου. Αντίθετα, τα πρόσωπα που οι οικογένειές τους ή το στενό τους περιβάλλον δεν είχαν ιδιαίτερες πολιτικές ταυτίσεις με άλλους χώρους περιγράφουν την επικράτηση του ΠΑΣΟΚ ως *‘φυσικό φαινόμενο’* που δεν συνάντησε σχεδόν καμία αντίσταση.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΠΟΡΕΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Το να παρακολουθήσουμε ενδεικτικά, τις προσωπικές ιστορίες ανθρώπων που ενεργοποιήθηκαν πολιτικά στο ΠΑΣΟΚ τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, δίνει τη δυνατότητα εμπλουτισμού της έρευνας με έναν επιπλέον άξονα. Η οικογενειακή τους ιστορία, τα προσωπικά βιώματα και η ατομική διαδρομή αλληλεπιδρούν με την ιστορία του τόπου τους. Όπως παρατήρησε μία από τις γυναίκες κατά τη διάρκεια της

συνέντευξης, προσπαθώντας να βρει τη χρονική διαδοχή της αφήγησής της³⁹²: *‘Λέω κάτι και μετά κάνω κύκλο, γιατί θυμάμαι ότι ήμουν κάτι ή πίστεψα σε κάτι γιατί είχε προηγηθεί κάτι άλλο’*. Ερμηνεύοντας την πολιτική συμπεριφορά σε αυτό το πλαίσιο, δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουμε τη δική τους ερμηνεία για την πολιτική τους επιλογή, αλλά και την εικόνα που είχαν για το κόμμα στο οποίο προσχωρούσαν. Τα παραμορφωτικά φίλτρα που προσθέτει ο χρόνος και ο αναστοχασμός πάνω σε πράξεις και επιλογές είναι αναπόφευκτα, αλλά δεν ακυρώνουν τη σημασία αυτής της προσέγγισης.

Οι άνθρωποι που βρίσκονταν μεταξύ των δεκαετιών 20 και 30 εκείνη την περίοδο και έγιναν μέλη του κόμματος από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του, ήταν πολιτικά και κοινωνικά ενεργοί και στο χώρο εργασίας ή σπουδών τους. Συμμετείχαν ενεργά και μαζικά σε συλλόγους και σωματεία. Ένα από τα πρόσωπα που συμμετείχε στην έρευνα, υπήρξε πολιτικά ενεργό στο εξωτερικό τη δεκαετία του 1970 -συγκεκριμένα στο ΠΑΚ Ιταλίας- και βρισκόταν σε συχνή συνεργασία με οργανώσεις σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις³⁹³:

‘Επί επτά χρόνια στην Ιταλία δεν είχα δώσει ούτε ένα μάθημα στο πανεπιστήμιο. Είχα το πάθος και είχα γυρίσει όλη την Ευρώπη σαν γραμματέας του ΠΑΚ. Πηγαίναμε στις συσκέψεις παρ’ όλο που δεν είχαμε διαβατήριο, λαθραία. Το πρώτο βίωμα που είχα και με έκανε να στρατευθώ στα αλήθεια, πέρα από ιδεολογίες, ήταν η αρπαγή του συλλόγου από την ελληνική αδελφότητα της Νάπολης, η οποία είχε τεράστια περιουσία και ανήκε σε αξιωματικούς του ΝΑΤΟ. Η Ορθόδοξη Ελληνική Αδελφότητα Νάπολης Ιταλίας διοικούνταν από τους αξιωματικούς του ΝΑΤΟ που υπηρετούσαν στη Νάπολη. Αυτοί ενέκριναν και μας έδιναν μία αίθουσα όπου συγκεντρωνόμασταν ως Έλληνες φοιτητές. Μόλις έγινε η χούντα, εμείς εναντιωθήκαμε και βγάλαμε ψηφίσματα. Αμέσως αλλάξαν την κλειδαριά και μας πήραν τις τηλεοράσεις και τα έπιπλα, κάτι που με έκανε να εξαγριωθώ εντελώς.

Αυτό το γεγονός επέδρασε σε εμένα όσον αφορά την περαιτέρω δραστηριοποίησή μου σε συνδυασμό με την επαφή μου με τον Α. Παπανδρέου αργότερα. Την περίοδο 1964-66 τον γνωρίζαμε από τις εφημερίδες. Παρακολουθούσαμε την πορεία του στην Ένωση Κέντρου και τη Βουλή. Τον έφερα στη Νάπολη και με επηρέασε καθοριστικά η προσωπικότητα και οι θέσεις του.’

Με την επιστροφή του στο Ηράκλειο το 1978, αξιοποιήθηκε ως επαγγελματικό στέλεχος. Μία από τις βασικές του αρμοδιότητες ήταν να επισκέπτεται τα καφενεία στα χωριά ως μέλος των κλιμακίων, να κάνει τις εισηγήσεις και να οργανώνει την

³⁹² Τ. Ν., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁹³ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

συζήτηση που ακολουθούσε. Σχετικά με το διαφορετικό πολιτικό περιβάλλον στο οποίο βρέθηκε με την επιστροφή του στο Ηράκλειο και τον τρόπο με τον οποίο προσαρμόσε το λόγο του και την πολιτική του λειτουργία ο ίδιος και κάποιοι σύντροφοί του που ήταν μαζί στο ΠΑΚ Ιταλίας, σημειώνει:

‘Εγώ όταν ήρθα στη Νομαρχιακή τούς μιλούσα ριζοσπαστικότερα, ως ο ερχόμενος από το ΠΑΚ. Δυσκολευτήκαμε λίγο, αλλά προσαρμοστήκαμε αμέσως στα νέα δεδομένα. Ήταν διαλλακτικοί βέβαια και οι σύντροφοι. Εδώ κοιτάζαμε πρακτικά πώς θα προσαρμόσουμε την ιδεολογία και τις επαναστατικές θέσεις κατανοώντας ότι δεν είμαστε πια οι «κουλτουριάρηδες» όπως ήμασταν στην Ιταλία, φοιτητές ενός επιπέδου. Εδώ, μόλις ήρθαμε 5-6 είπαμε «θα προσαρμοστούμε στα νέα δεδομένα, βέβαια δεν εγκαταλείπουμε τις θέσεις μας, αλλά προσαρμοζόμαστε». Τότε στο ΠΑΚ σκεφτόμασταν να υλοποιήσουμε όσα λέγαμε με τον ένοπλο αγώνα. Από τη στιγμή που ιδρύθηκε το ΠΑΣΟΚ και προχώρησε τον πολιτικό αγώνα, ορισμένα πράγματα τα εγκαταλείψαμε. Εδώ δεν είχε κουλτουριάρηδες που να τα υποστηρίζουν αυτά. Για αυτό οι διαγραφές που έγιναν το 1977 σε άλλα μέρη εδώ δεν υπήρξαν.’

Τα περισσότερα πρόσωπα που συμμετείχαν στην έρευνα προέρχονταν από κεντρικές και βενιζελικές οικογένειες: *‘Αρχικά βενιζελικοί, Πλαστήρας τη δεκαετία του ’50, Ένωση Κέντρου και Παπανδρέου τη δεκαετία του ’60 ή κατά άλλον, ‘Ο πατέρας μου ήταν βέβαια στο ΕΑΜ την περίοδο της ναζιστικής κατοχής, αλλά ήταν καθαρός κεντρώος, του Πλαστήρα, του Γ. Παπανδρέου και του Ανδρέα μετά’.* Στη συνέχεια όλοι αναφέρονταν στο ΠΑΚ. Οι ιστορίες σε σχέση με τη δράση του ΠΑΚ και των στελεχών που συμμετείχαν στον αντιδικτατορικό αγώνα αποκτούσαν ηρωικές διαστάσεις στα μάτια των νέων της εποχής³⁹⁴:

‘Τα πρώτα ακούσματα σχετικά με το ΠΑΣΟΚ, στο οποίο θα προσχωρούσα αργότερα, είχαν να κάνουν με το ΠΑΚ. Πριν τη μεταπολίτευση κυκλοφορούσαν στα χέρια μεγαλύτερων συντρόφων μου στο Ηράκλειο άρθρα ή ντοκουμέντα του ΠΑΚ. Είχα ακούσει και την κασέτα από ένα γλέντι του ΠΑΚ. Την ακούγαμε σε μαγνητόφωνο το 1973 και στις αρχές του 1974. Άλλα ντοκουμέντα που έφταναν στα χέρια μας αφορούσαν αγωνιστές του ΠΑΚ. Για παράδειγμα το Σ. Βαλυράκη που διέφυγε από τις φυλακές της Κέρκυρας μαζί με τον Γεωργακάκη. Μαθαίναμε ότι τον δεύτερο τον συλλάβανε, αλλά ο Βαλυράκης πήγε στην Αλβανία. Η άρθρα του Παπανδρέου, πχ το 1973 κυκλοφορούσε «Το τέλος των ψευδαισθήσεων» που αφορούσε το πώς έβλεπε ο Πρόεδρος τη μεταπολίτευση.’

Δύο συνεντεύξεις προέρχονται από γυναίκες που εκείνη την εποχή ήταν 20 και 22 ετών και συμμετείχαν ενεργά στο κόμμα. Σύμφωνα με τη μία από αυτές³⁹⁵: *‘Ήμουν η πρώτη γυναίκα που έκανα αίτηση εγγραφής στο νομό Ηρακλείου το 1974.*

³⁹⁴ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

³⁹⁵ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

Ημουν ταμίας και είχα και την ευθύνη για τα γραφεία. Η πρώτη τους επαφή με το ΠΑΣΟΚ ήταν μέσω της Διακήρυξης της 3^{ης} Σεπτεμβρη, που όπως λένε *‘κυκλοφορούσε χέρι με χέρι και ερχόταν να συμπληρώσει τα ακούσματα που είχαμε από το ΠΑΚ, κυρίως μέσω ραδιοφώνου και Ντόιτσε Βέλε*. Προέρχονταν από βενιζελικές - κεντρικές οικογένειες με συμμετοχή στις τάξεις του ΕΛΑΣ, που επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα τους για το ΚΚΕ ³⁹⁶: *‘Ο πατέρας μου είχε πάρει μέρος στον ΕΛΑΣ, ωστόσο η θέση του για το ΚΚΕ δεν ήταν θετική. Μιλούσε για τα πολλά λάθη που είχε κάνει θυσιάζοντας κάποιους από τους πρωτοπόρους προκειμένου να προβληθούν κάποιοι άλλοι και υποστήριζε ένα μοντέλο πιο δημοκρατικό*. Τους ελάχιστους δεξιούς των χωριών τους αντιλαμβάνονταν ως τους δωσίλογους του εμφυλίου και της γερμανικής κατοχής.

Ο Β. Μαμαλάκης ανήκει σε διαφορετική γενιά. Κατά τη μεταπολίτευση διάνυε ήδη τη δεκαετία των 50 του χρόνων. Υπήρξε σταθερά μέλος της Νομαρχιακής και διετέλεσε και γραμματέας της. Στη δική του περίπτωση οι πολιτικές καταβολές της οικογένειάς του βρίσκονταν μοιρασμένες μεταξύ της Ένωσης Κέντρου και της Αριστεράς. Δύο πρόσωπα προερχόμενα από την οικογένειά του διετέλεσαν Πρόεδρος και Γραμματέας της ΕΔΑ στο Ηράκλειο. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι δεν είναι τόσο τα βιώματα από την περίοδο του εμφυλίου που επηρέασαν την τοποθέτηση της οικογένειάς του, αλλά το γεγονός ότι σταθερά κάποια συγγενικά του πρόσωπα, που υποστήριζαν την Αριστερά, βρίσκονταν στην εξορία. Ψήφισε ΕΔΑ, αλλά με την εμφάνιση του Α. Παπανδρέου στο πολιτικό σκηνικό αναθεώρησε τη στάση του: *‘Αλλάξα γιατί δεν υπήρχε φως μπροστά. Ο Ανδρέας έδινε ελπίδες και έτσι πήγαμε σε αυτόν. Ήταν πιο μαζικό το κίνημα και έτσι πιο πιθανό να περάσουν μέσω αυτού τα όνειρά μας και οι στόχοι μας. Αρχίσαμε να έχουμε σχέσεις με τον Ανδρέα από το 1965 συμμετέχοντας στην ομάδα του στην Ένωση Κέντρου. Είχαμε συμφωνήσει αρκετοί άνθρωποι, μαζί με τον Κωνιωτάκη³⁹⁷, και είχαμε πει ότι θα είμαστε με τον Ανδρέα*. Την περίοδο της δικτατορίας άκουσε για το ΠΑΚ και εντάχθηκε στην οργάνωση μαζί με τον αδελφό του:

‘Συμμετείχαν άνθρωποι από τη Γερμανία που μας μετέφεραν πληροφορίες και είχαμε βρει και έναν αξιωματικό της αστυνομίας και έναν απόστρατο που ήταν ενεργοί στο ΠΑΚ. Όταν έγινε γνωστή η οργάνωσή μας γύρω στο 1970, ήρθε η ΕΑΤ – ΕΣΑ από την Αθήνα και μας πήραν εδώ στην ασφάλεια. Με τον αδερφό μου διατηρούσαμε τρία μαγαζιά και μας είπαν, «Θα κάτσει ο ένας

³⁹⁶ Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

³⁹⁷ Αναφέρεται στο Βουλευτή της Ένωσης Κέντρου, ο οποίος ανήκε στην ομάδα που υποστήριζε τον Α. Παπανδρέου το 1966 -1967, αλλά μετά δεν ακολούθησε στο ΠΑΣΟΚ.

σας να συνεχίσει τη δουλειά και τον άλλο θα τον πάρουμε στις φυλακές». Πήραν τον αδελφό μου και εγώ έμεινα. Αμέσως μετά τη χούντα βρεθήκαμε καμιά 15 άνθρωποι. Μαζευτήκαμε σε ένα υπόγειο και λέγαμε ότι αφού ήρθε ο Αντρέας στην Ελλάδα και κάλεσε τον κόσμο πρέπει να οργανωθούμε και εμείς, να βρούμε ένα γραφείο, να γραφτούμε σε μία κατάσταση, να βάλουμε και από ένα ποσό για να βρούμε ένα χώρο. Έτσι το 1974 γεννήθηκε το ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο.'

Οι συνεντεύξεις περιέλαβαν και ερωτήσεις που εστίαζαν στα προσωπικά κίνητρα, στα προσωπικά 'γιατί' της πολιτικής εμπλοκής. Πρόκειται για χρόνια που η πολιτική συμμετοχή ήταν μέρος της κοινωνικής ζωής για ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού, κάποιοι αναφέρουν ότι ήταν και μόδα, κυρίως ανάμεσα στους νέους³⁹⁸. Ωστόσο, πρόκειται για εποχή που η πολιτική ένταξη ήταν πιθανό, έως πιθανότατο ανάλογα με την περιοχή, να συνεπάγεται προσωπικό κόστος, στην επαγγελματική, την κοινωνική και την προσωπική ζωή, ακόμα και περιορισμό της ελευθερίας.

Οι ερωτήσεις είχαν ως σκοπό να ανιχνεύσουν τα κίνητρα της πολιτικής στράτευσης στο ΠΑΣΟΚ, αλλά και της δημοσιοποίησης της πολιτικής ταυτότητας ενός προσώπου που συνεπάγεται η εγγραφή του ως μέλος σε ένα κόμμα και η ανάληψη κομματικών καθηκόντων. Τα πρώτα χρόνια των εγγραφών στο ΠΑΣΟΚ η συχνότερη αντίδραση των προσώπων που προσεγγίζονταν από τα στελέχη ήταν, 'θέλουμε να σας υποστηρίξουμε, αλλά μη μας γράψετε σε κανένα χαρτί'³⁹⁹. Αντίδραση που υπαγορεύονταν από το φόβο που είχαν δημιουργήσει τα ιστορικά προηγούμενα.

Ποιο ήταν το κίνητρο που έσπρωχνε τους ανθρώπους να αναλάβουν αυτό το ρίσκο και, σε αρκετές περιπτώσεις, να διαθέτουν τον προσωπικό τους χρόνο για μία πολιτική ιδέα; Σε συλλογικό επίπεδο αναζητούνται οι σχετικές απαντήσεις στις κοινωνικές και οικονομικές δομές και στην τοπική ιστορία. Σε προσωπικό, υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες, όπως η οικογενειακή ιστορία, η υπαρξιακή συγκρότηση του κάθε ατόμου και τα δεδομένα της ζωής του κατά τη συγκεκριμένη περίοδο που μελετάται. Είναι σε αυτό το επίπεδο που η κοινωνική ανθρωπολογία συνέβαλε ιδιαίτερα στην παρούσα έρευνα. Όχι μόνο ως προς την αναζήτηση των απαντήσεων, αλλά και ως προς τη διατύπωση των ίδιων των ερωτημάτων που το περιεχόμενό τους είναι τέτοιο που τα θέτει εκτός του εύρους που η πολιτική επιστήμη είθισται να θέτει ως ερμηνευτικούς στόχους.

³⁹⁸ Για την πολιτική κουλτούρα των νέων της εποχής Κ. Kornetis, *Student resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, Memory and Cultural Politics, 1967-1974*, Phd Thesis, European University Institute, Φλωρεντία 2006.

³⁹⁹ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

Τα πρόσωπα που απάντησαν κινούνται σε ένα δίπολο. Από τη μία τονίζουν την ιδιαιτερότητα της εποχής. Την πίστη στην ιδεολογία, τη γενικευμένη κουλτούρα πολιτικής συμμετοχής και την επιθυμία να προσπαθήσουν να βελτιώσουν την κοινωνία. Ωστόσο, μεγαλύτερο εύρος δίνουν στις απαντήσεις τους σχετικά με τις προσωπικές ικανοποιήσεις που λάμβαναν κυρίως σε επίπεδο κοινωνικότητας, προσωπικών σχέσεων και αυτοπραγμάτωσης⁴⁰⁰:

‘Περνάγαμε καλά, όχι με την έννοια της διασκέδασης ή της συνεύρεσης των δύο φύλων, αλλά της συντροφικότητας, της παρέας. Μπορούσαμε να συναστραφούμε με άλλους ανθρώπους και να δώσουμε μαζί τον αγώνα κατά των ομάδων συντήρησης. Εμείς εκτός από την οικογενειακή και επαγγελματική μας ζωή δεν κάναμε τίποτα, όσον αφορά τον ελεύθερο χρόνο μας, που να μην είχε άμεση συνάφεια με το κόμμα. Δηλαδή βγαίναμε το βράδυ στην ταβέρνα παρέα, πηγαίναμε βόλτες, μέχρι και στα μοναστήρια το Πάσχα, που λέει ο λόγος, γιατί δεν ήμασταν και πολύ θρησκευόμενοι.’

Σε άλλη περίπτωση⁴⁰¹:

‘Αν δεν είχε υπάρξει το κομμάτι της εμπλοκής μου με το ΠΑΣΟΚ και το ΠΑΚ, θα είχα χάσει τον ωραιότερο αγώνα της ζωής μου, να παλεύεις για την ελευθερία και τη δημοκρατία. Πέρναγα καλά, παρ’ όλο που μου είχαν κόψει το διαβατήριό και το συνάλλαγμα. Δούλευα στην Ιταλία με πενιχρό μισθό, αλλά περνάγαμε καλά γιατί ήμασταν όλοι μία γροθιά. Στην Ιταλία, εκεί που μέναμε ήμασταν 4 άτομα, 5 δωμάτια και εκεί φιλοξενούσαμε τους πάντες. Είχαμε ένα κουτάκι και τα λεφτά που είχαμε όλοι τα βάζαμε εκεί μέσα, ένας πήγαινε και ψώνιζε και ποτέ δεν φάγαμε κάτω από 10 άτομα στο σπίτι.’

Μεγάλη σημασία έδωσαν και στη διάσταση της μάθησης και της απόκτησης ικανοτήτων εντός του κόμματος, ‘το κόμμα ως σχολείο’ που εισάγει κάποιον στη δημόσια ζωή. Τα παρακάτω αποσπάσματα προέρχονται από τις συνεντεύξεις γυναικών που υπήρξαν νέες κοπέλες κατά τη μεταπολίτευση. Αν ληφθεί υπ’ όψη το κοινωνικό περιβάλλον της περιοχής και της εποχής, γίνεται κατανοητό ότι οι ευκαιρίες για τις γυναίκες να αναπτύξουν αυτές τις πτυχές της προσωπικότητάς τους ήταν σπανιότητες⁴⁰²:

‘Η δραστηριότητα στο κόμμα με ωρίμασε, με έμαθε να σκέφτομαι, να είμαι πιο συνεργάσιμη και να λαμβάνω υπ’ όψη την άποψη του άλλου. Από εκεί που ήμουν εσωστρεφής έμαθα να σκέφτομαι και να λειτουργώ συνειδητά, μαζικά. Με απέτρεψε από πολλά πράγματα που θα μπορούσα να έχω μπλέξει ως νέα.’

⁴⁰⁰ Γ. Σκαρβελάκης, Συνέντευξη, Αθήνα 2/2006.

⁴⁰¹ Μ. Κ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

⁴⁰² Ρ. Σ., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006. Τ. Ν., Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

‘Για μένα που είχα έντονα βιώματα φτώχειας από μικρή, το ΠΑΣΟΚ ήταν η διέξοδός μου. Θυμάμαι χαρακτηριστικά όταν ακόμα πήγαινα στο δημοτικό, μία Δευτέρα στο χωριό μου, ήταν χειμώνας με πολλά χιόνια. Στο δρόμο που πήγαινε προς το σχολείο ο δρόμος ήταν γεμάτος προκηρύξεις ενάντια στους κομμουνιστές. Έλεγαν ότι σφάζουν και σκοτώνουν. Μας είχαν κάνει να πιστέψουμε ότι ήμασταν πολίτες γ’ κατηγορίας. Με το ΠΑΣΟΚ καταλάβαμε ότι είμαστε άνθρωποι.

Προσωπικά άλλαξα, πίστεψα στον εαυτό μου, αγάπησα τον εαυτό μου, απελευθερώθηκα. Πέραγα υπέροχα γιατί κάθε μέρα διαπίστωνα ότι σαν άνθρωπος καταξιωνόμουν στον εαυτό μου και στους άλλους. Καταλαβαίναμε ότι υπήρχαμε, ενώ πριν η ζωή ήταν μία κακομοιριά. Αν δεν είχε υπάρξει το κόμμα, στη ζωή μου θα έπλενα μόνο πιάτα. Αυτό ισχύει για πολλές γυναίκες.

Γενικότερα πιστεύω ότι για τα κομματικά στελέχη αυτό που λειτουργούσε ως ανταμοιβή ήταν ότι τους γνώρισε ο κόσμος. Νιώθαμε τέτοια ικανοποίηση γιατί μας έλεγαν «καλημέρα», «πότε θα έρθετε και σε μας;», «σας ευχαριστούμε για αυτό που κάνετε». Αυτό ήταν η πληρωμή μας. Νιώθαμε σα θεοί γιατί πιστεύαμε ότι βοηθούσαμε να αναπτυχθεί η κοινωνία.’

Την ερώτηση: ‘Τι πιστεύετε ότι σας προσέφερε η ενασχόλησή σας με το κόμμα;’, σχεδόν όλοι δυσκολεύονταν να την κατανοήσουν με την πρώτη (κάποιες φορές και με την δεύτερη και την τρίτη), για τους μεγαλύτερους σε ηλικία ήταν ακόμα πιο δύσκολο. Η διάσταση της ωφέλειας ή του τι άλλαξε στη ζωή τους από την εμπλοκή στο κόμμα γινόταν αυτόματα κατανοητή σε σχέση με αξιώματα, χρήματα ή κοινωνική θέση. Παρατίθενται ορισμένες απαντήσεις⁴⁰³:

‘Υιοθετώ το ότι είμαι αιθεροβάμων, γιατί εγώ ήμουν αδελφικός φίλος του Α. Παπανδρέου και δεν του ζήτησα ούτε ένα κρεμμυδάκι. Υπουργό να του έλεγα να με κάνει, θα με έκανε. Ούτε θέση του ζήτησα, ούτε τίποτα. Μόνο πρόεδρος στον οργανισμό λιμένος του Ηρακλείου έγινα. Η μόνη έμμισθη θέση στα 20 χρόνια κυβέρνησης και αυτά ήταν 900 ευρώ το μήνα. Δεν ασχολήθηκα για ιδιοτελείς σκοπούς. Αν ήθελα κάτι τέτοιο θα είχα κάνει περιουσίες πολύ περισσότερο από όλους τους άλλους. Για να πάρεις πτυχίο μελετητή ή εργολάβου δεν δίνεις εξετάσεις, εξαρτάται από τον τζίρο που κάνεις. Εγώ δεν το πήρα ποτέ για να μη με βάλει ο διάολος και πάω σε μία δημοπρασία και πάρω ένα έργο και πούνε «επειδή είναι του ΠΑΣΟΚ το πήρε».’

Σε άλλη περίπτωση⁴⁰⁴:

‘Ο λόγος που συμμετείχα ήταν ότι πίστευα απόλυτα ότι είχαμε μεγάλη προσφορά. Σήμερα λέω χαλάλι για τις εμπειρίες και ότι θα το ξανάκανα, αλλά τελικά χάλασα την επαγγελματική μου καριέρα. Είχα μία πολύ ωραία δουλειά και την κατέστρεψα. Σαν άνθρωπος έχω αποκτήσει ένα όνομα πολύ καλό και αυτό μου φτάνει.’

⁴⁰³ Μ. Κ, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

⁴⁰⁴ Β. Μαμαλάκης, Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.

ΣΥΝΟΨΗ

Η δημιουργία οργάνωσης αποτελεί εκτός από κομματικό μηχανισμό, μία ομάδα ανθρώπων που λειτουργεί συλλογικά για την επίτευξη στόχων που αποδέχονται ως κοινούς. Ο τρόπος που αυτή δημιουργείται, τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων που τη συγκροτούν, ο τρόπος που οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν και μεταφέρονται εντός του μηχανισμού/ομάδας ανθρώπων και ο τρόπος που η ομάδα εξωτερικεύει τη δυναμική της και αλληλεπιδρά στη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας, αποτελούν μέρος του αντικειμένου αυτής της έρευνας. Επιπροσθέτως, η σύγκριση της ίδρυσης οργανώσεων, ιδιαίτερα υπό συνθήκες αυτοοργάνωσης, είναι ενδιαφέρουσα γιατί δίνει τη διαφορά μεταξύ περιοχών ως προς τα περιεχόμενα που απέδιδαν στο λόγο και στην ύπαρξη του νέου κόμματος του οποίου αποτελούσαν μέρος. Τα παραπάνω καταγράφηκαν στο παρόν κεφάλαιο που είχε ως αντικείμενο τις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ στο Ηράκλειο και την κοινωνία εντός της οποίας αναπτύχθηκαν και υποστηρίζουν τη θέση της παρούσας έρευνας ότι το ΠΑΣΟΚ εντάσσεται στην κατηγορία ‘πολλά κόμματα σε ένα’.

Η οργάνωση του Ηρακλείου βρίσκεται στην κορυφή των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ, τόσο από άποψη εκλογικής αποτελεσματικότητας όσο και από πλευράς κομματικής δραστηριότητας και παρέμβασης στους μαζικούς χώρους του νομού. Η κεντρώα παράδοση, σε συνδυασμό με την αδυναμία των παραδοσιακών εκπροσώπων του κεντρώου χώρου να διατηρήσουν την ηγεμονία τους, η ιδιαιτερότητα της τοπικής πολιτικής ιστορίας και η ραγδαία και άναρχη οικονομική ανάπτυξη που είχε ως αποτέλεσμα την κοινωνική άνοδο και πολιτική αυτονόμηση των μεσοστρωμάτων δίνουν την ερμηνευτική βάση για αυτό το φαινόμενο. Τέλος, η δύναμη της οργάνωσης είχε ως αποτέλεσμα και τον έντονο παραγοντισμό που χαρακτηρίζει την περίπτωση του Ηρακλείου.

Ο τρόπος που τα κεντρικά όργανα του κόμματος αντιμετώπισαν την οργάνωση αντανακλά τη δυναμική της. Τα κλιμάκια αποτελούνταν από υψηλόβαθμα στελέχη του κόμματος, ενώ οι απαιτήσεις του κόμματος από το Ηράκλειο ήταν ασύμμετρα μεγάλες σε σχέση με άλλες περιοχές. Το κόμμα ουσιαστικά δεν παρενέβαινε με σκοπό να προσαρμόσει τη φυσιογνωμία του τοπικού ΠΑΣΟΚ στην επίσημη εικόνα του. Εφ’ όσον απέδιδε η πολιτική φυσιογνωμία που είχε διαμορφωθεί, απλά την παρακολουθούσαν και εμπλέκονταν μόνο όταν οι συγκρούσεις μεταξύ των τοπικών

παραγόντων ανέστειλαν την εξωστρέφεια του κόμματος. Με αυτόν τον τρόπο έδιναν τη δυνατότητα εφαρμογής του μοντέλου 'πολλά κόμματα σε ένα'.

Η πολιτική ατζέντα που απασχολούσε το Κέντρο δεν μοιάζει με αυτή που συγκροτούσε η οργάνωση του Ηρακλείου. Τα θέματα που προέβαλλαν είχαν να κάνουν με τις δικές τους ανάγκες και ιδιαιτερότητες. Επρόκειτο για ένα όχημα ευρύχωρο, στο οποίο σχεδόν το σύνολο του τοπικού πληθυσμού μπορούσε να προβάλει τις προσδοκίες του για βελτίωση του βιοτικού του επιπέδου. Ωστόσο, αυτή η αυτονομία και η δυναμική δεν μεταφράστηκε σε σταδιακή θεσμοποίηση της οργάνωσης. Ο μηχανισμός όταν έφτανε σε αδιέξοδο λόγω των προσωπικών συγκρούσεων χρειαζόταν την έξωθεν επέμβαση προκειμένου να συνεχίσει. Είναι ενδιαφέρον ότι για τα απλά μέλη οι τοπικές εσωκομματικές συγκρούσεις δεν είχαν ιδιαίτερη σημασία. Υπήρχε η καθολική αποδοχή της πολιτικής φυσιογνωμίας του Α. Παπανδρέου, στην οποία ο καθένας και η καθεμία προέβαλε αυτό που ήθελε να δει. Σταδιακά δημιουργήθηκε μια κουλτούρα που πέρα από πολιτική ήταν και πολιτισμική και εμπλεκόταν όχι μόνο με την πολιτική θέση, τη δουλειά στο κόμμα και στους μαζικούς χώρους, αλλά και με την καθημερινή ζωή, τον ελεύθερο χρόνο και τη διασκέδαση. Οι ίδιες οι τοπικές οργανώσεις αποτέλεσαν το κοινό, χωρικά και συμβολικά, σημείο αναφοράς, το θέατρο αυτής της πράξης.

Η σύγκριση της ίδρυσης οργανώσεων, ιδιαίτερα υπό συνθήκες αυτοοργάνωσης, είναι ενδιαφέρουσα γιατί δίνει τη διαφορά μεταξύ περιοχών ως προς τα περιεχόμενα που απέδιδαν στον λόγο και στην ύπαρξη του νέου κόμματος του οποίου αποτελούσαν μέρος. Η σύγκριση με τις αντίστοιχες καταγραφές για το νομό Φλωρίνης που ακολουθούν στο επόμενο κεφάλαιο θα οδηγήσει στις διαπιστώσεις που είναι απαραίτητες προκειμένου να δοθούν απαντήσεις στα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΦΛΩΡΙΝΑΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο δόθηκε μεγάλη έκταση στον τρόπο που εργάστηκε η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ στο νομό Ηρακλείου με σκοπό τη δημιουργία Τοπικών Οργανώσεων, τη διείσδυσή της στους μαζικούς χώρους και την επαφή της με την τοπική κοινωνία. Η ιδιαιτερότητα του νομού έγκειτο στη θαλαρότητα της οργάνωσης, που αποτέλεσε και ένα από τα κριτήρια επιλογής του ως αντικείμενο της έρευνας. Στο παρόν κεφάλαιο η έμφαση δίνεται στη συνύπαρξη επιμέρους τμημάτων του πληθυσμού με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τους γηγενείς, με τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους, και τους πρόσφυγες. Αναζητήθηκε ο βαθμός στον οποίο συνυπήρχαν οι δύο ομάδες του πληθυσμού εντός της οργάνωσης και αν υπήρξε προνομιακή σχέση του ΠΑΣΟΚ με κάποια από αυτές. Η στάση που κράτησαν τα κεντρικά όργανα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αντανακλά τη θέση του κόμματος απέναντι στις τοπικές διαιρέσεις και τους χειρισμούς που έκανε με κριτήριο το εκλογικό όφελος, όπως καταδεικνύει η έρευνα.

Οι τοπικές διαιρέσεις που διαμορφώθηκαν με βάση την καταγωγή και τις πολιτικές εμπειρίες των προηγούμενων δεκαετιών έδωσαν τη δυνατότητα ελέγχου της υπόθεσης περί ενοποιητικού ρόλου του ΠΑΣΟΚ, σε συνδυασμό με την υπόθεση περί 'πολλών κομμάτων σε ένα', που εφαρμόστηκε και στην περίπτωση του Ηρακλείου. Την ίδια στιγμή, η τεράστια ανισότητα σε οικονομικές συνθήκες,

πόρους, υποδομές, επίπεδο κοινωνικής ειρήνης και ανάπτυξης μεταξύ των δύο νομών προσθέτει μία επιπλέον διάσταση μελέτης του ρόλου του κόμματος, που ως θεσμικός παράγοντας, ανάλογα με το βάρος που δίνει σε κάθε περιοχή, αναπαράγει ή αμβλύνει την ανισότητα σε μία νέα δομή.

Εκτός από τη διαιρετική τομή που χαρακτηρίζει τον ντόπιο πληθυσμό, η Φλώρινα επελέγη και ως περιοχή με δεξιά και συντηρητική πολιτική παράδοση, προκειμένου να συμπληρώσει την εικόνα που παρείχε το κεντρώο πολιτικά και προοδευτικό κοινωνικά Ηράκλειο. Στη Φλώρινα, η ιστορική εμπειρία του Εμφυλίου έχει βιωθεί με μεγάλη ένταση. Οι όροι συγκρότησης της πολιτικής ταυτότητας στο νομό ήταν πολύ διαφορετικοί από αυτούς του Ηρακλείου, το οποίο χαρακτήριζε η συνέχεια και η ομαλή διαδοχή μεταξύ των πολιτικών παραδόσεων του Βενιζελισμού, του Κέντρου και του ΠΑΣΟΚ. Στη Φλώρινα, οι πολιτικές ταυτότητες διαρκώς μεταλλάσσονταν. Ορίζονταν κύρια στη βάση της πολιτισμικής ομάδας και εξαρτώνταν από τη σχέση της με τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων στην περιοχή και τις ιστορικές συνθήκες. Η κατανόηση των ιστορικών δεδομένων της περιοχής αποτελεί συστατικό στοιχείο της πολιτικής συμπεριφοράς των κατοίκων, ακόμα και κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Για τους παραπάνω λόγους, στην παρούσα ενότητα δίνεται μεγαλύτερη έκταση στην τοπική ιστορία και τις διαιρετικές τομές που την ορίζουν.

Το νομό κατοίκησαν Σλαβόφωνοι, Πόντιοι, Βλάχοι, Μικρασιάτες, Αρβανίτες, Καυκάσιοι, Μουσουλμάνοι κ.ά. Η κάθε πληθυσμιακή ομάδα συνέδραμε με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στην πολιτική φυσιογνωμία της περιοχής. Οι πρόσφυγες από την περιοχή του Πόντου, του Καυκάσου, της Μικράς Ασίας και της Θράκης αναφέρονται στη βιβλιογραφία -αλλά και στον προφορικό λόγο- ως πρόσφυγες ή Πόντιοι και εγκαταστάθηκαν στο κέντρο και στα ανατολικά του νομού την περίοδο 1922-23⁴⁰⁵. Η εγκατάσταση των Ποντίων έλαβε χώρα μεταξύ 1922-23,

---

⁴⁰⁵ Για την πληθυσμιακή αλλαγή που συντελέστηκε μετά την εγκατάσταση των προσφύγων: Παράρτημα Ενότητα Γ, Πίνακας 5. Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το 1924 και την αποχώρηση Τούρκων, Τουρκαλβανών και 'βουλγαριζουσών' οικογενειών, η απογραφή του 1927 παρουσιάζει τα εξής στοιχεία: ο γηγενής πληθυσμός της πόλης της Φλώρινας αποτελούσε το 45.49% του συνολικού πληθυσμού, αυξήθηκε κατά 17.81% με την έλευση των Μοναστηριωτών, 15,16% των Μικρασιατών, 7,48% των Ποντίων, 3,11% των Θρακιωτών και 2,58% των Πισοδεριτών. Με τον όρο γηγενής αναφερόμαστε στους μη-πρόσφυγες. Οι Μοναστηριώτες εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα το 1914, οι Μικρασιάτες, οι Πόντιοι και οι Θρακιώτες μετά την περίοδο 1923-24, οι Πισοδερίτες κατάγονταν από το βλαχοχώρι Πισοδέρι και μετοίκησαν στη Φλώρινα λόγω μαρασμού του εμπορίου με την Αλβανία. Για το νόμο Φλώρινας, σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας το 1925 το ποσοστό των

και επενδύθηκε το στόχο διάδοσης της ελληνικής γλώσσας στα αλλόφωνα χωριά, αλλά και την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου. Στη Μακεδονία συντελέστηκε στο πλαίσιο εφαρμογής ενός σχεδίου εθνολογικού 'ξεκαθαρίσματος' της περιοχής και διαφέρει από τα εξαθλιωμένα πλήθη προσφύγων που μεταφέρθηκαν ανεξέλεγκτα στα αστικά κέντρα της Παλιάς Ελλάδας.

Ωστόσο, το ντόπιο κομμάτι του πληθυσμού συνέχισε να αποτελεί τη μεγάλη πλειονότητα του νομού. Η σλαβοφωνία και οι εντόπιοι φορείς της διώχτηκαν και θεωρήθηκαν απειλή για την ομοιογένεια του ελληνικού κράτους επί σειρά ετών⁴⁰⁶. Οι συγκρούσεις, σε μία περιοχή καθαρά αγροτική, περιστρέφονταν γύρω από διεκδικήσεις σχετικά με τη γη⁴⁰⁷. Οι ντόπιοι από κολίγοι έγιναν μικροϊδιοκτήτες, αλλά περιορίστηκαν κυρίως στα ορεινά και ημιορεινά χωριά. Θεώρησαν ότι το κράτος δεν αντάμειψε τους αγώνες τους στο Μακεδονικό, στους Βαλκανικούς και στον Α' Παγκόσμιο, καθώς έδωσε την πιο εύφορη γη -αυτή που εγκατέλειψαν οι Τούρκοι- στους πρόσφυγες μετά το 1922⁴⁰⁸.

Οι συγκρούσεις πήραν και πολιτική έκφραση. Η πλειονότητα του ντόπιου πληθυσμού ήταν εναντίον του Βενιζέλου, τον οποίο θεωρούσαν υπεύθυνο για την έλευση των προσφύγων, και υποστήριζε το βασιλιά και το Λαϊκό Κόμμα. Αντίθετα,

---

σλαβοφώνων υπολογίζεται στο 77% στην επαρχία Φλώρινας (και 45% στην επαρχία Καστοριάς). Σε απόλυτα νούμερα η απογραφή του 1928 αναφέρεται σε 28.884 άτομα (και σε 9.678 στην Καστοριά). Το ίδιο νούμερο στην απογραφή του 1940 είναι 39.242 σε σύνολο 156.168. Στην απογραφή του 1951 ο αριθμός πέφτει στο 14.467 σε σύνολο 69.391. Σ. Ηλιάδου-Ταμάχου, 'Η δημογραφική, οικονομική, κοινωνική και εκπαιδευτική εξέλιξη της πόλης της Φλώρινας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα', στο *Φλώρινα 1912-2002 Πρακτικά Συνεδρίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης/Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2004, σελ. 183. Μ. Γιαννησοπούλου, 'Η ανθρωπολογική προσέγγιση', στο ΕΚΚΕ, *Μακεδονία και Βαλκάνια, ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Αθήνα εκ. Αλεξάνδρεια, 1998, σ.356. Ι. Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτ. Θράκη (1912-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσ/νίκη 1996, σ. 226-37). Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, 2002, σελ.30-31. ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951, τ. Π. Πίνακες Δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού, Εν Αθήναις, 1958.

⁴⁰⁶ Ι. Μιχαηλίδης, 'Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες: Πολιτικές συνιστώσες μίας οικονομικής διαμάχης', στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα εκ. Παπαζήση, 1997, σ.125.

⁴⁰⁷ Ι. Μιχαηλίδης, 'Σλαβόφωνοι και...', ό.π. Ρ. Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή Καστοριάς (1922-1949)*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 2005.

⁴⁰⁸ Τις συνέπειες αυτής της πολιτικής κατέγραψε ο Κ. Καραβίδας σε έκθεσή του το 1925: 'Η γενική αυτή ανωμαλία έλαβε τη μορφήν ασθενούς οικονομικού διωγμού δι' όλους τους αλλοφώνους σλαβογλώσσους, ελληνόφρωνας και μη. Δια τους σλαβοφώνους η είσοδος των προσφύγων ήλθεν ως ένας κλονισμός ολοκλήρου του καθεστώτος της γεωκτησίας. Δηλαδή καθ' όσον οι πρόσφυγες εκ μοιραίας ανάγκης πιεζόμενοι, ετράπησαν προς το ασθενέστερο τμήμα του πληθυσμού, οίον ήτο το σλαβοφώνων, εις ους αμφισβήτησαν μετά της κατοικίας και ολόκληρον την κτηματικήν περιουσίαν και αυτήν έτι την επί μορφή συνήθη καλλιέργειαν -εξ' ων οι πλείστοι επέζων πλησίον των τσιφλικιούχων- αρχόμενοι μάλιστα από της καλύτερας γης. Είναι όθεν ευνόητον πως όλαι αυταί, και αι πλέον συμπαγείς από εθνικής απόψεως συνειδήσεις, ερρευστοποιήθησαν εκ νέου και εστάθησαν μετέωροι'. Αρχείο Φ. Δραγούμη, φ. 1041, εγγρ. 5, σελ.4-5.

οι πρόσφυγες ψήφιζαν μαζικά τον Βενιζέλο⁴⁰⁹. Μία μερίδα των ντόπιων επιδίωξε μέσω της συνεργασίας της με κρατικές και εθνικόφρονες δυνάμεις να αποκτήσει τον τίτλο του 'ελληνόφρονα' και τα προνόμια που αυτός συνεπαγόταν και ανέπτυξε σχέσεις με μερίδα των προσφύγων. Οι υπόλοιποι υποχρεώθηκαν σε μία διαρκή επιβεβαίωση και έλεγχο της ελληνικότητάς τους.

Την ίδια περίοδο ένα τμήμα των ντόπιων υποστήριξε την Αριστερά, που βρισκόταν στα σπάργανα, καταγράφοντας ψηλά εκλογικά ποσοστά⁴¹⁰. Οι ντόπιοι θεωρούνταν 'εθνικά ύποπτοι', ενώ οι πρόσφυγες ήταν ταυτισμένοι με τον ελληνικό εθνικισμό και γίνονταν αντιληπτοί από τους ντόπιους ως συνεργάτες του κράτους και εντόπιοι αντιπρόσωποί του. Η αντιπαράθεση του πολιτιστικού και γλωσσικού υπόβαθρου των δύο ομάδων σχηματοποίησε τις κοινωνικές διαφορές και έδωσε το προβάδισμα στους ελληνόφωνους πρόσφυγες, οι οποίοι αξιοποίησαν τις ευκαιρίες που τους δόθηκαν για οικονομική ανάπτυξη⁴¹¹.

Ωστόσο, το πολιτικό σκηνικό του μεσοπολέμου ευνοούσε μία πιο χαλαρή πολιτική απέναντι στους ντόπιους. Η ύπαρξη τοπικών πολιτευτών που υπόσχονταν να στηρίζουν τα συμφέροντα των ντόπιων με αντάλλαγμα την ψήφο τους αποτέλεσε μία βάση διαμεσολάβησης μεταξύ ντόπιων και κεντρικής εξουσίας⁴¹². Ο κεντρικός ρόλος των πολιτευτών και των δικτύων υποστήριξής που συγκροτούν θεμελιώνεται αυτή την περίοδο και η επιρροή του είναι φανερή έως και τα μεταπολιτευτικά χρόνια⁴¹³:

‘Οι πιο κερδισμένοι από την αντιπαράθεση προσφύγων-γηγενών είναι οι βουλευτές του νομού, οι οποίοι διαμορφώνουν ένα ευρύ δίκτυο πελατειακών σχέσεων, παρέχοντας αντί της ψήφου τις προσβάσεις τους στον κρατικό μηχανισμό, για την επίλυση των τοπικών προβλημάτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις τούς είναι αδιάφορη η φυλετική προέλευση του αιτούντος

⁴⁰⁹ Για την ταύτιση των ντόπιων με το αντιβενιζελικό στρατόπεδο και τους λόγους πίσω από αυτή: G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983, σ.247 και 250-251. Για μία αναλυτική καταγραφή των εκλογικών αποτελεσμάτων στη Φλώρινα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, Γ. Μαζαράκη, *Η εκλογική ιστορία της Φλώρινας και της Καστοριάς κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, Τμήμα ΠΕΔΔ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007. Χρ. Ζάγκος, *Πολιτική, τύπος και τόπος: Οι κοινοβουλευτικές εκλογές στη Φλώρινα (1926-2009)*, εκ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.

⁴¹⁰ Το ΚΚΕ εξέλεξε βουλευτή στη Φλώρινα το 1926, τον ντόπιο δικολάβο Ν. Κυριακόπουλο και το 1936 τον Αντ. Τζήμα, μετέπειτα Σαμαρινιώτη στον ΕΛΑΣ.

⁴¹¹ Για τη μεροληψία του κράτους υπέρ των προσφύγων βλ. Β. Γούναρης, 'Βουλευτές και καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία', *Ελληνικά*, τ. 41, 1990, σ. 313-335.

⁴¹² Ρ. Αλβανός, 'Σλαβόφωνοι και πόντιοι πρόσφυγες', *Τα Ιστορικά*, τ.33, Δεκέμβριος 2000, σ. 289-318.

⁴¹³ Κ. Φωτιάδης, 'Το προσφυγικό ζήτημα στο νομό Φλώρινας μέσα από τις πηγές της τοπικής ιστορίας', στο *Φλώρινα 1912-2000: Πρακτικά Συνεδρίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2004, σ.253-54.

προστασία. Το κριτήριο για την προσφορά των υπηρεσιών τους είναι η πολιτική και κοινωνική απήχηση των αιτούντων.

Όταν ο Μεταξάς ήρθε στην εξουσία το 1936, άρχισε μαζική επιχείρηση επιβολής εθνικής και πολιτισμικής ομογενοποίησης, που συνοδεύτηκε από τη βίαιη καταστολή και τη γενικευμένη καταπίεση οποιασδήποτε εκδήλωσης πολιτισμικής διαφορετικότητας. Η περίοδος Μεταξά αποτέλεσε ορόσημο για τη σχέση του ελληνικού κράτους με τους σλαβόφωνους κατοίκους του, ιδιαίτερα εξαιτίας της κεντρικά σχεδιασμένης πολιτικής καταστολής της σλαβοφωνίας στην Ελλάδα. Οι φωνές που ακούγονταν κατά το μεσοπόλεμο από εθνικιστικές εφημερίδες που κατείγγελλαν το κράτος για την ανοχή του στη σλαβοφωνία, οι υποδείξεις κατά τόπους δασκάλων και αναφορές νομαρχών έγιναν κρατική πολιτική από τη μεταξική δικτατορία. Έως την περίοδο Μεταξά, οι πελατειακές σχέσεις των εκλεγμένων βουλευτών με τον ντόπιο πληθυσμό αποτελούσαν εμπόδιο για το έργο των νομαρχών, που ως διορισμένοι εκπρόσωποι του κράτους είχαν την ευθύνη ελληνοποίησης των περιοχών τους⁴¹⁴. Την ίδια περίοδο εφαρμόστηκε πολιτική υποχρεωτικής αλλαγής των σλαβικών επιθέτων σε ελληνικά. Το αποτέλεσμα ήταν να μείνουν με σλαβικά επίθετα μόνο όσοι βρίσκονταν εκτός της περιοχής εκείνη την περίοδο. Οι Πόντιοι πρόσφυγες, παρά το ότι ήταν, κατά βάση, βενιζελικοί και άρα αντίπαλοι του καθεστώτος, διορίστηκαν ανεπίσημα ως φύλακες των ντόπιων γειτόνων τους. Το καθεστώς Μεταξά υποδαύλιζε στο έπακρο την αντίθεση μεταξύ των δύο ομάδων με συνέπεια τη σταδιακή αποξένωση σημαντικής μερίδας των σλαβόφωνων από το ελληνικό κράτος.

Οι Ιταλοί, κατά την περίοδο της Κατοχής και ιδιαίτερα το 1943, αφόπλισαν τους χωροφύλακες που είχαν τον έλεγχο της περιοχής και έδωσαν τα όπλα στους σλαβόφωνους κομιτατζήδες για να πολεμήσουν τους Έλληνες αντάρτες, γεγονός που περιέπλεξε περαιτέρω την κατάσταση⁴¹⁵. Τα κοινά σχέδια Ιταλών και Βουλγάρων εκείνη την περίοδο επέτρεψαν την παρουσία της βουλγαρικής επιρροής και μέσω των κομιτάτων. Οι οικογένειες των ντόπιων δεν επιβαρύνθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την Κατοχή. Από το μεσοπόλεμο επιδίωκαν να είναι αυτάρκεις και να έχουν όσο το δυνατόν λιγότερες σχέσεις με το κράτος και την αγορά. Το

⁴¹⁴ P. Αλβανός, 'Σλαβόφωνοι και...', ό.π., σ.299.

⁴¹⁵ E. Κωφός, *Βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού*, εκ. Δωδώνη, 1989, σ.423.

πρόβλημα το είχαν οι Πόντιοι, που έχασαν την πολύτιμη στήριξη του κράτους και αντιμετώπιζαν την καταπίεση των πιο θερμόαιμων κοιμητοζήδων⁴¹⁶.

Ως προς τη δεύτερη κεντρική διαιρετική τομή στην ιστορία της χώρας, που κορυφώνεται με τον Εμφύλιο, η Φλώρινα αποτέλεσε μία από τις περιοχές που βίωσαν εντονότερα τις συνέπειές του. Σε μεγάλο βαθμό η διαίρεση που εμπίπτει στον άξονα Αριστερά/Δεξιά διασταυρώθηκε και με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κατοίκων. Κατά την περίοδο της επικράτησης του ΕΑΜ στην περιοχή, η ανοχή στη γλώσσα και την κουλτούρα των σλαβόφωνων μείωσε τη δυσπιστία τους. Έως τότε, το αντιλαμβάνονταν ως άλλη μία εθνικιστική οργάνωση⁴¹⁷. Στην πλειοψηφία τους οι υποστηρικτές του ΕΑΜ προέρχονταν από το ντόπιο τμήμα του πληθυσμού, καθώς οι θέσεις του ΚΚΕ και η αναγνώριση των ντόπιων ως σλαβομακεδόνων τους ενέπνεαν εμπιστοσύνη⁴¹⁸.

Μέρος των σλαβοφώνων που εντάχθηκε στο ΕΑΜ, αλλά και ορισμένοι από αυτούς που δεν είχαν πάρει ακόμα θέση, στελέχωσαν το ΣΝΟΦ⁴¹⁹. Πρόκειται για το Σλαβομακεδόνικο Εθνικό-Απελευθερωτικό Μέτωπο, που δημιουργήθηκε στους κόλπους του ΕΑΜ στα τέλη του 1943. Στα τέλη του 1944 εκδηλώθηκε οξεία σύγκρουση στο εσωτερικό του ΣΝΟΦ. Ορισμένα στελέχη του αποσχίσθηκαν και ταυτίστηκαν με τις αντάρτικες δυνάμεις της γειτονικής γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, ενώ οι υπόλοιποι που ακολούθησαν τις επιλογές του ΚΚΕ εντάχθηκαν στο ΕΑΜ, με το οποίο συγχωνεύθηκε το διαλυμένο ΣΝΟΦ. Το ΚΚΕ αντιμετώπιζε κατηγορίες περί ‘εθνικής προδοσίας’ εξαιτίας των συμμαχιών του και της πίεσης από τους σλαβομακεδόνες που δραστηριοποιούνταν στους κόλπους του. Τα παραπάνω συνετέλεσαν στο να αμφισβητηθεί ο ρόλος των σλαβόφωνων και να αντιμετωπιστούν με καχυποψία, που εκφράστηκε με την εκτεταμένη χρήση του όρου ‘εαμοβούλγαρος’.

Το ΚΚΕ, στην προσπάθειά του να κερδίσει τους σλαβόφωνους, απομακρύνθηκε από τους πρόσφυγες. Ωστόσο, τμήμα των τελευταίων

⁴¹⁶ Ρ. Αλβανός, ‘Σλαβόφωνοι και...’, ό.π., σ.303.

⁴¹⁷ Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη...*, ό.π., σ.205-209.

⁴¹⁸ Ε. Κωφός, ‘Το μακεδονικό στην περίοδο του Β’ Παγκοσμίου πολέμου’, στο Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Τόμος Β’, εκ. Παπαζήση & εκ. Παρατηρητής. Αλ. Παπααναγιώτου, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα, 1918 – 1939*, εκ. Θεμέλιο, 1992.

⁴¹⁹ *Αρχειοτάξιο* τ. 11, ‘Αποτυπώσεις του μακεδονικού ζητήματος’, εκ. ΑΣΚΙ, 7/2009. Ι. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων: Το μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου 1945-1949 στη δυτική Μακεδονία, Τόμος Β’*, εκ. Βάνιας, 1995. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη...*, ό.π., σ.211. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Μακεδονία*, Αφοί Κυριακίδη Θεσσαλονίκη, 1991, σ.38.

ενστερνίστηκε την πρωταρχική ανάγκη απελευθέρωσης από τον κατακτητή. Συμμάχησε με τον ΕΛΑΣ, συνέδραμε στους κοινωνικούς και πολιτικούς στόχους του ΕΑΜ και υιοθέτησε το όραμά του για το μέλλον. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι, ενώ σε γενικές γραμμές ο Εμφύλιος βάρυνε τη διαίρεση του πληθυσμού, σε ένα τμήμα του, εντός της Αριστεράς, δόθηκε η δυνατότητα να αντιληφθεί την αντιπαλότητα μεταξύ Ποντίων και σλαβόφωνων ως ψευδή διαίρεση.

Ωστόσο, η προπαγάνδα του επίσημου ελληνικού κράτους και των ιδεολογικών φορέων του για την ‘ανθελληνικότητα’ των κομμουνιστών έπεισε ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων, που είχε προηγούμενα δεσμούς με τον ΕΛΑΣ, να περάσει στο κυβερνητικό στρατόπεδο⁴²⁰. Οι διακηρύξεις του ΕΑΜ για αυτονομία της περιοχής τρομοκρατούσαν τους πρόσφυγες, που υπό το φόβο ενός νέου ξεριζωμού τάσσονταν εχθρικά έναντι του ΚΚΕ, ιδιαίτερα με την προοπτική προσάρτησής της στη Γιουγκοσλαβία⁴²¹. Η διαμάχη για τα κτήματα, που κρατούσε από την περίοδο της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή, διαμόρφωνε την υλική βάση για να βλέπουν οι τελευταίοι τους εαυτούς τους ως τους πραγματικούς Έλληνες που θα έπρεπε να κατοικούν και να καλλιεργούν τη γη που οι ‘Βούλγαροι’ δεν δικαιούνταν. Ήδη από την περίοδο του Μεταξά είχαν γίνει προσπάθειες να ταυτιστούν οι σλαβόφωνοι με το ΚΚΕ, ώστε να αποδειχθεί έμπρακτα ο ‘προδοτικός’ ρόλος του. Η ανασφάλεια των προσφύγων ύστερα από την περίοδο καταπίεσής τους από τους σλαβόφωνους στην Κατοχή, σε συνδυασμό με το φόβο μίας νέα προσφυγιάς, εξηγεί τη σύμπραξη μερίδας αυτών με τον κυβερνητικό στρατό⁴²².

Μετά τον Εμφύλιο, δύο δεκαετίες έπειτα από την εγκατάσταση των Ποντίων στο κέντρο και στα ανατολικά, γίνεται ο δεύτερος εποικισμός, των δυτικών του νομού αυτή τη φορά. Με πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους μεταφέρθηκαν από την Ήπειρο Βλάχοι και Σαρακατσάνοι στην Πρέσπα και τους δόθηκαν τα χωράφια των ντόπιων που είχαν φύγει. Η μεταπολεμική περίοδος βρήκε τους πρόσφυγες στη Φλώρινα κατά βάση ενσωματωμένους στο ελληνικό κράτος. Η αγροτική αποκατάσταση είχε ολοκληρωθεί ήδη από τα τέλη του 1930 και η δυνατότητα να απασχολούνται σε κρατικές θέσεις τους παρέιχε ένα επιπλέον μέσο βιοπορισμού και κοινωνικής ανόδου. Οι δεσμοί αρκετών προσφύγων με το

⁴²⁰ Μ. Γιαννησοπούλου, ‘Η ανθρωπολογική...’, ό.π., σ.407-8.

⁴²¹ Ρ. Αλβανός, ‘Σλαβόφωνοι ντόπιοι...’, ό.π., σ.308.

⁴²² Ε. Κώφορ, *Βαλκανική διάσταση...*, ό.π., σ.423. Ρ. Αλβανός, ‘Σλαβόφωνοι ντόπιοι...’, ό.π., σ.303.

χώρο της Δεξιάς σφυρηλατήθηκαν τη δεκαετία του 1940, λόγω της εκτεταμένης συστράτευσής τους ενόψει της ‘αριστερής απειλής’. Η πορεία αυτής της κοινωνικής και ιδεολογικής ενσωμάτωσης αποτυπώθηκε και στην κάλπη εκείνη την περίοδο.

Οι πολιτικές επιλογές των σλαβόφωνων ακολούθησαν δύο κατευθύνσεις. Μία μικρή ομάδα επέλεξε την περαιτέρω συντηρητικοποίηση σε συνδυασμό με την προσκόλληση στο ελληνικό κράτος ή απλά επιδιώκοντας την πολύτιμη ασφάλεια που παρείχε ο συντηρητικός χώρος. Η δεύτερη αφορά την πλειοψηφία των σλαβόφωνων που στήριζαν με την ψήφο τους τις κεντροαριστερές δυνάμεις. Στη Φλώρινα η εκλογική συμπεριφορά των ‘αριστερών’ χωριών παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη και κατά τις επόμενες δεκαετίες. Η σχετική αύξηση των δυνάμεων του ΚΚΕ έδειξε ότι, παρά τη μαζική μετανάστευση της περιόδου 1960-70, οι δυνάμεις του δεν είχαν εξαντληθεί⁴²³.

Η συνύπαρξη των δύο ομάδων, οι εκατέρωθεν διεκδικήσεις τους για τη γη, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός και οι εκάστοτε δυνάμεις του τόπου τούς αντιμετώπισαν, διαμόρφωσαν μία ισχυρή διαίρεση που διαπέρασε το σύνολο του κοινωνικού ιστού στη Φλώρινα, παρέμεινε ισχυρή στο χρόνο και εντοπίζεται, όπως θα φανεί αργότερα, και εντός των κόλπων της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ.

Πρόσωπα που είχαν την καταγωγή τους και από τις δύο ομάδες και συμμετείχαν στις συνεντεύξεις για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, διαβεβαίωσαν ότι ακόμα και σήμερα, όταν προκύψει κάποια διένεξη, κατά κανόνα οικονομική φύσης, μερίδα των δύο ομάδων εμπλέκει την αντιπαλότητα με τον βαθμό εθνοφοροσύνης⁴²⁴. Επίθετα όπως ‘βούλγαροι’ ή ‘τουρκόσποροι’ χρησιμοποιούνται εκατέρωθεν. Η ιδεολογία ήταν μια πρόφαση, καθώς τι μπορούσε να συνδέει τους φιλοβασιλικούς σλαβόφωνους με το ΚΚΕ και τους φανατικούς βενιζελικούς, αντιβασιλικούς πρόσφυγες με τη Δεξιά; Οι οικονομικές διενέξεις που ξεκίνησαν με την άφιξη των προσφύγων στην περιοχή κλιμακώθηκαν παρακολουθώντας τις εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις, πήραν βίαιη μορφή κατά

⁴²³ Ι. Μιχαηλίδης, ‘Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες...’, ό.π., σ. 134-136.

⁴²⁴ Χαρακτηριστική περίπτωση που πήρε έκταση στον Τύπο και τα ηλεκτρονικά μέσα αποτέλεσε η σύγκρουση μεταξύ του Ποντιακού χωριού Βέγορα και του ντόπιου Αγ. Παντελεήμονα εξαιτίας διεκδικήσεων στη γη με αφορμή τα επεισόδια του 1998 όπου οι κάτοικοι της Βέγορας κρατούσαν την ελληνική σημαία και οι κάτοικοι του Αγ. Παντελεήμονα την βυζαντινή. Ιός, ‘Η ιστορία δύο χωριών’, *Ελευθεροτυπία*, 15/3/1998.

τον Εμφύλιο και παρήγαγαν παράδοξες συμμαχίες. Οι πράξεις εκδίκησης και αντεκδίκησης και η εναλλαγή εξουσίας μεταξύ των δύο ομάδων εδραίωσαν την αντιπαράθεση. Οι βίαιες συγκρούσεις και οι στρατηγικές επιβίωσης όριζαν εκ νέου τις πολιτικές επιλογές, καταδεικνύοντας ότι οι τελευταίες θα ήταν αδόκιμο να αντιμετωπιστούν ως αποτέλεσμα ιδεολογικών επιλογών⁴²⁵. Τα αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα μεταξύ ντόπιων και προσφύγων δημιούργησαν τη βάση πάνω στην οποία διαμορφώθηκαν συγκρουόμενες και εναλλασσόμενες πολιτικές ταυτότητες: βενιζελικοί αντιβασιλικοί πρόσφυγες εναντίων βασιλικών ντόπιων στο μεσοπόλεμο και δεξιοί πρόσφυγες εναντίων αριστερών ντόπιων κατά τη δεκαετία του '40. Μία γραμμή συνέχειας που επιβεβαιώνεται σε άλλες περιοχές, βενιζελισμός-κέντρο-ΠΑΣΟΚ, εδώ για μερίδα των Ποντίων σπάει, λόγω των ιστορικών δεδομένων, και μετατρέπεται σε βενιζελισμός-Δεξιά. Αντίστοιχα, για μέρος του ντόπιου πληθυσμού η αρχική αντιβενιζελική του τοποθέτηση μετατράπηκε σε κεντρώες και αριστερές πολιτικές προτιμήσεις. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να αντιμετωπίζαμε τις ομάδες του πληθυσμού ως ενιαίες ως προς την πολιτική τους συμπεριφορά. Στο εσωτερικό τους υπήρχαν ιεραρχήσεις και οριοθετήσεις και η πολιτική τους συμπεριφορά δεν ήταν κοινή.

Η Φλώρινα αποτελεί ένα παράδειγμα το οποίο δεν επιβεβαιώνει τη θεωρία διατήρησης των πολιτικών ταυτοτήτων στη βάση της μεταβίβασής τους από γενιά σε γενιά (frozen thesis)⁴²⁶. Μένει να αναζητηθεί σε ποιο βαθμό οι πολιτικές καταβολές των ανθρώπων που συγκρότησαν το πρώτο νέο μεγάλο κόμμα στη μεταπολιτευτική περίοδο, αλλά και αυτές των ψηφοφόρων του, παρακολουθούν τη συνέχεια αυτών των ταυτίσεων. Για να τεθεί διαφορετικά, θα αναζητηθεί το εύρος της ερμηνευτικής ικανότητας των κοινωνικών χαρακτηριστικών ως μεταβλητή κατανόησης των πολιτικών ταυτίσεων στην παρούσα περίπτωση.

Η οικονομική ζωή στη Φλώρινα στηρίζονταν στην αγροτική παραγωγή, ωστόσο δεν υπήρξε κάποιο τοπικό προϊόν στο οποίο να εξειδικευτούν οι αγρότες στο νομό και να το εμπορεύονται σε βάθος χρόνου⁴²⁷. Καλλιεργούσαν κυρίως

⁴²⁵ Ενδεικτικές ως προς τον επιτακτικό χαρακτήρα συγκρότησης ατομικών στρατηγικών επιβίωσης είναι προσωπικές μαρτυρίες από την περιοχή που έχουν καταγραφεί στον Τύπο ή στη λογοτεχνία. Για παράδειγμα: Π. Βότσης, *Μακεντοτισέτο*, εκ. Πλέθρον, 1998. Τ. Καμπύλης, 'Χάσαμε τον παππού Γερμανό', *Τα Νέα*, 11/12/2004.

⁴²⁶ S. Lipset και S. Rokkan, *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*, Toronto: The Free Press, 1967. Καθώς και στο S. Lipset και S. Rokkan, 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments', στο P. Mair (ed.), *The West European Party System*, Oxford University Press, 1990.

⁴²⁷ Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Πίνακας 1.

δημητριακά, τα οποία πωλούσαν σε χαμηλές τιμές. Στη δεκαετία του 1970 αλλάζει ο χαρακτήρας της αγροτικής παραγωγής. Στα χωριά της πεδιάδας, όπου ήταν κατά βάση συγκεντρωμένοι οι πρόσφυγες, αρχίζουν να καλλιεργούνται καρποφόρα δέντρα και εγκαταλείπονται σταδιακά το κοκκάρι, τα φασόλια και η πιπεριά, που πωλούνταν σε χαμηλές τιμές. Με αυτό τον τρόπο εγκαινιάζονται οι σχέσεις με την εξωτερική αγορά, εθνική και διεθνή.

Τα νοικοκυριά λειτουργούσαν ως μικροοικονομίες, παράγοντας λίγο από όλα. Με την κτηνοτροφία δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα. Ο δευτερογενής τομέας ήταν πολύ μικρός, εξαιτίας της απουσίας βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων. Αναλογικά, υπήρχαν πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι. Ο νομός ήταν μικρός, αλλά υπήρχαν όλες οι κρατικές υπηρεσίες, εξαιτίας του μεθοριακού του χαρακτήρα. Στο παρελθόν ο κρατικός τομέας στελεχωνόταν κυρίως από 'παλαιοελλαδίτες', ενώ και οι ελληνόφωνοι πρόσφυγες απορροφήθηκαν προνομιακά στις υπηρεσίες του νομού. Για τους ντόπιους, οι πόρτες του Δημοσίου υπήρξαν κλειστές επί σειρά ετών. Δειλά ξεκίνησαν οι πρώτοι διορισμοί μετά τη μεταπολίτευση.

Εξαιτίας του αποκλεισμού τους από το Δημόσιο, κατά το μεγαλύτερο μέρος του προηγούμενου αιώνα οι ντόπιοι δεν ανέπτυξαν τη γενικευμένη στην ελληνική επικράτεια επιδίωξη των ελληνικών οικογενειών, της εισαγωγής ενός παιδιού στο Δημόσιο. Αντίθετα, η οικογενειακή στρατηγική, καθώς ο κλήρος ήταν μικρός, υπαγόρευε τη μετανάστευση του μεγάλου γιου και την παραμονή του μικρού για τη φροντίδα των γονιών. Μεταξύ των ετών 1940-1970 σημειώθηκε έντονη μείωση του πληθυσμού εξαιτίας των διωγμών, των εκκαθαρίσεων, της μαζικής μετανάστευσης και της αστυφιλίας, γεγονός που συντέλεσε στην αναπτυξιακή δυσπραγία του νομού⁴²⁸. Είναι ενδεικτικό ότι στον τοπικό Τύπο των δεκαετιών του 1960 και του

---

⁴²⁸ Παρατίθεται σχετικό απόσπασμα από έκθεση της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στο νομό:

‘Στην 30ετία 1940-1970 σημειώθηκε μείωση του πληθυσμού κατά 41% και αποκλειστικά σχεδόν στις παραγωγικές ηλικίες έτσι ώστε σήμερα ο νομός εμφανίζεται σαν ένα απέραντο γηροκομείο. Έτσι ο πληθυσμιακός μαρασμός δεν μπορούσε να μην είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα τον οικονομικό μαρασμό του νομού. Επί πλέον για τους μετανάστες εξωτερικού και κυρίως Καναδά και Αυστραλίας, μετά βεβαιότητας μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει ελπίδα επιστροφής για δύο λόγους: α. Η μακροχρόνια παραμονή τους στο εξωτερικό συντέλεσε στο να εγκλιματισθούν σε νέο τρόπο ζωής και να δημιουργήσουν δεσμούς με την ξένη χώρα και β. Γιατί η άποψη που επικρατεί και διακατέχει και δικαίως τους μετανάστες μας είναι πως σε αυτόν τον τόπο δεν υπάρχει ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο. Εμείς βέβαια λέμε με κυβερνήσεις της Δεξιάς, αφού στο χάρτη της Δεξιάς ο νομός δεν υπάρχει.’

Από ΝΕ Φλώρινας, Προς Οργανωτικό Επαρχίας, Τοπικά προβλήματα νομού Φλώρινας, 20/1/1981.

1970, οι μεγαλύτερες διαφημιστικές καταχωρήσεις έχουν να κάνουν με αεροπορικά εισιτήρια ξένων εταιρειών για Καναδά και Αυστραλία. Μεγάλος αριθμός δημοσιευμάτων αναφέρεται στους ομογενείς και σε αρκετές περιπτώσεις επίσημοι κυβερνητικοί φορείς τα χρησιμοποιούν ως μέσο για να ενημερώσουν το πλήθος των μεταναστών για τις αποφάσεις τους⁴²⁹.

Η μετανάστευση ήταν μαζικότερη στις ορεινές περιοχές που κατοικούνταν από ντόπιους, καθώς οι πιο εύφορες είχαν παραχωρηθεί στους πρόσφυγες⁴³⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι μία προσεχτική μελέτη των πηγών αποκαλύπτει την ορεινή κατοικία ως ισχυρότερο συντελεστή από την καταγωγή, αναφορικά με τη μείωση του πληθυσμού. Ωστόσο, τα συμπεράσματα δεν μπορούν να είναι απόλυτα, καθώς οι ορεινοί όγκοι κατοικούνταν κατεξοχήν από ντόπιους και η σύγκριση με τη μείωση του πληθυσμού σε ποντιακούς και μικτούς τόπους εγκατάστασης, κατεξοχήν πεδινούς, δεν μπορεί να γίνει με όμοια δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι το τμήμα του πληθυσμού που είχε λόγους να μεταναστεύσει δεν ήταν αυτό που είχε συμπράξει με το κράτος και τις κατεστημένες δυνάμεις του

Για λεπτομερή καταγραφή του πληθυσμού από τις απογραφές της περιόδου Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Πίνακας 2.

⁴²⁹ 'Αφίχθησαν ομογενείς εξ Αυστραλίας', *Εθνος*, αρ. φ. 2212. 'Νέα από το Ρότσεστερ/ΗΠΑ, *Εθνος*, αρ. φ. 2213. 'Μήνυμα του Υφυπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών Γ. Αποστολάτου προς τους εργαζόμενους της Δ. Γερμανίας σχετικά με την ασφάλιση', καταχώρηση σε εφημερίδα *Αλλαγή*, 17/12/1979.

⁴³⁰ Ο ξεριζωμός των ντόπιων της περιοχής ήταν μαζικός προς χώρες όπως η Γερμανία, ο Καναδάς ή η Αυστραλία. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ως προς την προσπάθεια φυγής με κάθε τρόπο είναι η εμπειρία του 'παιδομαζώματος' που είχε η περιοχή. Ο συνολικός αριθμός των παιδιών, από τη Φλώρινα αλλά και άλλες περιοχές, που στάλθηκαν στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού έως το τέλος του 1948 υπολογιζόταν από κυβερνητικές πηγές στις 28.000. Κατά βάση, αλλά όχι πάντα, οι γονείς έδιναν τη συγκατάθεση να φύγουν τα παιδιά τους προκειμένου αυτά να γλιτώσουν από τις σφαγές και τους διωγμούς ή ελπίζοντας ότι θα μπορέσουν να πάνε να τα βρουν στο μέλλον. Η ελληνική κυβέρνηση μιλούσε για 'αρπαγή', το ΚΚΕ για 'μεταφορά'. Το θέμα πήρε διεθνείς διαστάσεις με την εμπλοκή του ΟΗΕ που ζήτησε την επιστροφή των παιδιών.

Από την άλλη πλευρά, επιδιώχθηκε η 'εθνική χαλύβδωση' των πιο 'φερέλπιδων' παιδιών της σλαβόφωνης κοινότητας. Μεταξύ του 1954 και του 1972, υπό τη σκέπη της βασίλισσας Φρειδερίκης, έπαιρναν από ντόπιες οικογένειες της Έδεσσας, της Καστοριάς και της Φλώρινας, περί τα 150 αγόρια κάθε έτος, στην ηλικία των 12 χρόνων. Η επιλογή γινόταν στη βάση εξετάσεων επίδοσης στα σχολεία. Τους επιλεγέντες τους μετέφεραν σε σχολεία στην Κεφαλονιά και την Κρήτη με σκοπό να τους εμφυσηθεί το 'εθνικό φρόνημα'. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι οικογένειες το έβλεπαν ως τη μοναδική ευκαιρία για τη συνέχιση των σπουδών των παιδιών τους. Συνολικά με αυτό τον τρόπο μετακινήθηκαν στα ανάλογα ιδρύματα περί τις 4.000 με 5.000 παιδιά. Σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός από τα '*Παιδιά της Φρειδερίκης*', όπως τους αποκαλούσαν, που παραχώρησε συνέντευξη για τους σκοπούς της έρευνας, πολλοί εξ αυτών όταν μεγάλωσαν σπούδασαν στο Πολυτεχνείο και βρέθηκαν να υποστηρίζουν την προσπάθεια δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ στα πρώτα χρόνια της. Για τα κορίτσια είχε δημιουργηθεί 'Το σπίτι του παιδιού', στο οποίο νεαρά κορίτσια μάθαιναν να πλέκουν, να μαγειρεύουν και πρωτίστως την ελληνική γλώσσα. 'Έτσι που να μπορέσουν να αναθρέψουν ελληνόπουλα και να γίνουν σωστές σύζυγοι'.

Το γεγονός ότι στη Φλώρινα παιδιά ξεριζώθηκαν μαζικά από τις οικογένειές τους και αποτέλεσαν αντικείμενο διεκδίκησης από δύο αντιμαχόμενες πολιτικές και πολιτισμικές κουλτούρες, συμπυκνώνει το βάθος της κοινωνικής διαίρεσης. Ε. Λαγάνη, *Το 'παιδομάζωμα' και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-53*, εκ. Σιδέρης Αθήνα, 1996, κεφ.1. Θ. Νικολαΐδης, Συνέντευξη, Αθήνα 10/2004.

τόπου. Δεδομένο που αποτυπώνεται στα εκλογικά αποτελέσματα και τις πολιτικές προτιμήσεις του νομού κατά τη μετέπειτα περίοδο⁴³¹.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η εκλογική περιφέρεια Φλωρίνης, μετά το χωρισμό της από αυτή της Καστοριάς, εξέλεγε τέσσερις βουλευτές (1958, 1961) και τρεις στις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις πριν τη δικτατορία (1963, 1964)⁴³². Η Φλώρινα και η Καστοριά ήταν οι μόνοι νομοί στη βόρεια Ελλάδα όπου στις προδικτατορικές εκλογές του 1964, η ΕΡΕ ξεπέρασε το 50%, ενώ σε άλλες εκλογικές περιφέρειες της Μακεδονίας δεν ξεπέρασε το 45,2%. Αυτά τα ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά καταγράφηκαν σε μία περίοδο που σε εθνικό επίπεδο η δύναμη της ΕΡΕ βρισκόταν σε πτώση και η Ένωση Κέντρου είχε φτάσει στο ζενίθ της δύναμής της. Ωστόσο, σε αντίθεση με τη σταθερότητα των κομματικών προτιμήσεων στη γειτονική Καστοριά, ιδιαίτερα ως προς το συμπαγή χαρακτήρα που είχε η εκλογική επιρροή της Δεξιάς, στο νομό Φλωρίνης παρατηρήθηκε προδικτατορικά και μεταδικτατορικά μεγάλη πολιτική ρευστότητα⁴³³.

Στις εκλογές του 1974 η Φλώρινα και η Λακωνία ήταν οι μόνες εκλογικές περιφέρειες όπου η Νέα Δημοκρατία ξεπέρασε το 70%. Συγκέντρωσε 70,6%, περίπου 7% περισσότερο από την Καστοριά, που αποτελούσε, με τα προδικτατορικά δεδομένα, την καλύτερη εκλογική περιφέρεια της Δεξιάς στη Μακεδονία. Στις εκλογές που ακολούθησαν, το 1977, η δύναμη της ΝΔ πέφτει απότομα στο 55,1% και ακολουθεί πορεία συρρίκνωσης των δυνάμεών της σε όλη τη δεκαετία του 1980.

---

⁴³¹ Η δύναμη των πολιτικών δυνάμεων στη Φλώρινα αποτυπώνεται ενδεικτικά για τις εκλογές του 1964 στο Παράρτημα Κεφαλαίου 2, Διάγραμμα 3.

⁴³² Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και Βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ Αθήνα, 2000.

⁴³³ Για το νομό Καστοριάς: Ρ. Αλβανός, 'Σλαβόφωνοι ντόπιοι και...', ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΝΟΜΟΥ ΦΛΩΡΙΝΗΣ 1974-1981.

	ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ			ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ
	1974	1977	1981	1981
Εθν. Παράταξη		8.07%		
Κ.Π.			3.81%	
ΝΔ	70.63%	47.03%	48.7%	43.13%
ΕΚΝΔ/ΕΔΗΚ	18.52%	19.17%	0.3%	0.96%
ΚΟΔΗΣΟ			0.39%	3.12%
ΠΑΣΟΚ	5.97%	15.62%	39.52%	35.1%
ΕΑ/ΚΚΕ	4.04%	4.8%	6.62%	7.78%
ΚΚΕ ες./ Συμμαχία		0.93%	0,67%	2.61%

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών, 'Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών της 20^{ης} Νοεμβρίου 1977', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1979. Υπουργείο Εσωτερικών, 'Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών της 17^{ης} Νοεμβρίου 1974', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1976. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 'Ατλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981', Αθήνα 1984. Υπουργείο Εσωτερικών, 'Αποτελέσματα εκλογής αντιπροσώπων στη συνέλευση των ευρωπαϊκών κοινοτήτων της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981', Εθνικό Τυπογραφείο Αθήνα 1983.

Ο κύριος πολιτικός χώρος που τροφοδότησε το ΠΑΣΟΚ με ψηφοφόρους ήταν η ΝΔ. Σε μεγάλο βαθμό η υποστήριξη προς τη ΝΔ, ιδιαίτερα από οικογένειες παλιών βενιζελικών, δεν συνεπαγόταν πολιτική ταύτιση⁴³⁴: *‘Ήταν εύκολο να μετατοπιστεί κόσμος, καθώς εκεί βρίσκονταν από φόβο, από ανάγκη για δουλειά ή ακόμα και για ζητήματα όπως μία άδεια ποδηλάτου από την αστυνομία. Η υποστήριξη προς τη ΝΔ έδωσε σε πολλές οικογένειες την ασφάλεια και τη δυνατότητα να σπουδάσουν τα παιδιά τους. Αργότερα μετατοπίστηκαν πολιτικά πολλές οικογένειες. Σε αυτές, αλλά και σε κεντρώες στηριχθήκαμε κύρια για τη μαζικοποίηση της οργάνωσης’.*

Εμπιστευτική επιστολή του Χρ. Αλτίνη, μέλους της Ν.Ε. του ΠΑΣΟΚ, προς το Οργανωτικό του κόμματος, περιγράφει τη δυναμική των κομματικών ταυτίσεων στην περιοχή⁴³⁵:

‘Από την εποχή του τελευταίου πολέμου μέχρι και σήμερα, οι εκλογείς του Νομού μας τρέπονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στις τάξεις της Δεξιάς, ενώ είναι αναμφισβήτητο ότι οι περισσότεροι εξ αυτών ούτε πιστεύουν, ούτε ουσιαστικά θέλουν τη συντηρητική παράταξη, που και αυτή ουδέποτε τους θεώρησε

⁴³⁴ Δ. Γαϊτανίδης, Συνέντευξη, Φλώρινα, 3/2005.

⁴³⁵ Ο Χρ. Αλτίνης διετέλεσε μέλος της Ν.Ε. του ΠΑΣΟΚ. Ήταν ντόπιος στην καταγωγή και δραστήριος δικηγόρος της περιοχής. Στο παρελθόν είχε πολιτευτεί με την Ένωση Κέντρου, αλλά και ως ανεξάρτητος το 1964 και το 1977. Από Χρ. Αλτίνη Μέλος ΝΕ Φλώρινας, Προς Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ, 'Εμπιστευτική Επιστολή', 3/1979.

συνειδητούς οπαδούς της. Είναι δε κοινή διαπίστωση ότι το οξύμωρο αυτό φαινόμενο οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι εκάστοτε εκπρόσωποι ή παράγοντες των προοδευτικών δυνάμεων του τόπου μας υπήρξαν πρόσωπα υπερβολικά φιλόδοξα, κινούμενα πάντοτε από προσωπική προβολή και ιδιοτέλεια, πάντοτε αλληλομισούμενα και αλληλοσυκοφαντούμενα, που με τις ατυχείς και φοβερά φαιδρές ενέργειές τους όχι μόνο δεν μπόρεσαν να σφυρηλατήσουν εμπιστοσύνη στις λαϊκές μάζες, αλλά ασυνείδητα τις εξώθησαν στις τάξεις της δεξιάς παρατάξεως. Το έδαφος τώρα είναι προσφορότερο για τη μείωση των δυνάμεων της Δεξιάς από τη δική της πρακτική της ρουσφετολογίας και της συναλλαγής... Έχει αρχίσει η αφύπνιση πολλών που διαπιστώνουν ότι η Δεξιά και οι πράκτορες του παρακράτους τους αποκαλούν καλούς και μαχητικούς 'εθνικόφρονες', όταν ζητούν από αυτούς θυσίες, και 'σλαβομακεδόνες', όταν πρόκειται να διεκδικήσουν ή ασκήσουν οποιοδήποτε νόμιμο δικαίωμά τους.

Ατυχώς ένα σημαντικό και εξαιρετο ποσοστό από ανθρώπινο υλικό του τόπου μας προσβλέπει με διστακτικότητα προς το ΠΑΣΟΚ, ενώ είναι κοινή διαπίστωση ότι συμπτωματικά ή από φόβο ή από αντίδραση βρίσκεται στις τάξεις της Δεξιάς ή της Αριστεράς που δεν ταιριάζουν στα μέτρα του ψυχικού και ιδεολογικού του κόσμου.'

Το ΚΚΕ απευθυνόταν στους παραδοσιακούς οπαδούς του. Ανθρώπους που είχαν ταλαιπωρηθεί κατά τον Εμφύλιο, είχαν εξοριστεί ή κυνηγηθεί και ήταν πλήρως ταυτισμένοι με αυτό. Ο υπεύθυνος του κλιμακίου από τα κεντρικά στο νομό, Δ. Γαϊτανίδης, στη βάση της προσωπικής του εμπειρίας, υποστηρίζει: 'Οι μεγάλες ηλικίες δύσκολα έφευγαν από το ΚΚΕ γιατί το είχαν πιστέψει σα δόγμα, σα θρησκεία. Έως το 1981 λίγοι από το ΚΚΕ ήρθαν στο ΠΑΣΟΚ. Στις μικρές κοινωνίες ντρεπόσουν. Εμένα μου λέγανε: δεν ντρέπεσαι, εμείς υποφέραμε τόσα και κάναμε τόσους αγώνες και εσύ κατέληξες εκεί πέρα; Σε ένα Παπανδρέου που πούλησε τον αγώνα; Εννοώντας τη Βάρκιζα.'

Η νεότευκτη οργάνωση του ΠΑΣΟΚ είχε καλές σχέσεις με αυτή του ΚΚΕ καθώς ο αντίπαλος ήταν κοινός, όπως και οι διώξεις, που βάρυναν κυρίως τους κομμουνιστές. Η διαμόρφωση ενός κοινού μετώπου βοηθούσε στη νομιμοποίηση του ΚΚΕ στον νομό⁴³⁶. Στη σύγκρουση του προοδευτικού κόσμου με το χώρο της Δεξιάς, το κράτος, τους πρακτορικούς φορείς, τον Μητροπολίτη Αυγουστίνο Καντιώτη και την ΚΥΠ υπήρχε απόλυτη ταύτιση των δύο κομμάτων⁴³⁷. Το ΚΚΕ

⁴³⁶ Ενδεικτικά: 'Κοινή καταγγελία νεολαίων ΚΝΕ και ΠΑΣΟΚ ενάντια στον τραμπουκισμό', Αλλαγή 8/12/1979. Στο δημοσίευμα ενημερώνουν για την αποστολή απειλητικών επιστολών σε μέλη των οργανώσεων τους και ζητούν από τις αρχές να μπει φραγμός σε αυτές τις ενέργειες.

⁴³⁷ Ο Αυγουστίνος Καντιώτης (1907-2010) διετέλεσε Μητροπολίτης Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας από το 1967 έως και το 2000. Αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή Αθηνών το 1929. Διάκονος χειροτονήθηκε το 1935 και Πρεσβύτερος το 1942. Υπηρέτησε ως Πρωτοσύγκελος στη Μητρόπολη Αιτωλίας, ως στρατιωτικός ιερέας και ως Ιεροκήρυκας στην Αθήνα. Εξέδωσε δεκάδες περιοδικά, ίδρυσε οικοτροφεία φοιτητών και μαθητών, ηγήθηκε της Ιεραποστολικής Αδελφότητας Θεολόγων 'Ο Σταυρός', εκφώνησε κηρύγματα και συνέγραψε πολλά βιβλία θρησκευτικού

στον αγώνα του εναντίον τους καλυπτόταν μέσω της συνεργασίας με το ΠΑΣΟΚ, καθώς ήταν περισσότερο επίφοβο να εμφανιστεί μόνο.

Ο κόσμος του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ συνευρίσκονταν σε ανοιχτές εκδηλώσεις όπως οι γιορτές νεολαίας⁴³⁸. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση της Γιορτής Νεολαίας που οργανώθηκε το Σεπτέμβριο του 1980 στην περιοχή με ομιλητή τον Λ. Τζιόλα από την Κεντρική Επιτροπή του ΠΑΣΟΚ. Η εκδήλωση πλαισιωνόταν από εισηγήσεις περί μαρξισμού και μουσική από τον Πάνο Τζαβέλα. Ήταν η πρώτη φορά που ακούγονταν στη Φλώρινα αντάρτικα τραγούδια σε εκδήλωση τέτοιου μεγέθους. Η εκδήλωση τέλειωσε τις πρώτες πρωινές ώρες από τον ενθουσιασμό του κόσμου, που σε μεγάλο βαθμό προερχόταν από το ΚΚΕ. Ωστόσο, σε τμήμα της παραδοσιακής Αριστεράς υπήρχε η αντίληψη ότι οι άνθρωποι του ΠΑΣΟΚ ήταν άτομα περιθωριακά και αποκομμένα από τη λαϊκή βάση.

Ο λόγος που μεγάλο τμήμα του ντόπιου πληθυσμού επέλεξε να δραστηριοποιηθεί στο ΠΑΣΟΚ, ενώ έφερε ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά και το ΚΚΕ είχε ήδη ισχυρή παράδοση, σύμφωνα με την εκτίμηση των προσώπων που έζησαν την εποχή, βρίσκεται στη δεκαετία του 1930. Ενώ το ΚΚΕ ακολουθούσε τη διακηρυγμένη αρχή αυτοδιάθεσης των σλαβόφωνων, αργότερα, και υπό το βάρος των κατηγοριών περί εθνικής προδοσίας, την εγκατέλειψε μιλώντας για σεβασμό των μειονοτικών δικαιωμάτων. Μεγάλο κομμάτι αυτών των ανθρώπων στράφηκε στο ΠΑΣΟΚ πιστεύοντας ότι είχε την ελπίδα να διεκδικήσει εκεί τα δικαιώματά

περιεχομένου. Υπήρξε εξαιρετικά συντηρητικός ως προς τις πολιτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις. Πολέμησε τις παραδόσεις του καρναβαλιού και είχε θέσει ως σκοπό την εμφύσηση του εθνικού φρονήματος στους κατοίκους του νομού και ιδιαίτερα στους σλαβόφωνους. Η επιρροή του ήταν μεγάλη και το φιλανθρωπικό του έργο σημαντικό.

⁴³⁸ Με σκοπό να αναδειχθούν τα κοινά σημεία στη φυσιογνωμία των δύο κομμάτων παρατίθενται τα καλέσματα στις γιορτές νεολαίας που οργανώθηκαν την ίδια χρονιά και δημοσιεύτηκαν στον τοπικό Τύπο. Τα πρώτο προέρχεται από την εφημερίδα *Αλλαγή* 2/8/1980 και το δεύτερο από την ίδια εφημερίδα στις, 13/9/1980:

1. «ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΗΣ ΚΝΕ

Η αλλαγή έρχεται, τα προβλήματα πολλά...

Η άρχουσα τάξη προσπαθεί με διάφορους τρόπους και μεθόδους να αποπροσανατολίσει τη νεολαία, εισβάλλοντας μανίες, μόδες, 'νέα ρεύματα' και φαινόμενα και αξιοποιώντας παλιά. Επιδιώκουν να την αποκόψουν από την οργάνωση και την ταξική πάλη. Το σύνθημα του 6^{ου} Φεστιβάλ της ΚΝΕ οδηγητή είναι: 'Ζούμε σωστά, παλεύουμε οργανωμένα'»

2. «ΓΙΟΡΤΗ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΠΑΣΟΚ

Η Γιορτή Νεολαίας, αναπόσπαστο τμήμα μίας ενιαίας θεσμικής πολιτιστικής παρέμβασης του ΠΑΣΟΚ στη δημόσια ζωή, έχει καθιερωθεί όχι σαν ευκαιριακή παρέμβαση στην υπάρχουσα πολιτική συγκυρία αλλά σαν ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΛΑΟ και σαν λαϊκός θεσμός πολιτικού και πολιτιστικού χαρακτήρα.

Ο θεσμός στοχεύει στην καλλιέργεια και προστασία της εγχώριας λαϊκής πολιτιστικής παράδοσης και λαϊκής δημιουργίας σε αντίθεση με τους εκφραστές της καπιταλιστικής νοστορπίας που μη έχοντας την ικανότητα να παράγουν κάτι δικό τους, εισάγουν αφειδώς ξένα υποπροϊόντα κουλτούρας και ψυχαγωγίας αποπροσανατολίζοντας τη νεολαία».

του. Το ΠΑΣΟΚ από την πλευρά του καλλιέργησε αυτές τις προσδοκίες με σταθερές αναφορές του στο θέμα, αλλά και με πρωτοβουλίες θεσμικής φύσης, όπως η αίτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο από τον υποψήφιο βουλευτή του νομού Π. Στεφανίδη, για λήψη απόφασης υπέρ του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων⁴³⁹. Σε σχετική συνέντευξη υποστηρικτή του ΠΑΣΟΚ που προέρχονταν από το ΚΚΕ και επέστρεψε σε αυτό μετά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης, η διατύπωση είχε ως εξής⁴⁴⁰: *‘Εγώ υποστήριζα το ΚΚΕ, αλλά διαβάζοντας τη Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρη είδα ότι ήταν φωτιά, πιο αριστερό και από το ΚΚΕ. Σε αυτά που έλεγε για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ελευθερία του ατόμου. Ελπίζαμε σε επαναπατρισμό των δικών μας. Αργότερα απογοητεύτηκα και επέστρεψα στο ΚΚΕ’*. Σε άλλες περιπτώσεις υποστηρίζουν ότι παρά το ότι η ελπίδα περί επαναπατρισμού δεν επαληθεύθηκε, έγιναν πολλά ως προς την ελευθερία έκφρασης, τα δικαιώματα και τις συναλλαγές με το κράτος με αποτέλεσμα να μην αρθεί η υποστήριξη προς το ΠΑΣΟΚ.

Το ΠΑΣΟΚ έδινε τη δυνατότητα σε κάποιον να εκφράσει τον προοδευτισμό του χωρίς το στίγμα του κομμουνιστή, που ιδιαίτερα σε αυτή την περιοχή πληρωνόταν ακριβώς. Ταυτόχρονα, το ΚΚΕ παρέμενε περιορισμένο και χαρακτηρισμένο, είχε δυσκολία να προσεγγίσει συλλόγους, φορείς, συνεταιρισμούς, μαθητές. Σε αυτά τα πλαίσια, ο προσεταιρισμός των μαζικών χώρων από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ γινόταν ευκολότερος.

Εστιάζοντας στην περίοδο μελέτης 1974-1981 αναζητήθηκαν οι περιοχές με έντονο ποντιακό ή ντόπιο στοιχείο και το κατά πόσο επιβεβαιώνεται στα εκλογικά αποτελέσματα η προτίμηση των μεν στη Δεξιά και των δε στις κεντρώες και αριστερές δυνάμεις. Ως προς το ΠΑΣΟΚ, τα παραπάνω έχουν τη σημασία τους. Αν το κόμμα μπόρεσε να διεισδύσει μαζικά και στις δύο κοινότητες, σημαίνει ότι κατόρθωσε να επαναπροσδιορίσει την παραδοσιακή διαίρεση και να εντάξει στους κόλπους του μέλη και των δύο κοινοτήτων δρώντας ενοποιητικά.

Τα στοιχεία σχετικά με την καταγωγή των κατοίκων των χωριών στάθηκε αδύνατο να εντοπιστούν δημοσιευμένα από κάποιο επίσημο φορέα⁴⁴¹. Ως μόνη

---

⁴³⁹ *Αλλαγή*, 20/12/1979.

⁴⁴⁰ Γ. Σ., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005. Αναφέρεται στην απόφαση Σκουλαρίκη / Γεννηματά περί επαναπατρισμού των ‘Ελλήνων τω γένος’.

⁴⁴¹ Όποια υπηρεσία και αν προσέγγισα στα πλαίσια της έρευνας στο νομό, όλοι απαντούσαν ότι τα στοιχεία δεν υπάρχουν.

δυνατότητα παρουσιάστηκε η συλλογή στοιχείων μέσω συνεντεύξεων παραγόντων της περιοχής, επιτόπιας έρευνας, μελέτης μονογραφιών για χωριά της περιοχής και στοιχείων που προέρχονταν από τον Ποντιακό Σύλλογο *Εύξεινος*, που συστάθηκε στην περιοχή το 1974. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συνεισφορά στη συλλογή στοιχείων από τον μακροβιότερο βουλευτή της περιοχής Δ. Θεοχαρίδη, τον οποίο οι αμέτρητες περιοδείες στο νομό, σε συνδυασμό με την εμπειρία του, κατέστησαν πολύτιμη πηγή. Σε κάθε περίπτωση, ο αναλυτικός πίνακας που προέκυψε μετά την επεξεργασία των συλλεχθέντων στοιχείων αποτελεί μία πρώτη προσπάθεια παρουσίασης στοιχείων για κάθε χωριό του νομού στη βάση της καταγωγής, σε συνδυασμό με την πολιτική συμπεριφορά⁴⁴².

Η ιστορικά προσδιορισμένη πολιτική φυσιογνωμία των κοινοτήτων της Φλώρινας είναι δύσκολο να αντιμετωπιστεί ως έχουσα συνέχεια με τη μεταπολιτευτική περίοδο. Οι αλληπάλληλες διώξεις, η μετανάστευση και οι εποικισμοί από άλλες φυλετικές ομάδες καθιστούν δύσκολη την παρακολούθηση της εξέλιξης του πολιτικού χαρακτήρα μίας ομάδας μέσα στο χρόνο. Είναι σαφές ότι ο ευρύτερος πολιτικός χαρακτήρας του νομού υπήρξε δεξιός και συντηρητικός, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των διώξεων κάθε μη-συμμορφούμενου προσώπου και ομάδας. Ο πολιτικός χάρτης της Φλώρινας, στη βάση των εκλογικών αποτελεσμάτων δεν παρουσιάζει κάποια προνομιακή σχέση μεταξύ φυλετικών ομάδων και πολιτικών κομμάτων κατά την υπό μελέτη περίοδο. Παρουσιάζει όμως εντυπωσιακή αντιστοιχία μεταξύ των υποψηφίων που υποστήριζαν διαφορετικές ομάδες καταγωγής εντός του ίδιου κόμματος, σημείο στο οποίο γίνεται εκτεταμένη αναφορά στη συνέχεια⁴⁴³.

Οι ντόπιοι συνέχισαν να αποτελούν τον κύριο όγκο του πληθυσμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι 39 κοινότητες σε σύνολο 88 είναι σχεδόν αμιγώς κατοικημένες από σλαβόφωνους. Στη βάση των εκλογικών αποτελεσμάτων του 1981, όπου η ψήφος ήταν περισσότερο αυτοπροσδιοριζόμενη, σε αυτές τις 39 κοινότητες αντιστοιχεί η εξής ταξινόμηση: 23 είχαν δεξιό προσανατολισμό, σε 13 ισορροπούσαν συντηρητικές δυνάμεις με αυτές του Κέντρου και της Αριστεράς και σε 8 ψήφιζαν, σχεδόν αποκλειστικά, τις τελευταίες. Τα παραπάνω δεν επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό ότι οι ντόπιοι στήριζαν προνομιακά το ΠΑΣΟΚ σε αντίθεση με τους Ποντίους που ψήφιζαν παραδοσιακά τη Δεξιά. Οι ντόπιοι δεν

⁴⁴² Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Πίνακας 3.

⁴⁴³ Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Πίνακας 4.

φαίνεται να ψήφισαν προοδευτικότερα. Άλλωστε, η πλειοψηφία αυτών που παρέμεινε στην περιοχή αποτελούνταν από όσους δεν συγκρούστηκαν με τις κατεστημένες δυνάμεις. Η μαζική στήριξη που είχαν παράσχει στο ΕΑΜ και ο αντανακλαστικός ριζοσπαστισμός που δημιούργησαν οι χρόνιες διώξεις σε βάρος τους δεν εκφράζεται από τον εναπομείναντα πληθυσμό το 1981.

Για τους Πόντιους, που αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα, τα χωριά στα οποία ξεπερνούν το 70%, έτσι που να δίνουν το στίγμα της πολιτικής τους τοποθέτησης, είναι μόλις 10 στα 88. Σε αυτά 5 ψήφισαν ΝΔ, 2 ισοροπούσαν μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων και 3 κινούνταν μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς, πολύ κοντά στο μέσο όρο του νομού. Για τις άλλες ομάδες του πληθυσμού αντιστοιχούν, σε κοινότητες που κατοικούνται αποκλειστικά από αυτούς, 4 για τους τουρκόφωνους, 3 για τους Βλάχους και από μία για τους Καυκάσιους, τους Μικρασιάτες και τους Αρβανίτες. Ίσως μόνο στην περίπτωση των αρβανίτικων χωριών μπορούμε να εντοπίσουμε προτίμηση των ψηφοφόρων προς την Αριστερά και στα βλάχικα στη Δεξιά.

Η καταγωγή δεν αποτελεί την ισχυρότερη παράμετρο της πολιτικής συμπεριφοράς των κοινοτήτων ως προς την επιλογή πολιτικού κόμματος. Ωστόσο, δεν ισχύει το ίδιο για την επιλογή υποψηφίου. Παρακολουθώντας τα εκλογικά ποσοστά ανά χωριό σε συνάρτηση με τη θέση τους στον χάρτη, φαίνεται να υπάρχει μία κοινή εκλογική συμπεριφορά σε διαμερίσματα του νομού. Στα βορειοδυτικά είναι σαφής η δεξιά τοποθέτηση, ενώ όσο πιο νοτιοανατολικά τόσο αυξάνουν τα ποσοστά του Κέντρου και της Αριστεράς. Σε κοινότητες στο κέντρο του νομού, νοτιοανατολικά της πόλης της Φλώρινας, το ΚΚΕ εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά του. Το ΠΑΣΟΚ βρίσκει μεγαλύτερη υποστήριξη στην ίδια περιοχή και είναι εκεί όπου συγκροτείται το σύνολο των οργανώσεών του έως το 1981. Μόλις 17 Τοπικές Οργανώσεις και Οργανωτικοί Πυρήνες δημιουργήθηκαν στο ευρύτερο νοτιοανατολικό τμήμα του νομού και παρουσιάζουν γεωγραφική συνέχεια. Οι κοινότητες και οι δήμοι στους οποίους συστάθηκαν ΤΟ και ΟΠ κατοικούνταν από διαφορετικές ομάδες καταγωγής, είχαν όμοιους όρους απασχόλησης, διαφορετικό πληθυσμιακό μέγεθος και στο σύνολό τους βρίσκονταν κοντά στην ευρύτερη φυσιογνωμία του νομού. Τα παραπάνω ισχύουν και για τις 5

κοινότητες που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ το 1975⁴⁴⁴.

Το 1974 το σύνολο του νομού ψήφισε ΝΔ σε πολύ μεγάλα ποσοστά, ωστόσο κοινότητες που το 1981 υποστήριζαν δυνάμεις του Κέντρου και της Αριστεράς, ήδη από το 1977 παρουσίαζαν ποσοστό έως και πάνω του 50% στο άθροισμα των ψήφων ΕΔΗΚ και ΠΑΣΟΚ. Αυτοί οι αριθμοί διαφοροποιήθηκαν ελαφρώς το 1981, δίνοντας έως και 15% αύξηση του ποσοστού⁴⁴⁵.

Αναφορικά με την επιρροή του ΚΚΕ, σε 11 από τα 88 χωριά έλαβε διψήφιο ποσοστό στις εκλογές του 1981, σε 8 από αυτά το ποσοστό του κυμαινόταν από 20% έως και 37%, που σημαίνει ότι όταν υπήρχε υποστήριξη ήταν μαζική. Τα μεγαλύτερα ποσοστά του τα εμφανίζει σε μεσαίους και μεγάλους δήμους που παρουσιάζουν γεωγραφική συνέχεια. Τα χωριά που υποστήριζαν το ΚΚΕ ήταν όλα σλαβοχώρια, ορισμένα από αυτά είχαν παράδοση στη μαζική υποστήριξη στο ΚΚΕ ακόμα και προπολεμικά⁴⁴⁶.

Συμπερασματικά, στη βάση της καταγωγής οι κάτοικοι του νομού τείνουν να μη διαφοροποιούν την κομματική τους ψήφο, ενώ είναι υπαρκτή η διαφοροποίηση ως προς τον τόπο κατοικίας (π.χ. ορεινή/πεδινή περιοχή) και των κοινωνικών συνθηκών που συναρτώνται με αυτή. Η δυτική περιοχή της Πρέσπας υπέστη τεράστια μετανάστευση και διώξεις και χαρακτηρίζεται από έντονη οικονομική δυσπραγία. Οι εναπομείναντες κάτοικοί της, αρκετοί εκ των οποίων είχαν με ένταση βιώσει τα τραγικά γεγονότα των προηγούμενων χρόνων, βρίσκονταν μακριά από τις κοινωνικές αλλαγές της περιόδου. Η οικονομική απραγία στην περιοχή δεν τους έφερνε σε επαφή με νέα κοινωνικά ερεθίσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτή την περιοχή δεν ήταν εφικτό να συγκροτηθεί ούτε μία ΤΟ του ΠΑΣΟΚ μέχρι το 1981. Τα παραπάνω ισχύουν και για τις ορεινές περιοχές στο σύνολο του νομού.

Ο συνοριακός χαρακτήρας αυτών των περιοχών επέτεινε την απομόνωση και το φόβο ως προς την έκφραση της πολιτικής τοποθέτησης. Σύμφωνα με τον Δ.

---

⁴⁴⁴ Πρόκειται για τις: ΤΟ Λεχόβου (Αρβανίτες), ΤΟ Φλώρινας, ΟΠ Μελίτης, (Ντόπιοι, 20% Πόντιοι), ΟΠ Ξινού Νερού (Ντόπιοι), ΟΠ Βαλτόνερων (Πόντιοι). Τα άτομα που συγκροτούσαν τη διορισμένη από τον Πρόεδρο και την Εκτελεστική Γραμματεία ΠΙΝΕ προέρχονταν από τις εξής περιοχές: Φλώρινα, Μεσοχώρι, Μελίτη, Ξινό Νερό, Νεοχωράκι, Λέχοβο-Αμύνταιο, Σκόπια, Ψαράδες. Επιστολή προς Τομέα Οργανωτικού Επαρχίας Αθήνας από ΠΙΝΕ Φλώρινας, 3/10/1975.

⁴⁴⁵ Βλέπε Πίνακα 3, Παράρτημα Κεφαλαίου 4.

⁴⁴⁶ Για παράδειγμα, στο Ξινό Νερό είχε ποσοστό 25% στις εκλογές του 1936 και στα Άλωνα 37.3%.

Γαϊτανίδη, ένα από τα πρόσωπα που παραχώρησε συνέντευξη για τους σκοπούς της έρευνας και είχε διατελέσει μέλος των κλιμακίων από την Αθήνα που επισκέπτονταν το νομό: *‘Όταν πηγαίναμε κλιμάκιο στα ορεινά χωριά ή στα δυτικά, μαζευόμασταν 5 με 6 αυτοκίνητα και παρόλο που πηγαίναμε τόσοι πολλοί με σκοπό να δώσουμε θάρρος στον κόσμο με την παρουσία μας, οι κάτοικοι έμεναν κρυμμένοι. Κάποιοι τραβούσαν λίγο την κουρτίνα και μας χαιρετούσαν δειλά πίσω από το παράθυρο’*. Είναι οι νοτιοανατολικές περιοχές του νομού, κάτω από την πόλη της Φλώρινας και στη λεκάνη του Αμυνταίου, στις οποίες γίνονταν αντιληπτές οι αλλαγές που σταδιακά έφερνε η μεταπολίτευση, σε συνδυασμό με τη μεγαλύτερη οικονομική δραστηριότητα που συνεπαγόταν περισσότερες μετακινήσεις και επικοινωνία με περισσότερους και διαφορετικούς ανθρώπους. Ο φόβος ήταν λιγότερος και οι άνθρωποι περισσότεροι. Για τους παραπάνω λόγους, οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ μπόρεσαν να συσταθούν μόνο σε αυτές τις περιοχές, αλλά και να καταγράψουν τα υψηλότερα ποσοστά τους. Πέραν των κομματικών οργανώσεων, σημαντικός ήταν και ο ρόλος των αγροτικών συνεταιρισμών που βρίσκονταν στις καλλιεργήσιμες νοτιοανατολικές περιοχές ως προς την εμπέδωση κουλτούρας συμμετοχής στα κοινά.

Συνοψίζοντας, οι οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ δημιουργήθηκαν αποκλειστικά σε πεδινές περιοχές, ενώ το κόμμα κατόρθωσε να διεισδύσει σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού, ανεξάρτητα από την καταγωγή και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούσαν. Στα χωριά που υπήρχαν κομματικές οργανώσεις δεν παρουσιάζεται μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης της δύναμης του κόμματος μεταξύ των τριών εκλογικών αναμετρήσεων. Ούτε συγκαταλέγονται ανάμεσα σε αυτά που έδωσαν τα υψηλότερα ποσοστά στο ΠΑΣΟΚ. Η ερμηνεία που έδωσαν πρόσωπα που έζησαν την εποχή ως μέλη του κόμματος στο νομό έχει να κάνει με τις έντονες εσωκομματικές συγκρούσεις⁴⁴⁷: *‘Όταν υπήρχαν οργανώσεις, οι άνθρωποι έρχονταν σε επαφή με τις διαιρέσεις και τους τσακωμούς και αυτό αποπροσανατόλιζε την κατάσταση’*.

---

⁴⁴⁷ Δ. Γαϊτανίδης, Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση του τρόπου που οικοδομήθηκε η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ στη Φλώρινα και της πολιτικής φυσιογνωμίας που εμπέδωσε, αποτελεί η αναζήτηση των εντόπιων αντιπροσώπων του. Των ατόμων που με την πολιτική τους παρουσία και πρακτική έδιναν το στίγμα του κόμματος σε τοπικό επίπεδο.

Μόνιμος υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ από το 1974 ήταν ο Π. Στεφανίδης, ο οποίος προερχόταν από την προδικτατορική Ένωση Κέντρου⁴⁴⁸. Το 1958 πολιτεύτηκε για πρώτη φορά με το συνδυασμό της ΠΑΔΕ και στη συνέχεια με την Ένωση Κέντρου. Το 1974 εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ και τις περιόδους 1981-1985 και 1985-1989 διετέλεσε βουλευτής⁴⁴⁹. Η παρουσία του είναι πληθωρική σε όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου. Εκτός από την πλούσια πολιτική του δράση, παρουσίαζε και έντονη δραστηριότητα σε φορείς και συλλόγους της περιοχής, γεγονός που σίγουρα ενίσχυε το ισχυρό δίκτυο υποστήριξής του. Ο πυρήνας ανθρώπων που συγκρότησε την πρώτη ομάδα πρωτοβουλίας στο νομό το 1975 αποτελούνταν από τον ίδιο και υποστηρικτές του. Ακόμα και τα γραφεία του κόμματος βρίσκονταν στο δικηγορικό του γραφείο⁴⁵⁰. Τουλάχιστον μέχρι το 1977, απολάμβανε τεράστια αποδοχή εντός της οργάνωσης, πράγμα που φαίνεται από τα πολύ υψηλά ποσοστά ψήφων που συγκέντρωνε για την εκλογή του ως Α΄ Γραμματέας της Νομαρχιακής Επιτροπής.

Η αμφισβήτηση της ηγεμονίας του ξεκινά με την εμφάνιση δύο προσώπων που εξελίχθηκαν σε ισχυρούς κομματικούς παράγοντες και διαμόρφωσαν τον έτερο πόλο της εσωκομματικής σύγκρουσης, τον Α. Αλεξανδρίδη, που διαδέχτηκε τον Π. Στεφανίδη ως Α΄ Γραμματέας της Νομαρχιακής το 1977, και τον Θ. Νικολαΐδη. Επρόκειτο για δύο νέους επιστήμονες, χωρίς προηγούμενη εμπλοκή στην πολιτική ζωή της Φλώρινας. Ο Αλεξανδρίδης ήταν στη Γερμανία και ο Νικολαΐδης στη Θεσσαλονίκη έως το 1977. Ο πρώτος ήταν ποντιακής καταγωγής και ο δεύτερος ντόπιος. Λειτουργήσαν σταθερά ως δίδυμο εντός της οργάνωσης, γεγονός που

⁴⁴⁸ Ο έτερος υποψήφιος του κόμματος ήταν ο Θ. Γκροσδούλης, επίσης μέλλος της ΠΝΕ, ο οποίος περιορίστηκε σε 254 σταυρούς προτίμησης, έναντι 1.436 για τον Π. Στεφανίδη. Για ένα σύντομο βιογραφικό του Π. Στεφανίδη, Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Κείμενο 3.

⁴⁴⁹ Η κοινοβουλευτική του παρουσία έπαυσε το 1989, όταν εκλέχτηκε βουλευτής ο Γ. Λιάνης.

⁴⁵⁰ Χαρακτηριστικό είναι ότι τα πρώτα χρόνια το μόνο επίσημο τηλέφωνο που είχαν στη διάθεσή τους τα κεντρικά στην Αθήνα για επικοινωνία με το νομό ήταν αυτό του δικηγορικού γραφείου του Π. Στεφανίδη.

συνέβαλε στην ενσωμάτωση και συμφιλίωση των δύο πληθυσμιακών κατηγοριών εντός του κόμματος. Ωστόσο, η σύγκρουση μεταξύ των δύο κομματικών πόλων συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά της εσωκομματικής διαίρεσης εντός των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ που εκδηλώνεται, με διαφορετική ίσως ένταση, στο σύνολο της χώρας: Πολιτευτές προερχόμενοι από το κέντρο, μεγαλύτεροι σε ηλικία, στους οποίους συνήθιζαν να αναφέρονται ως ‘παλαιοκομματικούς’ στην κομματική ‘αργκό’, και νέοι επιστήμονες που υπερασπίζονταν τις κομματικές διαδικασίες συχνά με πιο αριστερές τοποθετήσεις, οι ‘κομματικοί’. Σε αυτό το σημείο γίνεται εκτενή αναφορά στη συνέχεια, καθώς αποτέλεσε το κομβικό θέμα γύρω από το οποίο εξελίχθηκε η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ στη Φλώρινα.

Σημείο κλειδί για την ερμηνεία της απότομης μείωσης της δύναμης της ΝΔ και της αντίστοιχης αύξησης των ποσοστών του ΠΑΣΟΚ αποτελεί ο τρόπος και ο βαθμός στον οποίο διοχετεύθηκαν οι υποστηρικτές του Κέντρου στα δύο μεγάλα κόμματα, ενόσω έφθιναν οι δυνάμεις του στη διάρκεια της περιόδου 1974-1981. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ηρακλείου στην οποία έγινε αναφορά στην προηγούμενη ενότητα, με το παράδειγμα του κεντρώου πολιτευτή Μπαντουβά. Η αποχώρησή του από την ΕΔΗΚ συνοδεύτηκε από την αποχώρηση του δικτύου υποστηρίξις, που τον ακολούθησε τόσο όταν έθεσε υποψηφιότητα ως ανεξάρτητος όσο και μετά την προσχώρησή του στο ΠΑΣΟΚ.

Στην περίπτωση της Φλώρινας παρόμοια είναι η περίπτωση του Δημοσθένη Θεοχαρίδη, πολιτευτή του Κέντρου που προσχώρησε στη ΝΔ και εκλέχτηκε το 1981. Υπήρξε μέλος του ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής, ενώ συμμετείχε σε αυτό και στην αρχή της μετακατοχικής περιόδου. Το 1950 ήταν υποψήφιος της ΕΠΕΚ, με την οποία εξελέγη βουλευτής ένα χρόνο αργότερα, στις εκλογές του 1951. Υπήρξε επί σειρά ετών ο βουλευτής του Κέντρου στην περιοχή, όπως και μετά τη δικτατορία ο κύριος υποψήφιος της ΕΚΝΔ/ΕΔΗΚ. Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο και μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεών του με το χώρο του ΠΑΣΟΚ, προσχώρησε στη ΝΔ το 1978. Την περίοδο 1980-81 διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος. Λόγω της επιρροής που διατήρησε στο Κέντρο τη δεκαετία του '70, το ΠΑΣΟΚ κρατήθηκε σε εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά, μόλις 6% το 1974 και 15,6% το 1977. Και τις δύο φορές επρόκειτο για ένα από τα τρία χειρότερα ποσοστά του στη χώρα. Ο Η. Νικολακόπουλος σημειώνει ότι χάρη στην προσχώρηση Θεοχαρίδη το συνολικό ποσοστό της Δεξιάς

στο νομό Φλωρίνης (52,5%) διατηρήθηκε το 1981 σχεδόν στα επίπεδα του 1977, κρατώντας τη θέση του πρώτου κόμματος στον νομό⁴⁵¹. Με τη διάλυση του κεντρικού χώρου που συνεπάγονταν αυτή η προσχώρηση, το ΠΑΣΟΚ μπόρεσε να αναδειχθεί σε μοναδικό σχεδόν εκπρόσωπο της 'αντιδεξιάς', συγκεντρώνοντας 39,5% το 1981.

Έως το 1977, ο Θεοχαρίδης διατηρούσε ισχυρή επιρροή στο ΠΑΣΟΚ. Υπήρξε επί 30 χρόνια βουλευτής και, ενώ η καταγωγή του ήταν ποντιακή, είχε κατορθώσει να κερδίσει την εμπιστοσύνη μεγάλης μερίδας του ντόπιου τμήματος του πληθυσμού. Με την είσοδο νέων ανθρώπων στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ από το 1977 και τη δημιουργία νέας Νομαρχιακής Επιτροπής, η περίπτωση επίσημης υποψηφιότητας και προσχώρησης του Θεοχαρίδη σταδιακά παύει να συζητείται ως ενδεχόμενο. Σύμφωνα με τον Θ. Νικολαΐδη το 1977 με παρέμβαση του Γ. Αλευρά γίνεται προσέγγιση του Θεοχαρίδη με σκοπό να κατέβει υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει πίεση για να ανακοινωθεί η υποψηφιότητά του. Η Νομαρχιακή Επιτροπή αντιδρά επικαλούμενη το καταστατικό σύμφωνα με το οποίο η επιλογή των υποψηφίων γίνεται από την οργάνωση και μετά από εκλογές και όχι μεταξύ πολιτευτών⁴⁵². Ο Θεοχαρίδης αρνούνταν να μπει σε διαδικασία εκλογής από την οργάνωση, θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο δεν του αρμόζει. Το 1978 προσχώρησε στη Νέα Δημοκρατία και εκλέχτηκε βουλευτής στις επόμενες εκλογές⁴⁵³. Η περίπτωση Θεοχαρίδη και η παρέμβαση Αλευρά είναι χαρακτηριστική της εσωτερικής σύγκρουσης στο κόμμα γύρω από τις παλαιοκομματικές πρακτικές και τους τρόπους και τα κριτήρια στη βάση των οποίων επενέβαιναν τα κεντρικά όργανα του κόμματος.

---

⁴⁵¹ Ωστόσο, δεν μπόρεσε να συγκρατήσει την πτώση το 1985, όταν για πρώτη φορά το ποσοστό της Δεξιάς έπεσε στο 48,6%, μείωση που σημειώθηκε σε συγκυρία ανόδου της Δεξιάς και ήταν από τις μεγαλύτερες στο σύνολο της χώρας. Η. Νικολακόπουλος, 'Η διαμόρφωση του εκλογικού χάρτη της χώρας με το νέο εκλογικό νόμο σε κάθε πόλη, νομό και περιοχή: Διακυμάνσεις... στον Θερμαϊκό', *Τα Νέα*, 18/4/1989.

⁴⁵² Ο Νικολαΐδης, Α' γραμματέας της ΠΝΕ το 1978, αναφέρεται στη συνέντευξή του σε συνάντηση της ΠΝΕ με τον Θεοχαρίδη μετά από συνεννόηση με τον Πρόεδρο το 1978. Θ. Νικολαΐδης, *Συνέντευξη*, Αθήνα 10/2004.

⁴⁵³ 'Ο Θεοχαρίδης προσχώρησε σε ΝΔ', *Αλλαγή*, 24/2/1978.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Για την περιοχή συνιστά κοινό τόπο η παρακάτω διαπίστωση: *‘Η κοινωνική απελευθέρωση που έγινε στην υπόλοιπη χώρα το 1974, στη Φλώρινα συνέβη το 1979’*. Ο Δ. Γαϊτανίδης, που υπήρξε υπεύθυνος για τη Φλώρινα από το Οργανωτικό εκείνη την περίοδο, αναφέρει: *‘Το 1974-75 ακόμα και στις μεγάλες πόλεις όπως το Αμύνταιο και η Φλώρινα λειτουργούσαμε στην παρανομία μέχρι να μαζικοποιηθεί το κόμμα. Τα πρώτα χρόνια δεν μπορούσαμε να πάμε στο καφενείο, ο κόσμος φοβόταν να ξεκινήσει κουβέντα μαζί μας και ας το ήθελε’*. Η όπως λέει απλώς υποστηρικτής του ΠΑΣΟΚ⁴⁵⁴: *‘Εδώ ήταν δύσκολη απόφαση να εκτεθείς στο κατεστημένο. Τη μια μέρα περπατούσες με έναν άνθρωπο και την επόμενη εξαφανιζόταν. Είναι μικρή κοινωνία και όλοι τις έβλεπαν τις συνέπειες’*.

Στον τοπικό Τύπο που δεν συντασσόταν με τις κατεστημένες δυνάμεις του νομού, εμφανίζονται συχνά καταγγελίες για τραμπουκισμούς ‘γνωστών κύκλων’ και εκφοβισμό⁴⁵⁵. Αναφέρονταν σε ομάδες που είχαν σχέσεις με το παρακράτος ή την Εκκλησία και συγκεκριμένα τον Μητροπολίτη Αυγουστίνο Καντιώτη. Απολάμβαναν παντοδυναμία κατά τη δικτατορική περίοδο, αλλά δρούσαν και τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, ελέγχοντας τα πράγματα στην περιοχή. Ο έλεγχος ήταν παρών σε ποικίλες επαφές των πολιτών με τις αρχές και στην καθημερινή τους ζωή. Πρόσωπα που συνεργάστηκαν με τη χούντα στη Φλώρινα παρέμειναν σε ανώτατες δημόσιες θέσεις αρκετά χρόνια μετά. Αυτό όξυνε τα αντιδεξιά αισθήματα ανθρώπων που έβλεπαν τους διώκτες τους να παραμένουν ατιμώρητοι από την κυβέρνηση της ΝΔ και αποτελούσε αιτία για μετατόπιση ψήφων προς το ΠΑΣΟΚ.

Η σύγκρουση της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ με αυτούς τους κύκλους και κυρίως με το Μητροπολίτη Φλωρίνης Α. Καντιώτη, εκπρόσωπο της συντηρητικότερης εκκλησιαστικής μερίδας, *‘δυνάμωνε το ΠΑΣΟΚ και το καθιστούσε φερέγγυο στη συνείδηση κάποιου κόσμου’*, σύμφωνα με τα λόγια προσώπων που συμμετείχαν στη Νομαρχιακή του κόμματος εκείνη την περίοδο. Οι επιθέσεις στο χώρο του ΠΑΣΟΚ από τον άμβωνα εκκλησιών της περιοχής, σύμφωνα με μαρτυρίες, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και επικεντρώνονταν στον

⁴⁵⁴ Β. Η., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

⁴⁵⁵ Για παράδειγμα: *‘Καταγγελία δημοκρατικών σπουδαστών των ΚΑΤΕΕ για τρομοκρατικές ενέργειες γνωστών κύκλων με σκοπό να παρεμποδίσουν συνδικαλιστικές ελευθερίες των σπουδαστών. Οι ενέργειες αυτές εντάσσονται στη γενικότερη κατεύθυνση των κύκλων αυτών για την τρομοκρατία του λαού, παραβιάζοντας το ίδιο το Σύνταγμα που ορίζει ότι ο καθένας μπορεί να διακινεί ελεύθερα τις ιδέες του και να συνδικαλιζέται’*, Αλλαγή 26/4/1980.

κίνδυνο της κομμουνιστικής επικράτησης⁴⁵⁶. Η επιρροή της Εκκλησίας, ωστόσο, αφορούσε κυρίως τις μεγάλες ηλικίες. Στην πρώτη Έκθεση Κλιμακίου στα Αρχεία του Οργανωτικού, η Φλώρινα περιγράφεται ως⁴⁵⁷: *‘Επιτηρούμενη ζώνη, πολύ δύσκολη για πολιτική δουλειά με ισχυρή και οργανωμένη παρουσία της ΝΔ και των βασιλοφρόνων. Παντού στην πόλη υπάρχουν αφίσες του Κ. Καραμανλή. Ο κόσμος φοβάται να οργανωθεί και η αστυνομία είναι προκλητική’*. Ο Λ. Κ. ήταν μεταξύ των ελάχιστων προσώπων που εντάχθηκαν στο ΠΑΣΟΚ από το 1975 και προσπάθησαν να φτιάξουν οργανώσεις⁴⁵⁸: *‘Κάθε χωριό είχε και από 5 χαφιέδες που κοίταζαν σε ποιες συγκεντρώσεις πάει ο καθένας και τα λέγανε στην αστυνομία. Στης Νέας Δημοκρατίας πήγαιναν όλοι, και εμείς πηγαίναμε, αναγκαστικά. Εμένα και το αυτοκίνητο μου σπάσανε, και ζημιές μου κάνανε τότε’*.

Οι περίφημες ‘γιορτές τους μίσους’, όπως χαρακτηρίζαν οι δυνάμεις του Κέντρου και της Αριστεράς, τους επετειακούς εορτασμούς της νίκης του κυβερνητικού στρατού εναντίων του Δημοκρατικού Στρατού (ΔΣΕ), συμπτωνούν την ένταση της διαίρεσης που είχε διαμορφωθεί τον καιρό του Εμφυλίου στην περιοχή και παρέμενε ανοιχτή πληγή για τον πληθυσμό της⁴⁵⁹. Συγκεκριμένα στις 12-2-1979, ημερομηνία της αιματηρής επετείου, θα παρευρισκόταν και ο τότε πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής. Η Νεολαία ΠΑΣΟΚ με την έγκριση της Νομαρχιακής και η ΚΝΕ αποφάσισαν να αναρτήσουν πανό που θα έγραφε *‘ΟΧΙ ΣΤΙΣ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΟΥ ΜΙΣΟΥΣ - ΟΧΙ ΣΤΗ ΔΙΧΟΝΙΑ ΤΩΝ ΛΑΩΝ – ΕΘΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ’*. Το πανό αναρτήθηκε στα γραφεία του ΠΑΣΟΚ στην πόλη της Φλώρινας⁴⁶⁰: *‘Η Ασφάλεια και η Χωροφυλακή άρχισαν τις πιέσεις με το*

---

⁴⁵⁶ Το 1975 ο πολιτευτής της περιοχής Π. Στεφανίδης και η τοπική εφημερίδα ‘Έθνος’ ανέλαβαν σχετική εκστρατεία με σκοπό την ‘αποχουντοποίηση’ του Καντιώτη. Πολύ γρήγορα ο Καντιώτης το ξεπέρασε, αφού κινητοποίησε όλο το μηχανισμό των παραεκκλησιαστικών οργανώσεων που διέθετε και τα σοβαρά ερείσματά του στον τοπικό κρατικό μηχανισμό. Μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και συγκεκριμένα στις 11/2/1982, εννέα συνδικαλιστικά σωματεία της περιοχής με δημόσια διαμαρτυρία κατήγγειλαν: *‘Τις τελευταίες κινητοποιήσεις των εκκλησιαστικών και παραεκκλησιαστικών κύκλων της Φλώρινας, που καθοδηγούμενες από τον Μητροπολίτη Καντιώτη εκτράπηκαν σε απαράδεκτες ενέργειες για το κύρος της εκκλησίας, με συνθήματα φασιστικού περιεχομένου εναντίον της δημοκρατικής κυβέρνησης και με πρακτική που εντάσσεται καθαρά στο πλαίσιο της πολιτικής των κύκλων της ανωμαλίας’*. Ίδ., ‘Ο Ιερός Εξεταστής του Έθνους’, *Ελευθεροτυπία* 16/1/2000.

⁴⁵⁷ Το Φλώρινας, Προς Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κόμμα/Οργανωτικό Επαρχίας, 3/10/1975.

⁴⁵⁸ Λ. Κ., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

⁴⁵⁹ Πρόκειται για τη ‘Μάχη της Φλώρινας’, την πλέον πολύνεκρη του Εμφυλίου. Το Φεβρουάριο του 1949 και ενώ έχανε σε όλα τα μέτωπα, ο Δημοκρατικός Στρατός επιδίωξε να καταλάβει την πόλη της Φλώρινας με τεράστιες απώλειες.

⁴⁶⁰ Το βράδυ της επόμενης μέρας, ο διοικητής ασφάλειας πήρε τηλέφωνο στα γραφεία και διεμήνυσε ότι αν το πανό δεν κατέβει σε δέκα λεπτά θα εκδοθεί ένταλμα σύλληψης εναντίον του Α΄ Γραμματέα, ο οποίος έφυγε από την πόλη προκειμένου να αποφύγει τη σύλληψη. Τελικά, η ασφάλεια το κατέβασε μετά από λίγες ώρες και το γεγονός καταγγέλθηκε στις τοπικές εφημερίδες και την

επιχείρημα ότι θα το έβλεπαν οι Υπουργοί και οι Διοικητές των σωμάτων και θα αντιμετώπιζαν διοικητικές συνέπειες. Απειλούσαν με αντίποινα όπως πέρασμα από αυτόφωρο όλης της ΝΕ για αναμόχλευση πολιτικών παθών και πως δεν θα έφεραν καμία ευθύνη για οποιαδήποτε ενέργεια των τραμπούκων σε βάρος μας'. Την επόμενη χρονιά, το 1980, δίνεται δημοσίευμα της Ν.Ε. στον τοπικό Τύπο για το ίδιο θέμα, το οποίο είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο λειτούργησε το ΠΑΣΟΚ ως προς τις κοινωνικές διαιρέσεις στην περιοχή⁴⁶¹:

‘ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ Ν.Ε. ΦΛΩΡΙΝΑΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ 12^η ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ

Και πάλι είμαστε αναγκασμένοι να επανέλθουμε στο θέμα της 12^{ης} Φεβρουαρίου. Βλέπουμε ότι γίνονται μεγάλες προετοιμασίες για τον εορτασμό της. Η χώρα μας έχει μπει σε αποφασιστικές στιγμές για την τύχη της. Ακρίβεια μεγάλη, όλες ανεξαιρέτως οι εργαζόμενες τάξεις του Λαού μας υποφέρουν από τη μονόπλευρη λιτότητα και τους παντοειδείς φόρους που τους επιβάλλει η κυβέρνηση. Διαμαρτύρονται, απεργούν και εκδηλώνουν με κάθε μέσο την απόγνωση στην οποία βρίσκονται. Ανάγκη απόλυτης ψυχικής ενότητας υπάρχει σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά, για να αντιμετωπίσουμε τις δυσκολίες που διέρχεται η Πατρίδα και ο Λαός μας.

Και σαν να μην έφθαναν όλα αυτά, έρχονται ορισμένες αρχές, με την κάλυψη του επίσημου κράτους και διοργανώνουν γιορτές μίσους σαν της 12^{ης} Φεβρουαρίου που διχάζουν τον Λαό. Πρέπει κάτω από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που βρίσκεται η χώρα μας, να νομίσει κανένας ότι σκέπτονται το κακό του Λαού. Όχι στις γιορτές του μίσους, Όχι διχασμό στο λαό.’

Το αντιδραστικό περιβάλλον δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει το χαρακτήρα που θα αποκτούσε η νεότευκτη οργάνωση του ΠΑΣΟΚ στην περιοχή. Είναι ενδεικτικό της εικόνας που είχαν στη Φλώρινα για το κόμμα ότι οι δηλώσεις του Α. Παπανδρέου ότι *‘το ΠΑΣΟΚ σέβεται και θα σεβαστεί το πολυκομματικό σύστημα’* καταχωρήθηκαν ως πρώτη είδηση στον τοπικό Τύπο⁴⁶². Άνθρωποι που συμμετείχαν ενεργά εκείνη την περίοδο στην οργάνωση μεταφέρουν ότι *‘στη Φλώρινα δεν μπορούσες να είσαι σοσιαλδημοκράτης’*. Πιστεύουν ότι ο χαρακτήρας του κόμματος στην περιοχή ήταν ριζοσπαστικός λόγω της εξουσίας που είχαν εθνικόφρονα και ακροδεξιά στοιχεία, τα οποία δεν άφηναν περιθώρια για χαμηλούς τόνους. Ο Νικολαΐδης, που διετέλεσε και γραμματέας της ΝΕ εκείνης της περιόδου, αναφέρει ότι όταν άνοιξε τεχνικό γραφείο στην πόλη της Φλώρινας ήταν

Εξόρμηση. Από Α΄ Γραμματέα ΝΕ Φλώρινας Θ. Νικολαΐδη, Προς Πειθαρχικό ΠΑΣΟΚ, Απάντηση σε καταγγελία Δαμιανίδη, 31/7/1979.

⁴⁶¹ *Αλλαγή, 9/2/1980.*

⁴⁶² *Αλλαγή, 7/6/1980.*

στιγματισμένο ως το 'κόκκινο' και όχι το 'πράσινο γραφείο'⁴⁶³. Χαρακτηρισμός που ενισχυόταν από την παρουσία πορτρέτων των Μαρξ, Έγκελς, Βελουχιώτη και Παπανδρέου που ο ίδιος είχε κρεμάσει με σκοπό να προκαλέσει, 'γιατί όταν ζεις σε σκληρό περιβάλλον πρέπει να είσαι και εσύ σκληρός'.

Οι άνθρωποι που παραχώρησαν συνέντευξη για τους σκοπούς της έρευνας περιγράφουν τη Φλώρινα ως μία κοινότητα που την όριζαν η αστυνόμευση, η τρομοκρατία, ο αντικομμουνισμός, η διαίρεση 'Βούλγαροι-Έλληνες', ο 'καντιωτικός σκοταδισμός', τα ρουσφέτια και η κυρίαρχη αντίληψη του 'όποιος αγωνίζεται πεινάει' και 'κοίτα τη δουλειά σου'. Ο πολιτικός χαρακτήρας της οργάνωσης δεν ήταν επεξεργασμένος ιδεολογικά, αλλά χαρακτηρίζονταν από ισχυρές κοινωνικές αναφορές και πολιτικά αντανακλαστικά. Η πολιτική και ιδεολογική ζύμωση επιδιωκόταν από μεμονωμένα πρόσωπα και από τα κλιμάκια που έφταναν στην περιοχή.

Σε έγγραφό της η ΠΝΕ του Νομού το 1976 σημειώνει ότι είναι δύσκολο να αυξηθεί ο αριθμός των μελών γιατί 'στη Φλώρινα οι άνθρωποι μπορεί να ψήφισαν το κόμμα, αλλά αποκλείεται να εργαστούν ή να εκδηλωθούν φανερά', απαντώντας σε εγκύκλιο της Εκτελεστικής Γραμματείας του κόμματος προς όλες τις οργανώσεις της χώρας όπου τόνιζε ότι 'το ποσοστό των μελών πρέπει να αγγίζει το 5% των ψήφων που πήρε το κόμμα σε κάθε περιοχή'⁴⁶⁴. Ο στόχος, που για άλλες περιοχές της χώρας ήταν ρεαλιστικός, για τη Φλώρινα φάνταζε μακρινός και ανέφικτος, παρ' όλο που το 5% αντιστοιχούσε σε λιγότερο από 100 άτομα (με δεδομένο ότι στις εκλογές του 1974 το ΠΑΣΟΚ είχε συγκεντρώσει 1.879 ψήφους).

Κατά τη διαδικασία της έρευνας, έγινε φανερό ότι ένα μεγάλο ποσοστό των προσώπων που συγκρότησαν τους πρώτους πυρήνες του κόμματος είχε βρεθεί στο εξωτερικό τα προηγούμενα έτη, κυρίως με σκοπό την εργασία, αλλά και τις σπουδές. Τα ερεθίσματα που προέκυψαν κατά τη διαμονή τους στις χώρες υποδοχής, η βιωμένη δυνατότητα να συζητούν και να εκφράζονται ελεύθερα, συνέβαλαν στην επιμονή τους να θεωρούν τα παραπάνω ως αυτονόητα δικαιώματα και να έχουν το θάρρος και το πείσμα να τα διεκδικούν οργανωμένα και στον τόπο τους. Αυτά τα πρόσωπα είχαν την πρώτη τους επαφή με το ΠΑΚ και τον Α. Παπανδρέου στο εξωτερικό. Κάποιοι από αυτούς τόνισαν στις συνεντεύξεις: 'Αυτή

⁴⁶³ Θ. Νικολαΐδης, Συνέντευξη, Αθήνα 10/2004.

⁴⁶⁴ Από Εκτελεστική Γραμματεία ΠΑΣΟΚ, Προς όλες τις οργανώσεις της χώρας, 'Για το μέλλον του Κινήματος', 7/12/76.

η επαφή οικοδόμησε την πίστη στις αρχές του κόμματος και την επιθυμία για συστράτευση, με βασικό όραμα την κατάκτηση κοινωνικών ελευθεριών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο εξωτερικό, κατά την περίοδο της χούντας, είχαμε δημιουργήσει μία άλλη κουλτούρα και πολιτισμό’.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

Την οργάνωση της Φλώρινας χαρακτήριζε η οξύτατη πόλωση γύρω από δύο κύκλους παραγόντων, που δομήθηκε στη βάση δύο διαιρετικών τομών. Την πανελλαδικής εμβέλειας εσωκομματική σύγκρουση μεταξύ ‘παλαιοκομματικών’ και ‘κομματικών’. Οι πρώτοι ήταν κεντρογενής και κατά βάση μεγαλύτερης ηλικίας, ενώ οι δεύτεροι συγκριτικά αριστερότερων τάσεων και σε μεγάλο ποσοστό νέοι επιστήμονες. Η περίπτωση της Φλώρινας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς τα μέλη του κλιμακίου δεν επιδίωκαν να ισορροπούν μεταξύ των δύο πόλων, αλλά είχαν διαλέξει πλευρά, την οποία υποστήριζαν με κάθε μέσο. Η προσπάθεια εξισορρόπησης, όταν γινόταν, ερχόταν απευθείας από τα κεντρικά όργανα του κόμματος (Πειθαρχικό, Εκτελεστικό Γραφείο). Η περίπτωση γινόταν περισσότερο πολύπλοκη, εξαιτίας της εμπλοκής στην εσωκομματική διαίρεση της τοπικής διαιρετικής τομής μεταξύ Ποντίων και ντόπιων, με όλη την ένταση και το ιστορικό βάρος που αυτή έφερε.

Μέχρι το 1977, η οργάνωση λειτουργούσε ως προεκλογικός μηχανισμός του Π. Στεφανίδη, του οποίου τα κεντρογενή πολιτικά χαρακτηριστικά ήταν σαφή τόσο στον πολιτικό λόγο με τον οποίο απευθυνόταν στην τοπική κοινωνία, όσο και στον τρόπο με τον οποίο επιδίωκε να λειτουργεί η οργάνωση. Δεν υπήρξε προσπάθεια μαζικοποίησης της οργάνωσης, ούτε προσπάθεια πρόσβασης και επιρροής σε μαζικούς χώρους. Φυσικά, δεν πρόκειται για ένα νομό που οι μαζικοί χώροι λειτουργούσαν όπως π.χ. στην περίπτωση του Ηρακλείου. Δεν υπήρχε συμμετοχική παράδοση εξαιτίας του φόβου και της διαίρεσης του πληθυσμού και οι συγκροτημένοι μαζικοί χώροι στους οποίους θα μπορούσε να παρέμβει το κόμμα ήταν ελάχιστοι. Δεν γινόταν προσπάθεια για εκδηλώσεις που θα απευθύνονταν

στην τοπική κοινωνία, ενώ τα μέλη του κόμματος ήταν πάρα πολύ λίγα. Μέχρι το 1980 δεν αναφέρεται στην ημερήσια διάταξη των συνεδριάσεων της Νομαρχιακής Επιτροπής ή των Τοπικών Οργανώσεων που έχουμε στη διάθεσή μας καμία σοβαρή συζήτηση, ανάλυση, εισήγηση ή ενημέρωση γύρω από κάποιο θέμα, πολιτικού ή ιδεολογικού ενδιαφέροντος ή σε σχέση με τα τοπικά προβλήματα και την καθημερινότητα στο νομό. Τα θέματα που συζητούνταν εστίαζαν στην εσωκομματική διαίρεση ή ήταν πρακτικά και δεν εξαντλούνταν εύκολα, με δεδομένο ότι οι οργανώσεις δρούσαν σε αντίξοες κοινωνικές συνθήκες.

Το 1977, με το σχηματισμό του δεύτερου πόλου από τους Α. Αλεξανδρίδη και Θ. Νικολαΐδη, η οργάνωση στη Φλώρινα αρχίζει να λειτουργεί με όρους κομματικούς και όχι ως εκλογικός μηχανισμός υποστήριξης υποψηφίου. Η νέα κομματική κουλτούρα που διαμορφώνεται, σε συνδυασμό με τις προσωπικές φιλοδοξίες και στρατηγικές, πυροδοτεί εντάσεις και σχεδόν μέχρι το 1981 η οργάνωση απασχολείται κατά βάση με την εσωκομματική διένεξη. Η οργάνωση μέχρι το 1980 προσπαθούσε να θεσμοποιήσει τη λειτουργία της, προκειμένου να μπορέσει να απευθυνθεί συγκροτημένα στην τοπική κοινωνία. Ο φάκελος της Φλώρινας περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά έγγραφα που σχετίζονται με τις εσωκομματικές συγκρούσεις. Την ίδια στιγμή, δεν υπάρχουν τα στοιχεία που υπήρχαν στην περίπτωση του Ηρακλείου, τα οποία επέτρεψαν την ποσοτική αποτύπωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των μελών.

Τα παραπάνω πρέπει να γίνουν κατανοητά ενταγμένα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας, που ήταν διαιρεμένη και πολωμένη σε μεγάλο βαθμό. Δεν ήταν δυνατό αυτές οι εντάσεις να μην εκφραστούν και εντός της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ στο νομό, καθώς και η ίδια αποτελούσε μία κοινότητα ενταγμένη στην τοπική κοινωνία και έφερε τα ευρύτερα χαρακτηριστικά της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και τα μέλη του κλιμακίου από τα κεντρικά, που κατάγονταν από την περιοχή, δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ως 'εξωτερικοί παράγοντες' με κριτήριο την εκλογική ωφελιμότητα, όπως στο Ηράκλειο, γιατί αποτελούσαν μέρος αυτής της κοινωνίας και ήταν φορείς των αντιφάσεών της.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗ ΦΛΩΡΙΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΗΣ

Τα πρώτα χρόνια 1975-1977

Όπως και στις άλλες περιοχές της χώρας, έτσι και στη Φλώρινα από το 1974 είχαν αρχίσει να δημιουργούνται Ομάδες Πρωτοβουλίας (Ο.Π.). Το 1975 συγκροτούνται οι πρώτες κομματικές οργανώσεις, μόλις δύο Τοπικές Οργανώσεις (στη Φλώρινα και στο Λέχοβο) και τρεις Οργανωτικοί Πυρήνες, που αριθμούσαν 81 μέλη, εκ των οποίων τα 34 ήταν ενεργά⁴⁶⁵. Τότε ξεκινά και η επικοινωνία με τα κεντρικά. Καμία εγκύκλιος ή εισήγηση του κινήματος δεν είχε φτάσει μέχρι τότε στα χέρια τους, γεγονός που, όπως και στο Ηράκλειο, οδηγούσε τα μέλη στο να αυτοσχεδιάζουν και να προβάλλουν τις δικές τους αντιλήψεις σχετικά με τη φυσιογνωμία του κόμματος. Τα μέλη της διορισμένης Προσωρινής Νομαρχιακής Επιτροπής (ΠΝΕ) προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές του νομού και φαίνεται ότι ήταν υπαρκτή η μέριμνα όσο το δυνατό μεγαλύτερης αντιπροσώπευσης, τόσο ως προς τις διαφορετικές περιοχές του νομού, όσο και ως προς την καταγωγή⁴⁶⁶.

Ο πρώτος πυρήνας ανθρώπων που συγκρότησε την οργάνωση αποτελούνταν από πρόσωπα που περιέβαλαν τον υποψήφιο βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Π. Στεφανίδη, ενώ τα γραφεία του κόμματος λειτουργούσαν στο δικηγορικό του γραφείο. Ως προς το πολιτικό στίγμα που έδινε, είναι ενδεικτική σειρά άρθρων του στην τοπική εφημερίδα *Έθνος* το 1975, όπου δεν παρέλειπε να αναφέρεται συχνά στον Γεώργιο Παπανδρέου και την πολιτική του κληρονομιά, της οποίας παρουσίαζε ως συνέχεια το ΠΑΣΟΚ⁴⁶⁷. Η αποδοχή που απολάμβανε το πρόσωπο του Στεφανίδη στην οργάνωση γίνεται φανερή από το σύνολο των ψήφων που συγκεντρώνει για τη θέση του Α΄ Γραμματέα της ΠΝΕ στο διάστημα 1975-1977⁴⁶⁸. Είναι ενδεικτικό της αδράνειας η οποία χαρακτήριζε την οργάνωση σε

⁴⁶⁵ Συγκεντρωτικοί κατάλογοι μελών Λεχόβου, Φλώρινας ΠΝΕ 1975. ΤΟ Λεχόβου, Προς Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κόμμα / Οργανωτικό Επαρχίας, 21/2/1976, Πρακτικό Εκλογής Εφορευτικής Επιτροπής Εγγραφής Μελών.

⁴⁶⁶ Από ΠΝΕ Φλώρινας, Προς Τομέα Οργανωτικού Επαρχίας Αθήνας, 3/10/1975. Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Κείμενο 1.

⁴⁶⁷ Ενδεικτικά: *Έθνος*, 24/5/1975.

⁴⁶⁸ Πρακτικό συνεδρίασης ΠΝΕ με σκοπό τη συγκρότηση ΠΝΕ σε σώμα, 13/7/1976.

αυτό το διάστημα ότι το 1975 η ΤΟ Φλώρινας ξεκίνησε με 45 μέλη και το 1977 είχε φτάσει μόλις τα 57. Όπως αναφέρει ο Π. Στεφανίδης, ως συντάκτης πρακτικού συνεδρίασης της ΠΝΕ το 1976, δεν ήταν εφικτό να μαζικοποιηθεί η οργάνωση⁴⁶⁹: *‘Γιατί ψηφοφόροι υπήρξαν, αλλά μέλη για να εργαστούν ή να εκδηλωθούν φανερά απλώς δεν υπάρχουν. Σε εμάς δεν υπάρχουν κλαδικές οργανώσεις και δεν φαίνεται εφικτή η σύσταση τέτοιων στο «ιστορικά» προβλεπτό μέλλον’.*

Αντιπρόσωπος του κλιμακίου από τα κεντρικά, ο Λ. Τζιόλας, επισκέπτεται για πρώτη φορά το νομό το 1977, ενώ η πρώτη φορά που μέλη από τη Φλώρινα έρχονται σε επαφή με την υπόλοιπη οργάνωση είναι στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη του ίδιου έτους. Οι αρχαιρεσίες για την εκλογή αντιπροσώπων στη Συνδιάσκεψη έγιναν παράλληλα με την εκλογή μελών της Νομαρχιακής Επιτροπής. Πριν από τις εκλογές, στις οποίες συμμετείχαν μέλη από διάφορες περιοχές του νομού, θεωρήθηκε ωφέλιμο να τεθούν από το κλιμάκιο ορισμένα κριτήρια, τα οποία είναι ενδεικτικά των χαρακτηριστικών που θεωρούνταν ενδεδειγμένα από τα κεντρικά για τα στελέχη του ΠΑΣΟΚ⁴⁷⁰:

1. *Η μακρόχρονη πολιτική δράση του μέλους στους αγώνες του Λαού.*
2. *Η συνεπής και συνεχής δράση του μέσα στην οργάνωση για τη σωστή άντρωση της και το δέσιμό της με τον Λαό.*
3. *Το κύρος του (πολιτικό, ηθικό) μέσα σε όλο το Λαό του Νομού και η αμετάθετη πάλη του για την προαγωγή των συμφερόντων της οργάνωσης και ΟΧΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ.*
4. *Κανένα ψευτοδίλλημα: ‘να μούνε όσοι είναι από τη Φλώρινα’ ή ‘να μούνε όσοι είναι επιστήμονες’.*

Εκείνη την περίοδο ξεκινά η προσπάθεια αμφισβήτησης της ηγεμονίας του Στεφανίδη και του περιβάλλοντός του. Προέρχεται από κύκλο μελών γύρω από δύο νέους επιστήμονες, τους Α. Αλεξανδρίδη και Θ. Νικολαΐδη, χωρίς προηγούμενη σχέση με την πολιτική ζωή της Φλώρινας. Στα πρακτικά της ΝΕ Φλώρινας το όνομα του Α. Αλεξανδρίδη εμφανίζεται το 1977. Αναλαμβάνει Α΄ γραμματέας της ΝΕ διαδεχόμενος τον Π. Στεφανίδη. Στη συνέχεια, την ίδια θέση, αναλαμβάνει ο Θ. Νικολαΐδης⁴⁷¹. Αυτή η αλλαγή προσώπων στην κορυφή της

⁴⁶⁹ Παρατηρήσεις της ΠΝΕ Φλώρινας πάνω στην εισήγηση της Εκτελεστικής Γραμματείας για τη μελλοντική πορεία του κινήματος, Από Π. Στεφανίδη, 16/12/1976.

⁴⁷⁰ Λ. Τζιόλας, Προς Τριμελή Γραμματεία ΟΕΣ, 20/6/1977.

⁴⁷¹ Αυτή την περίοδο, επιστολές από πρόσωπα του περιβάλλοντος Στεφανίδη, μέλη της ΝΕ, απευθύνονται στο Εκτελεστικό Γραφείο βάλλοντας κατά των Α. Αλεξανδρίδη και Θ. Νικολαΐδη. Συγκεκριμένα, καταγγέλλουν το γεγονός ότι ο Αλεξανδρίδης έγινε Α΄ Γραμματέας της ΝΕ ενώ σκόπευε να είναι υποψήφιος βουλευτής, αλλά και την υποστήριξη που έλαβε από τον υπεύθυνο κλιμακίου Λ. Τζιόλα. Στις επιστολές παρατίθενται περιστατικά που, όπως αναφέρει ο συντάκτης *‘προέκυψαν από την παρακολούθηση του Νικολαΐδη’*, με σκοπό να δημιουργηθούν αμφιβολίες για την

οργάνωσης στο νομό σημειώνει την αρχή της θεσμοθέτησης των διαδικασιών εκπροσώπησης.

Η εσωκομματική σύγκρουση μεταξύ των δύο κύκλων μελών επηρέασε την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης στο νομό. Στις συνεχείς συγκρούσεις που θα ακολουθήσουν, η υποστήριξη των απεσταλμένων του κέντρου Λ. Τζιόλα και Δ. Γαϊτανίδη, είναι σαφής και ρητή υπέρ των Αλεξανδρίδη και Νικολαΐδη. Επηρεάζει το συσχετισμό δυνάμεων και, τελικά, τη φυσιολογία που αποκτά η οργάνωση. Στις εκθέσεις τους το 1977 υποστήριζαν ότι η οργάνωση στη Φλώρινα ξεκινά ουσιαστικά από εκείνη τη στιγμή και ότι τα δύο καινούργια πρόσωπα, *‘σύντροφοι που προέρχονται από τον επιστημονικό χώρο’*, συνιστούν το στοιχειώδες στελεχιακό δυναμικό για την ανάπτυξή της⁴⁷². Ο ρόλος των απεσταλμένων των κλιμακίων είχε επιπλέον βαρύτητα, καθώς στο νομό δεν υπήρχε βουλευτής που να συνοδεύει στις διαδικασίες⁴⁷³.

Οι εκθέσεις που παρέδιδαν τα κλιμάκια στο Οργανωτικό μεταφέρουν τη σαφήνεια με την οποία τάσσονταν κατά του ρόλου του υποψήφιου βουλευτή Π. Στεφανίδη, αλλά και των αιτίων που τον θεωρούσαν ακατάλληλο⁴⁷⁴. Του καταλόγιζαν *‘πατερναλιστική λειτουργία’* και *‘παλαιοκομματική νοοτροπία’*, ότι επιδιώκει να φαίνεται ως *‘η ηγεσία του κόμματος στο νομό, εκμεταλλεζόμενος το γεγονός για επαγγελματικούς λόγους’* αλλά και ως υπεύθυνο για την ανικανότητα της οργάνωσης να λειτουργήσει συλλογικά και ως *‘ανασχετικό παράγοντα’*. Τον θεωρούν υπεύθυνο της υποκατάστασης των λειτουργιών των οργάνων από *‘δεσμούς φιλικών σχέσεων, πράγμα που οδηγεί σε στρεβλωτική ανάπτυξη της οργάνωσης’*. Σχετικά με την εξωστρεφή λειτουργία της οργάνωσης, σημειώνουν ότι: *‘Η ΝΕ δεν εργαζόταν σε μαζικό ή οργανωτικό επίπεδο, αλλά πραγματοποιούσε εξορμήσεις στα χωριά που είχαν τη μορφή προεκλογικής εξόρμησης για την Ένωση Κέντρου’*.

πίστη του τελευταίου στο πρόσωπο του Προέδρου και την εντιμότητά του. Κλείνοντας, παρακαλεί να διαγραφεί ο Νικολαΐδης γιατί αποτελεί εμπόδιο στο να προσχωρήσουν στο ΠΑΣΟΚ οι υποστηρικτές της ΕΔΗΚ. Από Γ. Τσαούση Λ. Καρακόλη, Προς Εκτελεστικό Γραφείο ΠΑΣΟΚ, 30/11/1977. Από Λ. Καρακόλη, Προς Εκτελεστικό Γραφείο ΠΑΣΟΚ, 2/12/1977.

⁴⁷² Από Λ. Τζιόλας, Προς Τριμελή Γραμματεία ΟΕΣ, 20 Ιουνίου 1977. Από Δ. Γαϊτανίδη, Προς το Εκτελεστικό Γραφείο, Συνοπτική Έκθεση για τη ΝΕ Φλώρινας, 31/3/1977.

⁴⁷³ Προκειμένου να συμπληρωθεί το κενό που καλυπτόταν από τον υποψήφιο Στεφανίδη, ο Γαϊτανίδης ζητούσε συμμετοχή στα κλιμάκια της Φλώρινας των βουλευτών της Κοζάνης. Από Δ. Γαϊτανίδη, Προς την ΟΕΣ, Έκθεση για τη ΝΕ Φλώρινας, 22/6/79.

⁴⁷⁴ Δ. Γαϊτανίδης, Έκθεση για τη ΝΕ Φλώρινας, Προς την ΟΕΣ, 30 Δεκεμβρίου 1977.

Κριτική γινόταν στον Π. Στεφανίδη και στο περιβάλλον του (αλλά και στον έτερο υποψήφιο Θ. Γκροσδούλη), τόσο από τους ανώτερους στην εσωκομματική ιεραρχία όσο και από Τοπικές Οργανώσεις. Η παρακάτω επιστολή της ΤΟ Λεχόβου προς τη Νομαρχιακή είναι ενδεικτική της έντασης της εσωκομματικής διένεξης, που το 1977 σχηματοποιείται και στη συνέχεια κορυφώνεται⁴⁷⁵:

‘Ο προεκλογικός αγώνας στο νομό μας διεξήχθη μέσα σε καθαρά αστικά πλαίσια (κουμπαριά, φιλίες, γνωριμίες, μοίρασμα σταυρωμένων ψηφοδελτίων κ.λπ.) που δυσκόλεψαν τον πολίτη να καταλάβει την ταυτότητα του κινήματός μας σαν φορέα της Αλλαγής. Ενώ ο κόσμος, από τις ομιλίες του Προέδρου στην τηλεόραση, εφημερίδες κ.λπ. είχε μία πολλή ωραία εικόνα για το ΠΑΣΟΚ, πολλοί χωρικοί με την εμφάνιση των υποψηφίων μας απογοητεύτηκαν, γιατί οι ομιλίες τους δεν είχαν καμία σχέση με το πρόγραμμα και την ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ. Πολλοί έλεγαν ότι αν δεν ερχόσασταν να μιλήσετε στο χωριό θα παίρνατε περισσότερες ψήφους.

Αυτό οφείλεται κατά τη γνώμη μας στο γεγονός ότι οι υποψήφιοί μας δεν είχαν μπει στο νόημα της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ. Ήταν ακατάρτιστοι, δεν μελέτησαν το περίφημο αυτό πρόγραμμα που δημοσίευσε το Κίνημα και βρίσκει απήχηση στο λαό. Σε όλη την προεκλογική περίοδο δεν αναφέρθηκε ούτε μία φορά τι είναι αυτοί οι αγροτοβιομηχανικοί συνεταιρισμοί νέου τύπου που περιέχονται μέσα στο πρόγραμμα του κινήματος και τα χαρακτηριστικά τους, για να καταλάβει ο λαός πως όταν το ΠΑΣΟΚ μιλάει για συνεταιρισμούς εννοεί κάτι άλλο από τους ήδη υπάρχοντες μεταπρατικούς συνεταιρισμούς...

Αναφέρονταν στο θέμα της ΕΟΚ και δεν γνώριζαν τις θέσεις του κινήματος απέναντι στην ΕΟΚ. Σε μία ομιλία του ο ένας από τους υποψηφίους μας (ο Στεφανίδης) είπε ότι το ΠΑΣΟΚ λέγεται σοσιαλιστικό κίνημα και όχι κόμμα διότι σε αυτό μπορούν να ανήκουν όλοι ανεξάρτητα από ιδεολογία, αριστεροί, κεντρώοι, δεξιοί, σοσιαλιστές κ.λπ. Αυτές οι εκφράσεις αποπροσανατολίζουν τον κόσμο αντί να τον προσελκύσουν στο χώρο μας. Ο τριπλασιασμός της δύναμης του ΠΑΣΟΚ δεν οφείλεται στους υποψηφίους, αλλά στην πανελλήνια απήχηση που είχε το κίνημα και στο πρόσωπο του Προέδρου... Στο νομό μας δεν υπήρξε ποτέ σωστή οργάνωση. Η ΠΝΕ που υπήρξε δούλευε αποκλειστικά σε προσωπική βάση με την πινακίδα του ΠΑΣΟΚ κρεμασμένη στο γραφείο ενός που έκοβε και έραβε, του Στεφανίδη. Στο νομό Φλώρινας υπάρχει μόνο η δική μας ΤΟ που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία δική μας και όχι της ΠΝΕ. Μάλιστα σε ορισμένα χωριά που προσπάθησαν να ιδρύσουν ΤΟ ο Στεφανίδης, τότε Γραμματέας της ΠΝΕ, έφερε προσκόμματα.’

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι επαναλαμβάνεται η πρακτική για την οποία έγινε αναφορά και στην περίπτωση του Ηρακλείου. Παράγοντες που προέρχονται από την Ένωση Κέντρου αντιδρούν ή προκαλούν προσκόμματα στη δημιουργία ΤΟ, καθώς έχουν συνηθίσει να δουλεύουν με προσωπικά δίκτυα

⁴⁷⁵ ΤΟ Λεχόβου, Προς Νομαρχιακή Επιτροπή ΠΑΣΟΚ Φλώρινας, Έκθεση σχετική με τον προεκλογικό αγώνα, 22/12/1977.

υποστήριξης υποψηφίων και βρίσκουν τη συγκρότηση οργανώσεων δευτερεύουσας σημασίας ή ακόμα και αντιθετική ως προς τα συμφέροντά τους. Ο υπεύθυνος για τη Φλώρινα από τον Τομέα Οργανωτικού Δ. Γαϊτανίδης γίνεται μέρος της διαμάχης που κλιμακώνεται. Στο τέλος του 1977, σε έκθεσή του προς το Εκτελεστικό Γραφείο τάσσεται ξεκάθαρα υπέρ των 'κομματικών'. Κατονομάζει τον Στεφανίδη ως αποκλειστικά υπεύθυνο για την υπολειτουργία της οργάνωσης και τον καταγγέλλει για παρακράτηση στο γραφείο του όλων των εντύπων που αποστέλλουν τα κεντρικά (ημερολόγια, κυβερνητικό πρόγραμμα, *Εξόρμηση* κ.ά.) με αποτέλεσμα να μη φτάνουν στα γραφεία της οργάνωσης που είχαν δημιουργηθεί πριν λίγους μήνες⁴⁷⁶. Ζητά έως και την απομάκρυνση του υποψήφιου βουλευτή από το κόμμα, πιστεύοντας ότι *'έτσι τα παιδιά της ΝΕ θα μπορέσουν να προχωρήσουν'*.

Η τελική ευθεία 1978-1981

Οι επιστολές από την πλευρά των κλιμακίων προς τα κεντρικά του κόμματος συνεχίζουν στο ίδιο κλίμα και τα επόμενα χρόνια. Τονίζουν ότι τα όργανα έχουν παραλύσει εξαιτίας της αντίθεσης των δύο κύκλων και προτείνουν να απαγορευτεί με απόφαση της Επιτροπής Οργανωτικού οποιαδήποτε συζήτηση σχετική με το θέμα μέσα στα όργανα του κινήματος για έξι μήνες. Το 1978 είναι η πρώτη χρονιά που ξεκινούν εξορμήσεις στα χωριά με σκοπό τη δημιουργία ΤΟ⁴⁷⁷. Σύμφωνα με έκθεση κλιμακίου, του πρώτου πολυμελούς που επισκέφτηκε το νομό, στο συνδικαλιστικό - συνεταιριστικό χώρο δεν είχε γίνει καμία δουλειά, καθώς αυτός ο χώρος δεν υφίστατο⁴⁷⁸.

Παρά την απόφαση των κεντρικών για απαγόρευση συζητήσεων σχετικών με την εσωκομματική διένεξη, στα κομματικά έγγραφα γίνεται αναφορά μόνο σε αυτό το θέμα. Σε όλη τη διάρκεια του έτους οι εκατέρωθεν καταγγελίες είναι πολλές και σκληρές σε περιεχόμενο. Η πλευρά των Νικολαΐδη (Α' Γραμματέα της

---

⁴⁷⁶ Από Δ. Γαϊτανίδη, Προς Εκτελεστικό Γραφείο, Έκθεση μετά από ενημερωτική συνάντηση με μέλη της ΝΕ Φλώρινας, 30/12/1977.

⁴⁷⁷ Αναφορά κλιμακίου για κάθε χωριό ξεχωριστά, Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Κείμενο 2.

⁴⁷⁸ Κλιμάκιο Φλώρινας - Καστοριάς (συντάκτης Τ. Μαλέλης), Προς Ειδική Επιτροπή Κλιμακίων, Επίσκεψη στη Φλώρινα, 31/7/1978. Στην αναφορά του κλιμακίου σημειώνεται: *'Μοναδική εξαίρεση ο Παναγροτικός Σύλλογος 'Προμηθεύς': 4 δημοκρατικά, 4 αντιδραστικά μέλη, προσπάθεια να προσελκυσθεί ο Πρόεδρος από το κίνημα'*.

NE) και Αλεξανδρίδη κατηγορείται, μεταξύ άλλων, ότι λειτουργεί σαν Νομαρχιακή Επιτροπή μόνο του τμήματος της οργάνωσης που τους υποστηρίζει, αποκλείοντας τους υπόλοιπους. Συγκεκριμένα περιστατικά που καταγγέλλονται στο πειθαρχικό του κόμματος αφορούν τον Νικολαΐδη και έχουν να κάνουν με στοχευμένες ελλειπείς ενημερώσεις, με σκοπό την απουσία προσώπων σε κρίσιμες συνεδριάσεις, την επιλεκτική διακίνηση των πληροφοριών που έρχονταν από τα κεντρικά, ακόμα και τη μη δυνατότητα πρόσβασης σε έντυπα του κόμματος, όπως οι αιτήσεις μελών, που, όταν μέλη της ΝΕ θέλησαν να τις προμηθευτούν, αναγκάστηκαν να πάνε στην Έδεσσα και να τις πάρουν από την εκεί ΝΕ⁴⁷⁹. Στις καταγγελίες από τον κύκλο του Στεφανίδη γίνεται αναφορά τόσο στην ‘σλαβομακεδονική’ καταγωγή του Νικολαΐδη, όσο και στις σχέσεις του με το ΚΚΕ. Σε γενικές γραμμές πρόκειται για δύο χωριστές οργανώσεις που δυσκολεύονται ακόμα και να συνυπάρξουν στον ίδιο χώρο, πόσο μάλλον να εργαστούν εποικοδομητικά και να απευθυνθούν στην τοπική κοινωνία. Ο βαθμός έντασης είναι πολύ μεγαλύτερος συγκριτικά με το Ηράκλειο, όπου κρατούνταν τα προσχήματα. Εδώ τα χτυπήματα είναι πάντα ‘κάτω από τη ζώνη’. Καθώς δεν τηρούνται διαδικασίες, όπως π.χ. πρακτικά συνεδριάσεων, ο καθένας μπορεί να ισχυριστεί οτιδήποτε για τον οποιοδήποτε και το κάνει απευθυνόμενος στα ανώτερα όργανα του κινήματος.

Το 1978 ο Στεφανίδης αφού έχει χάσει τον έλεγχο της Νομαρχιακής Επιτροπής (από το 1977 μέχρι το τέλος της περιόδου ουσιαστικά εναλλάσσονται ως Α΄ Γραμματείς της ΝΕ οι Αλεξανδρίδης και Νικολαΐδης), εκλέγεται Α΄ Γραμματέας της Συντονιστικής Επιτροπής της ΤΟ Φλώρινας. Η ΝΕ δεν αναγνωρίζει τη σύνθεση⁴⁸⁰. Το αποτέλεσμα είναι η εκλογή δύο διαφορετικών Συντονιστικών Επιτροπών. Ο Στεφανίδης φροντίζει να δημοσιευθούν τα αποτελέσματα στον τοπικό Τύπο και αποστέλλει τα αποκόμματα στον Α. Τσοχατζόπουλο και το Εκτελεστικό Γραφείο επιδιώκοντας να νομιμοποιήσει το αποτέλεσμα⁴⁸¹. Η άλλη πλευρά αντλεί τη νομιμοποίηση της από την παρουσία

---

⁴⁷⁹ Από Κ. Δαμιανίδη, Ε. Γκερσάνο, Κ. Γκότση, Σ. Καμπασιτίσαλη, μέλη της ΝΕ Φλώρινας, Προς το Εκτελεστικό Γραφείο του ΠΑΣΟΚ, 6/6/1978. Από Δ. Κοσμά, Ε. Γκερσάνο Αμύνταιο, Προς Α΄ Γραμματέα Ν.Ε. Φλώρινας Θ. Νικολαΐδη, (κοινοποίηση Επιτροπή Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ), 24/7/1978. Από 6 μέλη ΤΟ Φλώρινας, Προς Επιτροπή Οργανωτικού (κοινοποίηση Πρόεδρο και Εκτελεστικό Γραφείο), Αίτηση, 27/3/1979. Ο Νικολαΐδης απαλλάχτηκε από όλες τις κατηγορίες με απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου. Απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ, 8/11/1979.

⁴⁸⁰ ΤΟ Φλώρινας, Προς Επιτροπή Οργανωτικού, 22/2/1978.

⁴⁸¹ ‘Εξελέγη νέα Συντονιστική Επιτροπή στο ΠΑΣΟΚ’, *Έθνος* 25/2/1978. ‘Η νέα Συντονιστική Επιτροπή του ΠΑΣΟΚ’, *Αλλαγή* 25/2/1978.

αντιπροσώπων του κλιμακίου στις αρχαιρεσίες και από τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων στην *Εξόρμηση*. Το περιβάλλον των ‘κομματικών’ είχε προνομιακή πρόσβαση στην εφημερίδα του κόμματος, ενώ οι ‘παλαιοκομματικοί’ είχαν προβάδισμα στον τοπικό Τύπο. Το κλιμάκιο συνεχίζει σταθερά να στηρίζει το νέο πόλο και αμφισβητεί ακόμα και την ιδιότητα του μέλους στον Στεφανίδη και σε άτομα του περιβάλλοντός του που υπήρξαν από τα ιδρυτικά μέλη το 1975. Αντιδρώντας, οι τελευταίοι δεν συμμετέχουν στις διαδικασίες της ΝΕ⁴⁸².

Σε έκθεσή του προς τον Πρόεδρο, ο βουλευτής επικρατείας Σ. Πλασκοβίτης που συμμετείχε σε κλιμάκιο στην περιοχή επιβεβαιώνει τη θέση που είχαν οι Τζιόλας και Γαϊτανίδης ως προς τους δύο πόλους που είχαν διαμορφωθεί στη ΝΕ, αλλά και ως προς το ρόλο του Π. Στεφανίδη⁴⁸³. Η θέση του είναι ότι *‘τα κεντρικά όργανα πρέπει να λάβουν οριστικά απόφαση μεταξύ Στεφανίδη και λοιπόν μελών της ΝΕ.’* και ότι μόνο με τη στήριξη από τα κεντρικά του κύρους της ΝΕ θα μπορέσει να συγκροτηθεί η πλούσια λαϊκή βάση που *‘αναγκαστικά στέκει επιφυλακτική’*. Στη συνέχεια διαπιστώνει: *‘Είναι η σοβαρή επιρροή που ασκεί σε μερίδα του δημοκρατικού κόσμου ο παλιός αγωνιστής και πολιτευτής της ΕΔΗΚ Θεοχαρίδης. Πληροφορίες στελεχών και φίλων του ΠΑΣΟΚ τον αναφέρουν σαν πρόθυμο να προσχωρήσει στην παράταξή μας, αν εκδηλωθεί από μέρους μας σχετική πρωτοβουλία’*. Είναι ενδεικτικό του πολιτικού εύρους στο οποίο κινούνταν το κόμμα ότι η γκάμα των πιθανών αντιπροσώπων του κινούνταν από τον Θεοχαρίδη, που στη συνέχεια προσχώρησε στη ΝΔ, έως τον Αλεξανδρίδη. Πρόκειται για πρόσωπα που εξέφραζαν πολύ διαφορετικές πολιτικές θέσεις και αντιλήψεις. Τέλος, συνιστά με έμφαση επίσκεψη του Προέδρου στην περιοχή, του οποίου το κύρος *‘θα συμβάλει αποφασιστικά στην ευόδωση του κινήματος στην περιοχή’*.

Είναι χαρακτηριστικό των καναλιών επικοινωνίας που διαμορφώνονταν εντός του κόμματος ότι η πλευρά Στεφανίδη απηύθυνε πάντα τις διαμαρτυρίες της προς το Εκτελεστικό Γραφείο, καθώς θεωρούσε ότι εκεί μπορεί να βρει υποστήριξη και όχι προς τον Τομέα Οργανωτικού Επαρχίας, που ήταν το αρμόδιο όργανο και σε αυτό απηύθυνε τις επιστολές της η άλλη πλευρά. Ως προς τα παραπάνω, ο τότε υπεύθυνος από το Οργανωτικό Δ. Γαϊτανίδης σχολιάζει⁴⁸⁴:

⁴⁸² Κλιμάκιο Φλώρινας/Καστοριάς, Προς Ειδική Επιτροπή Κλιμακίων, Επίσκεψη στη Φλώρινα, 8/7/1978. Εκτελεστικό Γραφείο, Προς ΤΟ Φλώρινας, 26/6/1978.

⁴⁸³ Από Σ. Πλασκοβίτη, Προς Πρόεδρο, Έκθεση, 24/1/1978.

⁴⁸⁴ Δ. Γαϊτανίδης, Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

‘Ο Στεφανίδης σκεφτότανε ότι αφού εγώ ήμουν στο Οργανωτικό ό,τι και να έστελνε θα το έπνιγα, άρα απευθυνότανε στο Εκτελεστικό. Ο Στεφανίδης χρησιμοποιούσε το ντόπιο στοιχείο για την ανέλιξή του με παλαιοκομματική λογική. Με τον Αλεξανδρίδη ήμασταν φίλοι από τη Γερμανία και πιο κοντά στις αντιλήψεις. Αποφασίσαμε στο Οργανωτικό στα πλαίσια της προσπάθειας άμβλυνσης της διαίρεσης, να σταματήσω για λίγο καιρό να είμαι υπεύθυνος στη Φλώρινα γιατί αφού και εγώ και ο Αλεξανδρίδης ήμασταν Πόντιοι, πιστεύανε πως ό,τι και να συζητάγαμε στο τέλος θα στήριζα τον Αλεξανδρίδη.’

Οι εσωκομματικές διενέξεις κορυφώθηκαν το Μάιο του 1978, όταν αποκαλύφθηκε η πλαστογράφηση βεβαιώσεων από τον Στεφανίδη, σχετικών με την καταγωγή του, προκειμένου να επιτευχθεί η προνομακή εγγραφή των παιδιών του στο πανεπιστήμιο. Ντόπιος στην καταγωγή και υποψήφιος βουλευτής σε ένα νομό του οποίου η πλειοψηφία ήταν ντόπιοι και είχαν υποφέρει για αυτό, δηλώθηκε παράνομα Βορειοηπειρώτης και ξεσήκωσε αντιδράσεις στη Φλώρινα, ενώ το θέμα έφτασε μέχρι και τις αθηναϊκές εφημερίδες⁴⁸⁵. Μέλη της ΝΕ Φλώρινας αντέδρασαν⁴⁸⁶. Μετά από αλληπάλληλες πιέσεις, η Πειθαρχική Επιτροπή της Κεντρικής Επιτροπής αποφάσισε να διατηρήσει σε ισχύ επ’ αόριστον την αναστολή της συμμετοχής του Στεφανίδη στα όργανα του κινήματος⁴⁸⁷: *‘Επειδή η λειτουργία του σ. Παύλου Στεφανίδη είναι απαράδεκτη για μέλος του κινήματος και είχε δυσμενείς επιπτώσεις για το κίνημα, που το εξέθεσε δημόσια στην περιοχή της Φλώρινας’*. Ωστόσο, ο Στεφανίδης παρέμεινε υποψήφιος του κινήματος και στις επόμενες εκλογές, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία που έδιδαν τα κεντρικά όργανα του κόμματος στην ψήφο των ντόπιων, στην ισχύ των παλαιοκομματικών δικτύων, αλλά και στη διατήρηση των εσωκομματικών ισορροπιών, δεδομένου ότι οι απεσταλμένοι του οργανωτικού παρείχαν αταλάντευτα την υποστήριξή τους στην άλλη πλευρά.

Ως προς τους μαζικούς χώρους, δεν έγινε καμία πρόοδος μέσα στο 1978. Στο χώρο των αγροτικών συλλόγων υπήρχε μέτρια πρόσβαση, ενώ οι αγροτικοί συνεταιρισμοί ελέγχονταν από τη ΝΔ. Στον εργατοϋπαλληλικό χώρο δεν υπήρχε

⁴⁸⁵ Η περίπτωση πλαστογράφησης των πιστοποιητικών, που αφορούσε άλλα 11 άτομα πέρα από το Στεφανίδη, δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες της Αθήνας σε εκτενή άρθρα. Ενδεικτικά: *‘Και επίσημα χαρτιά πλαστογραφούσαν «Βορειοηπειρώτες» για εισαγωγή στα Πανεπιστήμια’*, *Τα Νέα* 7/5/1978.

⁴⁸⁶ Σε εμπιστευτική επιστολή ενός από αυτά προς το Οργανωτικό, αναφέρεται: *‘Ο Στεφανίδης κίνησε εναντίον του ποινική δίωξη και σύρεται καθημερινά ως κατηγορούμενος στα ανακριτικά γραφεία. Έδωσε τροφή στον Τύπο και έγινε αντικείμενο πρωτοφανούς χλεύης στον τόπο μας’*. Από Χ. Αλτίνη, Μέλος ΝΕ Φλώρινας, Προς ΝΕ Φλώρινας, *‘Εμπιστευτική Επιστολή’*, 3/1979.

⁴⁸⁷ Απόφαση 221/8-12-78 της Πειθαρχικής Επιτροπής της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, *‘Παραπομπή Π. Στεφανίδη’*. Απόφαση 3/13-6-79 της Πειθαρχικής Επιτροπής της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, *‘Παραπομπή Π. Στεφανίδη’*.

καμία πρόσβαση. Στους δύο δήμους (Φλώρινας και Αμύνταιου) η ΝΔ είχε σχεδόν αποκλειστικό έλεγχο, ενώ η επιρροή του ΠΑΣΟΚ δεν ξεπερνούσε το 15% των κοινοτήτων του νομού. Καμία εκδήλωση ή ομιλία δεν οργανώθηκε μέσα στο έτος. Στο οργανωτικό επίπεδο, από 5 οργανώσεις που συγκροτήθηκαν το 1975, μετά από τρία χρόνια προστέθηκαν μόλις 6.

Το 1979 εντοπίζεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Ν.Ε. η πρώτη προσπάθεια για συστηματική οργανωτική δουλειά με καταγραφή των μαζικών χώρων και των κοινοτήτων του νομού, δημιουργία κλιμακίων επαρχίας της Ν.Ε., τήρηση αρχείων, είσπραξη συνδρομών, τήρηση τακτικών συναντήσεων και προώθηση της 'Εξόρμησης' 'από σπίτι σε σπίτι με χαρτογράφηση των ανθρώπων της γειτονιάς που πουλιέται η εφημερίδα'⁴⁸⁸. Κομματικά γραφεία υπήρχαν μόνο σε τρεις περιοχές (Φλώρινα, Αμύνταιο, Λέχοβο)⁴⁸⁹. Μέχρι το 1979 η οργάνωση δεν είχε ασχοληθεί συστηματικά με τα παραπάνω, τα οποία προϋποθέτουν πολλές εθελοντικές εργατοώρες από τα μέλη και επαγγελματισμό, στοιχεία που όπως φάνηκε στη συνέχεια δεν υπήρχαν⁴⁹⁰. Πρόκειται για το σημείο που χαρακτήριζε την περίπτωση του Ηρακλείου και συντέλεσε στην επιτυχία του κόμματος στο νομό, παρά και τις εκεί εσωκομματικές διενέξεις των παραγόντων.

Επεδίωξαν να καταγράψουν σε όλες τις οργανώσεις, όλα τα μέλη με χρέωση κάποιου μαζικού χώρου στον οποίο θα δραστηριοποιούνταν και τέθηκε ως προτεραιότητα η δημιουργία Κλαδικής Οργάνωσης (Κ.Ο.) εργατοϋπαλλήλων, επιστημόνων και νεολαίας. Ιδιαίτερη έμφαση έδιναν στους εξής χώρους: αγροτικό, συνδικαλιστικό, επιστημονικό, νεολαίας, ενώ για πρώτη φορά γίνεται αναφορά στο 'χώρο της γυναίκας'⁴⁹¹. Η πρόσβαση που είχε η οργάνωση στους μαζικούς χώρους

---

⁴⁸⁸ Από Δ. Γαϊτανίδη, Προς Οργανωτικό Επαρχίας, Πρακτικά συνεδρίασης ΝΕ και Κλιμακίου Επαρχίας, 31/3/1979.

⁴⁸⁹ Από Δ. Γαϊτανίδη, Προς Οργανωτικό Επαρχίας, Έκθεση για τη ΝΕ Φλώρινας, 22/6/1979.

⁴⁹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε επίπεδο Νομαρχιακής είχε συζητηθεί η αναγκαιότητα ύπαρξης επαγγελματικών στελεχών. Έκτακτο Πρακτικό ΝΕ Φλώρινας, 12/9/81.

⁴⁹¹ Σε έκθεσή του που ακολουθεί μετά από τρεις μήνες, ο υπεύθυνος κλιμακίου δίνει αναλυτική αναφορά ως προς τη δύναμη του κόμματος στους μαζικούς χώρους: 1. Αγροτικοί σύλλογοι, υπάρχει ένας στον οποίο από τα 9 μέλη του Δ.Σ. οι 4 είναι φίλοι του ΠΑΣΟΚ. 2. Συνεταιρισμοί υπάρχουν 2, Φλώρινας με πρόεδρο φίλο του ΠΑΣΟΚ και Αμύνταιου που ελέγχεται από Δεξιά, αλλά ο διευθυντής είναι φίλος του ΠΑΣΟΚ. 3. Επιστημονικοί σύλλογοι. Δικηγορικός, ο πρόεδρος είναι φίλος του ΠΑΣΟΚ. Πολιτιστικοί σύλλογοι (στέγη φιλότεχνων) ελέγχεται από τη Δεξιά. Αθλητικά σωματεία, ελέγχουμε 50% των προεδρείων. 4. Δήμοι 2, Φλώρινας (Δεξιά) δύο φίλους σε αντιπολίτευση. Αμύνταιου (Δεξιά) ένα φίλο αντιπολίτευση και ένα μέλος. Από τις κοινότητες ελέγχουμε το 30%. 5. Το Εργατικό Κέντρο ελέγχεται από τη Δεξιά, ο πρόεδρος των οικοδόμων είναι μέλος του ΠΑΣΟΚ. 6. Κ.Ο. έγινε μία καλή προσπάθεια με 15 καθηγητές γυμνασίου και 2 γιατρούς. Γίνεται προσπάθεια στην Κ.Ο. εργολάβων. Από Δ. Γαϊτανίδη, Προς Οργανωτικό Επαρχίας, Έκθεση για τη ΝΕ Φλώρινας, 22/6/1979.

ήταν ελάχιστη. Ιδιαίτερα αν συγκριθεί με το Ηράκλειο, όπου ήταν πολλές οι θέσεις που μπορούσαν να μοιράσουν στα κάθε λογής συμβούλια και επιτροπές, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας επιπλέον παράγοντας τριβής στις οργανώσεις. Στη Φλώρινα πραγματικό αντίκρισμα είχαν οι διαξιφισμοί μόνο γύρω από τη θέση του υποψήφιου βουλευτή του κόμματος, αλλά και πάλι η ένταση που δημιουργήθηκε γύρω από το χρίσμα σε αυτή τη θέση μονοπώλησε την ενέργεια της οργάνωσης.

Ως προς την παράδοση συμμετοχής σε φορείς και συλλογικότητες στη Φλώρινα, όταν υφίσταντο ήταν με πολιτισμικό περιεχόμενο. Οι σλαβόφωνοι αναζητούσαν συλλογικότητες που να τους δίνουν τη δυνατότητα πολιτιστικής έκφρασης χωρίς να συγκρούονται με το κράτος. Κατά την περίοδο της δικτατορίας αυτά τα μορφώματα μετατράπηκαν σε εθνικούς συλλόγους, με σκοπό την εμφύσηση ‘εθνικού φρονήματος’. Σε σχετική έκθεση της Ν.Ε. Φλώρινας αναφέρεται ότι⁴⁹²: *‘Η δυνατότητα παρέμβασης του κόμματος στους μαζικούς χώρους γίνεται στα πλαίσια των έντονων κατάλοιπων του εμφυλίου, του μειονοτικού προβλήματος των σλαβόφωνων και της αντίθεσής τους με τους Ποντίους’.*

Αγροτοσυνδικαλιστής της περιόδου, στις σχετικές ερωτήσεις της έρευνας τονίζει⁴⁹³: *‘Προσπαθήσαμε να φτιάξουμε νέους συνεταιρισμούς ή να διεισδύσουμε σε παλιούς. Μας ήταν πιο εύκολο να μιλάμε στον κόσμο για τα συνεταιριστικά παρά να πούμε «μπερ στο κόμμα». Οι πόντιοι ερχόντουσαν πιο εύκολα γιατί φοβόταν λιγότερο. Οι άνθρωποι πιο εύκολα ασχολιόνταν με κάτι που είχε να κάνει με την τσέπη τους’.* Στην περιοχή δεν υπήρχαν πολλοί εργάτες και το συνδικαλιστικό κομμάτι ήταν μικρό. Η δουλειά γινόταν κυρίως στους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Έως τότε αυτοί οι χώροι ελέγχονταν κύρια από τη ΝΔ. Το ΚΚΕ δεν είχε περιθώρια να δουλέψει εξαιτίας του φόβου. Το ΠΑΣΟΚ, συνεργαζόμενο μαζί του σε ορισμένες προσπάθειες, λειτουργούσε σε ένα βαθμό ως ‘ κάλυψη’ για το ΚΚΕ και σύμφωνα με τα λεγόμενα των προσώπων που παραχώρησαν συνέντευξη υπήρχε συνεργασία σε όλα τα θέματα σε επίπεδο ανώτερων κομματικών οργάνων στο νομό.

---

⁴⁹² Από ΝΕ Φλώρινας, Προς Εκτελεστικό Γραφείο, 15/5/1979.
⁴⁹³ Χ. Π., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

Το 1980 η εικόνα δεν διαφοροποιείται. Η οργάνωση δεν έχει αναπτυχθεί καθόλου, πράγμα που σύμφωνα με τους υπεύθυνους του κλιμακίου⁴⁹⁴: *‘Οφείλεται στις παλαιοκομματικές και παραγοντικές λειτουργίες και πραχτικές με κύρια αιχμή το γνωστό πρόβλημα Στεφανίδη και στις αντιθέσεις πόντιων και σλαβομακεδόνων που υπάρχουν στο νομό και αντανακλώνται σε κάποιο βαθμό και μέσα στην οργάνωση. Η ΝΕ δεν δουλεύει συλλογικά και προγραμματισμένα και αυτό έχει να κάνει και με τις υποκειμενικές δυνατότητες των συντρόφων που την απαρτίζουν. Βέβαια και το γενικό πολιτικό επίπεδο της οργάνωσης είναι πολύ χαμηλό’*. Με τα παραπάνω δεδομένα - και ενώ οι Αλεξανδρίδης και Νικολαΐδης είχαν προσωρινά απομακρυνθεί από την οργάνωση για προσωπικούς λόγους- το κλιμάκιο προτείνει τη διάλυση της ΝΕ και διορίζει νέα, θέτοντας ξανά τους στόχους που είχαν εγκριθεί τα προηγούμενα δύο χρόνια και δεν υλοποιήθηκαν. Πρόσωπα που δεν συμμετείχαν στη νέα ΝΕ αντέδρασαν, ιδιαίτερα κατά του Δ. Γαϊτανίδη, με την κατηγορία ότι στηρίζει το περιβάλλον Νικολαΐδη και Αλεξανδρίδη και δεν τηρεί τους κομματικούς κανονισμούς και διαδικασίες. Επιστολή προς τα κεντρικά όργανα του κινήματος που καταγγέλλει τα παραπάνω και δηλώνει ότι δεν αποδέχεται την απόφαση της Κ.Ε. για αντικατάσταση των μελών της ΝΕ Φλώρινας, είχε ως συνέπεια τη διαγραφή του συντάκτη της⁴⁹⁵.

Το 1981 προστέθηκαν άλλες έξι οργανώσεις, όλες στα ανατολικά του νομού, στις 11 που υπήρχαν το 1978. Τέσσερις οργανωτικοί πυρήνες έπαψαν να λειτουργούν και έτσι υπήρχαν συνολικά 12 ΤΟ και ένας ΟΠ, ενώ το σύνολο των μελών του νομού δεν ξεπερνούσε τους 299⁴⁹⁶. Στις αρχές του έτους, για πρώτη φορά εντοπίζονται έγγραφα τα οποία δεν επικεντρώνουν στις εσωκομματικές έριδες, αλλά έχουν εξωστρεφή προσανατολισμό. Ξεκινά μία συντονισμένη προσπάθεια καταγραφής των προβλημάτων και προτάσεων για οικονομική ανάπτυξη του νομού σε επίπεδο Νομαρχιακής και Τοπικών Οργανώσεων, που ολοκληρώθηκε μέσα στους δύο πρώτους μήνες του έτους⁴⁹⁷. Τα ζητήματα που αναφέρονται συνοψίζονται σε προβλήματα υποδομών (συγκοινωνιακό/τηλεφωνικό

⁴⁹⁴ Από Επιτροπή Οργανωτικού, Προς Εκτελεστικό Γραφείο, Συνοπτική έκθεση για τη Ν.Ε. Φλώρινας, Πρόταση για δημιουργία ΟΕΣ, 17/4/1980.

⁴⁹⁵ Από Σ. Παπαδόπουλο, Προς Λ. Τζιόλα (κοινοποίηση Πρόεδρο και Εκτελεστικό Γραφείο), 2/5/1980.

⁴⁹⁶ Πρόκειται για τις ΤΟ: Αμύνταιου (μέλη 19), Αετού-Πεδινού (μέλη 15), Αγ. Παντελεήμονα (14 μέλη), Λεχόβου (31), Φιλώτα (37 μέλη), Βαλτόνερων (μέλη 13), Λακκιάς (24 μέλη), Βέγορων (μέλη 5), Ξυνού Νερού (μέλη 22), Φλώρινας, Σιταριάς, Μελίτης. Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων ΤΟ Φλώρινας, 2/1981.

⁴⁹⁷ Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων ΤΟ Φλωρίνης, 2/1981.

δίκτυο, αρδευτικά έργα, σχολεία, ταχυδρομεία), αγροτικά προβλήματα, ανεργία, μετανάστευση και μείωση του πληθυσμού, αποκατάσταση ακτημόνων και αστέγων, αναγκαστική απαλλοτρίωση αγροτικών εκτάσεων για δημιουργία θερμοηλεκτρικών μονάδων και αίτημα αποζημίωσης. Σταθερό αίτημα παρέμενε ο άμεσος και ομαδικός επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων. Το μέλος του Οργανωτικού και Υπεύθυνος για την περιοχή Δ. Γαϊτανίδης επισημαίνει ότι επρόκειτο για κεντρική απόφαση: *‘Καθώς βλέπαμε ότι οι τσακωμοί και οι φυλετικές αντιπαραθέσεις μας κλείνουν και μας περιορίζουν, αποφασίσαμε να ανοιχτούμε στην τοπική κοινωνία, λέγοντας ότι τα προβλήματα του Στεφανίδη και του Αλεξανδρίδη δεν πρέπει να μας ενδιαφέρουν. Πριν δεν μπορούσαμε να το κάνουμε αυτό γιατί έπρεπε να μαζικοποιηθεί η οργάνωση’.*

Λίγο πριν από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 γίνεται μία τελευταία προσπάθεια να παυτεί ο Στεφανίδης από υποψήφιος του κινήματος στη Φλώρινα. Η Επιτροπή Οργανωτικού επαναφέρει στο Πειθαρχικό Συμβούλιο το θέμα του Στεφανίδη, με το οποίο είχε ασχοληθεί και το 1979, με αποτέλεσμα⁴⁹⁸: *‘Την αναστολή της λειτουργίας του στα όργανα του κόμματος διότι εκκρεμεί μήνυση εναντίον του ότι αν και γηγενής απέσπασε ψευδές πιστοποιητικό ότι είναι βορειοηπειρώτης το οποίο και χρησιμοποίησε για την εισαγωγή των δύο παιδιών του στο Πανεπιστήμιο, δρώντας στα πλαίσια εξευμενισμού του κατεστημένου’.* Η καταγγελία διαβιβάστηκε από τη ΝΕ Φλώρινας στην Επιτροπή Οργανωτικού από την οποία ως μάρτυρας κατέθεσε ο Δ. Γαϊτανίδης.

Παρά τα παραπάνω, ο Στεφανίδης παρέμεινε υποψήφιος του κόμματος στη Φλώρινα και στις βουλευτικές εκλογές του Οκτώβρη του 1981. Ήταν ο πρώτος βουλευτής που εξέλεξε το ΠΑΣΟΚ στην περιοχή και υπήρξε σταθερός του εκπρόσωπος στη Βουλή έως το 1989 που έχασε την έδρα από τον Γ. Λιάνη. Σήμερα κάποιιοι εκτιμούν ότι αυτή η επιλογή προτιμήθηκε από το κέντρο *‘για να μην χαθούν οι ψήφοι των ντόπιων’* ή *‘γιατί είχε συμβάλει τα μέγιστα στο ΠΑΣΟΚ στο νομό στους πιο δύσκολους καιρούς και το όνομά του ήταν συνδεδεμένο με το ΠΑΣΟΚ’.* Ως προς την πλαστογράφηση της καταγωγής του, για την οποία είχε κατηγορηθεί⁴⁹⁹: *‘Ο καθένας θα μπορούσε να το έχει κάνει αυτό (εννοεί την πλαστογράφηση) για να βολέψει τα παιδιά του. Δεν είναι και κάτι φοβερό’.* Το

⁴⁹⁸ Παραπομπή Π. Στεφανίδη, Από Επιτροπή Οργανωτικού Προς Πειθαρχικό Συμβούλιο Αθήνα 7/8/81.

⁴⁹⁹ Δ. Γαϊτανίδης, Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005. Χ. Π., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005. Γ. Σ., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

βέβαιο είναι ότι τα κεντρικά όργανα μέχρι το Πειθαρχικό και την Επιτροπή Οργανωτικού είχαν πεισθεί για την ακαταλληλότητα του Στεφανίδη ως υποψηφίου του κόμματος. Ήταν από το Εκτελεστικό Γραφείο και τον Πρόεδρο, που υποστηριζόταν η υποψηφιότητά του. Παρά το γεγονός ότι λειτουργούσε με απόλυτα παλαιοκομματικούς όρους, τους οποίους σε επίπεδο διακηρύξεων το ΠΑΣΟΚ αντιμετώπιζε ως ανάθεμα και ανασταλτικούς για τη λειτουργία της οργάνωσης⁵⁰⁰. Η εξασφάλιση ψήφων μέσω των δικτύων υποστήριξης που διατηρούσε ο Π. Στεφανίδης κρινόταν πολύτιμη, σε βαθμό που η υπολειτουργία της οργάνωσης στην περιοχή αντιμετωπιζόταν ως μία παράπλευρη απώλεια. Τα ανώτερα όργανα του κόμματος, Εκτελεστικό Γραφείο και Πρόεδρος, ήθελαν ισχυρές οργανώσεις, εφόσον συνέδραμαν στην εκλογική αποτελεσματικότητα.

Έως τις εκλογές του 1981 η ΝΕ συνέχισε τη παθογένεια των εκατέρωθεν καταγγελιών. Ο Νικολαΐδης με την επιστροφή του συγκρούστηκε με τον τότε Α΄ Γραμματέα Γ. Στάιο σχετικά με το χρίσμα του υποψήφιου δημάρχου από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ. Αποτέλεσμα ήταν η ΝΕ να θέσει την παραίτησή της στη διάθεση του Εκτελεστικού Γραφείου ένα μήνα πριν από τις νικηφόρες εκλογές του Οκτώβρη⁵⁰¹.

ΟΙ ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΣΗΜΑΣΙΑ

Οι εσωκομματικές συγκρούσεις απασχολούσαν προνομιακά την οργάνωση στη Φλώρινα και απορροφούσαν την ενεργητικότητα και το διαθέσιμο χρόνο των στελεχών. Ο πραγματικός τους άξονας εντοπίζεται γύρω από την πανελλαδικά παρούσα διαίρεση στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, μεταξύ παλαιοκομματικών και κομματικών, που είχε και ηλικιακή διάσταση. Κοινή συνισταμένη υπήρξαν οι προσωπικές φιλοδοξίες και στρατηγικές των προσώπων. Στην παρούσα ενότητα

---

⁵⁰⁰ Ο Γαϊτανίδης επιβεβαίωσε ότι από το κέντρο είχε παρθεί η απόφαση να αμβλυνθεί η διαίρεση και να ξεπεραστεί χωρίς 'απώλειες' το πρόβλημα. Δ. Γαϊτανίδης, Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

⁵⁰¹ Από ΝΕ Φλώρινας, Προς Εκτελεστικό Γραφείο, Έκτακτο Πρακτικό 12/9/81.

αναζητούνται οι πολιτικές και ιδεολογικές εκφάνσεις τις οποίες επενδύσαν η εσωκομματική διαίρεση ανάλογα με την περίσταση. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διάσταση τη σχετική με την καταγωγή, που είχε και τις βαθύτερες ρίζες στο νομό.

Στο επίπεδο των ιδεολογικών αποχρώσεων των δύο πλευρών έχει ενδιαφέρον επιστολή καταγγελίας από το περιβάλλον Στεφανίδη προς το Εκτελεστικό Γραφείο⁵⁰². Σε αυτήν καταγγέλλεται ότι ο Νικολαΐδης προώθησε υποψήφιους άλλου πολιτικού κόμματος στις δημοτικές εκλογές σε βάρος των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ και ότι συνεργάζεται με το ΚΚΕ. Οι κατηγορίες στηρίζονταν στο γεγονός ότι κατά τον επετειακό εορτασμό των *Γιορτών του μίσους*⁵⁰³ κυκλοφόρησε προκήρυξη με την υπογραφή του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ. Το Πειθαρχικό Συμβούλιο δήλωσε ρητά ότι ο Νικολαΐδης *είχε προηγούμενη συνεννόηση και συναίνεση των αρμοδίων κεντρικών Οργάνων του Κινήματος και το κείμενο της προκήρυξης περνάει σαφώς θέσεις του ΠΑΣΟΚ*. Απέρριψε την καταγγελία και αποφάσισε να απαλλαγεί ο κρινόμενος Γραμματέας της ΝΕ Φλώρινας από κάθε κατηγορία. Το σκεπτικό ήταν ότι *δεν αποδεικνύεται ότι ευθύνεται αυτός για την υπολειτουργία της οργάνωσης*, ενώ αντίθετα αυτός είναι που *επιδιώκει να ξεπεραστούν οι αντικειμενικές και υποκειμενικές αδυναμίες που υπάρχουν*⁵⁰³. Η απολογία/απάντηση του ίδιου προς το κόμμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και έχει να κάνει με το ρόλο που έπαιζε η καταγωγή στις κοινωνικές διαιρέσεις της Φλώρινας και πώς αυτές εμπλέκονταν στις εσωκομματικές αντιθέσεις. Ο Νικολαΐδης είχε κατηγορηθεί για *αντι-καυκασισμό* στη βάση της ντόπιας καταγωγής του. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση που έδωσε σε επιστολή του προς το Πειθαρχικό, ενώ ταυτόχρονα είναι εντός του πλαισίου με το οποίο προσέγγιζε το κόμμα τη διαίρεση Ποντίων και ντόπιων⁵⁰⁴:

Σύντροφοι, η καταγωγή μου είναι πράγματι από αυτή τη ράτσα που την αποκαλούν «Σλαβομακεδόνικη». Αυτό όμως, σύντροφοι, δεν αποτελεί για μένα αμάρτημα, ούτε μου δημιούργησε κανένα κόμπλεξ αντι-καυκασισμού. Απόδειξη για αυτό είναι ότι η γυναίκα μου είναι Πόντια και τα τρία παιδιά μου είναι 'μιγάδες'. Για ένα συνειδητό αριστερό δεν μπαίνει πρόβλημα ράτσας, αυτό

⁵⁰² Από Κ. Δαμιανίδη, Ε. Γκερσάνο, Κ. Γκότση, Σ. Καμπασιτίτσαλη, μέλη της ΝΕ Φλώρινας, Προς το Εκτελεστικό Γραφείο του ΠΑΣΟΚ, 6/6/1978. Από Δ. Κοσμά, Ε. Γκερσάνο, Αμύνταιο, Προς Α' Γραμματέα ΝΕ Φλώρινας Θ. Νικολαΐδη, (κοινοποίηση Επιτροπή Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ), 24/7/1978. Από 6 μέλη ΤΟ Φλώρινας, Προς Επιτροπή Οργανωτικού (κοινοποίηση Πρόεδρο και Εκτελεστικό Γραφείο), Αίτηση, 27/3/1979. Απόφαση του Πειθαρχικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ, 8/11/1979.

⁵⁰³ Πειθαρχικό Συμβούλιο, 'Παραπομπή Θ. Νικολαΐδη Α' Γραμματέα ΝΕ Φλώρινας', Απόφαση 257/8-11-1979.

⁵⁰⁴ Από Α' Γραμματέα ΝΕ Φλώρινας Θ. Νικολαΐδη, Προς Πειθαρχικό ΠΑΣΟΚ, Απάντηση σε καταγγελία σ. Δαμιανίδη, 31/7/1979.

ενδιαφέρει τη Δεξιά και την άρχουσα τάξη για να περάσει τον διχασμό του Λαού και να κυριαρχεί. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η ενότητα του Λαού και η επίλυση της κυρίαρχης αντίθεσης μεταξύ Εργαζομένων - Κεφαλαίου.'

Σε αυτό το σημείο συνυπάρχουν οι δύο αιτίες εσωκομματικής διαίρεσης. Η σύγκρουση παλαιοκομματικών και 'κομματικών' στη Φλώρινα συνυπάρχει με τη φυλετική διαίρεση, αποκτά επιπρόσθετα χαρακτηριστικά και απαιτεί επιπλέον ελιγμούς προκειμένου να διατηρηθούν οι ισορροπίες. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η ταύτιση των μεν και των δε με τις δύο ομάδες καταγωγής δεν ήταν κάθετη και αποκλειστική, ιδιαίτερα στο εσωτερικό της οργάνωσης. Διαφορετικά δεν εξηγείται το ότι ο Νικολαΐδης, που ήταν ντόπιας καταγωγής, στήριζε σταθερά τον Αλεξανδρίδη, ποντιακής καταγωγής, ή τοποθετήσεις Ποντίων όπως, *'εμείς τα πρώτα χρόνια είχαμε αρχηγό τον Στεφανίδη, και υπακούαμε χωρίς πρόβλημα'*⁵⁰⁵. Ένας από τους συμμετέχοντες σε όσα συνέβαιναν εκείνη την περίοδο δίνει την εξής ερμηνεία⁵⁰⁶: *'Η διαίρεση ήταν κυρίως ηλικιακή και γύρω από την παλαιοκομματική νοοτροπία. Τις φυλετικές κατηγορίες τις θυμόνταν όταν θέλανε να παραγοντίσουν ή να κατηγορήσουν κάποιον'*.

Το πρόβλημα της συνύπαρξης μεταξύ Πόντιων και σλαβόφωνων επανερχόταν στις εκθέσεις των κλιμακίων ως το νούμερο ένα πρόβλημα της περιοχής και ισχυρός ανασχετικός παράγοντας στην ανάπτυξη της οργάνωσης⁵⁰⁷: *'Το σπουδαιότερο, βραχυπρόθεσμα, αλλά και μακροπρόθεσμα πρόβλημα της περιοχής είναι η καλλιέργεια και εκμετάλλευση των ντόπιων αντιθέσεων από την άρχουσα τάξη και την εξουσία που την εκφράζει για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της. Το πρόβλημα όμως δεν πρέπει να απλουστεύεται γιατί έχει πολλά αγκάθια και οποιαδήποτε τοποθέτηση θέλει περίσκεψη. Νομίζουμε ότι είναι μία αλήθεια που πρέπει να αντιληφθεί ο λαός της περιοχής ότι τέτοιες αντιθέσεις είναι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την καταπίεσή του και δεν έχουν θέση σε μία αποκεντρωμένη σοσιαλιστική κοινωνία όπως την επαγγέλλεται το ΠΑΣΟΚ'*. Στις συνεντεύξεις οι άνθρωποι επιμένουν ότι *'εντός της οργάνωσης είχαμε καταφέρει να τα ξεπεράσουμε αυτά, άλλο που μετά επανήλθαν'*. Αλλά στις αποστροφές του λόγου τους σχετικά με τη φυλετική διαίρεση αναφέρουν την ίδια στιγμή: *'Οι πρόσφυγες*

⁵⁰⁵ Λ. Κ., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

⁵⁰⁶ Χ. Π., Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.

⁵⁰⁷ Κλιμάκιο Φλώρινας/Καστοριάς, Προς Ειδική Επιτροπή Κλιμακίων, 'Επίσκεψη στη Φλώρινα', 8/7/1978. Κλιμάκιο Φλώρινας, Προς Εκτελεστικό Γραφείο, 'Συνοπτική Έκθεση για τη ΝΕ Φλώρινας', 31/3/1979.

έλεγαν δεν μας νοιάζει, οι ντόπιοι είχαν πάντα τη λογική ότι είναι πλειοψηφία και ό,τι και να γίνει μπορούν να στηριχτούν μεταξύ τους'.

Ενώ στο εσωτερικό της οργάνωσης ήταν υπαρκτή η επιδίωξη άμβλυνσης των διαιρέσεων μέσω της ισότιμης συμμετοχής και του επίσημου κομματικού λόγου, σε περιόδους έντασης των συγκρούσεων μεταξύ των δύο κύκλων γίνεται χρήση από αμφοτέρους της διαίρεσης στη βάση της καταγωγής προκειμένου να περιχαρακώσουν τους υποστηρικτές τους. Η καταφανέστερη έκφραση των παραπάνω βρίσκεται στην ανάλυση των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών του 1981, όπου η σταθερή υποψηφιότητα του Στεφανίδη βρίσκει για πρώτη φορά σοβαρό αντίπαλο στο πρόσωπο του Αλεξανδρίδη. Η επιρροή που είχαν στην κοινωνία της Φλώρινας και οι δύο κύκλοι του κόμματος γίνεται φανερό, καθώς ο Αλεξανδρίδης συγκέντρωσε 6.480 ψήφους και ο Στεφανίδης κέρδισε την έδρα με μόλις 430 ψήφους επιπλέον⁵⁰⁸.

Τα ευρήματα της επεξεργασίας των εκλογικών αποτελεσμάτων σε συνδυασμό με τον τόπο κατοικίας επιβεβαιώνουν ότι η υποστήριξη στους δύο υποψηφίους δίνονταν στη βάση της καταγωγής τους⁵⁰⁹. Τα χωριά με έντονο προσφυγικό στοιχείο ψήφιζαν μαζικά τον Αλεξανδρίδη, ενώ αυτά με ντόπιο τον Στεφανίδη. Σχεδόν απόλυτη είναι η υποστήριξη των τουρκόφωνων προσφύγων στον Αλεξανδρίδη, ενώ οι άλλες ομάδες -Βλάχοι, Αρβανίτες κ.ά.- δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερη προτίμηση. Οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ προέρχονταν από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες, ωστόσο, ως προς τη διάθεση της ψήφου τους στους υποψηφίους λειτούργησαν στη βάση κριτηρίων καταγωγής.

Η διασταύρωση των στοιχείων περί καταγωγής των ψηφοφόρων που κατοικούσαν στα χωριά της Φλώρινας με τα εκλογικά αποτελέσματα, κατέδειξε τα όρια που είχε το κόμμα ως προς τον επαναπροσδιορισμό της κύριας κοινωνικής διαίρεσης στην περιοχή. Στο ιδεολογικό επίπεδο όλοι αναφέρονταν σε αυτή ως *'ψευδή διαίρεση*', ωστόσο, αποδείχτηκε βασική συνιστώσα της πραγματικότητας. Στις περιοχές όπου υπήρχαν οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, τα αποτελέσματα δεν διαφέρουν. Παρά το γεγονός ότι ο εκεί κόσμος είχε έρθει σε αμεσότερη επαφή με το λόγο του κόμματος, αυτό δεν επηρέασε τα κριτήριά τους ως προς την επιλογή υποψηφίου, η οποία κινήθηκε στη βάση της καταγωγής τους, όπως και στο σύνολο

⁵⁰⁸ Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των Βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, Εθνικό Τυπογραφείο 1983.

⁵⁰⁹ Για την αναλυτική παρουσίαση των ψήφων που συγκέντρωσαν οι υποψήφιοι σε κάθε χωριό βλέπε Παράρτημα Κεφαλαίου 4, Πίνακας 4.

του νομού. Συμπεραίνεται ότι η μελέτη των κοινωνικών διαιρέσεων και η διαλεκτική τους σχέση με τα κόμματα δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο στον τρόπο με τον οποίο το κάθε κόμμα τοποθετείται ως προς αυτά. Προκειμένου να κατανοήσουμε το σύνολο της εικόνας οφείλουμε να αναζητάμε την έκφραση των διαιρέσεων και σε εσωκομματικό επίπεδο, καθώς και το πώς τοποθετείται η κοινωνία.

Αν επιχειρούσαμε να βγάλουμε συμπεράσματα για την εσωκομματική εξέλιξη στη Φλώρινα κάνοντας χρήση μόνο των συνεντεύξεων, χωρίς να έχουμε στη διάθεσή μας τα σχετικά έγγραφα, η ένταση των συγκρούσεων θα παρέμενε συγκαλυμμένη. Η απόσταση του χρόνου, η σύγκριση με τη μετά το 1981 περίοδο, όπου παρατηρήθηκαν χειρότερες εσωκομματικές εντάσεις, η προσωπική εμπλοκή που κάνει προσεχτικά τα άτομα που παραχωρούν συνεντεύξεις, αλλά και η έγνοια *‘να μην βλάψουμε την εικόνα του νομού’*, έκαναν τους ερωτηθέντες σε αρκετές περιπτώσεις να δηλώνουν: *‘Τότε ήμασταν ενωμένοι, δεν υπήρχαν τσακωμοί στην οργάνωση’*. Από την άλλη, είναι σαφές ότι δεν μπορούμε να μείνουμε με την εντύπωση των διαρκών συγκρούσεων και υψηλών τόνων που προκύπτουν από την αλληλογραφία με το Οργανωτικό και να συνάγουμε συμπεράσματα για το σύνολο της φυσιολογίας της οργάνωσης. Αν λάβουμε υπ’ όψη ότι τα έγγραφα που αποστέλλονταν στο Οργανωτικό γράφονταν ακριβώς με αφορμή τα προβλήματα και τους φορείς τους, γίνεται κατανοητό ότι το διαθέσιμο έγγραφο υλικό αναγκαστικά εστιάζει σε αυτά.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Για την περιοχή της Φλώρινας, αντίθετα με το Ηράκλειο, τα στοιχεία που έχουν διασωθεί ως προς την επαγγελματική ενασχόληση των μελών και τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά είναι περιορισμένα, καθώς δεν υπάρχουν καρτέλες μελών. Σε καταλόγους μελών που αποστέλλονταν στη ΝΕ από τις ΤΟ δεν αναφέρονται ποτέ στοιχεία πέραν του ονόματος. Οι μόνες σχετικές διαθέσιμες πληροφορίες

προέρχονται από αναφορές προς το Οργανωτικό σχετικά με τα μέλη που εκλέγονταν στη Νομαρχιακή και τους εκλεγμένους στο Συντονιστικό της ΤΟ Φλώρινας, αλλά και αυτές είναι περιορισμένες. Τα συμπεράσματα που συνάγονται έχουν να κάνουν με την κοινωνική θέση των στελεχών και την αντιπροσωπευτικότητα των κοινωνικών ομάδων μόνο εντός των οργάνων και όχι επί του συνόλου των μελλών.

Η εκπροσώπηση των περιοχών του νομού στη ΝΕ ήταν ευρεία και δεν μονοπωλήθηκε από κατοίκους της πρωτεύουσας του νομού. Ωστόσο, οι περιοχές που αντιπροσωπεύονταν βρίσκονται στην περιοχή Αμυνταίου, δηλαδή στα ΝΑ του νομού, όπου υπήρχαν και οι περισσότερες οργανώσεις. Το Αμύνταιο για την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ συναγωνιζόταν την πόλη της Φλώρινας, σε βαθμό που κομματικά έγγραφα που αποστέλλονταν από τα κεντρικά και αφορούσαν όλο το νομό συχνά πήγαιναν κατευθείαν στην ΤΟ Αμύνταιου, ενώ το 1981 οι συνεδριάσεις της ΝΕ γίνονταν εναλλάξ, μία στο Αμύνταιο και μία στη Φλώρινα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν στην ανατολική περιοχή του νομού που υπήρχε η μεγαλύτερη οικονομική δραστηριότητα. Εκεί βρίσκονταν οι εύφορες κοιλάδες στις οποίες είχε εγκατασταθεί ο ποντιακός πληθυσμός και σε γενικές γραμμές επρόκειτο για ένα τόπο πιο ανοιχτό στα έξωθεν ερεθίσματα.

Ως προς την απασχόληση στις περιπτώσεις είτε εκλεγμένων είτε διορισμένων μελών στα συντονιστικά όργανα, οι επαγγελματικές κατηγορίες των τεχνιτών/εργατών/αγροτών αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα, όπως συνέβαινε και στο σύνολο της κοινωνίας της Φλώρινας. Η κατηγορία των επαγγελματιών ανώτατης εκπαίδευσης αντιπροσωπεύεται σταθερά και είναι γύρω από αυτά τα πρόσωπα που συσπειρώνεται η οργάνωση. Άλλωστε τις θέσεις του Α΄ και Β΄ Γραμματέα και της διαφώτισης τις παίρνουν πρόσωπα με πανεπιστημιακή μόρφωση, ενώ οι άλλοι μοιράζονταν τις υπόλοιπες θέσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΠΑΡΟΥΣΙΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΣΤΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΑΣΟΚ ΦΛΩΡΙΝΑΣ, 1975-1980.

Εργάτες/Τεχνίτες	13
Αγρότες	9
Έμποροι	6
Επαγγελματίες Ανώτατης Εκπαίδευσης	5
Υπάλληλος	1

Πηγή: Αρχείο Τομέα Οργανωτικού, Επεξεργασία δική μου.

Σημείωση: Στον παραπάνω πίνακα μπορεί να εμφανίζεται το ίδιο πρόσωπο περισσότερες από μία φορές, για αυτό το λόγο γίνεται αναφορά στην παρουσία επαγγελματικών κατηγοριών και όχι προσώπων.

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι από πλευράς καταγωγής δεν υπήρξε ανισορροπία ως προς την αντιπροσώπευση στα κομματικά όργανα. Όπως δηλώνουν οι ίδιοι: *‘Εκείνη την περίοδο αν ο ένας δεν έβαζε πλάτη για τον άλλον κινδύνευε έως και η σωματική μας ακεραιότητα’* ή *‘Τα πρώτα χρόνια δεν κοιτούσαμε από πού προέρχονται αυτοί που θα εκλεγούν. Αυτά προέκυψαν με τον καιρό. Όσο απελευθερώνονταν οι άνθρωποι, άρχιζαν οι προσωπικές φιλοδοξίες και η επιδίωξη και για φυλετική συσπείρωση γύρω από το πρόσωπό τους’*. Σε αυτό το σημείο η αναφορά γίνεται στα πρόσωπα του Στεφανίδη, βουλευτή του νομού το 1981, και του Αλεξανδρίδη, υποψηφίου την ίδια χρονιά: *‘Ο Στεφανίδης συσπείρωσε κυρίως το ντόπιο στοιχείο, ενώ ο Αλεξανδρίδης τους πρόσφυγες κύρια της περιοχής Αμυνταίου, προσπαθώντας να ελέγξουν την κατάσταση και να πάρουν τη βουλευτική έδρα.’* Οι παραπάνω ισχυρισμοί επιβεβαιώνονται από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας⁵¹⁰.

Τα άτομα που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία του ΠΑΣΟΚ Φλώρινας τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια περιγράφονται από τους ερωτώμενους ως: *‘Άτομα περιθωριακά, κυρίως νεολαίοι φοιτητές, αλλά και μεγαλύτεροι άνθρωποι, που δρούσαν στο περιθώριο των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, αποκομμένοι από το κατεστημένο της περιοχής. Δεν βουλευόντουσαν, αλλά δεν τους βόλευε και η δεδομένη κατάσταση’*. Ρωτώντας για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων στους οποίους απευθύνθηκε το κόμμα και αποφάσισαν να ενταχτούν σε αυτό κατά την περίοδο δημιουργίας του, οι απαντήσεις αναφέρονται κατά βάση σε αγρότες, εργαζόμενους, επαγγελματίες, αλλά και νέους επιστήμονες που επέστρεψαν στην

⁵¹⁰

Παράρτημα Κεφάλαιο 4, Πίνακας 4.

περιοχή φέρνοντας νέες αντιλήψεις⁵¹¹. Ενδεικτική ως προς την παρουσία των νέων επιστημόνων στον πρώτο πυρήνα του ΠΑΣΟΚ στο νομό είναι η επαγγελματική σύνθεση της Συντονιστικής Επιτροπής της ΤΟ στην πόλη της Φλώρινας. Η παρουσία γυναικών στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ ήταν μηδαμινή. Στους καταλόγους μελών κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου δεν εμφανίζεται ούτε ένα γυναικείο όνομα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΠΑΡΟΥΣΙΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΣΕ ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΠΑΣΟΚ ΦΛΩΡΙΝΑΣ, 1975

Επαγγελματίες Ανώτατης Εκπαίδευσης	5
Υπάλληλοι	1
Εργάτες/Τεχνίτες	1
Έμπορος	1

Πηγή: Αρχείο Τομέα Οργανωτικού, Επεξεργασία δική μου.

Το ότι το ΠΑΣΟΚ είχε ως βασικές ιστορικές αναφορές την εθνική αντίσταση, το «114», τους Λαμπράκηδες και συνδεόταν με την κεντρικά παράδοση άνοιγε τους διαύλους με τον κόσμο που αντλούσε από αυτές τις πολιτικές του καταβολές. Ρωτώντας για τις οικογενειακές πολιτικές καταβολές και συνδυάζοντας αυτές με τη φυλετική καταγωγή, φαίνεται να είναι συχνότερη η περίπτωση ντόπιων με καταβολές αριστερές που οργανώθηκαν στο ΠΑΣΟΚ, χωρίς να υπονοείται ότι ήταν λίγοι όσοι προέρχονταν από το κέντρο. Στην πλευρά των προσφύγων αρκετά συχνά επρόκειτο για άτομα που προέρχονταν από κεντρικές οικογένειες. Κατά τα λεγόμενα του Υπεύθυνου Κλιμακίου από το Οργανωτικό, Δ Γαϊτανίδη: *‘Προσεγγίσαμε ντόπιους ή πρόσφυγες προοδευτικούς με τους οποίους μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε ιδεολογικά. Τον άνεμο ελευθερίας που έφερνε το ΠΑΣΟΚ τον αγκάλιασαν αρχικά κυρίως οι ντόπιοι που ήταν και πιο καταπιεσμένοι’*.

Ποιες ήταν οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες δεν προσπάθησαν να απευθυνθούν οι άνθρωποι του ΠΑΣΟΚ στο νομό; *‘Σε ακραία φασιστικά στοιχεία, κυρίως σλαβόφωνους, που προσχωρούσαν στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων με σκοπό να «ονομαστούν Έλληνες». Επιδίωξη τους ήταν να γίνουν αποδεκτοί από το κράτος, να ανέβουν κοινωνικά και να πάψουν να διώκονται και λιγότερο λόγοι*

⁵¹¹ Εργάτες σε υπολογίσιμη κλίμακα αρχίζουν να υπάρχουν στο νομό μετά τη δημιουργία του εργοστασίου της ΔΕΗ το 1980.

ιδεολογικής συνάφειας με δεξιά ή ακραία στοιχεία’. Σύμφωνα με μαρτυρίες, αυτή η κατηγορία ατόμων υπήρξε η πιο πολωμένη και βίαια εναντίον των σλαβόφωνων. Οι Πόντιοι *‘εθνικόφρονες’* δεν είχαν διαμορφώσει τόσο σκληρή στάση, καθώς αυτοί δεν ήταν υποχρεωμένοι να παράσχουν *‘τεκμήρια εθνικής ορθότητας’* προκειμένου να είναι αποδεκτοί από το κράτος. Η άλλη κατεύθυνση που απέκλειαν ήταν οι παράγοντες του Κέντρου, που αποτελούσαν τον κατεξοχήν αντίπαλο του ΠΑΣΟΚ. Οι κεντρώοι πολιτευτές απέφευγαν τα άτομα από το χώρο του ΠΑΣΟΚ ως περιθωριακούς και διαφωνούσαν με λογικές περί οργάνωσης ή συνεταιρισμών που ένιωθαν ότι υπονομεύουν το ρόλο τους. Δεν έβρισκαν να έχουν καμία σχέση με τους ανθρώπους του ΠΑΣΟΚ, που τους αντιλαμβάνονταν ως *‘αφερέγγυους, περιθωριακούς, μουσάτους’*. Εξαιτίας της οργανωτικής επιλογής της αυτοοργάνωσης και της διαδικασίας που ακολουθήθηκε για τη δημιουργία οργανώσεων, θεώρησαν είτε ότι δεν είχε ζητηθεί η συνεργασία τους, είτε ότι δεν τους είχε αποδοθεί ο σοβαρός ρόλος που οι ίδιοι πίστευαν ότι τους αναλογούσε, έτσι και αυτοί από την πλευρά τους αντιμετώπιζαν τους ανθρώπους του ΠΑΣΟΚ ως αφερέγγυους. Άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό οι παράγοντες του Κέντρου ήταν αντίπαλοι μεν, αλλά αποδεκτοί από τη δεξιά παράταξη.

ΟΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Σε όλες τις συνεντεύξεις αποτέλεσε κοινό τόπο και τονίστηκε με ιδιαίτερη έμφαση ότι το ζήτημα που απασχολούσε περισσότερο τον κόσμο ήταν οι δημοκρατικές ελευθερίες και τα δικαιώματα. Αυτό περίμεναν από το ΠΑΣΟΚ οι υποστηρικτές της περιοχής. Οι δημοκρατικές ελευθερίες ως ζητούμενο εμπεριείχαν και την ελευθερία πολιτισμικής έκφρασης. Σε αυτόν τον τομέα επέμεναν τα στελέχη του ΠΑΣΟΚ και ήταν σε αυτή τη βάση που κέρδισαν του πολιτικούς υποστηρικτές τους. Σε ερωτήσεις σχετικά με τις θέσεις του κόμματος με τις οποίες απευθύνθηκαν στην κοινωνία της Φλώρινας, προσπερνούσαν τις οικονομικές

θέσεις ή αυτές περί αγροτικής πολιτικής και επέμεναν: *‘Δεν μας ένοιαζαν τότε αυτά. Το μόνο που ζητούσαμε ήταν ελευθερία’*. Στελέχη της Νομαρχιακής, αλλά και ο υπεύθυνος από το Οργανωτικό, Δ. Γαϊτανίδης, επισημαίνουν ότι ήταν αυτό το κεντρικό ζήτημα για τον οποίο μιλούσαν στον κόσμο: *‘Στον καταπιεσμένο ντόπιο και στον κυνηγημένο πρόσφυγα μιλάγαμε για ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις, για ίδιες ελευθερίες, και τους γεννούσαμε την ελπίδα’*. Δεν φαίνεται να υπάρχει διαφορά στις δύο πληθυσμιακές ομάδες, όσον αφορά το πώς αξιολογούσαν τις πολιτικές θέσεις. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ο Γαϊτανίδης επισημαίνει: *‘Εκείνα τα χρόνια, ούτε εγώ ούτε τα στελέχη είχαμε την υποδομή να κάνουμε προτάσεις πολιτικής. Γυρνώντας σήμερα πίσω και κοιτώντας τι έλεγα τότε, καταλαβαίνω ότι δεν ήμουν ακόμα σε θέση να έχω επεξεργασμένες προτάσεις. Αυτό που επιδιώκαμε ήταν καταρχήν να μεταφέρουμε έναν αέρα ελευθερίας για να μιλάνε οι άνθρωποι μαζί μας’*.

Ο Α. Παπανδρέου ήταν γνωστός στην περιοχή από την περίοδο της δικτατορίας. Σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, πολλοί άνθρωποι από τη Φλώρινα που είχαν μεταναστεύσει στο εξωτερικό ήρθαν σε επαφή εκεί με τον Α. Παπανδρέου και στελέχη του ΠΑΚ⁵¹²: *‘Σε ομιλία του στον Καναδά, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, σε πλήθος μεταναστών από την περιοχή, έδωσε την εντύπωση ριζοσπαστικού πολιτικού που θα μπορούσε να συμβάλει στη διπλή απελευθέρωση σε ταξικό και φυλετικό επίπεδο. Η νέα πολιτική κατάσταση που οραματιζόταν θα αναιρούσε την επιβολή’*. Άλλοι τονίζουν⁵¹³: *‘Εμένα κέρδισε την εμπιστοσύνη μου γιατί κάτι που έλεγε το πίστευε. Τον γνώρισα στη Στουτγκάρδη το 1968-69 και δεν ξεχώριζε έναν αγράμματο,μίλαγε σε όλους και μπορούσαμε να τον καταλάβουμε’*. Τα νέα ταξίδεψαν στην περιοχή της Φλώρινας και ο ντόπιος πληθυσμός τον ανέμενε με μεγάλο ενδιαφέρον. Ο αντίκτυπος των θέσεών του ήταν ισχυρός και προετοίμασε το κλίμα. Το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ μιλούσε για το πρόβλημα, ενώ οι άλλες πολιτικές δυνάμεις το σκέπαζαν και αρνούσαν την ύπαρξή του, συνέβαλε στο να κερδίσει την εμπιστοσύνη του κόσμου. Οι σλαβόφωνοι αισθάνονταν ότι μπορούσαν να χωρέσουν τις διεκδικήσεις τους και ταυτόχρονα να εκφραστούν μέσω των διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ για πατριωτισμό και εθνική λαϊκή ενότητα.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η κουβέντα στρεφόταν στην ποιότητα ζωής: *‘Τα προβλήματα στην παιδεία και την υγεία συζητιόνταν συχνά, αλλά πάντα σε δεύτερο*

⁵¹² Θ. Νικολαΐδης, Συνέντευξη, Αθήνα 10/2004.

⁵¹³ Α. Κ., Συνέντευξη, Φλώρινα 2/2005.

επίπεδο. Η επιλεκτική εξυπηρέτηση από τις Δημόσιες Υπηρεσίες, η κρίση του ποιος θα πάει φαντάρος και ποιος όχι ανάλογα με το αν είναι εθνικόφρονας. Όλα αυτά τους λέγαμε ότι θα καταργηθούνε'. Ρωτώντας πώς γίνονταν αντιληπτές έννοιες όπως ο σοσιαλισμός, απαντούσαν ότι απλώς: 'Δεν γίνονταν αντιληπτές. Το σοσιαλισμό τον μπέρδευαν με τον κομμουνισμό, άκουγαν τη λέξη και κοιτούσαν τρομαγμένοι αριστερά-δεξιά μήπως μας ακούει κανείς. Κάποιους τους τρόμαζε κιόλας γιατί φοβούνταν ότι θα τους πάρουν τις περιουσίες'.

Η αγροτική πολιτική ήταν ακόμα ένας τομέας όπου το ΠΑΣΟΚ έπειθε με τις εξαγγελίες του και, λόγω του χαρακτήρα της απασχόλησης στο νομό, ενδιέφερε πολύ κόσμο. Μιλούσαν για βελτιωμένο εισόδημα του παραγωγού και για την ανάγκη δημιουργίας έργων υποδομής προκειμένου να μειωθεί το κόστος μετακίνησης των αγαθών. Η εξαφάνιση του μεσάζοντα αποτελούσε θεμελιακό αίτημα, καθώς στην περιοχή προσέγγιζαν τους αγράμματους αγρότες και σε τιμές εξευτελιστικές τους αγόραζαν τα καπνά. Ως προς την ΕΟΚ και την αγροτική της πολιτική, βρίσκουμε συχνές αναφορές από πλευράς του ΠΑΣΟΚ που υποστηρίζουν⁵¹⁴: 'Η κατάσταση για τους παραγωγούς και τους επαγγελματίες θα χειροτερέψει με την ένταξη στην ΕΟΚ' ή σχετικά με τον κίνδυνο που επιφυλάσσει ως προς 'την ελληνικότητα των επιχειρήσεων'.

Τα ζητήματα της αυτοδιαχείρισης και του συνεταιριστικού κινήματος, ενώ τους αφορούσαν και τα υποστήριζαν, φοβούνταν να εκφραστούν σε σχέση με αυτά λόγω της γειννίασης με τη Γιουγκοσλαβία, που αποτελούσε το κατεξοχήν μοντέλο αυτοδιαχείρισης, θέλοντας να μην εντείνουν την ταύτισή τους με τη γείτονα χώρα.

Σε αυτό το σημείο προκύπτει το ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που διαμεσολαβήθηκαν οι παραπάνω θέσεις μεταξύ των στελεχών και των πολιτών στη Φλώρινα. Ρωτώντας αν υπήρχε έντυπο υλικό σχετικό με τις θέσεις του κόμματος το οποίο αποστελλόταν από τα κεντρικά, είπαν ότι κατά βάση δεν υπήρχε, αλλά και όταν έφτανε κάτι δεν είχε νόημα να δουλέψουν με αυτό εφόσον δεν γινόταν κατανοητό από τον κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι εκείνη την περίοδο κυκλοφόρησαν δύο έντυπα, με την υπογραφή του Στεφανίδη το ένα και του Αλεξανδρίδη του άλλο, με σκοπό να εκλαϊκεύσουν τις θέσεις του κόμματος και να ενισχύουν τη θέση των προσώπων που τα εξέδιδαν. Άλλωστε, στην περιοχή δεν υπήρξε τοπική εφημερίδα που να αντιπροσωπεύει το ΠΑΣΟΚ, αν και από την

---

⁵¹⁴ Ενδεικτικά: *Αλλαγή*, 26/1/1980.

έρευνα προέκυψε ότι η εφημερίδα *Αλλαγή* σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσε βήμα για τις προοδευτικές δυνάμεις. Μάλιστα, συχνά δημοσιεύονταν ανακοινώσεις προς τα μέλη του ΠΑΣΟΚ να συμμετάσχουν σε Γενική Συνέλευση της οργάνωσής τους μέσα από τα φύλλα της⁵¹⁵. Η *Εξόρμηση* είχε περιορισμένη εβδομαδιαία κυκλοφορία, περί τα 150 φύλλα τη βδομάδα.

Όσο για την αποτελεσματικότητα δράσεων όπως η δουλειά σε μαζικούς χώρους, οι δημόσιες ομιλίες και εκδηλώσεις, οι απαντήσεις ήταν σαφείς: *‘Τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ για την ελευθερία και την ισότητα ο κόσμος τις μάθαινε όταν κάθονταν δύο άνθρωποι σε ένα τραπέζι και κουβέντιαζαν, συχνά χαμηλόφωνα. Ήταν η επαφή με τους ανθρώπους της οργάνωσης που έπειθε. Τα κλιμάκια σπάνια είχαν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με κόσμο που δεν ήταν ήδη ενταγμένος’*. Ως προς τον τρόπο που εργάστηκαν στις επισκέψεις που έκαναν τα κλιμάκια στα χωριά, ο υπεύθυνος από το Οργανωτικό αναφέρει ως μοναδικό κριτήριο στη βάση του οποίου τα χωριά επιλέγονταν⁵¹⁶: *‘Να μπορούμε να βρούμε στο καφενείο ένα δύο ανθρώπους γνωστούς, που να μας δώσουν πληροφορίες. Ελάτε στο χωριό να σας δούνε, μας έλεγαν. Στη μειονότητα των Βλάχων δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε, ήταν πάντα δεξιοί, για τους υπόλοιπους δεν κάναμε κάποιο σχεδιασμό στη βάση τη φυλετική’*.

Τα παραπάνω ενισχύουν την υπόθεση στην αφετηρία της έρευνας σχετικά με τη σημασία των τοπικών στελεχών που πρωτοστάτησαν στις περιοχές για τη δημιουργία των οργανώσεων. Καταδεικνύουν τη σημασία του ρόλου τους ως προς τον χαρακτήρα του κόμματος που μετέφεραν, καθώς λειτουργούσαν σχεδόν αποκλειστικά, αν εξαιρέσουμε τα περιορισμένα τότε ΜΜΕ, ως αντιπρόσωποί του στην τοπική κοινωνία.

---

⁵¹⁵ *Αλλαγή*, 12/7/1980

⁵¹⁶ Σχετικά με τους Βλάχους: *‘Οι Βλάχοι ήταν οι μόνοι που είχαν αστική αντίληψη. Το εμπόριο και η οικονομική ευρωστία ήταν συνδυσασμένα με τους Βλάχους. Αγρότης Βλάχος δεν υπήρχε, ούτε Βλάχος μέλος του ΠΑΣΟΚ. Η γενικότερη πολιτική τους τοποθέτηση ήταν ακροδεξιά. Χαρακτηριστικά λεγόταν ότι ακόμα και αν υπήρχε ένας Βλάχος στο χωριό, θα ήταν ο μπακάλης. Έλεγαν: «Παπάς ξένος, αστυνόμος ξένος, δάσκαλος ξένος και ο μπακάλης Βλάχος». Αν πήγαινε κάποιος ντόπιος να πάρει άδεια το πιθανότερο ήταν να μη του τη δώσουν. Ακόμα και αν του την έδιναν, μετά με εκφοβισμό και δολιοφθορές θα του διέλυναν το μαγαζί’*. Θ. Νικολαΐδης, Συνέντευξη, Αθήνα 10/2004.

ΣΥΝΟΨΗ

Τα περισσότερα άτομα προσφυγικής καταγωγής που οργανώθηκαν στο ΠΑΣΟΚ τα πρώτα χρόνια προέρχονταν από κεντρώες οικογένειες με αναφορές στον Βενιζέλο, το Αγροτικό Κόμμα, τον Γ. Παπανδρέου και την Ένωση Κέντρου ή την ΕΔΗΝ. Από την προδικτατορική περίοδο γνώριζαν τον Α. Παπανδρέου από τη ρήξη του με τον πατέρα του. Στην περίπτωση των ντόπιων, προέρχονταν σε μεγαλύτερο αριθμό από αριστερές οικογένειες και θεώρησαν ότι μπορούν να εκφραστούν και να ελπίσουν στα πλαίσια του *‘αέρα ανανέωσης που έφερνε το ΠΑΣΟΚ’*. Και στις δύο περιπτώσεις η πρώτη μαγιά ανθρώπων περιελάμβανε σε μεγάλο ποσοστό πρόσωπα που είχαν την εμπειρία μόνιμης κατοίκησης στο εξωτερικό.

Η εσωκομματική εξέλιξη στη Φλώρινα χαρακτηρίστηκε από μία διαίρεση θεμελιακή για το ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου, που διαπερνά, λιγότερο ή περισσότερο, όλες τις περιοχές της χώρας. Από τη μία πλευρά βρίσκονται πρόσωπα που δραστηριοποιούνταν στη πολιτική ζωή του τόπου τους πριν τη δικτατορία, κύρια από τον πολιτικό χώρο του Κέντρου. Από την άλλη πλευρά βρίσκονταν κυρίως νέοι επιστήμονες που πρωτοεμφανίζονται στην πολιτική ζωή με τη μεταπολίτευση. Με ριζοσπαστικές ιδέες και χωρίς δίκτυα υποστήριξης, ρίχνουν όλο τους το βάρος στην οργάνωση. Το κλιμάκιο τους υποστηρίζει με κάθε μέσο, και τα ανώτερα όργανα του κόμματος (Επιτροπή Οργανωτικού/Πειθαρχικό,) όταν είναι υποχρεωμένα να πάρουν θέση τοποθετούνται αναφανδόν υπέρ τους. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η οργάνωση στη Φλώρινα δυσκολευόταν να αναπτυχθεί και να δουλέψει, λόγω της μόνιμης ενασχόλησης της με την εσωτερική της διαίρεση, η επιλογή για παραμονή του Στεφανίδη στη θέση του υποψηφίου του κόμματος, καταδεικνύει ότι: 1. Στη βάση της εκλογικής αποτελεσματικότητας το κόμμα έκρινε ότι ήταν ωφελιμότερο να διατηρεί τα ήδη διαμορφωμένα δίκτυα υποστήριξης παρά να επενδύσει στις οργανώσεις, 2. Ότι παρά το γεγονός ότι τα ανώτερα κομματικά όργανα (Πειθαρχική Επιτροπή, Τομέας Οργανωτικού) έπαιρναν σαφή θέση κατά του Στεφανίδη, δεν εξαρτώνταν από αυτά η απομάκρυνσή του. Ως προς τον βαθμό στον οποίο λειτούργησε ανασχετικά για την οργάνωση η ένταση των συγκρούσεων στο εσωτερικό της, είναι ενδεικτικό ότι ενώ σε άλλες περιοχές της χώρας οι οργανώσεις έβγαλαν πλήθος στελεχών που εκπροσώπησαν τον νομό τους στη Βουλή ή υπήρξαν υποψήφιοι, στη Φλώρινα τον

Στεφανίδη διαδέχτηκε απευθείας στην εκπροσώπηση της μίας από τις δύο μερίδες στις οποίες παρέμεινε διαιρεμένο το τοπικό ΠΑΣΟΚ, το 1989 (έως και σήμερα) ο Γ. Λιάνης⁵¹⁷.

Την ίδια στιγμή οι διαρκείς ανατροπές, καθαιρέσεις, παραιτήσεις και εκατέρωθεν υπονομεύσεις στα όργανα του κόμματος στο νομό, μείωναν το κύρος τους και την αποτελεσματικότητά τους, ενώ τα πρόσωπα που εναλλάσσονταν παρέμεναν λίγο πολύ τα ίδια. Γύρω από κάθε πιθανό υποψήφιο στοιχίζονταν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Ως προς τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, τα πρόσωπα που διεκδικούσαν τις θέσεις, και από τις δύο πλευρές, ήταν άτομα με σπουδές και καταξιωμένα επαγγέλματα, ενώ αυτοί που τους υποστήριζαν στην τοπική κοινωνία και απέστελλαν στα κεντρικά επιστολές/καταγγελίες για λογαριασμό τους ήταν αγρότες/εργάτες/έμποροι. Η εσωκομματική διαίρεση από πλευράς ταξικότητας ήταν οριζόντια και όχι κάθετη.

Το στοιχείο που διαφοροποιούσε τις δύο πλευρές ήταν το παλιό και το νέο, η παλαιοκομματική και η ριζοσπαστική αντίληψη, η οποία δεν ήταν συνυφασμένη μόνο με την ηλικία, αλλά και με την ανάμειξη στην πολιτική ζωή πριν ή μετά τη δικτατορία. Το νέο πολιτικό προσωπικό που εισέρχεται στο δημόσιο βίο δεν είχε άλλα ερείσματα στην τοπική κοινωνία πέρα από το ίδιο το κόμμα και την οργάνωσή του. Κατά αυτό τον τρόπο, υπήρξαν πολύτιμοι για τη δημιουργία των οργανώσεων βάσης του νεότευκτου ΠΑΣΟΚ καθώς ήταν περισσότερο διατεθειμένοι να επενδύσουν τον προσωπικό τους χρόνο στην οργάνωση. Οι απεσταλμένοι των κλιμακίων ανήκουν και αυτοί στην κατηγορία των νέων επιστημόνων που προσφέρουν το χρόνο τους εθελοντικά για τη δημιουργία οργανώσεων στη χώρα και μοιράζονται τις ίδιες αντιλήψεις.

Δυστυχώς δεν μπορεί να μετρηθεί το ποια από τις δύο πολιτικές στρατηγικές (παλαιοκομματικά δίκτυα υποστήριξης τοπικών παραγόντων ή νεοεισερχόμενοι, ριζοσπάστες, κομματικοί) ωφέλησε περισσότερο το κόμμα. Φαίνεται όμως ότι, παρά την ψυχική οδύνη, τις συγκρούσεις και την αλληλοϋπονόμευση, ο συνδυασμός των δύο στην κόψη του ξυραφιού απέδωσε εκλογικά.

---

⁵¹⁷ Ο Γ. Λιάνης δραστηριοποιούνταν ως δημοσιογράφος στην Αθήνα. Το 1988 συνδέθηκε με τον Α. Παπανδρέου μετά τη δημοσιοποίηση της σχέσης του τελευταίου με την ξαδέλφη του, Δήμητρα Λιάνη. Εκλέχτηκε τον Ιούνιο του 1989 στη Φλώρινα χωρίς καμία προηγούμενη σχέση με την οργάνωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1989-1990 ο Γ. Λιάνης είχε ως κύριο αντίπαλο τον Α. Αλεξανδρίδη, ο οποίος συγκέντρωνε σταθερά το 35%-40% των ψήφων του κόμματος.

Το κόμμα στη Φλώρινα ήταν μικρό και διαιρεμένο, δεσμοί αλληλεγγύης υπήρχαν μεταξύ προσώπων, αλλά η συντροφικότητα δεν χαρακτήριζε τις σχέσεις των μελών. Η εξάπλωσή της και η παρέμβαση στους μαζικούς χώρους ήταν δύσκολη λόγω του φόβου και της ήδη διαμορφωμένης διαίρεσης μεταξύ Ποντίων και σλαβόφωνων. Ωστόσο, ο κόσμος βίωνε τη διπλή ανάγκη για απελευθέρωση, και καθώς το ΚΚΕ δεν μπορούσε να καλύψει αυτό το όραμα, το ΠΑΣΟΚ βρήκε το χώρο του στις προσδοκίες των πολιτών της Φλώρινας.

Η διαίρεση ήταν οριζόντια σε σχέση με την καταγωγή. Ο Στεφανίδης ήταν ντόπιος που πλαστογραφούσε την καταγωγή του ως Βορειοηπειρώτης, ο Αλεξανδρίδης Πόντιος και ο Νικολαΐδης ντόπιος. Πόντιοι και σλαβόφωνοι βρίσκονταν και στις δύο πλευρές, και ενώ αυτό το γεγονός είναι θετικό ως προς τη μείωση της έντασης των διαιρέσεων, την ίδια στιγμή περιπλέκει περαιτέρω τα πράγματα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του τότε υπευθύνου από τον Τομέα Οργανωτικού:

‘Συγκριτικά με άλλες περιοχές η οργάνωση στη Φλώρινα ήταν προβληματική και πολύ δύσκολη. Ήταν δύσκολο να συντονίσεις δύο διαφορετικές φιλοσοφίες, δύο λαούς με το δικό τους πολιτισμό. Την ίδια στιγμή η διαίρεση μεταξύ παλαιοκομματικών και των νεότερων ήταν ισχυρή, στις άλλες περιοχές όμως ο παλαιοκομματισμός ήταν διαφορετικός. Είχε να κάνει μόνο με την πολιτική επιβίωση. Εδώ μπλεκόταν και το φυλετικό.’

Η κυρίαρχη διαίρεση που όρισε και ενσωμάτωσε τις υπόλοιπες καθιστώντας τις δευτερεύουσες, υπήρξε η αντίθεση μεταξύ παλαιοκομματικών και νέων στελεχών. Κατά την περίοδο της αντιπολίτευσης είχε ως κύριο διακύβευμα το χαρακτήρα του κόμματος και τον έλεγχο νευραλγικών θέσεων. Αυτούς τους δύο κόσμους χωριστά τους ισορροπούσε ο Πρόεδρος και το περιβάλλον του, και όχι τα κομματικά όργανα, χρησιμοποιώντας την ύπαρξη των μεν ως διαπραγματευτικό μέσο για να ελέγχει τους δε. Στο επίπεδο του κεντρικού σχεδιασμού, η σύγκρουση μεταξύ τους ήταν άνευ σημασίας -στο βαθμό που οι διενέξεις τους κινούνταν στα προδιαγεγραμμένα πλαίσια- εφόσον δεν έπαυαν να συμβάλλουν στην εκλογική επιτυχία, να αποδυναμώνονται και να καθιστούν τους εξισορροπιστές απαραίτητους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μελέτες σχετικές με το ΠΑΣΟΚ που έγιναν τις προηγούμενες δεκαετίες, παρουσιάζουν συχνά ένα κοινό χαρακτηριστικό. Το κόμμα αντιμετωπίζεται ως μία υπόσχεση που δεν τηρήθηκε ή μία δυνατότητα που χάθηκε. Ως εάν το συγκεκριμένο κόμμα να όφειλε να τηρήσει μία ηθική στάση απέναντι σε όσους το πίστεψαν. Οι μελετητές του 'φαινομένου ΠΑΣΟΚ' ασχολήθηκαν περισσότερο με την απόσταση μεταξύ εξαγγελιών και πράξεων του κόμματος, παρά με την ίδια την πράξη. Είτε πίστεψαν σε αυτές είτε όχι, το σίγουρο είναι ότι εστίασαν σε αυτές. Ακόμα και όταν στέκονταν επικριτικά απέναντί του, το έκαναν μέσα στο αφήγημα που είχε εμπεδώσει το κόμμα. Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να γοητεύσει ακόμα και τους επικριτές του, τόσο εξαιτίας του περιεχομένου της αφήγησης που εφηύρε και προσέφερε στη μεταπολιτευτική Ελλάδα που βρισκόταν σε αναζήτηση μίας νέας ταυτότητας, όσο και μέσω της εντυπωσιακής εκλογικής του επιτυχίας που επιτάχυνε αυτή την τάση. Τα παραπάνω αποτελούν ένα ακόμα στοιχείο το οποίο τεκμηριώνει την ιδιαιτερότητα της σχέσης που το συγκεκριμένο κόμμα ανέπτυξε με τη μεταπολιτευτική ελληνική κοινωνία. Το ΠΑΣΟΚ κυριολεκτικά μετασχημάτισε την ελληνική κοινωνία και, μέσα σε αυτό το πλαίσιο και τις διαιρέσεις της.

Η έρευνα έθεσε ως στόχο τη συμπλήρωση των προσπαθειών που έγιναν κατά το παρελθόν στη σχετική βιβλιογραφία, με σκοπό την ερμηνεία της εκλογικής επιτυχίας του ΠΑΣΟΚ και της αναρρίχησης του στην εξουσία. Εστίασε στο επίπεδο της κομματικής βάσης στηριζόμενη κυρίως στη θεωρία των διαιρετικών τομών (social cleavage theory). Βασική μεθοδολογική επιλογή της έρευνας αποτέλεσε η σύγκριση των νομών Ηρακλείου και Φλώρινας, η οποία έδωσε τη δυνατότητα συναγωγής τεκμηριωμένων συμπερασμάτων, στη βάση των ερευνητικών εργαλείων της πολιτικής κοινωνιολογίας που συμπληρώθηκαν από αυτά της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Κεντρική υπόθεση αποτέλεσε ότι το ΠΑΣΟΚ, στο πλαίσιο του κομματικού συστήματος το οποίο διαμορφώθηκε κατά τη μεταπολίτευση, αλλά και εξαιτίας του

βαρύνοντα ρόλου των κομμάτων - λόγω της απουσίας άλλων θεσμών, όπως ο στρατός και η εκκλησία, που έδρασαν ενοποιητικά σε άλλες χώρες - έπαιξε ρόλο ενοποιητικό ως προς τις εμπεδωμένες διαιρετικές τομές και ενσωμάτωσε επιμέρους κοινωνικές ομάδες, ακόμα και με αντιτιθέμενα συμφέροντα. Ταυτόχρονα, με την παρουσία και τη δράση του επαναπροσδιόρισε τις υπάρχουσες διαιρετικές τομές. Οι οργανώσεις δούλευαν εντός της τοπικής κοινωνίας και τη μετασχημάτιζαν. Τα ευρήματα της έρευνας περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούσαν νέες συνδέσεις και δίκτυα, που προωθούσαν νέα αιτήματα και πρόσωπα. Ο ενοποιητικός ρόλος αποτέλεσε προϋπόθεση δημιουργίας μίας ευρύτερης δεξαμενής άντλησης ψηφοφόρων και υποστηρικτών, που ήταν απαραίτητη για ένα νέο κόμμα. Η θέση του ΠΑΣΟΚ στο κέντρο του πολιτικού άξονα του επέτρεψε να επιτελέσει και να αξιοποιήσει τον ενοποιητικό του ρόλο με τον καλύτερο τρόπο. Τα παραπάνω αναφέρονται στο διάστημα μεταξύ 1974 και 1981 που το ΠΑΣΟΚ ήταν στην αντιπολίτευση.

Η δεύτερη υπόθεση που ερευνήθηκε είναι το κατά πόσο το ΠΑΣΟΚ εφάρμοσε το μοντέλο 'πολλά κόμματα σε ένα'. Η μελέτη σε τοπικό επίπεδο φώτισε αυτή την πλευρά του κόμματος, τόσο σε οργανωτικό επίπεδο, όσο και ως προς τις πολιτικές του θέσεις και την πολιτική του φυσιογνωμία. Αυτή η επιλογή απέδωσε ως προς την εκλογική του αποτελεσματικότητα, καθώς το ΠΑΣΟΚ λειτούργησε σαν ένα όχημα ευρύχωρο, που μπόρεσε να ανταποκριθεί στην έντονη κοινωνική κινητικότητα της εποχής και να αποτελέσει πολιτική έκφραση διεκδίκησης διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων. Άφηνε μεγάλα περιθώρια πολιτικών πρωτοβουλιών στα μέλη του, ιδιαίτερα στις περιφέρειες, και επέτρεπε στα δυναμικά κομμάτια του να προβάλλουν τα αιτήματά τους και να αντλούν ικανοποίηση, σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο. Διαφορετικές κοινωνικές ομάδες όπως οι αγρότες, οι επαγγελματίες, οι νέοι επιστήμονες, οι γυναίκες, ακόμα και αντίπαλες ομάδες στη βάση της καταγωγής, όπως οι Πόντιοι και οι σλαβόφωνοι στην περίπτωση της Φλώρινας, 'χώρεσαν' τις ιδιαίτερες διεκδικήσεις τους στο πλαίσιο μίας νέας πολιτικής κουλτούρας συμμετοχής που έφερε το ΠΑΣΟΚ στη μεταπολιτευτική Ελλάδα.

Με σκοπό τον έλεγχο των παραπάνω υποθέσεων, η έρευνα διαιρέθηκε σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρατέθηκε η σχετική θεωρία, ενώ στο δεύτερο έγινε η απαραίτητη ιστορική αναδρομή και μελετηθήκαν οι όροι συγκρότησης της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ σε κεντρικό επίπεδο, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της

μεταπολίτευσης και ο ρόλος του κόμματος μέσα σε αυτές. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στο πολιτικό σκηνικό της μεταπολιτευτικής περιόδου, στην πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ σε κεντρικό επίπεδο και στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του μεσαίου στελεχιακού δυναμικού του που προέκυψαν από πρωτογενή έρευνα.

Οι νεότευκτες οργανώσεις και τα πλέγματα των διαπροσωπικών σχέσεων δεν δημιουργήθηκαν στο κενό, αλλά σε περιοχές με ιστορικό παρελθόν, διαμορφωμένη πολιτική γεωγραφία και έντονες διαιρετικές τομές. Η αλληλεπίδραση των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ με την τοπική κοινωνία στο Ηράκλειο είχε ως συνέπεια τη μεταβολή του περιεχομένου της βενιζελικής κεντρώας παράδοσης, που είχε διαμορφωθεί, στο παρελθόν, στη βάση της διαίρεσης βενιζελισμός - μοναρχία. Αντίστοιχα στη Φλώρινα λειτούργησε καταλυτικά ως προς των επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου της διαίρεσης Αριστερά - Δεξιά, συμπεριλαμβανομένης και της φυλετικής της διάστασης.

Η διαλεκτική σχέση των παραπάνω εξετάστηκε στα αντίστοιχα κεφάλαια. Μέσα από το πρίσμα της ιδιαιτερότητας της κάθε περιοχής δόθηκε οι δυνατότητα να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι πολιτικές διαδικασίες και να ελεγχθεί ο βαθμός στον οποίο οι οργανώσεις στις επιμέρους περιοχές της χώρας μοιράζονταν όμοια χαρακτηριστικά με τα κεντρικά όργανα του κόμματος. Αυτή η προσπάθεια προϋπέθετε τη συγκέντρωση στοιχείων και την ανάλυσή τους ως προς τα παρακάτω: την τοπική πολιτική ιστορία και τις τοπικές πολιτικές ταυτότητες, την πολιτική κατάσταση κατά τη μεταπολίτευση στο νομό, τους συσχετισμούς των πολιτικών κομμάτων στην περιοχή, το ρόλο των τοπικών κομματικών παραγόντων και του κομματικού κέντρου (της Αθήνας), το πολιτικό περιεχόμενο που απέδιδαν στο ΠΑΣΟΚ τα μέλη και τη διείσδυση στους μαζικούς χώρους.

Στο Ηράκλειο μελετήθηκε η δημιουργία οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ σε ένα περιβάλλον που χαρακτηριζόταν από την ηγεμονία του πολιτικού κέντρου. Εντύπωση προκαλεί η ταχύτητα με την οποία η μαζική υποστήριξη στο ΠΑΣΟΚ διαδέχτηκε την κυρίαρχη στο νομό βενιζελική και κεντρώα παράδοση. Ο νομός Ηρακλείου αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτυχίας διεύρυνσης της ΝΔ προς το κέντρο, τόσο σε επίπεδο εκλογικής βάσης όσο και σε επίπεδο πολιτικού προσωπικού. Τα πολιτικά χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ ερμηνεύτηκαν και επαναπροσδιορίστηκαν κατά το δοκούν από τους υποστηρικτές του, με τρόπο που να ταιριάζει με την κεντρώα πολιτική κληρονομιά, ενώ αγνοήθηκαν όσα δεν ανταποκρίνονταν σε αυτή την εικόνα. Το Ηράκλειο αποτελεί χαρακτηριστική

περίπτωση ως προς την ευελιξία με την οποία το κόμμα - λόγω συνθηκών, αλλά και ως συνειδητοποιημένο πλεονέκτημα από την πλευρά των κεντρικών οργάνων του - μπορούσε να προσδιορίζει τη φυσιογνωμία του ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε περιοχής.

Η Φλώρινα έδωσε τη δυνατότητα μελέτης των ίδιων δεδομένων σε ένα περιβάλλον όπου δέσποζε η Δεξιά, ενώ την ίδια στιγμή ο Εμφύλιος είχε χαράξει ισχυρές διαχωριστικές γραμμές. Η ανάπτυξη και η μαζικοποίηση της οργάνωσης ήταν πολύ δύσκολη και η εξωστρέφειά της περιορισμένη. Ενώ στη Φλώρινα πάλευαν σε καθεστώς ημιπαρανομίας για την πολιτική τους ύπαρξη, αλλά και για να μη διαιρεθούν εσωκομματικά στη βάση της φυλετικής διαίρεσης που ταλαιπώρησε την περιοχή, στο Ηράκλειο λειτουργούσαν με την πολυτέλεια της βεβαιότητας ότι εκφράζουν σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού και ότι αποτελούν σύμβολο δύναμης για το κόμμα σε πανελλαδικό επίπεδο. Η σύγκριση των δύο νομών αποκαλύπτει το εύρος των παράλληλων πραγματικοτήτων που συνιστούσαν οι οργανώσεις σε κάθε νομό.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται ισχυρότερο στις περιοχές με έντονη οικονομική ανάπτυξη, ραγδαία και άναρχη, που οδηγεί σε άνοδο, πολλαπλασιασμό και πολιτική αυτονόμηση των μεσαίων στρωμάτων. Την ίδια στιγμή, ενισχύθηκε από τη σχετική αδυναμία των τοπικών αντιπροσώπων του κεντρώου χώρου, αλλά και από τη γενικευμένη αίσθηση αποκλεισμού από το κράτος, που ελέγχονταν από τη Δεξιά επί σειρά ετών. Τα παραπάνω τροφοδότησαν πολιτικά αντανάκλαστικά που βρήκαν την έκφρασή τους στην αντι-δεξιά ρητορική του ΠΑΣΟΚ και στη ρήξη με τους παραδοσιακούς εκπρόσωπους του κεντρώου χώρου.

Η μελέτη του ΠΑΣΟΚ κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο διαιρέθηκε σε δύο περιόδους: 1974-1977 και 1977-81. Η περιοδολόγηση στηρίζεται στη δουλειά προηγούμενων ερευνητών, αλλά και στα ευρήματα της παρούσας έρευνας που επιβεβαιώνουν την αλλαγή στην πολιτική φυσιογνωμία, τις προτεραιότητες και τη στρατηγική του κόμματος, αρχικά σε κεντρικό και κατόπιν σε τοπικό επίπεδο. Η αλλαγή πέρασε μέσα από τις αποφάσεις των κεντρικών οργάνων και των κλιμακίων και υιοθετήθηκε από τις Τοπικές Οργανώσεις σε περιφερειακό επίπεδο. Ιδιαίτερα μετά τα αποτελέσματα των εκλογών του 1977 που έκαναν τους υποστηρικτές και τα μέλη του ΠΑΣΟΚ να αναθαρρήσουν, να τονώσουν την εξωστρέφειά τους και με ανανεωμένο ενθουσιασμό να θέσουν ως στόχο την εκλογική αποτελεσματικότητα.

Από την έρευνα προκύπτει ότι και απλά μέλη και στελέχη από την επαρχία πίεζαν άμεσα και συνειδητά τα κεντρικά όργανα προς αυτή την κατεύθυνση.

Η κατάληψη της εξουσίας φαινόταν εφικτή και αυτό έκανε τον κόσμο του ΠΑΣΟΚ προθυμότερο να παρακάμψει ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα, ακόμα και ζητήματα οργανωτικής λειτουργίας, προκειμένου να επισπευσθεί η πολυαναμενόμενη ‘αλλαγή’. Συγκέντρωσαν όλη τους την προσπάθεια στην παρέμβαση και τον έλεγχο των μαζικών χώρων και στην αύξηση των μελών και απέφευγαν τον πολιτικό ριζοσπαστισμό στην επικοινωνία τους με την κοινωνία. Στις περιοχές που υπήρχε κάποια αξιοσημείωτη ομάδα μελών με περισσότερο ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, συνεχιζόταν η ιδεολογική αναζήτηση εσωκομματικά, αλλά πλέον υπήρχε μία συναίνεση ως προς την άμβλυνση αυτών των στοιχείων όταν απευθύνονταν σε κόσμο εκτός της οργάνωσης. Είχε καταστεί πεποίθηση ότι πρώτη προτεραιότητα αποτελούσε η αύξηση του αριθμού υποστηρικτών και μελών και σε αυτό η ιδεολογική καθαρότητα δεν βοηθούσε. Μετά το 1977, οι ιδεολογικές συζητήσεις και ζυμώσεις δεν ήταν τόσο διεξοδικές, όσο την προηγούμενη περίοδο. Όταν αυτό συνέβαινε, ήταν γιατί κομματικοί παράγοντες ενδύονταν ιδεολογικές διαφορές προκειμένου να ‘νομιμοποιήσουν’ τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς. Σε νομαρχιακό και τοπικό επίπεδο, αυτό σήμαινε ότι οι συγκρούσεις και οι εντάσεις μέσα στις οργανώσεις δεν περιορίστηκαν, αλλά άλλαζαν περιεχόμενο. Έχει ενδιαφέρον ότι στο κεντρικό επίπεδο η τάση ήταν διαφορετική. Οι συγκρούσεις γύρω από τον ιδεολογικό και πολιτικό προσανατολισμό του κόμματος πραγματοποιήθηκαν σιωπηρά, ενώ οι αντιπαραθέσεις γύρω από τα οργανωτικά θέματα κυριάρχησαν ή συγκάλυψαν τις πρώτες⁵¹⁸.

Καταλυτική ως προς τα παραπάνω ήταν η παρουσία του Α. Παπανδρέου. Την περίοδο 1974-1977 λειτούργησε ως ιδεολογικός και πολιτικός καθοδηγητής, την περίοδο 1977-1981 ως υποψήφιος πρωθυπουργός. Η εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του επέτρεψε τη συντεταγμένη αλλαγή στρατηγικής και είναι ενδιαφέρον ότι τουλάχιστον στις περιοχές που μελετήθηκαν οι οργανώσεις δεν επηρεάστηκαν και δεν ασχολήθηκαν καθόλου με τις μαζικές διαγραφές του 1977 που έγιναν σε κεντρικό επίπεδο. Οι πολυάριθμες επιστολές που απευθύνονταν κατευθείαν στον Πρόεδρο - ιδιαίτερα την περίοδο 1974-1977- και η αμεσότητα με την οποία ήταν γραμμένες

---

⁵¹⁸ Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, 1988, σ.339.

φανερώνουν ότι, παρά το τεράστιο κύρος και την αποδοχή που απολάμβανε, φάνταζε ως οικείος και προσβάσιμος στα μέλη του κόμματος.

Τα εκλογικά αποτελέσματα και η δράση των υποψήφιων βουλευτών χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές της έρευνας σε δεύτερο επίπεδο. Η έμφαση δόθηκε στα πρόσωπα που συγκρότησαν και υποστήριξαν το κόμμα και στα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά. Πέρα από τη διαχείριση της φυσιογνωμίας του κόμματος σε εθνικό επίπεδο και την αποτελεσματικότητα που αυτή είχε σε εκλογικά κέρδη - από την πλευρά του Προέδρου και του εκάστοτε μέρους της κομματικής ηγεσίας που ταυτίζονταν με αυτόν - ήταν η δραστηριότητα των τοπικών στελεχών που διαμόρφωσε την κομματική φυσιογνωμία σε τοπικό επίπεδο και μέσα από ένα πλέγμα διαπροσωπικών σχέσεων είχε καθοριστική σημασία στη δημιουργία του όγκου των ψηφοφόρων που οδήγησε το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση. Στις περισσότερες μελέτες που αφορούν το ΠΑΣΟΚ, η ιστορία που έχει ειπωθεί είναι η ιστορία μίας κομματικής ελίτ. Αφορά την ηγεσία και το ανώτατο στελεχιακό δυναμικό του κόμματος. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, όταν δίνονται στοιχεία για πρόσωπα ή για την κοινωνική σύνθεση των οργάνων, φτάνουν μέχρι το επίπεδο της Κεντρικής Επιτροπής. Ωστόσο, όταν εστιάζουμε στις τοπικές κοινωνίες σε επίπεδο νομού, η επίδραση ενός μεσαίου στελέχους της περιοχής είναι πολύ ισχυρότερη από την αντίστοιχη σημαντικών γεγονότων που συνέβαιναν σε κεντρικό επίπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, η έρευνα απέδωσε μία σειρά συμπερασμάτων:

Α. Πέρα από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τις πολιτικές καταβολές αυτών των προσώπων, αναζητήθηκαν τα προσωπικά 'γιατί' της πολιτικής συμμετοχής. Υπάρχει αξιοσημείωτη ευρύτητα ως προς τα κοινωνικά στρώματα, αν και η έμφαση σε επίπεδο στελεχών δίνεται στους ανεξάρτητους επαγγελματίες (δικηγόρους, πολιτικούς μηχανικούς κ.ά.), καθώς και στην έκταση της επιρροής των νεότερων προσώπων που βρίσκονταν μεταξύ 25 και 35 ετών. Τα κίνητρα συμμετοχής τους κινούνται σε μία ευρεία γκάμα (υλικά, αλληλεγγύης, σκοπιμότητας), πράγμα που ισχύει για τα περισσότερα κόμματα. Η επιθυμία να ωφεληθούν προσωπικά ήταν υπαρκτή, όπως και η επιθυμία να προσπαθήσουν οργανωμένα για την 'καλύτερευση της κοινωνίας'. Ωστόσο, αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι το πόσο ισχυρά ήταν τα κίνητρα που η σχετική θεωρία κατατάσσει στα κίνητρα αλληλεγγύης. Η αίσθηση της κοινότητας, οι φιλίες, ο κοινός χρόνος και οι κοινές δραστηριότητες, η πίστη ότι

προσφέρουν και η αναγνωρισιμότητα που αποκτούσαν στην τοπική κοινωνία ήταν ισχυρότατα κίνητρα. Πρόσωπα που έζησαν την εποχή ως ενεργά μέλη συμπύκνωσαν τα παραπάνω σε φράσεις ενδεικτικές ως προς το πώς βλέπουν σήμερα την εμπειρία της πολιτικής συμμετοχής στο ΠΑΣΟΚ της μεταπολιτευτικής περιόδου (*‘Περνούσαμε καλά’, ‘Ήταν τα καλύτερα χρόνια της ζωής μου’, ‘Αισθανθήκαμε ξανά άνθρωποι’, ‘Πηγαίναμε στα χωριά και οι άνθρωποι μας έσφιγγαν το χέρι και μας έλεγαν ευχαριστώ’*). Σίγουρα, το αναστοχαστικό φίλτρο και το γεγονός ότι για τους περισσότερους επρόκειτο για τα χρόνια της νεότητάς τους, ενισχύει μια τάση ιδεαλισμού και ωραιοποίησης, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι η διαπίστωση στερείται της αναλυτικής της σημασίας. Την ίδια στιγμή, και λαμβάνοντας υπ’ όψη την επαγγελματική και κοινωνική εξέλιξη των περισσότερων, είναι σαφές ότι η κομματική τους εμπλοκή εκείνα τα χρόνια ήταν καθοριστική για τη μετέπειτα ζωή τους. Η παρουσία του ΠΑΣΟΚ στη πολιτική ζωή επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την κουλτούρα πολιτικής συμμετοχής που στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει να κάνει με την κομματική ένταξη.

B. Στις ενότητες που είναι αφιερωμένες στην εμπειρική έρευνα στους δύο νομούς παρουσιάστηκε το περιεχόμενο των πολιτικών θέσεων και του προβληματισμού στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, καθώς και η ποικιλία των νοηματοδοτήσεων σε ατομικό και τοπικό επίπεδο σε σχέση με αυτές. Καταγράφηκαν οι πολιτικές προτάσεις, ο κομματικός λόγος, οι πρωτοβουλίες και τα κομματικά έντυπα με τα οποία το ΠΑΣΟΚ απευθύνθηκε στις τοπικές κοινωνίες, αλλά και οι πολιτικό-κοινωνικές αντιλήψεις των μελών και το περιεχόμενο των ανοικτών εκδηλώσεων με σκοπό την κατανόηση της πολιτικής ατζέντας που συγκρότησαν. Σε κάθε περιοχή διαφοροποιούνταν, ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες, και τα κοινωνικά στρώματα που συμμετείχαν. Η σύγκριση της πολιτικής ατζέντας που πρόβαλαν τα κεντρικά όργανα του κόμματος με την αντίστοιχη των οργανώσεων στους επί μέρους νομούς - στη Φλώρινα και το Ηράκλειο στην περίπτωση μας- αναδεικνύει τον προσδιοριστικό ρόλο της τοπικής πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας και την ιδιομορφία των *‘πολλών κομμάτων σε ένα κόμμα’* που υποστηρίζεται πως υπήρξε το ΠΑΣΟΚ. Η σύγκριση, εκτός από τις διαφορές, αποκαλύπτει και τα χαρακτηριστικά που παρέμεναν σταθερά, ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες και τελικά συνιστούσαν τον κοινό πυρήνα ταυτότητας του κόμματος.

Όπως είδαμε, οι οργανώσεις έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στα θέματα που αφορούσαν την καθημερινή ζωή. Αυτή η επιλογή αποδείχθηκε εξαιρετικά αποτελεσματική. Στη Φλώρινα δίνονταν, συγκριτικά, μεγαλύτερη σημασία σε πολιτικές αναζητήσεις σχετικά με ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ή με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας. Η κοινωνία του Ηρακλείου δεν ενδιαφέρονταν για ιδεολογικές αρχές και διαμάχες. Εκεί, η κύρια μέριμνα αφορούσε πρακτικά ζητήματα, όπως η παραγωγή και διακίνηση του λαδιού ή η ποιότητα των υπηρεσιών υγείας. Σε ιδεολογικό επίπεδο προκρίνονταν τα εθνικά ζητήματα, τα οποία σε μία περιοχή με έντονο πατριωτικό στοιχείο, όπως η Κρήτη, αποκτούσαν ειδικό βάρος. Τα κεντρικά πολιτικά ζητήματα (όπως οι σχέσεις της χώρας με ΕΟΚ-NATO, τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα της περιόδου, αυτοδιαχείριση, αποκέντρωση, οργανωτικά θέματα, οι μαζικές διαγραφές στην κορυφή της ιεραρχίας του κόμματος κ.ά.) δεν αφορούσαν τις τοπικές κοινωνίες. Τους απασχολούσαν τα δικά τους προβλήματα. Το ΠΑΣΟΚ υπήρξε ένα ευρύχωρο όχημα και υποστηρίζοντας οργανωτικά την ευρυχωρία του μπόρεσε να εκφράσει πλήθος ιδιαιτεροτήτων.

Γ. Στις προηγούμενες ενότητες συχνά παρατίθενται απόφια αποσπάσματα από τα κείμενα που εξέδιδε το κόμμα και από τα πρακτικά των συνεδριάσεων, προκειμένου να παρουσιαστεί ο λόγος που χρησιμοποιούνταν στις οργανώσεις και συνιστούσε μία ιδιαίτερη κομματική γλώσσα, 'την πασοκική γλώσσα' όπως οι ίδιοι έλεγαν. Η τελευταία αποτελούσε βασικό στοιχείο της ταυτότητας των συμμετεχόντων και της κομματικής κοινότητας στην οποία συμμετείχαν. Αυτός ο λόγος και οι ιδιαιτερότητές του, αν και δεν αποτελούν αντικείμενο αυτής της μελέτης, έχει τη σημασία του πρωτίστως ως φορέας ιδεολογίας και συγκρότησης ταυτοτήτων. Η ικανότητα στο χειρισμό αυτού του λόγου, όπως συνέβαινε και στα κόμματα της Αριστεράς, συνδεόταν άμεσα με το κύρος των στελεχών και συχνά η αδυναμία κάποιου να εκφραστεί με αυτούς τους όρους αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα, συνειδητά ή και ασυνείδητα, στην ουσιαστική συμμετοχή και την κομματική του ανέλιξη.

Στην περίπτωση της δημιουργίας των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ στις υπό μελέτη περιοχές επιβεβαιώνεται ότι, ανεξάρτητα από την πολιτική τοποθέτηση και την ιδεολογία που πρέσβευε αυτή η νέα δομή/θεσμός, όσοι πρωτοστάτησαν ήταν πρόσωπα με περισσότερους κοινωνικό-οικονομικούς πόρους (μόρφωση, κοινωνική θέση κ.ά.) και κοινωνικές δεξιότητες. Είχαν τη δυνατότητα να εκφράζονται και να λειτουργούν με διαλεκτικό τρόπο, βρίσκοντας τη θέση τους στο πλαίσιο της τοπικής

πολιτικής ελίτ. Τα κόμματα ενσωματώνουν την πολυπλοκότητα των ταξικών σχέσεων και η ταξική σύγκρουση συνεχίζεται εντός τους, όπως και η ηγεμονία μίας τάξης ή ενός κοινωνικού στρώματος. Η έρευνα επιβεβαιώνει με συγκεκριμένα δεδομένα, ότι και σε τοπικό επίπεδο ισχύει η διαπίστωση που έχει γίνει σε κεντρικό κομματικό επίπεδο ότι *‘ο μικρόκοσμος των οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ έγινε έμμεσα η αρένα για την επίλυση των πολιτικών αντιθέσεων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού’*⁵¹⁹. Ωστόσο, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο, η ταξική διάσταση δεν εκφράζεται ως τέτοια. Εμφανίζεται διαμεσολαβημένη μέσω των τοπικών, θρησκευτικών ή των διαιρέσεων που συγκροτούνται στη βάση των ομάδων καταγωγής.

Στην περίπτωση των δύο περιφερειών που μελετήθηκαν διαπιστώνεται τεράστια ανισότητα σε οικονομικές συνθήκες, πόρους, υποδομές και επίπεδο κοινωνικής ειρήνης και ανάπτυξης. Αυτό το γεγονός προσθέτει μία επιπλέον διάσταση του ρόλου του κόμματος, που ως θεσμικός παράγοντας, ανάλογα με τη σημασία που δίνει σε κάθε περιοχή, τελικά αναπαράγει την ανισότητα σε μία νέα δομή. Όπως κατέδειξε η έρευνα, υπήρχε διαφορά στο επίπεδο της δουλειάς που προσέφεραν τα κλιμάκια σε κάθε νομό. Στο Ηράκλειο οι προσδοκίες ήταν πολύ μεγάλες και για αυτό πολυμελή κλιμάκια το επισκέπτονταν συχνά, ενώ από τα ονόματα που συμμετείχαν γίνεται φανερό ότι τα επιφανέστερα στελέχη επισκέπτονταν το νομό προνομιακά. Οι κομματικές αναφορές χαρακτηρίζονταν από επαγγελματισμό και ακολουθούσαν συγκεκριμένη φόρμα. Αντίθετα, στη Φλώρινα, ο βασικός εκπρόσωπος του κλιμακίου ήταν ένα στέλεχος, κάτοικος της περιοχής, που δεν ανήκε στην κομματική ελίτ. Σπάνια επισκεπτόταν κάποιος από την Αθήνα το νομό και οι σχετικές αναφορές προς τα κεντρικά ήταν περισσότερο πρόχειρες και ανεπίσημες. Σε γενικές γραμμές, τα υψηλόβαθμα στελέχη ή *‘οι κομματικές ντίβες’* σύμφωνα με την εσωκομματική αργκό, προτιμούσαν να πηγαίνουν σε περιοχές με μαζικές οργανώσεις. Έκτος από τη συντήρηση της φήμης τους είχαν κατά νου και τον αριθμό ψήφων που θα εξασφάλιζαν για τα επικείμενα κομματικά συνέδρια.

Το ΠΑΣΟΚ άμβλυε τις παραδοσιακές διαιρέσεις στις περιοχές που μελετήθηκαν δρώντας ενοποιητικά. Ωστόσο, εντός του κόμματος, κατά την υπό μελέτη περίοδο, δημιουργήθηκε μία νέα διαίρεση στη βάση της κατανομής θέσεων και αξιωμάτων. Φυσικά, δεν πρόκειται για τον ίδιο τύπο διαίρεσης, μιας και στην

---

⁵¹⁹ Στο ίδιο, σ.339.

πρώτη περίπτωση πρόκειται για κοινωνικές διαιρέσεις με ιστορική βάση που αφορούσαν το σύνολο της χώρας, ενώ στη δεύτερη για μία εσωκομματική διαίρεση, που ενώ εμφανίζεται πανελλαδικά δεν αγγίζει το σύνολο του πληθυσμού, ούτε έχει ιστορικό βάθος. Η αξία της διαπίστωσης έχει να κάνει με το ότι ένα κόμμα μπορεί να δρα ενοποιητικά σε ένα επίπεδο, αλλά μόνο αν το εξετάσουμε αναλυτικά μπορεί να δοθεί γενικευμένη ισχύς στον ισχυρισμό. Το ΠΑΣΟΚ δεν ξεπέρασε τις διαιρετικές τομές, αλλά τις επαναπροσδιόρισε. Για αυτό, περνώντας στην κυβέρνηση, βρέθηκε να λειτουργεί στη βάση διαιρέσεων, όπως αυτών που δημιουργούσε το πελατειακό σύστημα.

Δ. Τα ευρήματα της έρευνας καταδεικνύουν ότι η ισχυρότερη εσωκομματική σύγκρουση σχηματοποιήθηκε γύρω από τον ανταγωνισμό μεταξύ κομματικών και παλαιοκομματικών, για τον έλεγχο της φυσιογνωμίας του κόμματος και των θέσεων επιρροής. Πρόκειται για μία διαίρεση που συχνά υπέκρυπτε και άλλες αντιθέσεις, όπως την ηλικιακή, που ήταν μεγάλης σημασίας για το ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, παρά την ένταση των αντιθέσεων, οι διαφορετικές ομάδες συμβίωναν εντός του κόμματος εξαιτίας των αμοιβαίων προσδοκιών και συμφερόντων. Τελικά, αν και στα περισσότερα ζητήματα είχαν διαφορετική οπτική, ήταν το πατριωτικό νήμα στο οποίο ταυτίζονταν και που τελικά αποτέλεσε την πιο στέρεα βάση του ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο πολιτικών θέσεων.

Ως προς την ηλικιακή διάσταση της εσωκομματικής διαίρεσης, η παρούσα έρευνα κατέδειξε ότι το ΠΑΣΟΚ απολάμβανε προνομαχική υποστήριξη από τους νέους ανθρώπους και ότι η διαίρεση κομματικών - παλαιοκομματικών είχε και ηλικιακή βάση. Οι 'κομματικοί' και περισσότερο αριστερών τάσεων ήταν νεότερης ηλικίας και οι 'παλαιοκομματικοί' μεγαλύτεροι και συχνά κεντρογενείς. Από την έρευνα προκύπτει ότι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με το βαθμό πολιτικής εμπλοκής διαφοροποιούνται ανάλογα με τη γενεά. Για τους μεγαλύτερους, το φύλο και η οικογενειακή τους πολιτική τοποθέτηση είναι οι πιο ισχυροί παράγοντες. Μεταξύ των νεότερων το φύλο παραμένει σημαντικό. Ωστόσο το επίπεδο μόρφωσης, οι εμπειρίες κοινωνικοποίησης κατά την ενηλικίωση και το ενδιαφέρον για αξίες και αιτήματα που συνδέονταν με τα νέα κοινωνικά κινήματα αναδεικνύονται σε κυρίαρχες μεταβλητές. Η πολιτική κουλτούρα, σε τοπικό επίπεδο, μεταφέρεται κυρίως από την οικογένεια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι προσωπικές εμπειρίες δεν παίζουν καθοριστικό ρόλο. Μία οικογένεια που εμπλέκεται έντονα στην

πολιτική ζωή του τόπου είναι αναμφίβολα ένα ισχυρό στοιχείο που θα οδηγήσει τα νέα μέλη της σε ενεργή συμμετοχή στη δημόσια ζωή. Τα παραπάνω συνδέονται με το επίπεδο μόρφωσης. Σε γενικές γραμμές το υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης τείνει να ενισχύει το βαθμό πολιτικής συμμετοχής.

Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο η ατμόσφαιρα που επικρατούσε, κυρίως στα αστικά κέντρα, αλλά και ο ‘άνεμος ελευθερίας’, όπως έλεγαν συχνά τα πρόσωπα που παραχώρησαν συνέντευξη, που έπνεε στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, ήταν καινοφανής για την ελληνική πολιτική ζωή. Απλοί πολίτες, μέλη οργανώσεων, απελευθερωμένοι από τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις του παρελθόντος, συζητούσαν πολιτικά ζητήματα, έπαιρναν οργανωτικές πρωτοβουλίες κινητοποίησης και δημοσιοποιούσαν θέσεις και απόψεις τους στο πλαίσιο του μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού. Οι προβληματισμοί διαχέονταν στους μαζικούς χώρους. Πληθώρα άρθρων μεμονωμένων στελεχών, αλλά και φυλλάδια συλλογικών οργάνων ασχολήθηκαν με ζητήματα ‘αυτοδιαχείρισης’, ‘μετάβασης και κοινωνικού μετασχηματισμού’, με τη ‘σχέση κόμματος και κοινωνικών τάξεων’, ‘την ισότητα των δύο φύλων’ ή με θέματα που ήγειρε η δράση των κινημάτων στη Δυτική Ευρώπη και τον Τρίτο Κόσμο. Η αξία τους δεν έγκειται τόσο στο βάθος της επιστημονικής ανάλυσης ή της εγκυρότητας, αλλά στις θεματικές που άγγιζαν. Οι προβληματισμοί αυτού του τύπου αποτέλεσαν τομή για τα δεδομένα του ελληνικού κομματικού συστήματος, καθώς ένας σημαντικός αριθμός μελών και στελεχών του κινήματος, χωρίς να αγνοεί τις θεωρητικές συντεταγμένες της παραδοσιακής Αριστεράς, επεδίωκε για το νέο πολιτικό κόμμα που συγκροτούνταν μία ριζοσπαστική προοπτική που θα υπερέβαινε τα γνωστά όρια.

Η επιδίωξη, αν και σπάνια διατυπωμένη με σαφήνεια, εκδηλωνόταν έμμεσα και περιελάμβανε την ενσωμάτωση των προβληματισμών και των ευαισθησιών της λεγόμενης ‘νέας Αριστεράς’, που είχε αναδειχθεί από το ριζοσπαστικό κίνημα της δεκαετίας του 1960. Το περιβαλλοντικό κίνημα, η αντίθεση στην πυρηνική ενέργεια, το κίνημα για την ειρήνη, η κριτική απέναντι στο δόγμα της διαρκούς ανάπτυξης και στον καταναλωτισμό, το φεμινιστικό κίνημα, αποτέλεσαν εκφράσεις αυτού του νέου μετώπου. Οι παραπάνω τομείς εντάχθηκαν από τους μελετητές στην κατηγορία των μετα-υλιστικών αξιών, φορείς των οποίων υπήρξαν τα νέα κοινωνικά κινήματα. Δεν ισχυριζόμαστε ότι το ΠΑΣΟΚ εξέφρασε αυτές τις αξίες, που από κάποιους μελετητές έχουν χαρακτηριστεί ως μετα-υλιστικές, επίσημα και με συνέπεια, αλλά μόνο ότι

άφησε τα περιθώρια σε όσους το επιθυμούσαν να τις χωρέσουν στο ευρύχωρο κομματικό όχημα.

Αυτής της κουλτούρας κοινωνοί επιθυμούσαν να γίνουν πολλοί, ιδιαίτερα νέοι άνθρωποι, προκειμένου να μοιραστούν τον αέρα ελευθερίας που έβλεπαν να αποπνέουν οι μικρόκοσμοι που συγκροτούσαν οι οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ. Η γενιά που βρισκόταν μεταξύ 20-35 τη δεκαετία του 1970 υποστήριξε μαζικά το ΠΑΣΟΚ, ενώ έλκονταν από αξίες και αιτήματα τα οποία είχαν προσθέσει στην πολιτική ατζέντα οι συνομήλικοί τους στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Επεδίωκαν την πραγμάτωση των πολιτικών τους οραμάτων, αλλά σε κάθε περίπτωση και την προσωπική τους απελευθέρωση. Προσπάθεια στην οποία η ένταξη σε μία συλλογικότητα προσφέρει πολύτιμη αρωγή. Αυτή η αίσθηση που προσέφερε η ένταξη στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, κυρίως για τη νέα γενιά που έβγαινε από μία επτάχρονη δικτατορία, ήταν ακατανίκητη.

Η ιδιαιτερότητα της νεανικής κουλτούρας δεν είχε να κάνει μόνο με την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Επηρεαζόταν και από τη διεθνή ριζοσπαστική νεανική κουλτούρα που διεκδικούσε προσωπική απελευθέρωση. Μετά το 1968, μία μιμητική τάση έγινε εμφανής μεταξύ των νέων, στο πλαίσιο της προσπάθειας να διατηρήσουν ζωντανά τα διεθνή κινήματα διαμαρτυρίας. Οι αλλαγές αφορούσαν όχι μόνο τους τομείς της αισθητικής και της διανόησης, αλλά και νόρμες της κοινωνικής συμπεριφοράς. Επιπροσθέτως, μία συγκεκριμένη νεανική κουλτούρα μαζικής κατανάλωσης συνδέθηκε με την πολιτική συμμετοχή. Ωστόσο, τα νεανικά κινήματα αντίστασης και η ριζοσπαστικοποίηση των φοιτητών, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Ισπανία, δεν έχουν τις ρίζες τους στα δικτατορικά καθεστώτα⁵²⁰. Ακόμα και χωρίς αυτά, οι φοιτητές θα αποζητούσαν να γίνουν μέρος του κινήματος απαιτώντας μεγαλύτερη ελευθερία, πολιτικό πλουραλισμό και δημοκρατία. Οι αυξημένες απαιτήσεις των μαζών εκδηλώνονταν σε συνέχεια μίας ήδη ανοδικής τροχιάς. Το βιοτικό επίπεδο είχε αυξηθεί, το ίδιο και τα εισοδήματα των λαϊκών στρωμάτων. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στην Ελλάδα, ο μεταπολεμικός κύκλος ανάπτυξης βρισκόταν στην πιο δυναμική του περίοδο, προϊόν της γενικευμένης ανάπτυξης που είχε σημειωθεί σε όλες τις δυτικές -και όχι μόνο- χώρες τα προηγούμενα χρόνια.

Οι γυναίκες αυτής της γενιάς ήταν οι πρώτες που επεδίωξαν γενικευμένα, και μέσα στο πλαίσιο των όσων συνέβαιναν τη δεκαετία του 1970 στο δυτικό κόσμο, να

---

⁵²⁰ K. Kornetis, 'Student resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, memory and cultural politics, 1967-1974', Phd Thesis, European University Institute, Florence, 2006.

απομακρυνθούν από το μοντέλο ζωής των μητέρων και των γιαγιάδων τους, που περιελάμβανε μόνο την οικιακή σφαίρα, την εκτεταμένη οικογένεια και τη γειτονιά. Αν υπήρχε περιθώριο για εργασία έξω από αυτό το πλαίσιο, επρόκειτο για θέση κατώτερη, εξαρτώμενη και δευτερεύουσα. Μέσα στη δεκαετία του 1970, το επίπεδο μόρφωσης των γυναικών ανέβηκε. Σε περιοχές όπως το Ηράκλειο, που ήταν πιο ανοιχτές σε έξωθεν ερεθίσματα, η ατμόσφαιρα στην οποία μεγάλωναν έγινε πιο ανεκτική. Μία επιπλέον παράμετρος έχει να κάνει με την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου που μπορούσαν να διαθέσουν στη δημόσια σφαίρα. Οι περισσότερες γυναίκες, που ασχολούνταν μόνο με το σπίτι και την οικογένεια, δεν είχαν κάνει το απαραίτητο βήμα εξόδου από τη στενή σφαίρα της οικιακότητας και δύσκολα συμμετείχαν στα κοινά. Όσες εργάζονταν και έπρεπε να συντηρούν σπίτι και οικογένεια βρίσκονταν με ελάχιστο προσωπικό χρόνο, τον οποίο δεν μπορούσαν να διαθέσουν στην πολιτική ζωή του τόπου τους ακόμα και αν το επιθυμούσαν. Αυτή η παράμετρος ερμηνεύει την προνομιακή συμμετοχή των νέων γυναικών, συγκριτικά με τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες των ομοφύλων τους, χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις στις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ. Πέρα από τη μόρφωση και την κοινωνικοποίηση σε πιο ελεύθερα πλαίσια, είχαν τη δυνατότητα να αντισταθούν στην απομύζηση του προσωπικού τους χρόνου από τις απαιτήσεις της οικιακής σφαίρας.

Τα νέα κοινωνικά κινήματα έφεραν και ένα νέο τύπο πολιτικής συμμετοχής, λιγότερο κεντρικά κατευθυνόμενο και υπό τις διαταγές κάποιας κομματικής ελίτ, και περισσότερο διαμορφωμένο στη βάση των αξιών, της ιδεολογίας και των πολιτικών ικανοτήτων του κάθε προσώπου. Οι νέες αξίες που συνδέονται με την πολιτική διαμαρτυρία δεν προηγούνται αναγκαστικά της πολιτικής συμμετοχής, αλλά δημιουργούνται και δυναμώνουν μέσα από τις διαδικασίες της τελευταίας. Η ακτιβιστική δράση δεν εξηγείται μόνο στη βάση ήδη διαμορφωμένων αξιών ή προσωπικών κινήτρων. Πρέπει να λάβουμε υπ' όψη και τη θέση που έχουν τα πρόσωπα μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά δίκτυα και την εκπαιδευτική διαδικασία, που αποτελεί ενδογενές κομμάτι της πολιτικής συμμετοχής. Η συμμετοχή σε ένα κίνημα μπορεί να διαμορφώσει κριτική στάση προς την κοινωνία, ενώ η διαμαρτυρία μπορεί να ριζοσπαστικοποιήσει άτομα που έχουν κριτική στάση. Η συμμετοχή σε ακτιβιστικές δράσεις ενισχύει το αίσθημα του ανήκειν στην ομάδα ή στο κίνημα, καθώς και όποια ταυτότητα τη συνοδεύει και είναι μία προβολή της πίστης ότι οι αξίες των συμμετεχόντων διαφέρουν από αυτές του υπόλοιπου πληθυσμού.

Το ΠΑΣΟΚ, αντιλαμβανόμενο την τάση της εποχής, προτίμησε να αυτοχαρακτηριστεί ‘κίνημα’ και όχι ‘κόμμα’, θέλοντας να συμπεριλάβει τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Σε αυτό συνέβαλλε το γεγονός ότι ακόμα δεν είχε παγιωθεί και γραφειοκρατικοποιηθεί η δομή του με αποτέλεσμα να αφήνει περισσότερα περιθώρια έκφρασης σε κινήματα της εποχής. Την ίδια στιγμή το κόμμα συνέβαλλε στο να αποδυναμωθεί το ‘ταμπού’ της κομματικής ένταξης που είχε συνδεθεί για την Αριστερά, με το βάρος διώξεων και αντιποίνων, συμβολικών συνεπαγωγών και αυστηρών οργανωτικών κανόνων.

Ε. Μετά την πτώση της δικτατορίας, νέα στοιχεία εισάγονται στο πολιτικό σύστημα, ιδιαίτερα με τη δημιουργία του ΠΑΣΟΚ και την εμπέδωση των χαρακτηριστικών μαζικού κόμματος που έφερε. Ωστόσο, οι νεωτερισμοί συνυπήρξαν με καθοριστικές νόρμες του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος όπως τα πελατειακά δίκτυα υποστήριξης⁵²¹. Το ΠΑΣΟΚ σταδιακά προσαρμόστηκε στην πραγματικότητα του κομματικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα και τον επηρέασε με τη σειρά του συμβάλλοντας στην αναπροσαρμογή του στην μεταπολιτευτική εποχή. Η ιδιαίτερη σημασία των μεσοαστικών στρωμάτων και των πελατειακών δικτύων συνιστά μία ελληνική ιδιαιτερότητα που βρίσκει εφαρμογή και στις περιοχές του Ηρακλείου και της Φλώρινας. Η αγροτική παραγωγή αποτελούσε το κεντρικότερο κομμάτι της οικονομικής δραστηριότητας και στις δύο περιοχές, γεγονός που συνέβαλε στη διατήρηση των πελατειακών δικτύων. Με την ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο και τις μαζικές και παρατεταμένες διώξεις που την ακολούθησαν, τα πελατειακά δίκτυα επανέκαμψαν μεταπολεμικά ως ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης της πολιτικής ζωής στην περιφέρεια. Το καθεστώς της μικρής ιδιοκτησίας που ήταν γενικευμένο και στις δύο περιοχές και ο καθοριστικός ρόλος του κράτους στην τοπική οικονομία ενίσχυσαν τη λειτουργία των πελατειακών δικτύων. Σε αυτά ενσωματώθηκαν όχι μόνο οι φτωχοί αγρότες, αλλά και οι πιο προνομιούχοι της επαγγελματικής τους κατηγορίας, ελπίζοντας ότι θα βοηθήσουν την κοινωνική άνοδο των παιδιών τους. Οι πελατειακές σχέσεις δεν εντοπίζονταν μόνο στη σχέση μεταξύ του φτωχού αγρότη και του αστού πολιτικού. Διαπερνούσαν την κοινωνική δομή και στις δύο περιφέρειες. Είχαν ως αποτέλεσμα τη διαίρεση των αγροτών σε αντίπαλα στρατόπεδα στη βάση των πατρώνων που ακολουθούσαν και της θέσης που έπαιρναν

---

⁵²¹ C. Lyrintzis, ‘Political parties in post-junta Greece: A case of «bureaucratic clientelism»?’, *West European Politics* τευχ. 7(3), σ.99-118.

εντός του δικτύου και όχι στη βάση της ταξικής τους θέσης. Αυτή η ιεραρχία επέτρεψε στα αστικά κόμματα να ενσωματώσουν την ομοιογενή τάξη των αγροτών καλλιεργητών, μετατρέποντάς τους σε 'πελάτες' μίας κάθετης δομής. Τοπικές διαφορές ελάσσονος σημασίας εντός κάποιου χωριού ή ανταγωνισμοί μεταξύ γειτονικών χωριών έπαιρναν τη μορφή διαμετρικά αντιτιθέμενων πολιτικών επιλογών, βάσει του πελατειακού δικτύου με το οποίο συντάσσονταν.

Οι πελατειακές σχέσεις καλύπτουν τις ταξικές αντιθέσεις και δημιουργούν κάθετες συνδέσεις και διαταξικά δίκτυα. Αυτό συμβαίνει γιατί οι τοπικοί παράγοντες μπορεί να μοιράζονται με τους ψηφοφόρους τους κοινές κοινωνικές ταυτότητες όπως η συγγένεια, η εθνότητα, η θρησκεία, η κοινότητα, η αγροτική κατοικία κ.λπ. – που τους τοποθετούν στην ίδια πλευρά μίας κοινωνικής διαίρεσης. Τα παραπάνω βρίσκουν εφαρμογή στις περιπτώσεις του Ηρακλείου και της Φλώρινας. Το ΠΑΣΟΚ δεν είχε κομματάρχες που να προωθούν τα συμφέροντα ενός υποψηφίου -σίγουρα όχι θεσμοθετημένα και φανερά, γιατί δεν επιτρεπόταν από την κομματική ηθική και τον κανονισμό του κόμματος-, ωστόσο, πολλά μέλη έτειναν να στοιχίζονται πίσω από ισχυρούς υποψήφιους. Οι τελευταίοι επένδυαν τις μεταξύ τους συγκρούσεις με ιδεολογικά χαρακτηριστικά προκειμένου να διαφοροποιούνται, έστω και προσχηματικά από τις παραδοσιακές πελατειακές σχέσεις.

Όπως έδειξε η έρευνα, τουλάχιστον για τους υποψηφίους που προέρχονταν από το κέντρο, το πελατειακό τους δίκτυο υποστήριξης τους ακολουθούσε στις κομματικές τους μετατοπίσεις προς το ΠΑΣΟΚ ή τη ΝΔ. Εξαιτίας των πελατειακών σχέσεων, οι ψηφοφόροι ήταν συνδεδεμένοι με τους πολιτευτές και όχι με το κόμμα. Όταν αυτοί άλλαζαν κόμμα, πράγμα σύνηθες κατά την υπό μελέτη περίοδο - αλλά και πριν τη δικτατορία, καθώς δεν υπήρχαν οργανώσεις και κομματικές διαδικασίες, που συμβάλουν στη σταθερότητα της κομματικής ταυτότητας - οι ψηφοφόροι τους ακολουθούσαν χωρίς δεύτερη σκέψη, αφού από αυτούς περίμεναν να εξυπηρετηθούν και όχι από το κόμμα, το οποίο ήταν απρόσωπο και δεν τους γνώριζε.

Z. Η έρευνα, πέρα από τον τρόπο με τον οποίον αναπτύχθηκαν οι κομματικές οργανώσεις στους δύο νομούς, εστίασε και στην ιδιαίτερη σημασία που δόθηκε στους μαζικούς χώρους. Αντίθετα από τη ΝΔ, που ανέλαβε αμέσως μετά την ίδρυσή της την άσκηση εξουσίας, το ΠΑΣΟΚ αναπτύχθηκε οργανωτικά σε μία περίοδο που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, χωρίς πρόσβαση σε πόρους και χωρίς την υποστήριξη του κρατικού μηχανισμού. Στην πορεία προς την εξουσία είχε ανάγκη την

υποστήριξη φορέων όπως τα συνδικάτα, οι επαγγελματικές οργανώσεις και οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ιδιαίτερα στον τομέα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, η Επιτροπή Αυτοδιοίκησης και Τοπικών Προβλημάτων (ΕΑΤΟΠ) υπό την ηγεσία του Γ. Γεννηματά έχτισε συστηματικούς μηχανισμούς επικοινωνίας στην κομματική οργάνωση (υπεύθυνοι αυτοδιοίκησης και τοπικών προβλημάτων των νομαρχιακών επιτροπών και τοπικών οργανώσεων) και στους ΟΤΑ (πρωτοβάθμια δημοτικά όργανα). Η ΕΑΤΟΠ κατόρθωσε να δημιουργήσει γνώση, να αποκτήσει εμπειρία, να αναπτύξει δυναμική δράση και να εντάξει την ξεχασμένη αυτοδιοίκηση στην πολιτική ατζέντα της μεταδικτατορικής Ελλάδας.

Στη μεταπολίτευση δόθηκε η δυνατότητα να εκφραστούν συλλογικά οι μερικές ταυτότητες που πριν παρέμεναν συγκαλυμμένες υπό το κράτος του φόβου, από οργανωμένους φορείς σε όλη την Ελλάδα (π.χ. πολιτιστικοί όμιλοι, ενώσεις εντοπιότητας). Τα κόμματα επεδίωξαν να ελέγξουν αυτούς τους χώρους με ποικίλες συνέπειες. Η διαδικασία συνέβαλε στην ομαλή μετάβαση της μεταδικτατορικής κοινωνίας. Το ΠΑΣΟΚ είχε το προβάδισμα στη συγκρότηση και εγκόλπωση των νέων ταυτοτήτων, λόγω της θέσης του στον πολιτικό άξονα. Η επέκταση του μοντέλου οργάνωσης των μαζικών κομμάτων μετά το 1974 οδήγησε στην επέκταση της κομματικής εμπλοκής στα μαζικά κινήματα, που μεταφράστηκε σε 'κομματικοποίηση της κοινωνίας', ιδιαίτερα σε τομείς όπως η Τοπική Αυτοδιοίκηση, ο συνδικαλισμός, οι αγροτικές διεκδικήσεις, ο φοιτητικός συνδικαλισμός κ.ά. Η εμπλοκή οργανωτικών τμημάτων των κομμάτων ή συνδεδεμένων οργάνων σε όλα τα μαζικά κινήματα της εποχής είχε ως σκοπό τον πολιτικό έλεγχο τους. Η αναρρίχηση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία κατέστησε αυτή τη διαδικασία και τις συνέπειές της εντονότερες. Το κόμμα είχε περισσότερες προσβάσεις και πίστωση εμπιστοσύνης σε όλους τους παραπάνω χώρους. Η θέση του στην εξουσία αύξανε τα ανταποδοτικά οφέλη της σύνδεσης των μαζικών χώρων μαζί του, τα οδηγούσε σε απώλεια της αυτονομίας τους, ενώ ταυτόχρονα, απομακρύνονταν από τις κοινωνικές τους αναφορές και αιτίες συγκρότησης. Η κοινωνική ζωή άρχισε να αποκτά χαρακτηριστικά αρένας του κομματικού ανταγωνισμού⁵²². Η κίνηση από την περιορισμένη δημοκρατία, στον ανοιχτό ανταγωνισμό είχε ως αποτέλεσμα τη

---

⁵²² Τη στρατηγική άλωσης ή οικειοποίησης των μαζικών κινήματων ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ και κατά την κυβερνητική του θητεία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της δημιουργίας και δράσης της ΕΓΕ και της πολιτικής 'κρατικού φεμινισμού' που ακολούθησε. Για μία αναλυτική παρουσίαση της σχέσης του ΠΑΣΟΚ με ορισμένους από τους παραπάνω μαζικούς χώρους: Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα, Κράτος, Κοινωνία*, Πατάκης, 1998.

διεύρυνση της αποφασιστικής επιρροής των κομμάτων. Υπό αυτή την έννοια η κοινωνική δυναμική υπονομεύτηκε από την επέκταση της κομματικής παρουσίας στην κοινωνία και τους μαζικούς χώρους.

Μία επιπλέον, ιδιαίτερης σημασίας, πρακτική ως προς το σχηματισμό κομματικής ταυτότητας των μελών του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσαν οι μαζικές συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις που το κόμμα εγκαινίασε, υποχρεώνοντας τα ανταγωνιστικά κόμματα να ακολουθήσουν, εφαρμόζοντας την ίδια πρακτική. Το γεγονός καταδεικνύει την έκταση της ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ στα πολιτικά ήθη που εμπεδώθηκαν στη μεταπολιτευτική Ελλάδα.

Η. Από την έρευνα προκύπτει ότι τα κεντρικά όργανα του κόμματος εφάρμοσαν τη στρατηγική 'έτσι είναι, αν έτσι νομίζετε', επιτρέποντας στους οπαδούς και υποστηρικτές του σε κάθε περιφέρεια να προβάλλουν στο κόμμα, κατά περίπτωση, τις επιθυμίες και πολιτικές τους ταυτίσεις. Το κόμμα λειτούργησε ως ένα ευρύχωρο όχημα στο οποίο μπορούσαν να χωρέσουν, ιδιαίτερα κατά την αντιπολιτευτική του περίοδο, κάθε είδους προσδοκίες. Την περίοδο 1974-1977 τα παραπάνω συνέβησαν λίγο πολύ αναγκαστικά, καθώς οι ΤΟ συγκροτήθηκαν στη βάση της αυτοοργάνωσης, χωρίς επικοινωνία με τα κεντρικά κομματικά όργανα, με τεράστια έλλειψη κομματικών κειμένων, που σπάνια έφταναν στις οργανώσεις, και με περιορισμένα ΜΜΕ εθνικής εμβέλειας προκειμένου να διαχέονται οι πληροφορίες. Σε αυτά τα πλαίσια, τα στελέχη του κόμματος που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία ενός κόμματος που κανένας δεν είχε ξεκάθαρη ιδέα τι πρέσβευε, αλλά όλοι πίστευαν ότι έχουν, υποχρεώθηκαν συνειδητά ή όχι να προβάλλουν τις προσωπικές τους αντιλήψεις και πιστεύω. Αυτά μπολιάστηκαν με την τοπική ιστορία, τις τοπικές διαιρέσεις και τις κοινωνικές ιδιαιτερότητες και παρήγαγαν ένα διαφορετικό κόμμα σε κάθε γεωγραφική περιοχή. Είναι πάντως σαφές και προκύπτει από τη μελέτη του αρχείου ότι, από το 1977 και μετά, οι διαφοροποιήσεις τόσο μεταξύ περιοχών όσο και εντός της ίδιας περιοχής ήταν γνωστές στο κομματικό κέντρο. Τα ανώτερα κομματικά όργανα επέλεξαν να τις αγνοήσουν ή να τις ισορροπήσουν με κριτήριο την εκλογική ωφελιμότητα, επιτρέποντας να αναπτυχθούν παράλληλες πραγματικότητες.

Με μία διάθεση αναστοχασμού μπορεί σήμερα να ειπωθεί ότι, αν το ΠΑΣΟΚ ήταν καταναλωτικό προϊόν, η στρατηγική 'έτσι είναι αν έτσι νομίζεται' ήταν το μυστικό του επιτυχημένου μάρκετινγκ που εφάρμοσε. Αλλά δεν ήταν προϊόν. Ήταν ένα κόμμα που διαμόρφωσε τη μεταπολιτευτική Ελλάδα, επιτελώντας το

ταχυδακτυλουργικό έργο της εξισορρόπησης κοινωνικών συμφερόντων, καθώς επέτρεπε στους υποστηρικτές του να ‘επιβιβάζουν’ την πληθώρα των ετερόκλητων προσδοκιών τους στο κομματικό όχημα. Παρ’ όλο που οι αναγωγές στο σήμερα δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επιλογή που ακολουθήθηκε δεν μπορούσε να οδηγήσει στη διαμόρφωση σταθερών θεσμών επίλυσης κοινωνικών διαφορών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την αστάθεια τόσο στην κοινωνία όσο και στην κομματική οργάνωση. Οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν έβρισκαν ένα πραγματικό σημείο ισορροπίας, ούτε δημιουργούνταν θεσμικά κανάλια για τη διαχείριση ή την αντιμετώπισή τους με μακροχρόνιο σχεδιασμό. Η λογική της κομματικής λειτουργίας ήταν περισσότερο πρόχειρη και είχε πρόσκαιρα αποτελέσματα, που σκοπό είχαν να κουκουλώσουν τα προβλήματα και όχι να αντιμετωπίσουν τα αίτιά τους. Το κόμμα γνώρισε στη συνέχεια σειρά κλονισμών, κάτι που μακροπρόθεσμα ισχύει και για την κοινωνία, όταν δεν είχε πλέον τη δυνατότητα να την ενσωματώνει στη βάση πακέτων παροχών και εξυπηρετήσεων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, όσον αφορά την υπό μελέτη περίοδο, τα παραπάνω δεν γίνονταν αντιληπτά παρά μόνο από τα πρόσωπα που είχαν εικόνα για όλα τα κομμάτια του παζλ. Για τους υπόλοιπους υποστηρικτές και στελέχη του κόμματος δεν μπορούσαν να είναι φανερά, διότι τους έλειπε το συγκριτικό φίλτρο και η πληροφόρηση, ακόμα και αυτή που διακινούνταν εντός του κόμματος, καθώς όπως προκύπτει από την έρευνα στις προηγούμενες ενότητες, τα κομματικά έντυπα, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, ήταν σπάνια. Ωστόσο, ήταν ευρέως εμποδωμένη μία πολιτική κουλτούρα που τους επέτρεπε να διατρέχουν ένα ευρύτατο πολιτικό φάσμα ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση, αλλά και τη σύναψη συμμαχιών με άλλους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους. Αισθάνονταν ότι πραγματικά ήταν φορείς μίας πολιτικής παράδοσης που κινούνταν από τη συντηρητική κεντρώα παράδοση έως την άκρα Αριστερά και ότι μπορούσαν να μιλούν και να πράττουν ανάλογα με την περίσταση και το συνομιλητή, με τη σιγουριά ότι βρίσκονται εντός της κομματικής γραμμής. Κανένα άλλο κόμμα δεν είχε τη δυνατότητα να επιτρέψει αυτή την πολυτέλεια στους υποστηρικτές και τα στελέχη του.

Η μελέτη του φαινομένου ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει μεγάλα κενά στο επίπεδο της κομματικής βάσης. Η συμπλήρωσή τους από μελλοντικούς ερευνητές θα έδινε τη δυνατότητα κατανόησης του συνόλου της εικόνας της οποίας μέχρι σήμερα γνωρίζουμε με ακρίβεια μόνο ένα μέρος, αυτό της ηγεσίας και του αθηναϊκού

κομματικού κέντρου. Οι παράλληλες πραγματικότητες εντός του ΠΑΣΟΚ, αυτό που ονομάσαμε ‘πολλά κόμματα σε ένα’, ερευνήθηκαν στην παρούσα προσπάθεια ως προς τη γεωγραφική τους διάσταση. Ωστόσο, η υπόθεση μπορεί να μελετηθεί και σε σχέση με κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, η κοινωνική θέση, οι πολιτικές καταβολές κ.ά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιτική κουλτούρα με την οποία συνδέθηκε και την οποία ανατροφοδότησε το ΠΑΣΟΚ, τόσο σε επίπεδο συμβόλων και ταυτοτήτων, όσο και σε επίπεδα όπως της τέχνης και της μαζικής κουλτούρας. Η παρούσα έρευνα δεν άγγιξε αυτά τα πεδία, ωστόσο τα ευρήματά της καταδεικνύουν τη σημασία τους στο επίπεδο της πολιτικής συμμετοχής και των κομματικών ταυτοτήτων. Η ηγεμονία που εμπέδωσε το ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα μετά την άνοδό του στην εξουσία, δεν ήταν μόνο πολιτική, αλλά και πολιτισμική. Τέλος, μεγάλο ενδιαφέρον θα είχε η μελέτη της ‘πασοκικής γλώσσας’ (του κομματικού discourse) ως φορέα ανισοτήτων, συγκρότησης ταυτοτήτων και πολιτισμικού κατασκευάσματος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 2

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ, 14/4/1924

	<u>Ψήφοι</u>	<u>%</u>
Μοναρχία	325,322	30.01
Δημοκρατία	758,742	69.99
Σύνολο	1,084,064	100.00

Πηγή: G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983, σ.32.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ, 8/12/1974

	Ψήφοι	%
Ναι στην επιστροφή του βασιλιά	1.445.857	30,8
Όχι στην επιστροφή του βασιλιά	3.245.111	69,2
Σύνολο	4.690.986	100,00

Πηγή: H. Penniman (εκ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute, 1981, σ.15.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΑΥΤΟΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ – ΔΕΞΙΑ 1980 - 1981

	Αριστερά					Δεξιά					Σύνολο
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
ΕΡ	-	-	-	-	2.9	-	2.9	-	14.3	80.0	100.0
ΝΔ	0.3	-	0.3	1.0	4.0	5.3	14.3	26.8	17.5	30.8	100.0
ΕΔΗΚ	-	-	-	6.5	61.3	22.6	9.7	-	-	-	100.0
ΠΑΣΟΚ	3.6	4.3	13.2	27.5	29.7	12.2	4.1	2.4	2.2	1.0	100.0
ΚΚΕ Εσ.	27.3	27.3	40.9	-	-	-	-	4.5	-	-	100.0
ΚΚΕ	54.1	24.5	14.3	5.1	1.0	1.0	-	-	-	-	100.0
Αναποφάσιστοι	1.3	2.0	5.1	7.6	31.2	17.5	9.7	10.1	6.1	9.4	100.0
ΣΥΝΟΛΟ	5.3	3.8	6.9	10.8	21.5	11.4	8.5	11.1	7.5	13.3	100.0

Πηγή: G. Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, London, Occasional Paper 1, 1983, σ.14.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΘΝΙΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ 1974-1981

	1974	1977	1981
Άκρα Δεξιά (1)	1.08%	6.82%	1.69%
Νέα Δημοκρατία	54.37%	41.84%	35.88%
Ένωση Κέντρου (2)	20.42%	11.95%	0.4%
ΠΑΣΟΚ	13.58%	25.34%	48.07%
Ενωμένη Αριστερά (3)	9.47%	-	-
ΚΚΕ	-	9.36%	10.94%
ΚΚΕ εσ.	-	2.72%	1.35%

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών, Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1974, Α' Τόμος, Εθνικό Τυπογραφείο, 1976. Υπουργείο Εσωτερικών, Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1977, Α' Τόμος, Εθνικό Τυπογραφείο, 1979. Υπουργείο Εσωτερικών, Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1981, Α' Τόμος, Εθνικό Τυπογραφείο, 1983

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΜΕΛΛΩΝ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

	1974 ^α		1974 ^β		1975		1977	
Πολιτικός χώρος του Κέντρου προ 1967	4,	5.3%	5,	5.2%	2,	2.6%	4,	5%
ΠΑΚ	38,	50.6%	42,	42.4%	39,	52%	29,	36%
Δημοκρατική Άμυνα	18,	24%	26,	26.2%	12,	16%	2,	5.2%
Άλλες αντιστασιακές οργανώσεις	9,	12%	11,	11.1%	14,	18%	19,	23.7%
ΕΑΜ -ΕΠΟΝ	-		-		-		2	
ΕΔΑ	-		-		-		1	
Δεν υπάρχουν στοιχεία	6,	8%	15,	15%	8,	20.6%	23,	28.7%
Σύνολο	75,	100%	99,	100%	75,	100%	80,	100%

Πηγή: Ch. Lyrintzis, *Between socialism and populism: The rise of the Panhellenic Socialist Movement*, Phd Thesis, LSE, 1983, σ.254.

Σημείωση: Τα μέλη των Κ.Ε. ήταν διορισμένα και ο υπολογισμός των πολιτικών τους καταβολών γίνεται στη βάση των προηγούμενων πολιτικών τους εντάξεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΜΕΛΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ 1977

	Κεντρική Επιτροπή	Κοινοβουλευτική Ομάδα
20 – 30	9	-
30 – 40	21	19
40 – 50	26	30
50 – 60	19	26
60+	3	17
Σύνολο	78	92
Δεν υπάρχουν στοιχεία	2	-
Σύνολο	80	92

Πηγή: Ch. Lyrintzis, *Between socialism and populism: The rise of the Panhellenic Socialist Movement*, Phd Thesis, LSE, 1983, σ.258.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1981

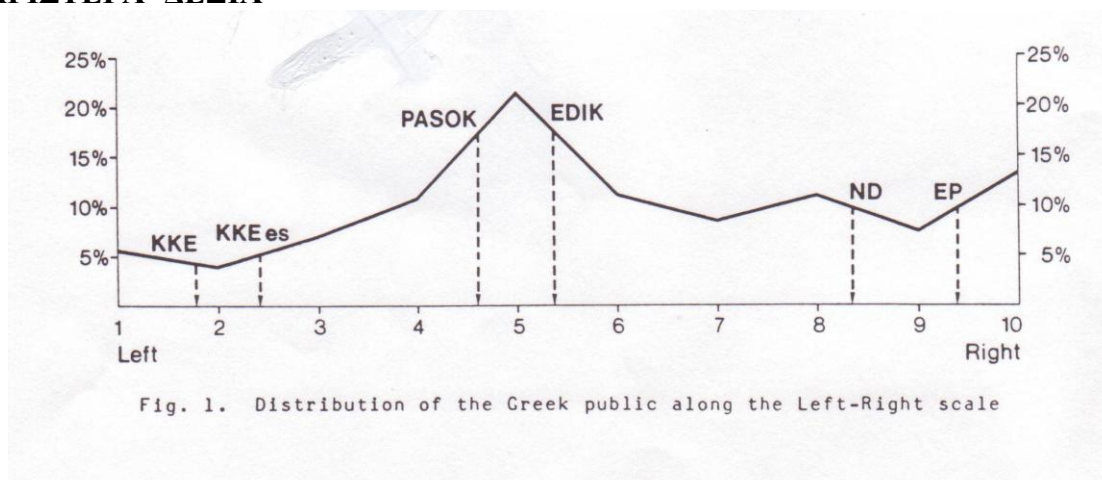
	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΣΥΝΟΛΟ
Πρωτοεκλεγέντες πριν από το 1967	9% ^α	30%	15%	17%
Πρωτοεκλεγέντες μετά το 1974	91%	70%	85%	83%
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%	100%

^α Συμπεριλαμβανομένων των Γ. Μαύρου και Μ. Γλέζου

Πηγή: G. Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, London, Occasional Paper 1, 1983, σ. 53

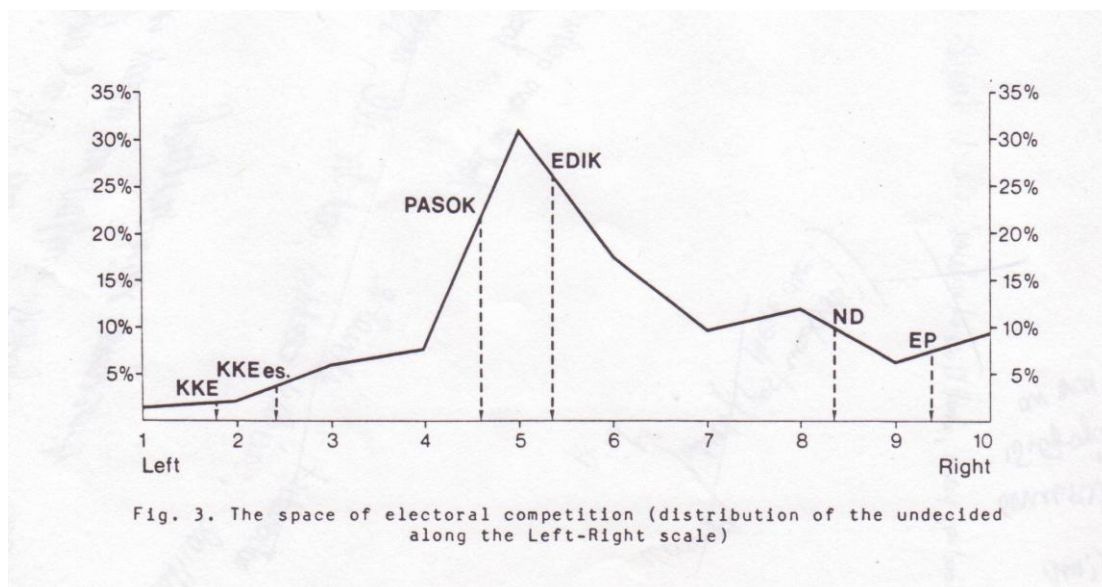
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ ΣΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ -ΔΕΞΙΑ

Πηγή: G. Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, London, Occasional Paper 1, 1983, σ.15.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ (ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΑΝΑΠΟΦΑΣΙΣΤΩΝ ΣΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ – ΔΕΞΙΑ)

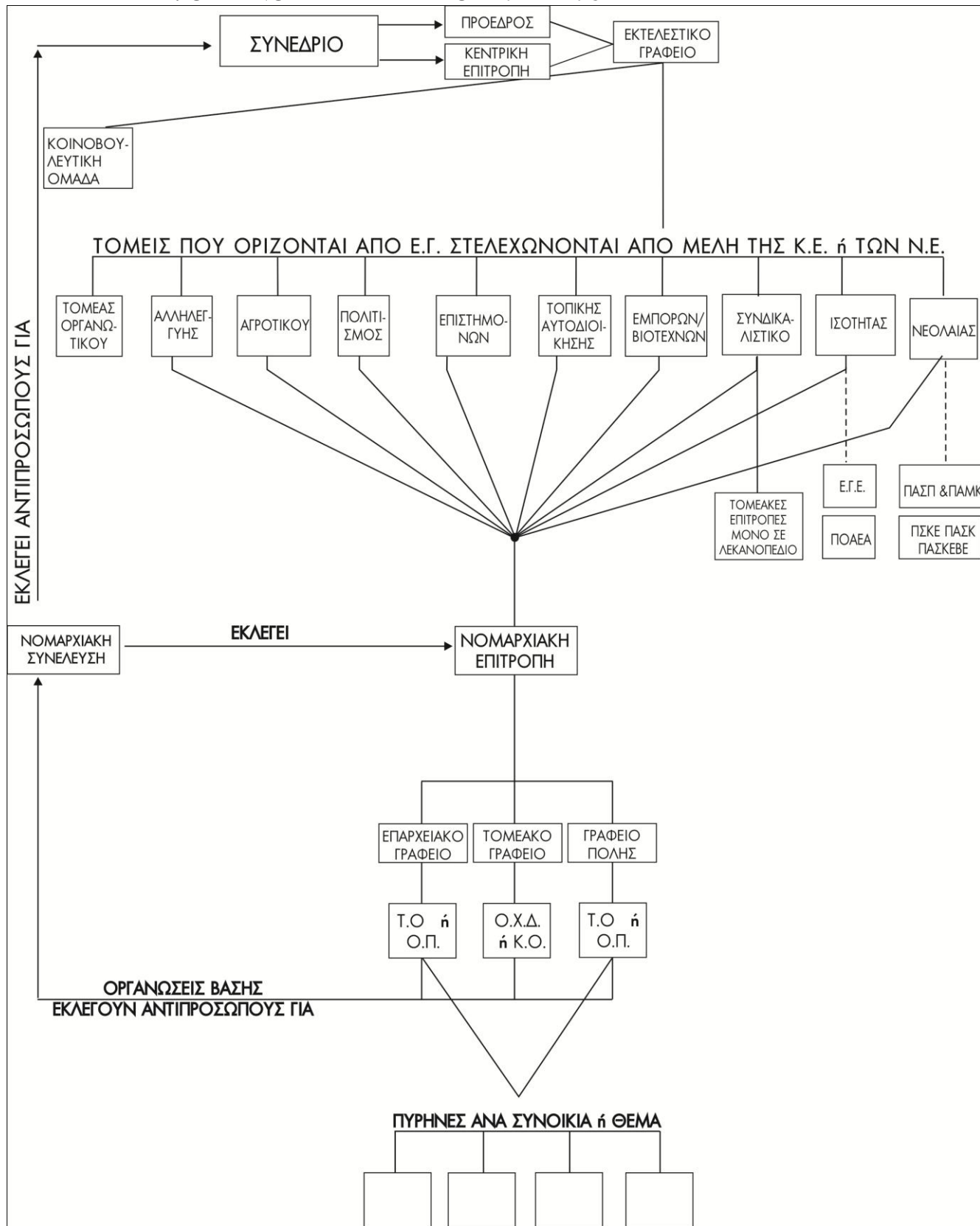

Πηγή: G. Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, London, Occasional Paper 1, 1983, σ.39.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4: ΟΡΓΑΝΟΓΡΑΜΜΑ ΠΑΣΟΚ 1974 – 1981

Πηγή: Α. Κοτσακάς (προσωπικό αρχείο), Γραμματέας του Τομέα Οργανωτικού του ΠΑΣΟΚ. 1990-1994.

9. Τί έχουν προγραμματίσει οι Τ.Ο./Ο.Π./Κ.Ο. για τους επόμενους μήνες.
(Αναλυτικά για κάθε μία) : .....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

10. Τί προβλήματα εμφανίζονται στις Τ.Ο./Ο.Π./Κ.Ο και με ποιόν τρόπο προσπαθούν να τα ξεπεράσουν. Αν παρεμβαίνει ή Ν.Ε. τί αποτέλεσμα επιτυγχάνεται : .....

.....
.....
.....
.....
.....

11. Οί Τ.Ο./Ο.Π. καλύπτουν γεωγραφικά όλο τον Νομό. Τί πρόγραμμα έκ μέρους της Ν.Ε. υπάρχει για παραπέρα ανάπτυξη : .....

.....
.....
.....
.....
.....

12. Τί δυνατότητα έχει συνολικά ή οργάνωση του νομού για παρέμβαση σε μαζικούς χώρους και συμπάρσταση στους αγώνες του λαού :

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

13. Σέ ποιά βαθμό ἔχουν ὑλοποιηθεῖ οἱ ἀποφάσεις καί τά πλάνα τῆς Κ.Ε., τοῦ Ε.Γ., καί τῶν διαφόρων ἐπιτροπῶν καί γραφεῶν. Τί δυσκολίες παρουσιάζονται καί πῶς ἀντιμετωπίζονται στή πράξη :

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

14. Ποιά ἡ συνεργασία κοινοβουλευτικῶν καί ὀργάνωσης. Τί παρατηρεῖ Ν.Ε. καί τί προτείνει. Ποιά ἡ γνώμη τοῦ κλιμακίου :

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Γενικές παρατηρήσεις : Ὅτιδήποτε ἄλλο θεωρεῖται χρήσιμο νά καταγραφεῖ. Χρησιμοποιεῖστε καί πρόσθετο χαρτί γιά νά ἐκθέσετε ὅτι ἄλλο νομίζετε ἀναγκαῖο :

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Ἡ ἔκθεση συντάσσεται ἀπό τό κλιμάκιο περιοδικά καί θεωρεῖται σκόπιμο ἡ Ν.Ε. νά ἐνημερώνεται προηγουμένως γιά τίς ἀπόψεις τοῦ κλιμακίου. Πού θά καταγραφοῦν στήν ἔκθεση. Τά μέλη τοῦ κλιμακίου πρέπει νά εἶναι ἐνήμερα γιά τό περιεχόμενο τῆς ἔκθεσης πού θά ὑποβληθεῖ. Ἡ ἔκθεση ὑποβάλλεται εἰς διπλοῦν στήν πενταμελῆ ἐπιτροπή πού εἶναι ἐπιφορτισμένη γτήν παρακολούθηση τῶν σχετικῶν μέ τά κλιμάκια ἀποφάσεων τοῦ Ε.Γ. καί τῆς Σ.Γ.

ΕΙΚΟΝΑ 1: ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΦΟΡΜΑ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, ΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΟΥ, ΤΟ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: _____ ΤΗΛ: 0825-2192

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (Ημ/νία έκδοσης _____)

1.	Όνοματεπώνυμο	Διεύθυνση	Τηλέφωνο	Επαγ / Παρ
Α' Γραμματέας :	Σουληριδής Γεώργιος Κουρκά		0895 21208	
2. Β' Γραμματέας :				
3. 'Υπ. Οργανωτικού :				
4. 'Υπ. Διαφώτισης :				
5. 'Υπ. Τοπ. Προβλ. και 'Αλληλεγγύ :				
6. 'Υπ. Ανθρ. Δικ. και πολιτισμοῦ :				
7. 'Υπ. Συνδικαλισ. και Συνεταιρισ :				
8. 'Υπ. Οικονομικοῦ :				
9. 'Υπ. Νεολαίας :				

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Ημερομηνία ίδρυσης: 1974 "Υπαρξη Γραφείου ΝΑ

Σύνολο Μελῶν : 56 Ένεργά : 10 Ημ/νία: 6-4-7

Σύνθεση μελῶν Στίς: _____ Ημ/νία) _____

ΕΡΓΑΤΕΣ	ΑΓΡΟΤΕΣ	ΕΠΑΓ.-ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ
	56				56
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΝΕΟΛΑΙΑ (18-30)				
	3				

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Έχουν φερεινται δε εδρνελε φαι οχηματα δε ενα φρακτο ειν φρακτο εαχαλια για μαλοικων και ειν ειααση εαα χυδρογμιαη

Συμπληρώθηκε από τον : _____ Στίς: _____
 με βάση Πρακτικό ή Έγγραφο: _____

Πηγή: Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ

ΕΙΚΟΝΑ 3: ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΦΟΡΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ 1977.

ΕΝΤΥΠΟ 12

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ
ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΓΙΑ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ

ΕΠΩΝΥΜΟ..... ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ
 ΟΝΟΜΑ..... ΚΕΣΤΙΑΣ

ΟΝΟΜΑ ΠΑΤΕΡΑ..... ΑΓΓΕΛΟΣ

ΕΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ..... 1947

ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ..... ΔΙΔΥΜΑ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ..... (ΤΕΧΝΙΚΟΣ) ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΕΡΓΑΤΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΟΥΛΕΙΑΣ..... ΠΕΙΡΑΙΑΣ 76

ΤΗΛΕΦΩΝΟ ΔΟΥΛΕΙΑΣ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ..... ΤΖΑΒΓΑΛΑ 3

ΤΗΛΕΦΩΝΟ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ..... 3607142

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΣΕΝΑΤΕΙΟΥ "ΜΗΧΑ-
 ΝΟΥΡΓΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΑΔΑΣ" - ΠΡΙΝ ΜΕΛΟΣ ΠΕΙΡΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ
 (ΜΕΛΟΣ Δ.Σ.) - ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΚΛΑΣΙΚΕΣ, ΕΡΓΟΣΤΑ-
 ΣΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΣΕ ΑΠΕΡΓΙΑΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ

ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΕΝΕΡΓΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥΣ
 ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ ΝΟΜΟΥ ΚΑΤΑΓΟΓΗΣ ΜΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΜΑΗΡΑΚΗΔΕΣ - ΚΝΕ - ΚΚΕ - ΣΤΟ 9^ο ΠΑΝΕΛ-
 ΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΚΚΕ (ΚΡΙΤΙΚΗ - ΑΠΟΥΑΚΡΥΝΣΗ - ΗΠΙΑ ΑΠΟ-
 ΚΡΗΣΗ) - ΚΑΘΟΔΗΓΗΣΗ Κ.Ο.Β. (ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ)
 ΜΕΛΟΣ ΠΑΣΟΚ ΑΠΟ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ - Α' ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ Τ.Ο. ΕΞΑΡΧΕΙΩΝ,
~~ΑΛΛΕ ΕΡΧΟΜΕΝΑ~~ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ Τ.Ο. - Ο.Π. ΔΙΔΥΜΩΝ,
 ΑΝΤΙΚΥΡΩΝ - ΚΡΑΜΙΣΙΟΥ, ΛΟΓΩ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΟ ΠΑΙΕΟ
 ΚΙΝΗΜΑ ΔΙΕΧΤΗΚΕ ΕΠΑΝΗΛΗΜΜΕΝΑ

Παραπομπή.....
 26 ΙΟΥΝΗ 77

Υπογραφή.....

Συμπληρώνεται με φροντίδα του εκπροσώπου της Ο.Ε.Σ. και παραδίδονται
 στην Ο.Ε.Σ. (σύμφωνα με παράγραφο 28.1. ήπρωσης).

Πηγή: Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ

ΕΙΚΟΝΑ 2: ΦΛΑΪΕΡ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ Τ.Ο. ΖΑΡΟΥ

-4-

**ΑΠΟΚΡΗΑΤΙΚΗ
ΧΟΡΕΥΤΙΚΗ ΒΡΑΔΥΑ
ὕπέρ τοῦ
ΠΑ.ΣΟ.Κ. ΖΑΡΟΥ**

Σήμερα καὶ ὠρα 8 μ.μ. στὸ Καφενεῖο τοῦ
ΝΙΚΟΛΗ ΑΜΠΑΔΙΩΤΗ
θὰ γίνῃ ἀποκρηάτικο χορευτικό γλέντι μὲ
ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΟΡΓΑΝΟΠΑΙΚΤΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ
μὲ ἐξαιρετικὴ κουζίνα, καὶ μὲ ἀποκρη-
άτικο κέφι.

Σὰς ΠΡΟΣΚΑΛΟΥΜΕ ὅλους ἄνευ κομματι-
κῆς διάκρισης νὰ περάσετε μιὰ εὐχάρι-
στη βραδυὰ.

Τὰ ΚΕΡΔΗ θὰ διατεθοῦν ὑπὲρ τῆς οἰ-
κονομικῆς ἐξορμήσεως τοῦ ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Τ.Ο. ΖΑΡΟΥ

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΚΛΙΜΑΚΙΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΟΥ

1.

2.

Πηγή: Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ

ΕΙΚΟΝΑ 3: ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΦΟΡΜΑ ΠΑΡΟΧΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ Τ.Ο. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΜΑΖΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥΣ.

Π.Ν.Ε. : Τ.Ο. Η.Ο.Π. :

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥΣ, ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥΣ, ΑΘΛΗΤΙΚΟΥΣ, ΑΣΑΗΤΙΚΟΥΣ, ΕΚΔΑΡΜΟΜΙΚΟΥΣ ΚΛΠ

ΠΕΡΙΟΧΗ : ΝΕΟΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΟΧΟΚΟΙ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΣΥΛΛΟΓΟΥ : ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΣΥΓ- Κέντ Μοναστηρι 2

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ ΣΥΛΛΟΓΟΥ : 308.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ : 5.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ ΠΑ.ΣΟ.Κ. : 20 (δικοί δι' αυτ 17920Κ 02νω 700-200)

ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΙΛΩΝ ΠΑ.ΣΟ.Κ. ΣΤΟ Δ.Σ. : 3

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ - ΦΙΛΩΝ Χ.Κ.Ε ΣΤΟ Δ.Σ. : 1

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ Κ.Α.Ε. ΕΣΩΤ. ΣΤΟ Δ.Σ. : —

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.ΔΗ.Κ. ΣΤΟ Δ.Σ. : —

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ Ν.Α. ΣΤΟ Δ.Σ. : 1

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Δ.Σ. (ΟΝΟΜΑ) : Γεωργιάδης Δημήτρης ΧΩΡΟΣ ΠΟΥ ΑΝΗΚΕΙ : 17920Κ (ΚΜΕ 02102102)

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ Δ.Σ. (ΟΝΟΜΑ) : Μπαρτζώλης Πέτρος ΧΩΡΟΣ ΠΟΥ ΑΝΗΚΕΙ : 17920Κ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ Δ.Σ. (ΟΝΟΜΑ) : Καραγιάννης Πέτρος ΧΩΡΟΣ ΠΟΥ ΑΝΗΚΕΙ : 17920Κ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ : Καραγιάννης

Πηγή: Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ 1: ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΟΥ ΑΠΑΙΤΟΥΝΤΑΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Για την υλοποίηση του παραπάνω στόχου απαιτούνται:

- A. Συγκέντρωση πληροφοριών
- B. Ταξινόμηση και δακτυλογράφηση
- Γ. Προμήθεια χαρτιού και μελάνης
- Δ. Εκτύπωση
- E. Συρραφή των φύλλων σε τεύχη
- Z. Φροντίδα για τη διανομή

Συγκέντρωση πληροφοριών, ταξινόμηση, αξιολόγηση και αξιοποίηση:

Για το σκοπό της ταξινόμησης του αρχείου και των πληροφοριών έχει κατασκευασθεί αρχειοθήκη με 250 θέσεις. Κάθε θέση αντιστοιχεί σε μία ΤΟ πόλης ή σε μία κοινότητα ανεξάρτητα από το αν έχει ΤΟ/ΟΠ ή όχι. Συμφωνήθηκε ότι η ταξινόμηση των εγγράφων και των πληροφοριών θα γίνεται ως εξής:

Για κάθε κοινότητα που έχει ΤΟ ή ΟΠ θα υπάρχουν τρεις φάκελοι

A. Ένας με το μητρώο των μελών της οργάνωσης και την εκάστοτε σύνθεση της Συντονιστικής Επιτροπής.

B. Ένας με την αλληλογραφία και τα πρακτικά. Θα ταξινομούνται κατά ημερολογιακή σειρά και θα φέρουν κλασματικό αριθμό πρωτοκόλλου, αριθμητής θα είναι ο αριθμός της θέσης της αρχειοθήκης που αντιστοιχεί στην κοινότητα και παρανομαστής ο α/α που θα παίρνει το έγγραφο ή το πρακτικό κατά σειρά χρονολογίας. Περίληψη του περιεχομένου του εγγράφου ή του πρακτικού μπορεί να γράφεται σε φύλλο χαρτιού μέσα στο φάκελο και να είναι το πρωτόκολλο αλληλογραφίας.

Γ. Ο τρίτος φάκελος θα περιέχει τις εξής πληροφορίες:

3. Τηλεφωνικός κατάλογος που θα αναγράφει τα τηλέφωνα όσων μελών διαθέτουν, καθώς και των μελών του κινήματος που κατάγονται ή έχουν δεσμούς επαγγελματικούς ή συγγενικούς με την κοινότητα και μπορούν ενδεχομένως να επηρεάσουν μικρό ή μεγάλο κύκλο των κατοίκων της κοινότητας ή μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν σύνδεσμοι ανάμεσα στη ΝΕ και την ΤΟ για κινητοποίηση ή μεταβίβαση πληροφοριών ή οδηγιών. Θα

αναγράφονται επίσης τα καφενεία της κοινότητας που ανήκουν σε φίλους και οι αριθμοί τηλεφώνων όταν υπάρχουν, καθώς και σε πια από αυτά υπάρχει ανταπόκριση όλο το 24ωρο ή ποιες είναι οι καταλληλότερες ώρες για να βρούμε αυτούς που θα αναζητήσουμε.

4. Ονομαστική κατάσταση των μελών του κοινοτικού συμβουλίου και η πολιτική τους τοποθέτηση.
5. Ονομαστική κατάσταση των μελών του Διοικητικού και Εποπτικού Συμβουλίου του Συνεταιρισμού και τα ονόματα των αντιπροσώπων για τις Ενώσεις Συνεταιρισμών και ποιες είναι αυτές. Να αναγράφεται και η πολιτική τοποθέτηση των αναφερόμενων προσώπων.
6. Κατάσταση, εφόσον υπάρχουν, των πολιτιστικών και αθλητικών συλλόγων.
7. Ονομαστική κατάσταση των μελών που έχουν επιστημονική κατάρτιση, είναι καλλιτέχνες, διαθέτουν ειδικές γνώσεις, ομιλούν ξένες γλώσσες και ποιες.
8. Κατάσταση των μελών και φίλων με ένδειξη τις ιδιότητες του μέλους ή φίλου, που διαθέτουν αυτοκίνητα που μπορούν να τίθενται στη διάθεση των αναγκών του κινήματος όταν υπάρχει λόγος.
9. Κατάσταση με τα ονόματα των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του Αγροτικού Συλλόγου, εάν υπάρχει και η πολιτική τους τοποθέτηση.
10. Κατάσταση με τα αναλυτικά αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών από το 1974 και μετά.

Όλες οι παραπάνω πληροφορίες θα βγαίνουν σε 3 αντίγραφα. Το πρώτο θα μένει στο φάκελο του αρχείου της κοινότητας, το δεύτερο θα μπαίνει σε χωριστό κλασέρ για κάθε περίπτωση, προκειμένου να είναι συγκεντρωμένες και εύχρηστες οι πληροφορίες για όλο το νομό. Το τρίτο αντίγραφο θα παραμένει στο αρχείο της ΤΟ ή ΟΠ. Στο φάκελο με τις πληροφορίες μπορούν να τοποθετούνται και περιληπτικά σημειώματα με πληροφορίες που θα αναφέρονται σε διαφορές, εάν υπάρχουν, μεταξύ των μελών και φίλων σε ότι αφορά φιλοδοξίες ή διαφορές αντιλήψεων κατά τη διενέργεια εκλογών για τα κοινοτικά συνεταιριστικά ή άλλα συμβούλια. Τα παραπάνω σημειώματα θα μπαίνουν στο φάκελο αφού ελεγχθούν καλά οι πληροφορίες και μετά από απόφαση της ΝΕ. Τέλος μπορεί να δημιουργηθεί και τέταρτος φάκελος για κάθε κοινότητα για τα τοπικά προβλήματα.

ΚΕΙΜΕΝΟ 2. ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ ΕΞΟΡΜΗΣΗΣ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ (σε μεγάλους συγκοινωνιακούς κόμβους, στα κέντρα πόλεων και χωριών και στις εισόδους σε αυτές).

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Όλη η αλήθεια στο λαό

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Η εφημερίδα του λαού

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Η εφημερίδα στην υπηρεσία του λαού

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Η εφημερίδα της Αλλαγής

Με την ΕΞΟΡΜΗΣΗ στον αγώνα για την Αλλαγή

ΕΞΟΡΜΗΣΗ – ΑΛΛΑΓΗ

Η ΕΞΟΡΜΗΣΗ σε κάθε σπίτι, σε κάθε χωριό και πόλη

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Ο δυναμικός συμπαραστάτης στους αγώνες του λαού

Η αγορά της ΕΞΟΡΜΗΣΗΣ είναι πολιτική πράξη στον αγώνα για την Αλλαγή

Δύναμη της ΕΞΟΡΜΗΣΗΣ, η εμπιστοσύνη του λαού

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Η εφημερίδα της αλήθειας

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Κάθε Κυριακή η δική σου Δημοκρατική εφημερίδα, θαρραλέα και δυναμική

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Ο δρόμος της ελπίδας

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Για το μέλλον της πατρίδας

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Για τη νίκη του λαού

ΕΞΟΡΜΗΣΗ: Για τη μεγάλη Αλλαγή

ΕΙΔΙΚΑ ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ, ΓΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ (να τοποθετηθούν στο ανάλογο περιβάλλον)

Εργαζόμενοι: Στο γραφείο, στο εργοστάσιο, στο σπίτι, στο καφενείο συντροφιά με την ΕΞΟΡΜΗΣΗ

Εργαζόμενοι: Αγοράζετε την ΕΞΟΡΜΗΣΗ, τη δική σας εφημερίδα

Εργατοϋπάλληλοι: Αγοράζετε την ΕΞΟΡΜΗΣΗ, το δυναμικό συμπαραστάτη στους αγώνες

Επαγγελματιοβιοτέχνες: Διαβάζετε την ΕΞΟΡΜΗΣΗ. Υπερασπίζετε τα συμφέροντά σας.

Επαγγελματιοβιοτέχνες: Διαβάζετε την ΕΞΟΡΜΗΣΗ, που αγωνίζεται μαζί σας

Αγρότες: Διαβάζετε την ΕΞΟΡΜΗΣΗ, τον υπερασπιστή των συμφερόντων σας

Αγρότες: Η ΕΞΟΡΜΗΣΗ συμπαραστέκεται δυναμικά στους αγώνες σου

Αγρότες: Η ΕΞΟΡΜΗΣΗ βρίσκετε πάντα στο πλευρό σου

Αγρότες: Η ΕΞΟΡΜΗΣΗ είναι η δική σου φωνή, ο δικός σου υπερασπιστής και συμπαραστάτης.

Πηγή: Εγκύκλιος του Εκτελεστικού Γραφείου προς όλες τις οργανώσεις της χώρας, 16/3/1979 (σελ.57).

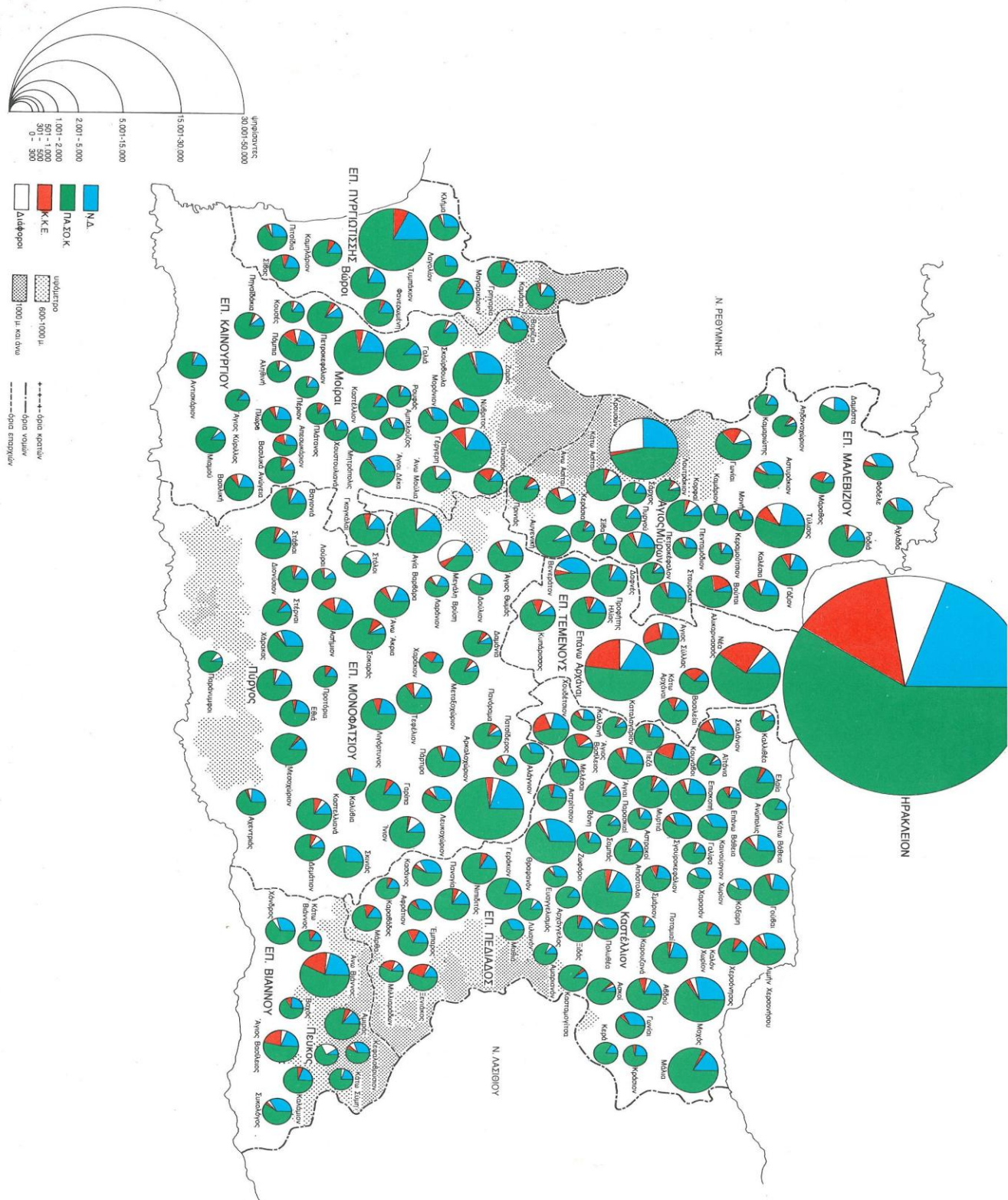

ΧΑΡΤΕΣ

1:

ΝΟΜΟΣ

ΧΑΡΤΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Πηγή: ΕΚΚΕ, Άτλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981, Αθήνα 1984.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 4

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ 1971

Αριθμός κατοίκων	52264
Αστικός Πληθυσμός	11172
Ημιαστικός Πληθυσμός	3822
Αγροτικός Πληθυσμός	37270

Πηγή: Απογραφές ΕΣΥΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΝΟΜΟΥ ΦΛΩΡΙΝΑΣ, ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ 1940-1981

1940	85495
1951	71286
1961	69168
1971	56381
1981	54411

Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Ν. Φλώρινας

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΦΛΩΡΙΝΑΣ ΣΕ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ

Σημειώσεις:

1. Τα σύμβολα της τελευταίας στήλης περιγράφουν την πολιτική τοποθέτηση των κοινοτήτων στη βάση των εκλογικών αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών του 1981. Θεωρείται η εκλογική αναμέτρηση όπου η ψήφος ήταν πιο ελεύθερη συγκριτικά με τις εκλογές του 1974 και 1977.

Τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται έχουν ως εξής: Δ δεξιό ΝΔ, Π κέντρο ΠΑΣΟΚ, Α αριστερά ΚΚΕ.

= όταν η απόσταση μεταξύ των δύο πρώτων κομμάτων είναι μικρότερη του 10%, +συνοδεύει όταν η πρώτη δύναμη έχει διαφορά μεγαλύτερη του 15% από την προηγούμενη

2. Η αναφορά στις απογραφές πληθυσμού των ετών 1940 και 1981 αποτελεί ένα δείκτη της έντασης με την οποία βιώθηκαν οι ιστορικές περιπέτειες της περιοχής σε κάθε κοινότητα, αλλά και ο βαθμός στον οποίο μετανάστευσε ο πληθυσμός τους που συνδέεται με αυτή. Τα παραπάνω συνδέονται με την πολιτική τοποθέτηση της κάθε κοινότητας.

Περιοχή	1940	1981	Καταγωγή	Εκλογική Τοποθέτηση
Ψαράδες	770	167	Ντόπιοι	+Π
Αγ. Αχιλλεϊος	382	168	Ντόπιοι	=
Βροντερόν	591	172	Βλάχοι	Δ
Λαιμός	947	278	Ντόπιοι, 10% Πόντιοι	Δ
Πλατύ	268	67	Ντόπιοι, 30% Πόντιοι	Π
Καλλιθέα	379	170	Ντόπιοι, 30% Πόντιοι/Βλάχοι	+Δ
Λευκών	422	127	Πόντιοι, 30% Ντόπιοι	+Δ
Καρυαί	478	88	Πόντιοι, 20% Ντόπιοι	Δ
Μικρολίμνη	466	71	Ντόπιοι	Π
Κώτας	586	59	Ντόπιοι	Δ
Βατοχώριον	770	54	Ντόπιοι	=
Κρυσταλλοπηγή	624	265	Βλάχοι	=
Πράσινον	376	21	Ντόπιοι	Δ

Ανταρτικόν	1345	196	Ντόπιοι	+Δ
Πισοδέριον	560	33	Βλάχοι	Δ
Αγ. Γερμανός	2177	237	Βλάχοι, 10% Ντόπιοι	Δ
Κρατερόν	853	197	Ντόπιοι	+Δ
Εθνικόν	372	85	Ντόπιοι	+Δ
Παρόρειον	556	73	Ντόπιοι	=
Άνω Κλείνες	743	236	Θρακιώτες, 10%Ντόπιοι	=
Κάτω Κλείνες	1120	523	50%Ντόπιοι,50%Πόντιοι	=
Κλαδορράχη	530	107	Ντόπιοι	=
Πολυπλάτανον	969	428	Ντόπιοι, 30%Πόντιοι	+Δ
Νίκη	834	503	Ντόπιοι,10%Πόντιοι	+Δ
Αγ. Παρασκευή	687	231	Ντόπιοι	=
Νέος Καύκασος	424	348	Καυκάσιοι	Π
Κάτω Καλλινίκη	368	125	Πόντιοι,30%Ντόπιοι	=
Άνω Καλλινίκη	500	333	Ντόπιοι	=
Παππαγιάννης	1334	923	Ντόπιοι	=
Νεοχωράκιον	828	634	Ντόπιοι,10%Πόντιοι	=
Ιτέα	891	713	Ντόπιοι	+Δ
Μαρίνα	1759	1511	Ντόπιοι	+Δ
Μεσοχώριον	871	571	Ντόπιοι	+Δ
Μεσόκαμπος	463	211	Πόντιοι	Δ

Ακρίτας	1989	190	Ντόπιοι	+Δ
Πρώτη	802	137	Ντόπιοι	+Δ
Άλωνα	991	254	Ντόπιοι	=,Α
Τρίβουνον	629	180	Ντόπιοι	+Δ
Κορυφή	443	112	Ντόπιοι	+Δ,Α
Πολυπόταμον	1535	573	Ντόπιοι	=,Α
Σκόπια	1731	612	Ντόπιοι,30%Μικρασιάτες	+Δ,Α
Άτραπος	598	160	Ντόπιοι	+Π
Τριανταφυλλέα	468	81	Ντόπιοι	+Π
Υδρούσσα	974	456	Ντόπιοι,30%Αρβανίτες	=
Τροπαιούχος	665	382	Πόντιοι,30%Ντόπιοι	Π
Πέρασμα	878	534	Ντόπιοι	+Π
Μεσονήσιον	576	276	Πρόσφυγες,20%Ντόπιοι	=
Αρμενοχώριον	1466	1064	Ντόπιοι,30%Πρόσφυγες	+Δ
Τριπόταμος	495	371	Ντόπιοι,30%Πρόσφυγες	=
Παλαίστρα	592	381	Ντόπιοι	=
Αμμοχώριον	1508	1362	Ντόπιοι,15%Πρόσφυγες 10%Γύφτοι	=
Σιταριά	805	733	Ντόπιοι	=
Αγ. Βαρθολομαίος	828	249	Πόντιοι	=

Λεπτοκαρυαί	378	162	Ντόπιοι	+Π
Κολχική	530	315	Πόντιοι	+Π
Ανω Υδρούσσα	526	333	Ντόπιοι, Αρβανίτες	=,Α
Δροσοπηγή	890	364	Αρβανίτες	=,Α
Φλάμπουρον	1170	556	Αρβανίτες	=
Νυμφαίον	929	158	Βλάχοι	+Δ
Σκλήθρον	1342	623	Ντόπιοι,30%Θρακιώτες	=
Ασπρόγεια	826	318	Ντόπιοι	=
Λέχοβον	0	1194	Αρβανίτες	=
Βαρικόν	0	811	Ντόπιοι	+Π
Αγραπιδαία	190	180	Πόντιοι	+Δ
Αετός	1189	860	Ντόπιοι,10%Γύφτοι	=
Λιμνοχώριον	266	395	Πόντιοι	+Δ
Πεδινόν	367	462	Ντόπιοι	+Π
Ροδών	283	172	Πόντιοι	=
Βαλτόνερα	384	358	Πόντιοι	+Π
Ανάργυροι	475	406	Πόντιοι,10%Ντόπιοι	=
Ξινό Νερό	1955	1393	Ντόπιοι	+Π,Α
Αμόνταιο	2889	3404	Ντόπιοι,10%Μικτό	Δ
Λακκιά	883	887	Πόντιοι	Δ
Φιλώτας	0	1618	Πόντιοι,30%Θρακιώτες	=,Α
Αντίγονος	572	437	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	+Π
Μανάκιον	454	507	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	+Δ
Φαράγγιον	0	119	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	+Π
Βέγορα	531	469	Πόντιοι	+Δ
Αγ. Παντελεήμων	1747	1068	Ντόπιοι	=,Α
Κέλλη	1577	877	Ντόπιοι	Δ
Πέτρες	797	523	Ντόπιοι,10%Πόντιοι	+Δ

Κλειδί	620	195	Ντόπιοι	=,Α
Βεύη	2450	806	Ντόπιοι	=
Λόφοι	516	458	Ντόπιοι	=,Α
Μελίτη	1759	1511	Ντόπιοι,20%Πόντιοι	=
Αχλάδα	967	504	Ντόπιοι	Δ
Σκοπός	1421	154	Ντόπιοι,10%Βλάχοι	+Δ
Πελαργός	0	370	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	=

**ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΝΟΜΟΥ ΦΛΩΡΙΝΗΣ
ΣΤΟΥΣ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗ / ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ 1981**

Κοινότητα	Καταγωγή Πληθυσμού	Α.Αλεξανδρίδης	Π.Στεφανίδης
Αγ. Αχίλλειος	Ντόπιοι	28	24
Αγ. Βαρθολομαίος	Πόντιοι	181	28
Αγ. Γερμανός	Βλάχοι, 10% Ντόπιοι	46	20
Αγ. Παντελεήμων	Ντόπιοι	44	250
Αγ. Παρασκευή	Ντόπιοι	33	27
Αγραπιδαία	Πόντιοι	13	16
Αετός	Ντόπιοι,10%Γύφτοι	43	167
Ακρίτας	Ντόπιοι	2	18
Άλωνα	Ντόπιοι	22	35
Αμμοχώριον	Ντόπιοι,15%Πρόσφυγες,10%Γύφτοι	177	242
Αμόνταιο	Ντόπιοι,10%Μικτό	386	274
Ανάργυροι	Πόντιοι,10%Ντόπιοι	183	2

Ανταρτικόν	Ντόπιοι	7	24
Αντίγονος	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	244	9
Άνω Καλλινίκη	Ντόπιοι	21	89
Άνω Κλείνες	Θρακιώτες, 10% Ντόπιοι	65	16
Άνω Υδρούσσα	Ντόπιοι, Αρβανίτες	5	89
Αρμενοχώριον	Ντόπιοι, 30% Πρόσφυγες	66	123
Ασπρόγεια	Ντόπιοι	34	96
Άτραπος	Ντόπιοι	1	67
Αχλάδα	Ντόπιοι	34	64
Βαλτόνερα	Πόντιοι	175	8
Βαρικόν	Ντόπιοι	89	219
Βατοχώριον	Ντόπιοι	5	27
Βέγορα	Πόντιοι	134	11
Βεύη	Ντόπιοι	17	167
Βροντερόν	Βλάχοι	68	1
Δροσοπηγή	Αρβανίτες	65	51
Εθνικόν	Ντόπιοι	2	15
Ιτέα	Ντόπιοι	20	125
Καλλιθέα	Ντόπιοι, 30% Πόντιοι/Βλάχοι	6	14
Καρναί	Πόντιοι, 20% Ντόπιοι	14	27
Κάτω Καλλινίκη	Πόντιοι, 30% Ντόπιοι	33	27
Κάτω Κλείνες	50% Ντόπιοι, 50% Πόντιοι	119	44
Κέλλη	Ντόπιοι	8	175
Κλαδορράχη	Ντόπιοι	4	23
Κλειδί	Ντόπιοι	7	68
Κολχική	Πόντιοι	143	26
Κορυφή	Ντόπιοι	3	3
Κρατερόν	Ντόπιοι	13	26
Κρυσταλλοπηγή	Βλάχοι	56	67
Κώτας	Ντόπιοι	8	9
Λαιμός	Ντόπιοι, 10% Πόντιοι	41	23
Λακκιά	Πόντιοι	236	50

Λεπτοκαρυαί	Ντόπιοι	26	52
Λευκών	Πόντιοι, 30% Ντόπιοι	14	28
Λέχοβον	Αρβανίτες	388	98
Λιμνοχώριον	Πόντιοι	49	1
Λόφοι	Ντόπιοι	16	78
Μανάκιον	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	96	4
Μαρίνα	Ντόπιοι	4	36
Μελίτη	Ντόπιοι, 20% Πόντιοι	60	368
Μεσόκαμπος	Πόντιοι	48	22
Μεσονήσιον	Πρόσφυγες, 20% Ντόπιοι	43	40
Μεσοχώριον	Ντόπιοι	20	105
Μικρολίμνη	Ντόπιοι	16	18
Νέος Καύκασος	Καυκάσιοι	195	24
Νεοχωράκιον	Ντόπιοι, 10% Πόντιοι	26	78
Νίκη	Ντόπιοι, 10% Πόντιοι	16	75
Νυμφαίον	Βλάχοι	77	29
Ξινό Νερό	Ντόπιοι	89	275
Παλαίστρα	Ντόπιοι	19	98
Παππαγιάννης	Ντόπιοι	33	156
Παρόρειον	Ντόπιοι	-	14
Πεδινόν	Ντόπιοι	49	89
Πελαργός	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	104	9
Πέρασμα	Ντόπιοι	34	170
Πέτρες	Ντόπιοι, 10% Πόντιοι	30	144
Πισοδέριον	Βλάχοι	21	15
Πλατύ	Ντόπιοι, 30% Πόντιοι	7	27
Πολυπλάτανον	Ντόπιοι, 30% Πόντιοι	30	44
Πολυπόταμον	Ντόπιοι	12	118
Πράσινον	Ντόπιοι	4	4
Πρώτη	Ντόπιοι	5	10
Ροδών	Πόντιοι	78	19
Σιταριά	Ντόπιοι	16	112

Σκλήθρον	Ντόπιοι,30%Θρακιώτες	140	73
Σκόπια	Ντόπιοι,30%Μικρασιάτες	23	107
Σκοπός	Ντόπιοι,10%Βλάχοι	-	26
Τριανταφυλλέα	Ντόπιοι	4	37
Τρίβουνον	Ντόπιοι	-	17
Τριπόταμος	Ντόπιοι,30%Πρόσφυγες	53	84
Τροπαιούχος	Πόντιοι,30%Ντόπιοι	72	46
Υδρούσσα	Ντόπιοι,30%Αρβανίτες	-	123
Φαράγγιον	Πρόσφυγες Τουρκόφωνοι	47	1
Φιλώτας	Πόντιοι,30%Θρακιώτες	760	36
Φλάμπουρον	Αρβανίτες	104	95
Φλώρινα	Μικτό	710	901
Ψαράδες	Ντόπιοι	39	57

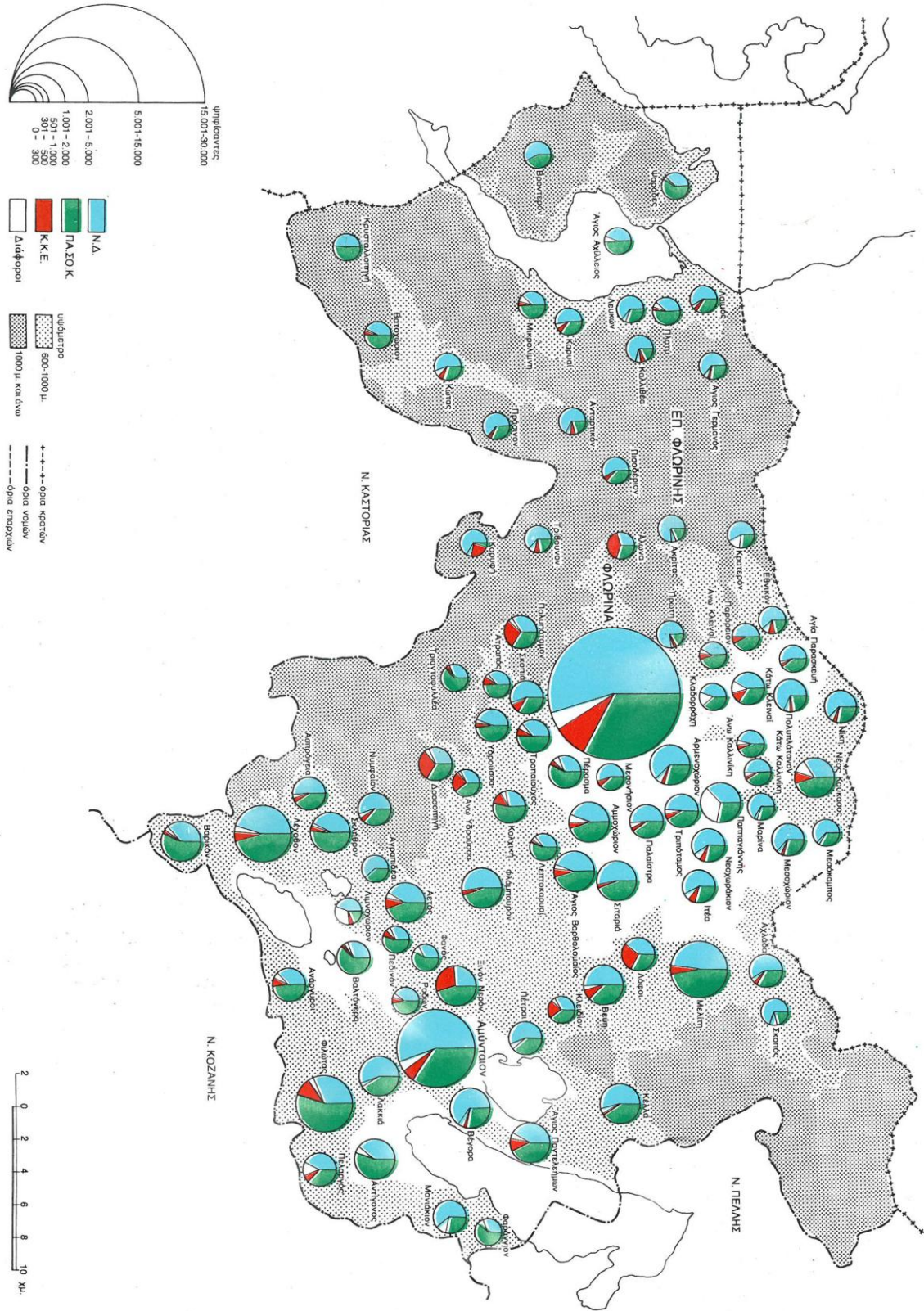
ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΝΟΜΟΥ ΦΛΩΡΙΝΑΣ 1912-1926

	1912		1926	
Έλληνες	513.000	42.6%	1.341.000	88.8%
Μουσουλμάνοι	475.000	39.4%	2.000	0.1%
Βούλγαροι	119.000	9.9%	77.000	5.1%
Διάφοροι	98.000	8.1%	91.000	6 %
ΣΥΝΟΛΟ	1.205.000	100%	1.511.000	100%

Πηγή: Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, 2002, σελ.27.

ΧΑΡΤΕΣ

ΧΑΡΤΗΣ 1. ΦΛΩΡΙΝΑ

Πηγή: ΕΚΚΕ, *Ατλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, Αθήνα 1984.

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ 1:

Πρόκειται για τις: Τ. Ο. Λεχόβου, 1/1975, μέλη 26 εγγεγραμμένα 7 δραστηριοποιημένα (Αρβανίτες). Τ. Ο. Φλώρινας, 7/1975, μέλη 45 εγγεγραμμένα, 27 δραστηριοποιημένα. Ο. Π. Μελίτης, μέλη 4 (Ντόπιοι, 20% Πόντιοι). Ο. Π. Ξινού Νερού, μέλη 4 (Ντόπιοι). Ο. Π. Βαλτόνερων, μέλη 2 (Πόντιοι). Συνολικά το 1975 υπήρχαν 37 ενεργά άτομα σε όλο το νόμο.

Τα άτομα που συνιστούσαν τη διορισμένη από τον Πρόεδρο και την Εκτελεστική Γραμματεία ΠΝΕ προέρχονταν από τις εξής περιοχές: Φλώρινα, Μεσοχώρι, Μελίτη, Ξινό Νερό, Νεοχωράκι, Λέχοβο-Αμύνταιο, Σκόπια, Ψαράδες.

Πηγή: Επιστολή προς Τομέα Οργανωτικού Επαρχίας Αθήνας από ΠΝΕ Φλώρινας, 3/10/1975.

ΚΕΙΜΕΝΟ 2:

Οι επαφές της ΝΕ και η δικτύωση της στο χώρο έως το 1978, όπως αναφέρεται σε σχετική έκθεση κλιμακίου προς το Οργανωτικό έχουν ως εξής:

Μελίτη: 10 επισκέψεις, ώριμη για τη σύσταση ΤΟ με αναμενόμενη συμμετοχή 30 μελών

Σιταριά: 3 επισκέψεις, δεν είναι ώριμη για σύσταση ΤΟ επηρεασμένη από εσωτερικό πρόβλημα.

Φιλώτας: 2 επισκέψεις, ώριμο για ΤΟ με 50 μέλη

Βαρικό: 1 επίσκεψη, ώριμο για ΤΟ ή ΟΠ με 15 μέλη

Άνω Καλλινίκη: 1 επίσκεψη, ώριμη για ΟΠ με 4-5 μέλη

Αμμοχώρι: Προετοιμάζεται η δημιουργία ΟΠ με 5 μέλη

Αμύνταιο: Κάθε Δευτέρα επίσκεψη. Πρόβλημα για ΤΟ γιατί υπονήφια μελή κατοικούν σε περιφέρεια, κυρίως Φιλώτα

Λέχοβο: Υπάρχει ΤΟ, γεωγραφικά και επαγγελματικά πρέπει να ενταχθεί σε ΝΕ

Καστοριάς, (τα μέλη γουναράδες).

Πηγή: Από Κλιμάκιο Φλώρινας – Καστοριάς (συντάκτης Τ. Μαλέλης), Προς Ειδική Επιτροπή Κλιμακίων, Επίσκεψη στη Φλώρινα, 31/7/1978.

ΚΕΙΜΕΝΟ 3:

Στεφανίδης Παύλος,
Έτος γέννησης 1928, Κάτω Υδρούσα.
Πέθανε 1998.

Πολιτική Δράση

Υποψήφιος του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζόμενου Λαού το 1958.
Υποψήφιος της Ένωσης Κέντρου το 1963.
Μέλος του Κοινοτικού Συμβουλίου Κ. Υδρούσης έως το 1967.
Γενικός Γραμματέας της Επιτροπής Ένωσης Κέντρου Φλώρινας μέχρι το 1967.
Υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ το 1974.
Α' Γραμματέας ΤΟ Φλώρινας.
Α' Γραμματέας ΠΝΕ Φλώρινας.

Κοινωνική Δραστηριότητα

Πρόεδρος του Συλλόγου Γονέων-Κηδεμόνων Γυμνασίου αρένων Φλώρινας επί 4 έτη
έως το 1976.
Πρόεδρος Σχολικής Εφορίας Γυμνασίου θηλέων Φλώρινας.
Ταμίας Περιηγητικής Λέσχης, τμήμα Φλώρινης.
Μέλος της διοικήσεως του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Φλώρινας 'Αριστοτέλης' επί
τρία έτη.
Γραμματέας του Ναυτικού ομίλου Φλώρινας – Πρεσπών έως το 1977.
Ταμίας της Στέγης Φιλότεχνων Φλώρινας έως το 1977.

Πηγή: Αιτήσεις συμμετοχής στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ το 1977. Αρχείο Τομέα
Οργανωτικού.

Μια βιογραφία του Π. Στεφανίδη, εκ. Πρέσπες, 1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αλβανός Ρ., *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή Καστοριάς (1922-1949)*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005.
- Αλβανός Ρ., 'Σλαβόφωνοι ντόπιοι και πόντιοι πρόσφυγες: Η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του '40 σε δύο χωριά της περιοχής Καστοριάς', *Τα Ιστορικά*, τ.33, 12/2000, σ. 289-318.
- *Αρχειοτάξιο* τ. 11, 'Αποτυπώσεις του μακεδονικού ζητήματος', εκ. ΑΣΚΙ, 7/2009.
- Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Μακεδονία*, Αφοί Κυριακίδη Θεσσαλονίκη, 1991
- Βαρελά Κ., *Α. Γ. Παπανδρέου 1919-1996*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002
- Βερναρδάκης Χρ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 1995.
- Βερναρδάκης Χρ. & Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, εκ. Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Βότσης Π., *Μακεντοντσέτο*, εκ. Πλέθρον, Αθήνα 1998.
- Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974 – 1990*, εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Γιαννησοπούλου Μ., 'Η ανθρωπολογική προσέγγιση', στο ΕΚΚΕ, *Μακεδονία και Βαλκάνια, ξενοφοβία και ανάπτυξη*, εκ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Γούναρης Β., 'Βουλευτές και καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στην μεσοπολεμική Μακεδονία', *Ελληνικά*, τ. 41, 1990, σ. 313-335.
- Διαμαντόπουλος Θ., 'Οργανωμένα κόμματα μαζών στην Ελλάδα', στο *Οικονομία και Κοινωνία*, 5/1980, αρ. φ. 12, 1980.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης*, Τεύχος Α, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985.

- Διαμαντόπουλου Θ., *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*, εκ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.
- Δερτιλής Γ. & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1991.
- Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990.
- Δρόσος Γ., *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1982.
- Ελεφάντης Α., *Η υπόσχεση της αδύνατης επανάστασης: Το ΚΚΕ και οι αστικές δυνάμεις την περίοδο του μεσοπολέμου*, εκ. Οίκος, Αθήνα 1976.
- Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, εκ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999.
- Ζάγκος Χρ., *Πολιτική, τύπος και τόπος: Οι κοινοβουλευτικές εκλογές στη Φλώρινα (1926-2009)*, εκ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.
- Ηλιάδου-Ταμάχου Σ., 'Η δημογραφική, οικονομική, κοινωνική και εκπαιδευτική εξέλιξη της πόλης της Φλώρινας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα', στο *Φλώρινα 1912-2002 Πρακτικά Συνεδρίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης/Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2004.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Πρακτικά Συνεδρίου, 1994.
- Καράγιωργας Σ., 'Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας', στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.) *Σάκης Καράγιωργας, Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Κλειτσικά Ν., *ΠΑΚ – Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968–1974)*, εκ. Προσκήνιο, Αθήνα 2001.
- Κολιόπουλος Ι., *Λεηλασία φρονημάτων: Το μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου 1945-1949 στη δυτική Μακεδονία, Τόμος Β'*, εκ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.
- Κρητικός Π., *Αντίσταση κατά της Δικτατορίας 1967-1974*, Αθήνα 1996.
- Κυπριανός Π., 'Το κομματικό πεδίο στη μεταπολιτευτική Ελλάδα', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. τ. 9, Θεμέλιο, Αθήνα 4/1997.
- Κωστής Κ., 'Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940', στο Γ. Μαυροκορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

- Κωστόπουλος Σ., *Η προδομένη Αλλαγή: Η μεγάλη στροφή προς το ρεαλισμό*, εκ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, εκ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2002.
- Κούλογλου Σ., *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου: ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, εκ. Οδυσσέας, Αθήνα 1986.
- Κώφος Ε., *Βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού*, εκ. Δωδώνη, Αθήνα 1989.
- Κωφός Ε., 'Το μακεδονικό στην περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου', στο Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Τόμος Β', εκ. Παπαζήση & εκ. Παρατηρητής, χ.τ., χ.χ.
- Λαγάνη Ε., *Το 'παιδομάζωμα' και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-53*, εκ. Σιδέρης Αθήνα 1996.
- Λυριντζής Χρ., *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Λυριντζής Χρ., 'Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές', στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα τη δεκαετία του '80*, εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- Λυριντζής Χρ., 'Πολιτική και πελατειακό σύστημα', στο Γ. Δερτιλής & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1991.
- Λυριντζής Χρ., Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επ.), *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Μαζαράκης Γ., *Η εκλογική ιστορία της Φλώρινας και της Καστοριάς κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, Τμήμα ΠΕΔΔ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.
- Μαλούτας Θ., Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μ., 'Χωρική και κοινωνική διάσταση της ψήφου στην Αθήνα: Τάσεις εξέλιξης 1981-1990', στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου Δ., (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, εκ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.
- Μαυρογορδατος, Γ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1981.
- Meynaud J., *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκ. Μπάυρον, Αθήνα 1964.
- Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα τόμος Β': Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, εκ. Σαββάλα, Αθήνα 2002.

- Μιχαηλίδης Ι., *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσ/νίκη 1996.
- Μιχαηλίδης Ι., 'Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες: Πολιτικές συνιστώσες μίας οικονομικής διαμάχης', στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, εκ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- Μοσκόφ Κ., 'Ο σχηματισμός της νεοελληνικής κοινωνίας', *Περιοδικό Αντί*, τ. 127, 1979, σ.36-43.
- Μοσχονάς Γ., 'Εικόνες της 'δεξιάς' και αντιδεξιό σύνδρομο', *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τ. 23-24:79-104, Β' εξάμηνο 1995.
- Μοσχονάς Γ., 'Εικόνες της 'Δεξιάς' και αντι-δεξιό σύνδρομο: Η διαίρεση 'Δημοκρατικών Δυνάμεων – Δεξιάς' 1974-1981', *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τ. 25-26:71-104, 1996.
- Νικολακόπουλος Η. (επ.), *Ατλας βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984.
- Νικολακόπουλος Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964: Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2000.
- Νικολόπουλος Η., 'Ιουλιανά 1965: Οι κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης', στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του*, Ηράκλειο 2005.
- *Παγκρήτιος Ένωσις 1941-1991*, Έκδοση Παγκρήτιου Ενώσεως, Αθήνα 1992.
- Πανταζόπουλος Α., *Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, εκ. Πόλις, Αθήνα 2001.
- Παντελίδου – Μαλούτα Μ., 'ΠΑΣΟΚ και σύστημα σχέσεων των φύλων', στο Μ. Σπουρδαλάκης (επ.), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα, Κράτος, Κοινωνία*, εκ. Πατάκη, Αθήνα 1998.
- Παντελίδου – Μαλούτα Μ., *Γυναίκες και πολιτική, η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, εκ. Gutenberg, Αθήνα 1992.
- Παντελίδου – Μαλούτα Μ., *Το φύλο της Δημοκρατίας*, εκ. Σαββάλα, Αθήνα 2002.
- Παπαβλασόπουλος Ε., *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Νομικής, Θεσσαλονίκη 2004
- Παπαγεωργίου Σ., *Το Ελληνικό κράτος 1821-1909*, εκ. Παπαζήση, Αθήνα 1988.

- Παπαθανασίου Ι., 'ΕΔΑ: Το μαζικό κόμμα της προ-δικτατορικής Αριστεράς 1963-1967' στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Παπανδρέου Α., *Πατερναλιστικός καπιταλισμός*, εκ. Καρανάση, Αθήνα 1974.
- Παπανδρέου Α., *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, εκ. Καρανάση, Αθήνα 1974.
- Παπανδρέου Α., *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, εκ. Λαδιά, Αθήνα 1976.
- Παπαπαναγιώτου Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα, 1918 – 1939*, εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992.
- Παπαταξιάρχης Ε., 'Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό', στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Πατρώνης Β. & Π. Λιάργκοβας, 'Κοινωνική ενσωμάτωση και πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: Ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα', σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 23, 4/2004.
- Πεσμαζόγλου Β., 'Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ', στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επ.), *Η δικτατορία 1967-1974*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999.
- Πετμετζίδου-Τσουλουβή Μ., *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, εκ. Εξάντας, Αθήνα 1992.
- Retropoulos J., 'Πολιτική και συγκρότηση κράτους, 1833-1843', στο Γ. Δερτιλής & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, εκ. Σάκκουλα, Αθήνα 1991.
- Sassoon D., 'Το ΠΑΣΟΚ και η κρίση της μεταπολιτευτικής περιόδου', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος. IV τεύχος 16:5-28, 1995.
- Σεφεριάδης Σ., 'Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 12, Νοέμβριος 1998.
- Σπουρδαλάκης Μ., *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, εκ. Εξάντα, Αθήνα 1988.
- Σπουρδαλάκης Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, εκ. Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, εκ. Πατάκη, Αθήνα 1998.

- Σταθάκης Γ., 'Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση', στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Σωτηρόπουλος Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, εκ. Ποταμός, Αθήνα 2001.
- Σωτηρόπουλος Δ., 'Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας', στο *Η Δικτατορία 1967-1974*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999.
- Τάσσης Χ., *ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*, Διδακτορική Διατριβή Τμήμα ΠΕΔΔ Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998.
- Τζιοβάρης Γ. & Β. Χιώτης, *Ο πολιτικός χάρτης της Μεταπολίτευσης 1974-2004*, εκ. Λιβάνη, Αθήνα 2004.
- Φωτιάδης Κ., 'Το προσφυγικό ζήτημα στο νομό Φλώρινας μέσα από τις πηγές της τοπικής ιστορίας', στο *Φλώρινα 1912-2000: Πρακτικά Συνεδρίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2004.
- Χάρης Μ., *Το μεταπολεμικό Ηράκλειο*, εκ. Αλήθεια, Αθήνα 1999.
- Χρηστάκη Γ. & Γ. Πατεράκη, *Η Κρήτη και η ιστορία της*, εκ. Καλέντη, Αθήνα 1995.
- Χριστοφοράκης Μ., *Εθνική Αντίσταση και δημοκρατικοί αγώνες στην Κρήτη*, Αθήνα 1984.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Agnew J., 'Mapping politics: how context counts in electoral geography', *Political Geography*, Vol. 15, No 2, 1996.
- Banfield E., *The Moral basis of a backward society*, The Free Press, New York 1958.
- Bartolini S. & P. Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*, Cambridge University Press, Cambridge & New York 1990.
- Bingham G. Powell, *Elections as Instruments of Democracy*, New Haven, Yale, 2000.
- Budge I., M. Kim, M. McDonald, 'Party families and national parties in Western Europe: A comparative assessment', εισήγηση στο Conference on 'Political Parties in

the 21st century’, του Centre for European Constitutional Law, Αθήνα 13-14 Ιουνίου 2002.

- Canovan M., *Populism*, Harcourt Brace, New York 1981.
- Clark P. & J. Wilson, ‘Incentive Systems: A Theory of Organization’, *Administrative Science Quarterly* 6:129-166, 1961.
- Clogg R., *A short history of modern Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- Clogg R., *Parties and elections in Greece*, C. Hurst & Co, London 1987.
- Comninou M., *Clientelistic Politics in two Greek districts Aetolia – Akarnania and Kavala, 1945-1967*, Thesis submitted for the degree of Phd Thesis, London School of Economics, London 1984.
- Daalder H., ‘The “Reach” of the Party System’, στο P. Mair (ed.), *West European party systems*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Dalton R., *Citizen Politics*, Chatham House, New Jersey 1998.
- Devine F., ‘Qualitative Methods’ στο D. Marsh, G. Stoker (eds.) *Theory and methods in political science*, Macmillan Press, 1995.
- Diamandouros N., ‘Regime change and the prospects for democracy in Greece: 1974-83’, in O’Donnell, P.C. Schmitter and L. Whitehead (eds.), *Transitions from authoritarian rule*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1986.
- Diamandouros N., ‘Politics and culture in Greece, 1974-91: An interpretation’, στο R. Clogg (ed.), *Greece 1981-89: The populist decade*, St. Martin’s Press, 1993.
- Diamantouros N., ‘PASOK and State–Society relations in Postauthoritarian Greece (1974-1988)’, σε S. Vryonis (ed.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK 1974-1986*, New Rochelle, Caratzas Publishers, New York 1991.
- Duverger M., *Political Parties: Their organization and activity in the modern state*, Methuen, Cambridge 1954.
- Elefantis A., ‘PASOK and the elections of 1977: The rise of the populist movement’, στο H.R. Penniman (ed.), *Greece at the polls*, American Enterprise Institute, Washington 1981.
- Featherstone K. & D. Katsoudas, ‘Change and continuity in Greek voting behaviour’, *European Journal of Political Research*, 13: 27-41, 1985.
- Featherstone K. & D. Katsoudas (eds.), *Political Change in Greece before and after the Colonels*, St. Martin's Press, New York 1990.

- Flanagan S., 'Changing values in industrial society revised: Towards a resolution of the values debate', *American Political Science Review*, 1987, τ.81, σ.1303-1309.
- Flanagan S. & R. Dalton, 'Models of change', στο P. Mair (ed.), *West European party systems*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Gabriel O. & J. van Deth, 'Political Interest', στο J. van Deth E. Scarbrough (εκ.), *The impact of values*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Geoffrey P. & S. Verney, 'The coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-party relations and democratic consolidation', *West European Politics* 14, 4:42-69, 1991.
- Gundelach P., 'Grass-roots activity', J. van Deth E. Scarbrough (εκ.), *The impact of values*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Harrop M. & William M., *Elections and Voters*, Macmillan, 1987.
- Huntington S., *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, Yale 1968.
- Inglehart R., 'The Silent Revolution in Post-Industrial Societies', *American Political Science Review*, 1971, σ.991-1017.
- Inglehart R., *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton 1977.
- Inglehart R. & J. Rabier, 'Political realignment in advanced industrial society: From class based to quality of life politics', *Government and Opposition*, 1986, τ.21:456-479.
- Key V. O., *Southern Politics*, Vintage Books, 1949.
- Kirchheimer O., 'The transformation of the Western European Party Systems', στο J. LaPalompara and M. Weiner (επ.), *Political parties and political development*, Princeton University Press, Princeton 1966.
- Kornetis K., *Student resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, memory and cultural politics 1967-1974*, Phd Thesis, European University Institute, Florence 2006.
- Kouvertaris Y. & B. Dobratz, *A profile of modern Greece*, Oxford 1987.
- Laclau E., *Politics and ideology in Marxist theory*, New Left Books, London 1977.
- Laclau E., *Hegemony and socialist strategy*, Verso, London 1985.
- Lane J. E. & S. O. Ersson, *Politics and society in Western Europe*, SAGE, London 1987.
- Legg K., *Politics in modern Greece*, Stanford University Press, Stanford 1969.

- Linz J. & A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, John Hopkins University Press, 1996.
- Lipset M. & S. Rokkan (εκ.), *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*, The Free Press, Toronto 1967.
- Lipset S. & S. Rokkan, 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments', στο P. Mair (ed.), *The West European Party System*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Lyrintzis. C., 'The rise of PASOK: The Greek election of 1981', στο *West European. Politics*, τχ. 5, No. 3: 308-313, 1982.
- Lyrintzis C., *Between socialism and populism: The rise of the Panhellenic Socialist Movement*, Phd Thesis University of London, London 1983.
- Lyrintzis C., 'Political parties in post-junta Greece: A case of bureaucratic clientelism?', *West European Politics*, vol.7 no3:101, 1984.
- Lyrintzis C., 'The power of populism', *European Journal of Political Research*, 15: 667-86, 1987.
- Lyrintzis C., 'PASOK in power: From 'Change' to disenchantment', στο R. Clogg (εκ.), *Greece 1981-89: The populist decade*, St. Martin Press, 1993.
- Macridis R., *Greek politics at a crossroads*, Hoover Institution Press, 1984.
- Mair P. (ed.), *The West European Party System*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Mavrogordatos G., *Rise of the Green Sun: The Greek Election of 1981*, Centre of Contemporary Greek Studies King's College, London 1983.
- Mavrogordatos G., *Stillborn Republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, California 1983.
- Mavrogordatos G., 'The Greek party system: A case of limited but polarised pluralism?', *West European Politics*, vol.7 no.4, 1984, σ. 156-169.
- Moschonas G., 'The Panhellenic Socialist Movement', στο R. Ladrech & P. Marliere (eds), *Social Democratic Parties in the European Union, History, Organisation, Policies*, Macmillan, Basingstoke 1999.
- Moschonas G., 'The path of modernization: PASOK and European integration', στο *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol.3:1, 2001.
- Mouzelis N., *Modern Greece: Facets of underdevelopment*, Macmillan, London 1978.

- Mouzelis N., 'Capitalism and the development of the Greek state', στο Scase, R. (ed.), *State in Western Europe*, Croom Helm, London 1980.
- Mouzelis N., *Politics in the semi-periphery*, Macmillan, London 1986.
- Papadopoulos Y., *Dynamique du Discours Politique et Conquete du Pouvoir: Le cas du PASOK 1974-1981*, Peter Lang, Berne 1989.
- Papadopoulos Y., 'Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change', *West European Politics*, Vol. 12, 4/89, No2, 1989.
- Papageorge Y., *Political involvement of Greek women: A statistical analysis of socio-demographic, ecological and attitudinal relationships*, Phd, Florida State University, 1985.
- Papataxiarchis E., *Women and men in Greek Aegean household and coffeeshop*, Phd, London School of Economics, London 1989.
- Penniman H. (εκ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute, 1981.
- Pridham G. & S. Verney, 'The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-party Relations and Democratic Consolidation', *West European Politics*, 14:4, 1991.
- Ramella F., 'Still a 'Red Subculture'? Continuity and change in central Italy', *South European Society and Politics*, Vol. 5, No.1:21, 2000.
- Ross E. A., *The principles of sociology*, Century, New York 1920.
- Sartori G., 'Structuring the party system', στο P. Mair (ed.), *West European party systems*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Scarbrough E., 'Materialist – postmaterialist value orientations', στο J van Deth & E. Scarbrough (eds.), *The impact of values*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Simmel G., *Sociology*, Dunker & Hamblot, Berlin 1958.
- Spourdalakis M., *The rise of the Greek socialist party*, Routledge, 1988.
- Spourdalakis M., 'A petty bourgeois party with a populist ideology and catch-all party structure: PASOK', στο N. Merkel κ.α., *Socialist Parties in Europe II*, Institut de Ciencies Politiques I Socials, Barcelona 1992.
- Spourdalakis M., 'PASOK's second chance', *Mediterranean Politics*, n. 3:7, 1995.
- Spourdalakis M., 'Securing democracy in post-authoritarian Greece: The role of political parties', στο P. Lewis & G. Pridham (εκ.), *Rooting fragile democracies*, Routledge, London 1995.

- Tassis C., *PASOK: From protest to hegemony*, Εισήγηση στο 1st Hellenic Observatory Phd Symposium on modern Greece: ‘Current social science research on Greece’, LSE 21/6/2003.
- Ware A., *Political Parties and Party Systems*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Weber M., ‘The nature of charismatic domination’, στο W. Runciman, *Weber: Selections in translation*, Cambridge University Press, Cambridge 1978.
- Wolinetz S., ‘The transformation of party systems’ στο P. Mair (εκ.), *The Western European party system*, Oxford University Press, Oxford 1990

3. ΆΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

- *Νομός Ηρακλείου 1974-1981*, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ, Βιβλιοθήκη Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- *Νομός Φλώρινας 1974-1981*, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ, Βιβλιοθήκη Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- *Αιτήσεις μελών Τοπικών Οργανώσεων Νομού Ηρακλείου*, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ, Βιβλιοθήκη Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- *Αιτήσεις υποψηφιότητας για συμμετοχή στην Πανελλήνια Συνδιάσκεψη 1977*, Αρχείο Τομέα Οργανωτικού ΠΑΣΟΚ, Βιβλιοθήκη Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- *Διακήρυξη / Στοκχόλμη*, Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου, Νοέμβριος 1968.
- *Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρη*, ΠΑΣΟΚ, 1974.
- *Η ιδεολογική και πολιτική φυσιογνωμία του κόμματος*, Γραφείο εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ/ΠΑΣΟΚ, 6/1977.
- *Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην Κεντρική Επιτροπή του ΠΑΣΟΚ*, ΠΑΣΟΚ, 9/1977.
- *Πρόταση για τη μελλοντική οργανωτική πορεία του κινήματος*, ΠΑΣΟΚ Τομέας Οργανωτικού, Αθήνα 7/12/1977.
- *Το δημοτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ*, ΠΑΣΟΚ Γραφείο Εκδόσεων, Α17/1978.
- *Εθνική Λαϊκή Ενότητα*, Συνάντηση δεύτερης συνεδρίας της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ/ΠΑΣΟΚ, Αθήνα Β1/1978.

- Α. Παπανδρέου, *Για το γυναικείο ζήτημα*, ΠΑΣΟΚ Γραφείο Εκδόσεων Α30/81.
- *Ισότητα των δύο φύλλων*, ΠΑΣΟΚ Τομέας Ισότητας, δεν υπάρχει ημερομηνία έκδοσης.
- *Συμβόλαιο με το λαό*, ΠΑΣΟΚ, 25/7/1981.
- Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1974*, Α' Τόμος, Εθνικό Τυπογραφείο, 1976.
- Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των Βουλευτικών εκλογών της 20^{ης} Νοεμβρίου 1977*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1979.
- Υπουργείο Εσωτερικών, *Αποτελέσματα των Βουλευτικών εκλογών 18^{ης} Οκτωβρίου 1981*, Εθνικό Τυπογραφείο 1983.
- Eurobarometer, τ.14-15, φθινόπωρο 1980, άνοιξη 1981.
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951*, τ. Π. Πίνακες Δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού, Εν Αθήναις, 1958.
- *Εκθεση Κ. Καραβίδα*, Αρχείο Φ. Δραγούμη, φ. 1041, εγγρ. 5, 1925.

Εφημερίδες / Περιοδικά

- Περιοδικό *Αντί*.
- Περιοδικό *Αγωνιστής*.
- Εφημερίδα *Εξόρμηση*.
- Εφημερίδα *Καθημερινή*
- Εφημερίδα, *Τα Νέα*.
- Εφημερίδα, *Ελευθεροτυπία*.

Τοπικός Τύπος

Ηράκλειο

- Εφημερίδα *Αλλαγή*.
- Εφημερίδα *Αλήθεια*.
- Εφημερίδα *Φλόγα*.
- Εφημερίδα *Μεσόγειος*.
- Εφημερίδα, *Δημοκράτης*.

Φλώρινα

- Εφημερίδα *Έθνος*.
- Εφημερίδα *Αλλαγή*.

4. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

1. Βάσω Παπανδρέου, Μέλος της Επιτροπής Διαφώτισης κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο και Γραμματέας της ίδιας επιτροπής μεταξύ 1979-1982. Μέλος της Κεντρικής Επιτροπής από το 1976. Συνέντευξη, Αθήνα 6/1998.
2. Κώστας Σκανδαλίδης, Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο υπήρξε κομματικό στέλεχος της Νεολαίας και της ΠΑΣΠ. Συνέντευξη, Αθήνα 6/1998.
3. Γεράσιμος Νοταράς, Ιδρυτικό μέλος της Δημοκρατικής Άμυνας, Μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ που εκλέχτηκε από το Προσυνέδριο 16/3/1976. Συνέντευξη, Αθήνα, 6/1998.
4. Βαγγέλης Μαμαλάκης, Μέλος του ΠΑΣΟΚ, μέλος της Νομαρχιακής Επιτροπής Ηρακλείου. Μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του 1984. Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.
5. Δημήτρης Σκαρβελάκης., Μέλος του ΠΑΣΟΚ και της συντακτικής επιτροπής της εφημερίδας *Φλόγα* (Ηράκλειο). Συνέντευξη, Αθήνα, 2/2006.
6. Μ. Κ., Μέλος του ΠΑΣΟΚ, Διετέλεσε γραμματέας του ΠΑΚ Φλωρεντίας. Συνέντευξη, Ηράκλειο, 4/2006.
7. Ρ. Σ., Μέλος της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ Ηρακλείου, Υπεύθυνη για τα γραφεία της Τ.Ο. πόλης και της Ν.Ε. Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.
8. Τ. Ν., Μέλος του ΠΑΣΟΚ, Μέλος της Κλαδικής Οργάνωσης ΕΒΒΕ. Συνέντευξη, Ηράκλειο 4/2006.
9. Γαϊτανίδης Δημήτρης, Μέλος του ΠΑΣΟΚ και Υπεύθυνος του κλιμακίου από τα κεντρικά του κόμματος για τη Φλώρινα, Μέλος του Πειθαρχικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ. Μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του 1977. Συνέντευξη, Φλώρινα, 3/2005.

10. Νικολαΐδης Θανάσης, Μέλος του ΠΑΣΟΚ, Μέλος της Νομαρχιακής Επιτροπής του νομού, διετέλεσε Α' και Β' Γραμματέας της Νομαρχιακής. Συνέντευξη, Αθήνα 10/2004.
11. Κ. Λ., Μέλος του ΠΑΣΟΚ. Συνέντευξη, Φλώρινα, 3/2005.
12. Π. Χ., Μέλος του ΠΑΣΟΚ. Συνέντευξη, Φλώρινα 3/2005.
13. Σ. Γ., Μέλος του ΠΑΣΟΚ. Συνέντευξη, Φλώρινα, 3/2005.
14. Η. Β., Μέλος του ΠΑΣΟΚ. Συνέντευξη, Φλώρινα, 3/2005.

